

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

**«АКАДЕМИК М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ
ТАРИХТЫҢ ЗАМАНАУИ ТҰЖЫРЫМДАЛУЫ»**
атты көрнекті тарихшы-ғалым, ҚР ҰҒА академигі
Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың туғанына 90 жыл толуына
арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының
материалдар жинағы

16 қараша 2021 ж.

Сборник материалов
Международной научно-теоретической конференции
**«АКАДЕМИК МАНАШ КОЗЫБАЕВ И СОВРЕМЕННАЯ
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ»**
посвященной 90-летию со дня рождения выдающегося
ученого-историка, академика НАН РК
Манаша Кабашевича Козыбаева

16 ноября 2021 г.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

**«АКАДЕМИК М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ
ТАРИХТЫҢ ЗАМАНАУИ ТҮЖЫРЫМДАЛУЫ»**
атты көрнекті тарихшы-ғалым, ҚР ҰҒА академигі
Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың туғанына 90 жыл толуына
арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференциясы
материалдарының жинағы

16 қараша 2021 ж.

Сборник материалов
Международной научно-теоретической конференции
**«АКАДЕМИК М.К. КОЗЫБАЕВ И СОВРЕМЕННАЯ
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ»**
посвященной 90-летию со дня рождения выдающегося ученого-историка,
академика НАН РК Манаша Кабашевича Козыбаева

16 ноября 2021 г.

Алматы, 2021

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
А 33

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі
баспаға ұсынған. Хаттама № 6, 27.10.2021 жыл.

Редакциялық алқа:

М.Ж. Жұрынов, З.Е. Қабылдинов, М.М. Қозыбаева

Жауапты редакторлар:

О.Х. Мұхатова, А.Т. Қаипбаева

Құрастырушылар:

А. Әбікей, Н.Н. Құрманалина, З.Б. Байжұманова,
Б.Б. Бурханов, А.Н. Қоңқабаева

А 33 «Академик М.Қ. Қозыбаев және отандық тарихтың заманауи тұжырымдалуы»:
халықаралық ғылыми-теориялық конференциясы материалдарының жинағы.
«Академик М.К. Козыбаев и современная концептуализация отечественной истории»:
сборник материалов международной научно-теоретической конференции. – Алматы:
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2021. – 306 б. – Қаз., рус.

ISBN 978-601-7342-63-0

Бұл жинақта көрнекті тарихшы-ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері, академик, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы және ҚР Мемлекеттік сыйлықтың иегері Манап Қабашұлы Қозыбаевтың туғанына 90 жыл толуына орай «Академик М.Қ. Қозыбаев және отандық тарихтың заманауи тұжырымдалуы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары жинақталған. Топтамада академик М. Қозыбаевтың замандастары мен шәкірттерінің естеліктері, Қазақстан тарихының теориялық-методологиялық, Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихының өзекті мәселелері бойынша мақалалар қамтылған. Жинақ гуманитарлық ғылымдар саласындағы мамандарға, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, сондай-ақ көпшілік қауымға арналған.

Данный сборник содержит материалы Международной научно-теоретической конференции «Академик М.К. Козыбаев и современная концептуализация отечественной истории», посвященной 90-летию со дня рождения выдающегося ученого-историка, доктора исторических наук, профессора, Заслуженного деятеля науки, академика, Лауреата премии им. Ч.Ч. Валиханова и Государственной премии РК Манаша Кабашевича Козыбаева. В издании размещены материалы – воспоминания современников и учеников академика М. Козыбаева, статьи по теоретико-методологическим и актуальным проблемам истории Казахстана нового и новейшего времени. Сборник предназначен для специалистов в области гуманитарных наук, студентов и преподавателей высших учебных заведений, а также широкой общественности.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7342-63-0

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2021

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ халқында «жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» деген дана ұғым қалыптасқан. Манап Қабашұлы Қозыбаев – жаңа замандағы және кеңестік Қазақстан тарихы бойынша көптеген мәселелерді зерттеп, ғылымда өзіндік із қалдырған ғалым. Тарихшы-ғалым отандық тарих ғылымының дамуына 800 ғылыми зерттеу дайындап, жариялау арқылы сүбелі үлес қосты. Ғалымның «Ақтаңдақтар ақиқаты», «История и современность», екі томдық «Тарих зердесі», «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски», «Жауды шаптым ту байлап» және т.б. жариялаған еңбектері барша тарихшыларға, әсіресе жас зерттеушілер үшін рухани мұра болып саналады. Қазақстанда тың тұжырымдарды, ұлттық тарихи сананы қалыптастыруға, төл дәстүр мен мәдениетті сақтауға бағытталған ғалым еңбектерінің қазіргі кезеңде елде болып жатқан рухани жаңғырулардың басталуына тигізер әсері мол.

Манап Қабашұлы 1953 жылы Қазақ мемлекеттік университетін үздік бітіріп, еңбек жолын Қостанай педагогикалық институтынан бастаған. 1958-1974 жылдар аралығында М. Қозыбаев Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы марксизм-ленинизм институтында қызмет еткен. 1986 жылы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, этнология және археология институтына бөлім меңгерушісі қызметіне келген. Көп ұзамай Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директорлығына тағайындалып, бұл қызметті 1988 жылдан 2002 жылдың қаңтарына дейін, яғни өмірінің соңына дейін қызметін атқарған. 14 жыл институтты басқарған кезінде бес томдық Қазақстан тарихының академиялық басылымын және көптеген ұжымдық зерттеулерді, құжаттар жинақтарын, қорытындылаушы еңбектерді ғылымға әкелді.

Ғылым жолын таңдаған тиянақты, еңбекқор, ізденімпаз, бастамашыл тұлға өзінің бар ғұмырын туған елінің тарихын зерттеуге арнады. Манап Қабашұлы кеңестік кезеңде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан тарихын зерттеді. «Қазақстан – майдан арсеналы» атты монографиясы мазмұнымен, өзіндік бағытымен дараланып, ғылыми ортаның жоғарғы бағасын алды. Оған қоса, 1971 жылы Қазақ КСР ҒА Төралқасы ғалымға Ш. Уәлиханов атындағы мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атағын берді.

Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізген тұста көпшілік тарихшылар маркстік-лениндік методология мен таптық бағыттан ажырай алмай жатқан кезде алғашқылардың бірі болып жаңа ойлауға бет бұрды. М. Қозыбаев тарихшыларға ой салып, ғылыми арнаның ағысын ақиқат жолына бұра отырып, ел тарихындағы ақтаңдақтарды анықтап, бұрмаланған мәселелерді зерттеудің тың бағыттарын көрсетіп берді. Қазақ тарихын зерттеудегі күрделі методологиялық мәселелердің бірі – дәуірлеу бойынша алғаш рет пікір білдірген де Манап Қабашұлы еді.

1930-жылдардағы аштық пен саяси қуғын-сүргіннің қаралы ақиқатын зерттеуге байланысты Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесінің арнайы комиссиясының жұмысына жетекшілік етіп, зұлмат тарихына қатысты құпия түрде сақталған архив құжаттарын, тарих шындығын ашуға септесті. «Қазақстанда тарихи сананы қалыптастыру туралы» тұжырымдаманың қабылдануына мұрындық болды. Осылайша тарихи сананың қалыптасуына елеулі үлес қосты.

Манап Қабашұлы Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің, кейін Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің халық депутаты болып сайланды.

Ғылымға сіңірген еңбегі елеусіз қалмады, Манап Қабашұлы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының, Тұңғыш Президенттің бейбітшілік және рухани келісім сыйлығының иегері атанды. 2001 жылы ғылым мен қоғамдағы қызметі үшін «Парасат» орденімен марапатталды.

Халықаралық конференция аясында 90-ға жуық шәкірт тәрбиелеп, жеке ғылыми мектебін қалыптастырған ғалымға өзі басқарған институтта мемориалдық кабинет ашылды.

Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың 90 жылдық мерейтойына арналып өткізіліп отырған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция тұлғаның есімін мәңгілік есте сақтауға, ғылымға сіңірген еңбегіне баға беруге айтарлықтай үлес қосады. Конференция материалдарының жинағына ғалым шәкірттерінің естеліктері, Қазақстан тарихының теориялық-методологиялық түйіткілдеріне, жаңа замандағы Қазақ тарихының өзекті мәселелеріне, қазіргі кезеңдегі Отан тарихын зерттеу проблемаларына, жаңа жеті томдық академиялық басылымды дайындау бойынша жекелеген тақырыптарға арналған баяндамалар топтастырылды. Ғалымның ғылыми зертханасын, оның ұстанымдарын, өмірлік тәжірибесін, қазақстандықтардың ұлттық санасын қалыптастыруға қосқан үлесін зерттеу мен зерделеуге, Отандық тарих ғылымының ілгерлету үшін баяндамалардың маңызы зор.

Конференция мақсаты – ғалымның 1985-2002 жж. аралығында жарық көрген көне заманнан бастап, XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелеріне, 20-50 жылдары кеңестік өкімет тарапынан жүргізілген тәркілеу, ұжымдастыру, қуғын-сүргін нәубетіне, Ұлы Отан соғысы тарихына, желтоқсан көтерілісіне, тұлғатануға қатысты еңбектерінің тарих ғылымында алатын орны мен маңызын зерделеп, ғылыми баға беру.

Конференцияға қатысушылар Қазақстан тарихының теориялық-методологиялық проблемаларын, Қазақстанның жаңа заман тарихының, XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін, Қазақстанның қазіргі кезеңдегі тарихын зерттеу бағыттарын, Қазақстан тарихының жаңа академиялық басылымын дайындау түйткілдерін, халықтың тарихи санасын қалыптастыру және мәдени-рухани жаңғыру үдерісін талқылай келе, келесідей қарарлар қабылданды:

- Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың туғанына 90 жыл толуына арналған «Академик М.Қ. Қозыбаев және отандық тарихтың заманауи тұжырымдалуы» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарын, әріптестері мен шәкірттерінің естеліктерін және ғылыми мақалаларды қосып, институт баспасынан жинақты басып шығару;

- Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары жинағын баспадан шығару және жоғары оқу орындарының тарих кафедралары мен кітапханаларына тапсыру;

- Академик М.Қ. Қозыбаевтың бай ғылыми мұрасын Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Тарихнама, деректану және заманауи методология бөлімі қызметкерлерінің, сондай-ақ еліміздің жетекші жоғары оқу орындарының ғылыми еңбектерінде зерделеуді және насихаттауды кеңейту;

- Академик М.Қ. Қозыбаевтың ғылыми мұрасын және академик М.Қ. Қозыбаев көтерген отандық тарихтың өзекті мәселелерін еліміздің жетекші жоғары оқу орындарының магистранттары мен докторанттарының ғылыми диссертацияларында жариялауды ұсыну;

- Институт академик М.Қ. Қозыбаев атындағы мемориалдық кабинет қызметін материалдық-техникалық және ғылыми сүйемелдеуді қамтамасыз ету;

- Институтта тарихи мамандықтар бойынша докторлық диссертацияларды қорғау үшін Диссертациялық кеңес ашу жұмысын жандандыру;

- БАҚ өкілдері Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығын мерекелеу аясында Қазақстанның қазіргі заманғы тарих ғылымының қалыптасуы мен дамуына зор үлес қосқан академик М.Қ. Қозыбаевтың мұрасын кеңінен насихаттау;

- Институт мұрағатында академик М.Қ. Қозыбаев қорын құру туралы мәселені қарастыру.

ПРЕДИСЛОВИЕ

В казахском народе сложилось мудрое понятие «Имя хорошего человека, письмо ученого не умирает». Манаш Кабашевич Козыбаев – ученый, изучивший многие проблемы новейшего времени и истории советского Казахстана, оставивший свой след в науке. Ученый-историк внес значительный вклад в развитие отечественной исторической науки, подготовив и опубликовав 800 научных исследований. «Ақтандақтар ақиқаты», «История и современность», двухтомник «Тарих зердесі», «Казахстан на рубежье веков: размышления и поиски», «Жауды шаптым ту байлап» и др. Опубликованные труды являются духовным наследием для всех историков, особенно для молодых исследователей. Труды ученого, направленные на формирование новых концепций, национального исторического сознания, сохранение самобытных традиций и культуры казахов, оказывают большое влияние на духовную модернизацию, происходящую в стране на современном этапе.

Манаш Кабашевич с отличием окончил Казахский государственный университет в 1953 году, трудовую деятельность начал в Кустанайском педагогическом институте. С 1958 по 1974 годы М. Козыбаев работал в Институте марксизма-ленинизма при Центральном комитете Компартии Казахстана. В 1986 году был заведующим отделом в Институте истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова (с 1991 г. Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова), а вскоре был назначен его директором, где проработал с 1988 года по январь 2002 года, то есть до конца жизни. За 14 лет руководства Институтом выпустил пять томов академического издания по истории Казахстана и многочисленные коллективные исследования, сборники документов, обобщающие труды.

Целеустремленный, трудолюбивый, любознательный. Инициативная личность, избравшая путь в науке, посвятил всю свою жизнь исследованию истории родной страны. Манаш Кабашевич изучал историю Казахстана советского периода, в том числе в годы Великой Отечественной войны. Монография «Казахстан – фронтовой арсенал» получила высокую оценку научной среды. Кроме того, в 1971 году учёному была присуждена Государственная премия им. Ч. Валиханова Президиума АН Казахской ССР.

Когда Казахстан обрел независимость, одним из первых среди историков обратился к новому мышлению, чтобы отойти от марксистско-ленинской методологии и классового сознания. М. Козыбаев, обращаясь к историкам, призвал их повернуть научные исследования на путь истины. Он выявил пробелы в истории страны и обозначил новые направления в исследовании научных проблем. Одним из сложных методологических вопросов в изучении казахской истории была проблема периодизации, по которой одним из первых высказал свое мнение Манаш Кабашевич.

Руководил работой специальной комиссии Верховного Совета Республики Казахстан по изучению трагических реалий голода и политических репрессий 1930-х годов, способствовал раскрытию подлинной истории через архивные документы, находящиеся ранее под грифом секретности. Был инициатором принятия концепции «О становлении исторического сознания в Казахстане». Таким образом, он внес значительный вклад в формирование исторического сознания.

Манаш Кабашевич избран академиком АН КазССР, народным депутатом Верховного Совета Казахской ССР, затем Верховного Совета Республики Казахстан.

Заслуги в науке не остались незамеченными, Манаш Кабашевич стал обладателем Государственной премии Республики Казахстан, премии мира и духовного согласия Первого Президента. В 2001 году был награжден орденом «Парасат» за заслуги в науке и общественном развитии.

В рамках данной Международной конференции в 2021 г. ученому, воспитавшему около 90 учеников и создавшему собственную научную школу, был открыт мемориальный кабинет в некогда возглавляемом им Институте.

Проведение Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию Манаша Кабашевича Козыбаева, внесет значительный вклад в увековечивание памяти ученого, оценку его заслуг в науке. В сборник материалов конференции вошли воспоминания учеников академика, доклады, посвященные теоретико-методологическим проблемам истории Казахстана, актуальным проблемам казахской истории нового времени, проблемам изучения отечественной истории на современном этапе, отдельным темам по подготовке нового семитомного академического издания. Доклады имеют большое значение для изучения научной лаборатории ученого, его позиций, жизненного опыта, вклада в формирование национального сознания у казахстанцев, продвижения отечественной исторической науки.

Цель конференции – изучить место и значение личности М.К. Козыбаева в исторической науке, оценить труды ученого, опубликованные в 1985-2002 гг., посвященные актуальным проблемам истории Казахстана с древнейших времен до начала XX века (конфискация, коллективизация, репрессии, проводимые советской властью в 20-50-е годы, история Великой Отечественной войны, Декабрьское восстание, роль личности в истории).

Участники конференции, обсудив теоретико-методологические проблемы и современные концепции истории Казахстана, актуальные проблемы истории Казахстана через наследие академика М.К. Козыбаева приняли следующую **резолюцию**:

- Институту издать сборник Международной научно-практической конференции «Академик М.К. Козыбаев и современная концептуализация отечественной истории», посвященной 90-летию со дня рождения Манаша Кабашевича Козыбаева с включением воспоминаний его коллег и учеников и научных статей;

- передать сборник Международной научно-практической конференции «Академик М.К. Козыбаев и современная концептуализация отечественной истории» на исторические кафедры и в библиотеки вузов;

- расширить изучение и пропаганду богатейшего научного наследия академика М.К. Козыбаева в научных трудах сотрудников отдела историографии, источниковедения и современной методологии Института истории и этнологии Ч.Ч. Валиханова, а также ведущих вузов страны;

- рекомендовать освещать научное наследие академика М.К. Козыбаева и актуальные вопросы отечественной истории, поднятые академиком М.К. Козыбаевым в научных диссертациях магистрантов и докторантов ведущих вузов страны;

- Институту обеспечить материально-техническое и научное сопровождение деятельности Мемориального кабинета имени академика М.К. Козыбаева;

- Институту активизировать работу по открытию Диссертационного совета по защите докторских диссертаций по историческим специальностям;

- представителям СМИ в контексте празднования 30-летия Независимости Республики Казахстан шире пропагандировать наследие академика М.К. Козыбаева, внесшего огромный вклад в становление и развитие современной исторической науки Казахстана;

- Институту рассмотреть вопрос о создании в архиве Института фонда академика М.К. Козыбаева.

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗДЕР

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Ұлт тарихын зерделеген қара шаңырақ – Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтын ұзақ жылдар басқарып, оның дамуына үлес қосқан – көрнекті тарихшы-ғалым, академик Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың 90 жылдық мерейтойы – бұл тарихшылар қауымы үшін ғана емес, қалың жұртшылық үшін де айтулы мереке. Себебі, Манаш Қабашұлы қалдырған мұра – ел рухының асқақтауына, ұлттың ұйысуына, ұрпақтар байланысының нығаюына қызмет етіп келеді.

Академик Манаш Қабашұлы қазақ тарихындағы «ақтаңдақтарды», екінші дүниежүзілік соғысының тарихы мен оған Қазақстанның қатысуы мәселелерін зерделеуге зор үлес қосты. Ол 800-ге жуық ғылыми, ғылыми- публицистикалық еңбектердің, оның ішінде 30 монографияның авторы. Оның тарих ғылымындағы қызметі сапалық және сандық тұрғыдан таң қалдырады. Бұл академик М.Қ. Қозыбаевтың феномені болса керек. Академиктің ғылыми мұрасы алыс және жақын шетелдердің көптеген елдерінде жарық көрген. Республиканың жалпы білім беретін мектептері мен жоғары оқу орындарына арналған тарих пәні бойынша оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар сериясы ғалымның қарқынды жемісті қызметінің нақты көрінісі. Ерекше білімпаз, нағыз дарын иесі Манаш Қабашұлы көптеген жас тарихшыларды қолдап, олардың қанаттануына дем беріп, дарынды ғалымдардың тұтас бір толқынын дайындады. Академик М.Қ. Қозыбаев көрнекті тарихшылар Ә.Х. Марғұлан, М.П. Вяткин, Е.Б. Бекмаханов және т.б. ізбасары бола отырып, тарих ғылымын жаңа деңгейге көтере білді. Көзі тірісінде тарих ғылымының тарланбозы атанды. Ұйымдастырушылық қабілеті, жылдар бойы жинаған тәжірибесі, терең білімі, болашақты дұрыс бағамдай білуі, алға қойған міндеттерді толық жүзеге асыра білу қабілеті – ғалымның бірден көзге түсетін ерекше қасиеттері еді.

Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың 90 жылдық мерейтойы дүйім қазақ елінің қуанышы! Себебі, М.Қ. Қозыбаев қазақтың тұңғыш тәуелсіз тарихын жасаушы тұлға. Ол тәуелсіздік таңында тұтас тарих ғылымының концепциясын айқындау ісіне жетекші болып, ғылым академиясының қабырғасындағы Тарих және этнология институтында тәуелсіздік тарихын жаңаша ойлап, батыл жазатын тарихшылардың буынын қалыптастырды. Манаш Қабашұлы отандық тарих ғылымын дамытудағы сіңірген еңбегі мен қоғамдық қызметі арқылы Е.Б. Бекмаханов, Ә. Марғұлан сынды алыптардың қатарынан орын алды. Бүгінгі күні Манаш Қабашұлындай қазақтың біртуар перзентін ұлықтап отырған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ұжымына алғысымызды білдіре отырып, ғылым жолында таусылмайтын талап, жасымайтын жігер тілейміз!

Құрманғалиева Жанна Дулатқызы
ҚР БҒМ Ғылым комитетінің төрайымы

Қадірлі конференцияға қатысушы қонақтар!

Бүгін аса көрнекті ғалым, академик, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, тарих ғылымдарының докторы, профессор Қозыбаев Манаш Қабашұлының туғанына 90 жыл толды. Бұл – отандық тарих ғылымы ғана емес, бүкіл еліміз үшін айтулы күн.

Манаш Қабашұлы – XX ғасырда дүниеге келген әйгілі қазақтың ұлы перзенттерінің бірі. Ол – Міржақып Дулатов айтқандай, ұлт мүддесіне жараған бір ағаштың, бәйтеректің жаңқасы ғана. Сондықтан оның өмірінен де ел басынан кешкен өмірдің бір қырлары көрінері хақ. М.Қ. Қозыбаев аштық жылдары Қостанай облысы Меңдіқара ауданындағы «Жаңатұрмыс» колхозында дүниеге келіп, тағдыр тауқыметін көріп өскен тұлға.

Осында отырған тарихшылардың біразы сол кісінің көзін көрді, сол кісіден тәлім алды. Академик М.Қ. Қозыбаев – тәуелсіз елімізге қажетті ұлттық идеологияны қалыптастыруға атсалысқан қазақтың бір туар азаматы. Ұлттық идеологияның өзегі – мемлекеттің іргесін бекем ететін жалпыұлттық, жалпықазақстандық патриотизм деп есептеймін. Мәкең ұлттық санасы өте жоғары, халқының мүдделерін ойлаған қазақтың бірі еді. Ол қазақтың руханиятында, саясатында, әдебиетінде, ғылым-білімінде көрнекті орын алған Бұқар жырау, Абылай, Кенесары, Қаныш, Ермұхан Бекмаханов, Салық Зиманов сынды 50-ден астам тұлғалардың ғұмырнамасын жасауға қомақты үлесін қосып кетті. Айта берсек ол кісінің Қазақстан елі мен болашағы үшін жасап кеткен жақсылықтары өте көп.

Әйгілі ғалым тарих саласының қыр-сырына терең бойлап, тағылымды еңбектер жазып қалдырды. Оның мол мұрасы алдағы уақытта да ел игілігіне айнала беретіні анық.

Манаш Қабашұлы ұлағатты ұстаз ретінде көптеген білікті тарихшыларды тәрбиелеп өсірді. Оның шәкірттері еліміздің түрлі салаларында табысты еңбек етіп келеді.

Дүйім тарихшы-ғалымдар қоғамдастығына мәлім Манаш Қозыбаевтың мерейтойы Тәуелсіздігіміздің 30 жылдығымен тұспа-тұс келіп отыр. Мұның символдық мәні зор. Туған еліне қалтқысыз қызмет еткен Манаш Қозыбаевтың ғибратты ғұмыры жас ұрпаққа әрдайым үлгі-өнеге. Конференцияның жұмысы табысты болсын! Егемен еліміз өркендей берсін!

***Жұрынов Мұрат Жұрынұлы
ҚР ҰҒА президенті, академик***

Құрметті конференцияға қатысушылар!

Қайбір халықтың да шежірелі тарихында елінің атымен есімі егіз тұлғалар болады. Бұл – елге құт, ерге абыройлы мәртебе. Мұндай тұлғалар жаугершілік заманда – қорған болар батыр, дау-дамайда – төрелік айтар би, ел басқару ісінде – көреген хан, сұлтан, болыс, ал олардың тағылымды істерін таразылауға келгенде – оқымысты ғалым бейнесінде тарих сахнасына дараланып шығады. Манаш Қабашұлы Қозыбаев Қазақ елінің бағына туған сондай тұлғалардың бірі де бірегейі. Дана халқымыздың: «Жеті атасын білмеген – ұл жетесіз, Жеті ғасыр тарихын білмеген – ел жетесіз» деген даналық сөзінен дән іздеп, С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетін үздік бітірген жас ізденуші өмірінің соңына дейін өз ісінің үздігі болып, үздіктерді тарих ғылымының көшіне қосты. Саналы ғұмырындағы 40 жылдық өмірін Қазақстан тарихымен қатар өріп, еңбектерінің басым көпшілігін Ел Тәуелсіздігінің қалыптасуы мен осы кезеңдегі тарихи оқиғаларға арнады. 30 монографияның, 50-ден астам ұжымдық еңбектердің авторы болу – біле білген жанға тынымсыз ізденіс пен қайтпас табандылықты қажет ететін адам сенгісіз құбылыс десек болғандай.

Отандық тарихнамада жеке мектебін қалыптастырып, 90-ға жуық шәкірт тәрбиелеген Манаш Қабашұлы, «Қазақстан тарихы» академиялық басылымының 3 томын, ағылшын тіліндегі «Қазақстан тарихын», сондай-ақ, көптеген құжаттар жинағын да басып шығарды. Бұл еңбектер мен құжаттар ғылымға құлаш ұрған қай буынның болмасын, көз тоқтатып, көңіл бұратын ең негізгі дереккөздері болып қала береді. Ал еңбектерінің АҚШ-тан өзге Ресей, Қытай, Түркия, Иран т.б. секілді ғылым мен техникасы дамыған талай елде жарық көруі – ғұлама ғалымның ғалам ғылымындағы тұғырының заңғар биікте тұрғанын көрсетеді. Заман көші алға жылжыған сайын оқу-білімге сұраныс арта түсетінін ескерсек, Қозыбаев қаламынан туған тағылымды туындылар Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлем ғылымында бұдан да биік бағасын алары хақ және бұл болашақтың еншісіндегі еш күман туғызбайтын шындық. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының білікті басшысы да бола білген тау тұлғаның тағылымды өмірі мен дара болмысы Институт ұжымы мен Қазақстанның бүкіл ғалымдарына биік меже нұсқап тұрғандай. Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, мемлекетшіл Манаш Қабашұлы Қозыбаев қалыптастырған ғылыми мектеп өз жұмысын тоқтаусыз жалғастыра бермек.

Конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

Әбіл Еркін Аманжолұлы
ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының
директоры, т.ғ.д., профессор

Құрметті Зиябек Ермұқанұлы!

Еліміздің Тәуелсіздігінің 30 жылдығымен ұштасып келіп жатқан көрнекті тарихшы-ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Қазақстан Республикасының халық депутаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың, Қазақстан Республикасы Президентінің «Бейбітшілік және рухани келісім» сыйлығының иегері Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың туғанына 90 жыл толуымен шын жүректен құттықтаймын!

Ғұмырының ең жарқын кезеңін Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтындағы қызметке арнаған ғалым, Отан тарихын зерттеудің тұжырымдамасын жасап, келелі тұстарын зерделеуге арнады. Кәсіби тарихшылардың мектебін қалыптастырды.

Академик Манаш Қозыбаевтың ғылыми ізденісі белсенді азаматтық ұстаныммен, өткен мен бүгінгі күннің көкейтесті мәселелеріне үндеумен, қазақ тілінің, мәдениетінің ұлттық өзіндік ерекшелігін сақтауға ұмтылумен ұштасты. Өз елінің нағыз патриоты ретінде оның болашағына алаңдап, соның жолында бар күш-қуатын паш етті, аянбай қызмет етті. Тәуелсіз Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттейтін ғылыми мектептің негізін құрды.

Талай шәкірттері ғалымның сындарлы мектебінен өтіп, алған тәлім-тәжірибелері кемел ақыл-кеңестері, ғылыми ұстанымдары болашақ өмірлеріне үлкен жолдама болды. Бар ғұмырын халқының азаттығы мен бақуатты болуына арналған Манаш Қабашұлы, ғасырлар бойы аңсаған елінің Тәуелсіздікке жеткеніне ерекше қуанды, оның дамуына, рухани жаңғыруына аянбай қызмет жасады. Бүгін сіздер ғалымның салып кеткен сара жолын жалғастырып келесіздер.

Бүгінгі Сіздер ұйымдастырып отырған «Академик М.Қ. Қозыбаев және отандық тарихтың заманауи тұжырымдалуы» атты ғылыми-теориялық конференцияның жұмысына сәттілік тілеймін!

Шұланов Ерлан Нұрлыбекұлы
«М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті»
КеАҚ-ның Басқарма төрағасы – Ректор

Құрметті қонақтар! Қадірлі әріптестер!

Академик Манаш Қозыбаевтың есімін ауызға алғанда еліміз тәуелсіздік алған 90-шы жылдардағы республикалық басылымдарда жарияланып жатқан өткір-өткір мақалалары еске түседі. Кеңестік дәуірде ешкім айта алмаған ащы шындықты ашына жазған тарихшы халқымыздың көзін көп ақиқатқа жеткізді. Ресей империясының астамшылығы мен қиянаты, оның саяси астарын терең және ақиқат тұрғыдан ашып көрсеткен академик Манаш Қабашұлы нағыз ұлтжандылығымен, патриоттығымен ел жүрегінен орын алған еді.

Осы орайда, академик Кенжеғали Сағадиевтің мына сөздерін назарларыңызға сала кеткім келеді: «Профессор Манаш Қозыбаев сонау 70-жылдардың басында-ақ республикадағы қоғамдық пікірді қалыптастыруға ықпал ететін ғалымдардың алдыңғы қатарынан көрінді. Сол кезеңнің өзінде-ақ ол Орта Азия мен Қазақстан, Кавказ тарихшыларының басын қосып, Ресейдің отаршылдық саясатын талдап, ұлт-азаттық қозғалыстарының ортақ заңдылықтарын ашты. Оларды әлемдік ұлт-азаттық қозғалысының құрамды бөлігінде қарауды ұсынды. Тарихшылардың алқалы жиынында орыстың отаршыл саясатының түп тамыры қайда жатқанын батыл айта білді», - деген еді ол.

Осы тұста тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында тарихшылар әулетіне жетекшілік еткен Манаш ағамыз отантану ғылымының жаңа концепциясын жасауға кірісті. Оның зерттеулері негізінде Қазақстанның Ресейдің отарына айналу процесі қазақ халқының ұлттық мүддесі тұрғысынан қайта қаралды, еліміздегі ұлт-азаттық қозғалыстарының жаңа концепциясы жасалды, Кеңес Одағы кезіндегі саяси қуғын-сүргін тарихы зерттелді, оның құрбандары ақталды. Ауылдарды күштеп ұжымдастыру мен қазақ шаруаларын зорлап отырықшыландыру тарихы мен оның қасіретінің салдарлары ашық айтылды. Ұлы Отан соғысы зардабының бұрын айтуға да, жазуға да болмайтын тұстары жария болды, Қазақстанның тарихы жаңа көзқарас тұрғысынан зерделенді. Тарихшы қауым Алаш деген сөзден үркіп-қорқып, ат-тонын ала қашқан кезде: «Алаш – қазақ халқы деген ұғым. Алаш – еліміздің ежелгі аты. Ол ғасырдың басындағы ұлттық сананың өсу процесінің құрамдас бөлігі», – деп алғаш айтқан Қозыбаев болды. Оның қаламынан туған «Ашаршылық ақиқаты», «Казахстанская трагедия», «Жауға шаптым ту байлап», «Ермак: аңыз бен ақиқат», «История и современность», «Ақтаңдақтар ақиқаты», «Тарих зердесі», «Дала өркениеті және қазақ халқы», «Қазақстан на рубеже веков: размышления и поиски», т.б. тарих ғылымының бас-аяғын жинап, бағытын айқындап, қалың оқырманның тарихи санасының шындалуына зор үлесін қосты. Сөйтіп, Манаш Қабашұлы шын мәнінде халық перзентіне айналды. Сондықтан да оны егемендіктің, рухани жаңғыруымыздың жаршысы десек, бұл оған берілген әділ баға екеніне ешкімнің дауы жоқ. Осы еңбектері бағаланып, ғылым саласындағы Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атанды.

Қазақстан тарихына 40 жылдық өмірін арнаған академик М.Қозыбаев артында 800-ден астам ғылыми-көпшілік еңбектер, соның ішінде 30 монография, 50-ден астам ұжымдық еңбектер, оқулықтар мен оқу құралдарын қалдырып кеткен ғалым. Оның еңбектерінің басым көпшілігі Қазақстан тәуелсіздігінің қалыптасуы мен осы кездегі тарихи оқиғаларға арналған. Ғалымның тек соңғы 10 жыл ішіндегі еңбектері мен зерттеулері, мақалалары мен ғылыми конференцияларда жасаған баяндамалары 9 томды құрайды.

Ғалымның еңбектері туралы алдағы баяндамаларда терең және жан-жақты айтылады деп сенеміз. Конференцияны жұмысына сәттілік тілеймін!

*Дархан Нұрланұлы Біләлов
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университетінің Басқарма Төрағасы-Ректоры*

Глубокоуважаемый Зиябек Ермуханович!

Дорогие коллеги по совместной работе в стенах Академии наук Казахстана!

Очень надеюсь, что эти мои строки тоже прозвучат на конференции в честь и память безвременно ушедшего незабвенного Манаша Козыбаева, которому в этот день, 16 ноября, исполняется 90 лет со дня рождения.

Мы были знакомы с Манашем Козыбаевым с начала 50-х годов минувшего XX века, учились оба на историческом факультете Казахского университета.

Особенно часто встречались, начиная с 1952 года, когда вошли в состав комитета комсомола университета. Впоследствии жизнь еще более сблизила нас. Я видел, как бережно Манаш Козыбаев, одним из самых первых, стал собирать архивные документы, сведения и материалы об участии казахов-воинов в Великой Отечественной войне, о трудовых подвигах казахов в те жестокие годы и их великом вкладе в победу.

Его диссертация, а затем и изданная монография, заслужили самые высокие оценки специалистов и в России, и в других странах. Он поистине первооткрыватель этой важнейшей темы в Казахстане, и по праву стал наставником многих будущих кандидатов и докторов, которые пошли по его стопам.

...В одной из наших воскресных прогулок вдоль реки Алмаатинки, я поделился своими научными планами, и он тогда не только подсказал мне интереснейшую тему, но в 1968 году выступил оппонентом на моей защите.

Впоследствии новые жизненные обстоятельства еще больше сблизили нас. Мы тесно сотрудничали в те годы, когда он стал главным редактором Казахской советской энциклопедии, и я горжусь, что он выбрал и пригласил меня стать научным консультантом энциклопедии «Алма-Ата». Манаш знал, что это моя любимая тема, которой я посвятил немало публикаций в местной и зарубежной печати и издал несколько книг в Алма-Ате и в Москве на иностранных языках в издательстве Агентства печати «Новости».

...Оглядываясь на минувшие годы, я ясно вижу, что не встречал в своей жизни более цельного человека, внимательного, отзывчивого, и в то же время принципиального, твердого в своих взглядах и убеждениях, который всегда отстаивал свою глубоко продуманную позицию и в науке, и в общественной жизни, на всех форумах и конференциях, в разных странах мира, где ему довелось побывать в годы своей яркой жизни.

Маяр Иосиф Исерович
директор издательства «Наука» (1980–1990 гг.)
кандидат исторических наук, заслуженный работник
культуры Казахской ССР (Израиль)

1-ШІ БӨЛІМ / РАЗДЕЛ 1

АКАДЕМИК М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ЗАМАНДАСТАРЫ МЕН ШӘКІРТТЕРІНІҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ ВОСПОМИНАНИЯ СОВРЕМЕННОКОВ И УЧЕНИКОВ АКАДЕМИКА М. КОЗЫБАЕВА

Кішібеков Д.К.

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА академигі, Қазақ КСР Жоғары мектебінің
еңбек сіңірген қайраткері (Алматы қ., Қазақстан)*

ВОСПОМИНАНИЕ О МАНАШЕ КОЗЫБАЕВЕ

Это было в 1964 году в конце августа. Я работал тогда в Институте философии и права научным сотрудником. Меня направили на работу в Казахский политехнический институт в качестве заведующего кафедры философии. Институт находился по улице Сатпаева вот где сейчас он стоит на углу улицы Масанчи. На углу Масанчи с другой стороны Абая стоит здание крупное здание, тогда в этих зданиях жили работники высшей партийной школы, работники партийной, работавшие в районах, областях в областном комитете при ЦК. Я, часто приходя в институт утром проходя через Масанчи наблюдал одного молодого человека хорошо одетого, стройного прогуливался он каждый день. Я до этого тоже видел, Шаяхметов тоже после работы около своего дома прогуливался. И этот молодой человек тоже по этому опыту он только утром прогуливал по улицы Масанчи. Постепенно я узнал кто он, оказывается Манаш Козыбаев – работник, преподаватель высшей партийной школы в Алмате. Ну вот я работал в политехе, до политеха я уже сказал с академии. В аспирантуру я был принят по философии, тогда философского отдела не было, через институт истории, археологии и этнографии я был принят на одно место в аспирантуру по философии. И почти пока Москва не пригласила почти год с октября 1969-го по октября 1970-ый год находился в Алмате. Самостоятельно изучал программу философии. В октябре Сатпаев меня в числе других около 20-ти молодых ученых направил в разные институты в Москве для прохождения аспирантуры. Я попал в институт философии. Вот это начало. Тогда я находился до Москвы аспирантом через институт истории. В институте работали тогда известные ученые: Сергей Николаевич Покровский, Алькей Маргулан, Тлеш Шоинбаев, Бекежан Сулейменов работал, Хадича Айдарова работала в институте научным сотрудником. Числись в институте занимался вопросом философии пока меня не отправили в Москву. Вот так Дахшлейгер работал научным секретарем, вот так общался, потом меня направили в Москву, после Москвы в марте, после защиты в 1953 году вернулся обратно в институт истории. Во время учебы все время отчитывался через институт истории о своем прохождении учебы. Одним словом числился в составе института истории. Вот один год работал обратно после защиты кандидатской диссертации. Меня избрали партийный бюро института заместителем секретаря партбюро института. Акай Нусупбеков был секретарем, директором института был тогда Покровский. После этого он перешел председателем в отделении общественных наук. После моего возвращения директором стал Горюховский.

Вот в этом институте я год продолжал работать. И в составе ученых, когда я вернулся не было Е. Бекмаханова, Сулейменова их отправили за идеологические ошибки в ссылку в Сибирь. В 1954 году они вернулись и работали. Бекмаханов работал в КазГУ, Бек Сулейменов снова вернулся в институт истории, вот продолжалась эта работа здесь. Потом образовали сектор философии права, руководил этим сектором Махмудов, ставший после министром внутренних дел, потом руководил Джандильдин Нурымбек, его отсюда выдвинули секретарем ЦК компартии Казахстана. Третьим руководителем пришел Зиманов Салык Зиманович ставший потом академиком. Вот состав института философии и права. Вот в этом составе я работал. Тогда еще в институте, академии мы еще не знали, не видели Манаша Козыбаева. В 1964 году, когда меня направили работать в Казахский политехнический институт, час я, утром приходя на работу видел прогулявшийся по улице около своего дома Манаша Козыбаева, я его не знал, приятный, аккуратный, молодой человек, незнакомый. Постепенно стали здороваться, потом узнал он оказывается преподаватель Казахской высшей партийной школы в Алматы. Потом после этого, когда я уже работал в Казахском политехническом институте, Козыбаева направили работать в институт истории. Здесь меня уже не было, я со стороны знаю выдвинулся сам, постепенно стал известным Манаш Козыбаев. Молодой человек сразу среди большого коллектива ученых он стал выделяться, стал потом постепенно крупным ученым. Правда работая в институте, тогда открылась возможность ездить в зарубежные страны. Некоторые для продолжения стажировки, научной работы и т.д. направлялись в командировку в Соединенные Штаты Америки, в Англию, Францию и другие страны. Я не знаю в те годы Манаш Козыбаев ездил ли зарубежные страны, не знаю мне это неизвестно. Мне известно, что он в институте истории быстро выделялся как исследователь, как ученый. Одна особенность, работая в институте приспосабливался мнением Российских ученых, имел свое мнение, не хвалил казахских исторических личностей, как всем из них он относился равномерно, спокойно, научно. Я вот знаю за свои ошибки, за свои взгляды в книге Казахстан 20-40-е годы Ермухан Бекмаханов был осужден и направлен в ссылку. Бек Сулейменов, который в то время выступал против книги Е. Бекмаханова каким-то образом он тоже попал в кампанию, его тоже направили в Сибирь, и они вернулись в 1954 году после того, как нормализовалось идеологическая обстановка в Советском Союзе, в том числе и в Казахстане. Е. Бекмаханов стал работать в КазГУ заведующем кафедры истории, Бек Сулейменов вернулся в институт истории, я работал там со стороны наблюдал. В этих сложных идеологических трудных условиях Манаш сумел показать себя, как хорошего исследователя, здесь он стал доктором, стал академиком, стал директором, очень талантливо себя показал, и как ученый, и как человек, и как руководитель, во всех отношениях Манаш Козыбаев сумел быстро проявить свою способность. Его знал тогдашний секретарь, руководитель Казахстана, нынешний руководитель Казахстана и он имел большой вес, авторитет. При нем выходили в свет двухтомник истории Казахстана, четырехтомник истории Казахстана, при нем за хорошее научное исследования, кажется, пятитомная была удостоена государственной премией, во всех этих мероприятиях участвовал, вырос сам руководил Манаш Козыбаев. О нем я могу сказать, что действительно талантлив. Я никогда не слышал о Козыбаеве какие-нибудь другие мнения кроме положительного. Я с ним не работал, наблюдал его со стороны, всегда мы вежливо здоровались, общались, я его высоко ценил. Жаль, что такой талант рано ушел из жизни, в рассвете

можно сказать своего таланта. Если бы еще лет 10-15 жил бы он мог бы дать много положительного в развитии науки нашей Республики. Может он бы стал и партийным работником, но он выбрал путь ученого, здесь он проявил себя как ученый, как организатор науки. Действительно человека ученого, таланта, я его вот так ценю.

Көмеков Б.Е.

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА академигі (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)*

АЙТУЛЫ ТҰЛҒА

Тәуелсіз Қазақстанның төл тарихын тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан бастап жаңаша концептуалдық тұрғыда, ұлттық негізде жазудың бастауында тұрған көрнекті ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері, ҚР Ұлттық Ғылым академиясының академигі Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың тарих ғылымына қосқан үлесі зор. Ғибратқа толы ғұмыры мен тұлғалық болмысы асқақ ғалым тарих ғылымының көш басында тұрып, ғылымның дамуына өлшеусіз үлес қосып, өзінің ғылыми мектебін қалыптастырды.

Манаш Қабашұлы бір туар тұлға. Тұлғалар қашанда өздеріне тән, бойларына біткен қасиеттермен ерекшеленеді. Өзінің отырыс-тұрысы, сөз саптау мәнері, жүрісі, күлкісі... бәріде тек Мәкендікі. Құдай берсе береді дегендей, табиғаттың дарындылығын кеңінен берген. Шын мәнінде «сегіз қырлы бір сырлы» болатын.

Мен Манаш Қабашұлын Қазақ энциклопедиясының бас редакторы болған уақыттан тани бастадым. Сол жылдары Шоқан Уәлихановтың 5 томдық шығармаларының 2-ші басылымының дайындығы маған тапсырылған еді. Мәкеңе әр томның қолжазбасын әзірлеп тапсырғаннан соң «Қазақ энциклопедиясы» оны басып шығарып тұрды. Біздің творчестволық байланысымыз осы мезгілден басталған. Манаш Қабашұлының ғылыми дарындылығы жан-жақты болатын. Жаңа мен қазіргі заман болсын, орта ғасыр мен көне тарих болсын, бәріне де қалам тартып, өзінің ой-пікірін білдіріп, өзекті мәселелерге тарихшылардың назарын аудартатын. Ұйымдастырушылық қабілеті ауқымды және жоғары еді. Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының директорлық жұмысын атқарған мезгіл оңай болған жоқ. Қыйын өтпелі жылдары айлық төмен, мезгілімен берілмейді, электр жарығы өшіріледі, санаулы телефондар жұмыс істейтін жағдайда Мәкең амалын тауып ұжымды берік ұстап қалды, қалыптасқан академиялық ғылыми дәстүрді ойдағыдай жалғастыра білді.

Манаш Қабашұлы инновациялық, яғни жаңашыл тақырыптарға тарихшылардың назарын аударып тұратын. Соның ішінде өзімеде тікелей тиісті, ауқымды ғылыми бағыт Дала өркениеті болатын. Кезінде кеңес үкіметінің мезгілінде Дала өркениеті, не Ұлы дала, Түрік әлемі, Түрік бірлігі тәрізді ұғымдарының өзін тарихшыларға айтқызбады, қолдарын қағып, етегінен тартып, ұлтшылдық айдарын тағып, сонымен қатал идеология өтіліп жатты. Тәуелсіздіктің арқасында Мәкең аталмыш өзекті тақырыптарды керемет жақсы көтерді, көп жағдайда бастамашы болды. Манаш Қабашұлының құндылықтарының тағы бір қасиеті бұл публицистика жанрын терең игергендігі еді. Қаламы өте ұшқыр, көпшілікке қызықты да жеңіл тілмен жазылған жан-жақты мақалалары белгілі

сан-алуан журнал, газеттердің бетін қалдырмай алатын. Публицистика қашанда елдің сана сезімін көтеретін, тарихи мәлеметтерді кеңінен тарататын бірігей тәсіл. Мәкең аса жоғары шеберлікпен тарихи публицистика жанрында сүбелі еңбек атқарды. Публицистика жанрын ерекше бір деңгейге жеткізді.

Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің жариялануы мен қалыптасуы тарих ғылымының қоғамдағы орнына түбегейлі өзгеріс енгізгені аян. Осы кезден бастап академик М.Қ. Қозыбаев басқарған Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттеуге орасан үлес қосып, Қазақстан тарихының 5 томдық академиялық басылымы және тағы да басқа іргелі еңбектер жарық көрді. Тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында отандық тарих ғылымының көшбасында тұрған академик Манаш Қозыбаев ғалым ретінде де, қайраткерлік қырымен де ұлтына қыруар қызмет еткен тұлға. Қазақ тарихының туын ұстағандардың қатарында қажырлы мінез танытып, тарихтың ақтаңдағын аршып көрсетуде қайсар қарым танытып, көп еңбек сіңірген ғалым.

Мәкең өшпейтін керемет із қалдырды. Ғалымның қаламынан 800-ден астам ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбектер дүниеге келді. Сонымен бірге ол талантты ғалымдардың тұтас бір шоғырын тәрбиелеп шығарды. Оның жетекшілік етуімен 86 ғылым докторлары мен кандидаттары әзірленді. Өзінің ғылыми мектебі қалыптасты. Қазақстанның төрт тарапында Мәкеңнің шәкірттері бой жазып, көкке самғап, шәкірттерінің шәкірттері пайда болып жатыр, ғылыми бұтақтары жайыла берсін дегім келеді. Мәкеңнің жақсы қасиеттері осы жаңа ұрпаққа, ғалымдарға дари берсін.

Тәуелсіздік жылдарында Манаш Қабашұлы елімізде тарихи сананы қалыптастыруға, рухани өмірдің жаңғыруы мен дамуына ұлтаралық жарасым мен халықтар бірлігін нығайтуға зор үлес қосты. Ол қазақ мемлекеттілігі тарихының, отаршылдық және кеңестік тоталитаризм жағдайындағы Қазақстан тарихының жаңа концептуалдық бағыттарын қалыптастырудың, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтаудың бастау көзінде тұрды.

Қазақ тарихын зерттеуге сүбелі үлес қосқан, ұлт тарихын зерттеуге еңбегі сіңген, мемлекетіміздің тәуелсіздігі, азаттық жолындағы күреске толы тарихын зерделеудің көш басында тұрған аса ірі ғалымдарымыздың бірі және бірегейі, мемлекет және қоғам қайраткері, академик Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың 90 жыл толуына арналған мерекелік шараның ұйымдастырылуы және жоғары деңгейде аталып өтілуі тұлғаның даралығының тағы да бір айқын дәлелі.

Оразалин Н.М.

*ақын-драматург, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты,
ҚР ҰҒА құрметті академигі*

ТАРИХ ТУЫН БИІК ҰСТАҒАН...

Біз тарих ғылымының көрнекті өкілі, беделді мемлекет және қоғам қайраткері, академик Манаш Қозыбаев есімін ерте таныдық.

Ертеректе...Студенттік кезімізде...

Газеттерде жарияланатын материалдарын оқып, шұрайлы, көркем тіліне, тарихты тану мен тарихи оқиғаларды барынша оң бағалауға ұмтылатын кәсіби зеректігіне сүйсінетінбіз. Ол кез тарихты да, тағлымды да, тәрбиені де «қызыл»

идеологияның құрсауына байлап, әр сөзің, әр ойың, әр ұсынысың «жіпке тізіліп» отыратын күрделі тұс еді... Хрущев «жылымығының» ой-санаға еркіндік берген жылдардың арқасында әдебиетте, музыкада, живописьте көп замандар көмікте келген дәуірлерге бет бұра бастағаны тарихтан белгілі.

Дегенмен...

Тегеуріні мықты, текпіні қатты тоталитарлық жүйе жеті музаға шартты түрде «еркіндік» бергенімен, тарих ғылымының жолын жауып отырды. Өйткені ондаған жылдар бойы «темір құрсаудың» тасасында отырып, ұлттар тарихын бұрмалауды өз қолдарымен жасаған кешегі күннің «қожайындары» мен тұтас бір дәуір идеологиясын қалыптастырғандар тарих ғылымына еркіндік беруге қарсы болды... Мәкеңдер осындай қиын кезеңде қазақтың ұлттық тарихы үшін күресті. Күрделі дәуірде өмір сүріп, мұқалмай жүріп, ұлт өткені мен тарихын, тарих ғылымының күнгеі мен көлеңкесін түгендеді.

Әдебиет, тіл, тарих дейтін ұлт үшін аса маңызды ғылым салаларын тең танып, тең көріп, ұлт руханиятының бір бүтін болмысындай теңгеріп өскен буынның өкілі болғандықтан ба, біз студенттік кезден бастап, есімі елге белгілі тұлғалар келе жатса, тосып тұрып, сәлем беретінбіз. Жаңалыққа құлағымыз түрік жүретін, білім, ғылым, сөз дейтін киелі өнер жолына енді-енді түрен салып, сана мен жүрек жетегіне ерген жалыны мол кезеңде тосып тұрып, сәлем беретін ағаларымыздың бірі – марқұм Манаш Қозыбаев болатын... Маған Мәкеңнің әдебиетті терең білетін білімпаздығы мен сөз өнерін салған жерден оң бағалап, кез келген көркем шығарма туралы, немесе белгілі бір тарихи тұлғалар туралы өз ойын ашық айта білетіні ұнайтын. Тіпті табанда суырып салып, өлең жазып та тастаушы еді...

Манаш Қабашұлымен мейлінше таныс-біліс боп араласқан кезіміз – өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары. Әлемнің саяси картасында сұрапыл өзгерістер болып, екі ғасыр тоғысында Кеңестер Одағы дейтін алып империяның ыдырасуға бет алған тұсы. Шынайы баламалы негізде, демократиялық принциппен сайланған Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің XII Шақырылуы... Ел тағдырына ара түсер білік-білімі мол, парасат-пайымы терең ұлт биігіне көтерілген тұлғалар мен зиялы қауым өкілдерінің қаймақтары түгелге жуық шоғырланған сәт-сағаттар... Бәрі қаз-қалпы есімде. Көрнекті ғалымдарымыз бен жазушыларымыз, өнер қайраткерлері мен өмірді көрген көреген тұлғаларымыздың дені Парламент құрамына енген өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдары... Сөйлесе – сөзде, ойласа істе қамшы салдырмас ірі мақсат пен іргелі ойдың қара көрігіндей болған тұлғалар! Салық Зиманов, Сағадат Нұрмағамбетов, Сұлтан Сартаев, Шахмардан Есенов, Өмірбек Жолдасбеков, Өзбекәлі Жәнібеков, Шерхан Мұртаза, Балғабек Қыдырбекұлы, Олжас Сүлейменов, Әнуар Әлімжанов, Әбіш Кекілбаев, Зинаида Федотова, Камал Смайылов, Қадыр Мырзалиев, Мырзатай Жолдасбеков, Қуаныш Сұлтанов, Қалдарбек Найманбаев, Заманбек Нұрқаділов, Ғани Қалиев, Алтыншаш Жағанова, Александр Княгинин, Мұрат Әуезов, Марат Оспанов, Мұрат Қалматаев, Бірғаным Өйтімова, Оразалы Сәбденов, Қуаныш Айтаханов, Ерболат Төлепбаев, т.т. арасында шоқтығы оқшау көрінер Манаш Қабашұлы да отыратын...

Ұлтжанды аға буын өкілдерінің әр айтқан ақыл-кеңесі әлі күнге жадымда. Манаш ағамыз бізден кейінгі он екінші қатарда отыратын. Өзілі мен ақылы қатар жүретін сөзге жүйрік аға сөз сөйлегенде ұлттық құндылықтарға мән беру керек дегенді көп айтатын. Біз жаспыз. Мәкеңдер бастаған аға буын «кейінгілер қателеспесін» дегені болар, кейде сөйлеп жатқан кезімізде желкемізден

сыбырлайтын. «Бәрі дұрыс! Тоқтамай шап! Жібер аттың басын!» деп қамшылап отыратын. Ара-тұра: «Анау қалып барады!» дейтін. «Анау» дегені – «мәдениет», «тіл», «әдебиет» «ғылым» дегені! Еске салғаны! Қуанған кезде «Әй, ерім-ай! Бас! Бас қамшыны!» деп, сөйлеген сөзімізге дем беріп отыратын. «Көкпарыңды Мұраттардың (Әуезов пен Қалматаевты тұспалдағаны болар) ауылына таста!» деп, айналамызды қыран-топан күлкіге батыратын.

Иә.

Демократия дейтін шіркіннің көзін уқалап ашып, Кеңестер Одағы дейтін темір қақпалы кеңістіктің есік-терезесін ұрғылап жатқан кезі... Сондықтан ба? Манаш ағамыздың әзіл-оспақ түрінде айтқан әлгі «қамшыбасар» сөздері біз отыратын шулы «галеркаға» жарасып тұратын.

Комитетіміздің Төрағасы – Әбіш Кекілбаевтың ұсынысымен 1992 жылы бір топ депутат пен үкімет мүшелерінің, зиялы қауым өкілдері мен ғалымдардың, ақын-жазушылар мен белгілі өнер қайраткерлерінің қатысуымен Маңғыстау облысында Ұлт саясаты, мәдениет және тілді дамыту Комитетінің көшпелі жиынын өткізетін болдық. Жиын күзге белгіленді. Дайындық жазға салымнан басталды. Мәкең дүркін-дүркін телефон соғып: «Жиын қашан болады? Бола ма өзі? Үстірттің кісі аяғы сирек баратын жазығына тез жетейік. Маңғыстаудың 360 әулиесін көп күткізуге болмайды!..» деп сөз аяғын әзілмен аяқтаушы еді... Топ ішінде депутаттар, ғалымдар, Үкімет басшысының орынбасары Мырзатай Жолдасбеков, Еркеғали Рахмадиев, Қуаныш Сұлтанов секілді министрлер, Әбдіжәмил Нұрпейісов, Балғабек Қыдырбекұлы, Зейнолла Қабдолов, Камал Смайылов секілді атақты қаламгерлер мен Салық Зиманов, Манаш Қозыбаев секілді беделді ғалымдар бар. Он күн Үстірттің аңызағы мен құрғақ желіне кеуде тосып, әулиелер мекенін шарладық. Он күннің алғашқы үш күн бойы топ мүшелері жұбымызды жазбай жүріп, Әбіш Кекілбаевтың Маңғыстау хақындағы толассыз тасқындай болған танымдық-тағылымдық бағыттағы тарихи қазығы берік лекцияларын ұйып тыңдаумен болдық. «Әбішті тарихшыларға сабақ беруге әкетуіміз керек!» деп елді күлкіге бөлегені есімде. Осы сөздің өзінде тұлғаны тұлғаның бағалауы жатқаны рас еді!!!

Манаш Қозыбаев – дәуірді тану мен талдаудың биігіне тарихшы ретінде ғана емес, шынайы қоғам қайраткері, халықшыл тұлға ретінде көтерілген үлкен ғалым. Мәкеңнің зейінді басшы, зерделі зерттеуші, ұстанымы мықты ғалым ретінде ұлт тарихындағы орындарынан әділетсіз ығыстырылған Кенесары хан, Жанғожа батыр, Әбдіғапар батыр секілді тарихи тұлғаларға, олар бастаған ұлт-азаттық көтерілістеріне оң баға берілуде елеулі роль ойнағаны белгілі...

Жоғарғы Кеңесте қатар мандат жүгін арқалап жүрген кезде Мәкең бастаған бір топ депутаттардың ұсынысымен Тұңғыш Қазақ Президенті – Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың алғашқы Жарлықтарының бірі «Тарихи сана жылына» арналғаны ел есінде. Кейін ұлт үшін маңызы зор бұл айтулы мәселенің, яғни тарихты ұлт жадына түбегейлі оралту мақсатында Елбасы шешімімен 1998 жылдың «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» болып жарияланғаны жадымызда. Бұл тарихи құжаттың дайындалуына да академик Қозыбаев қызу араласқан болатын.

Манаш Қабашұлының халық алдында атқарған келелі істерінің бірі – алаш жұртының тарихына аты алтын әріппен жазылған ойшыл, философ, әулие бітімді ұлы тұлға Мәшһүр Жүсіп Көпеев хақындағы тағылымды тұжырымдары. Қазақ тарихына қайыпберген мінезді ғұлама қалыбымен енген тұлғаға Мәкеңнің әрі тарихшы, әрі сөз табиғатын терең түсінетін білгір тұлға ретінде саналы түрде барғанын аңғарамыз.

Мен тарихшы емеспін...

Бүгінгі шағын сөзімде ұлт тарихы мен ұлт көркем сөзінің тарихын терең бірлікте қарастырған көрнекті ғалым туралы жады төрінде қалған жақсы сәт-сағаттарымды жаңғырттым. Өткен күндердің жанға, жүрекке шуақ, нұр себер естеліктерімен бөлістім.

Иә...

Манаш Қозыбаев өзінің тұлғалық болмысымен, ғалымдық бітімімен ұлттық тарихымыздың туын биік ұстаған санаулыларымыздың бірі болып ұрпақ пен ұлт жадына жазылары даусыз.

Қабылдинов З.Е.

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры,
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі (Алматы қ., Қазақстан)*

АКАДЕМИК М.Қ. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ ЖАРҚЫН БЕЛЕСТЕРІ

Тарих мемлекеттік қауіпсіздігіміздің рухани тетігі. Өткеннің тәжірибесі жетістіктерінің, кемшіліктері мен қателіктерінің көрсеткіші. Өз тарихынан дұрыс сабақ ала алған халық қана дамыған мемлекет құра алады. Қиыншылықтар мен қайшылықтарды еңсеруде өз елінің және басқа мемлекеттердің тәжірибелерін пайдалануға қабілетті болады. Мемлекетте тарих ғылымының осындай қуатты жасампаздық қызмет атқаруына негізгі себепші-тарихшы ғалымдар. Тарихшылар неғұрлым білікті, тарихи шындықты тайсалмай жаза білетін, билікке жағынып емес, шындыққа, қоғамдық қатынастардың нақты болмысына сүйеніп тарихты жазар болса халықтың да тарихи санасы жасампаздық бағытта қалыптасады. Қазақстанның тарих ғылымында ақиқат тарихи шындықты, қоғамда орын алған конъюнктураларға қарамастан, шынайы жаза білген білікті тарихшылар аз болған жоқ. Олардың қатарында Е. Бекмаханов, Б.Сүлейменов, Ә. Марғұлан, Г. Дахшлейгер, А. Нүсіпбеков және т.б. аға буын өкілдері болған еді. Кейінгі буынды, бүгінгі тарихшылардың ұстазы бола білген М. Қозыбаев, К. Нұрпейісов, Т. Балақаев, М. Асылбеков, А.Ахметов, Ә. Тұрсынбаев, Я. Серевайский сынды тамаша тарихшылар бастаған болатын. Тарихшылар қауымы осы есімдердің алдында борыштар. Себебі, олар Кеңестік тоталитарлық идеологияның қатал қыспағына қарамастан Қазақстан тарихының негізгі айшықты беттерін жазып кеткен еді. Бүгінгі тарихшылар осы «ақтаңдақтардың» орнын толтырумен айналысуда.

Қазақстанның тарих ғылымына қомақты үлес қосып кеткен майталман тарихшылардың бірі ретінде Манаш Қабашұлы Қозыбаевты атап айтуға болады.

Манаш Қабашұлы 1937 жылы 16 қарашада Қостанай облысы Меңдіқара ауданының Итсары ауылында туған. Оның әкесі Қабаш Қозыбаев елге белгілі, қадірлі адам болған. Өңірдегі колхоздарды ұйымдастыруға белсене ат салысқан, патриот. Ол соғыс жылдарында өзінің қаржысын жойғыш-ұшақ жасауға жұмсап ерекше үлгі көрсеткен. Манаштың жастық шағы соғыс жылдарына келіп, бала кезден колхозда еңбек етеді, соғысқа аттанып кеткен ересектердің орнын басады. 1947 жылы БІ. Алтынсарин атындағы Меңдіқара педагогикалық училищесін үздік бітірген Манаш «Үлгілі» толық емес орта мектебінде

мұғалім болып істеді. 1948 жылы С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне оқуға қабылданып, 1953 жылы үздікке үздік тәмәмдаған. Оның ғылымға ден қоюы, ғылыми-педагогикалық жұмысқа кірісуі Қостанай педагогикалық институтында оқытушы болып жүрген кезінен басталады.

М.Қозыбаевтың алғашқы еңбектері Қостанай өңіріндегі Азамат соғысына, ұлт-азаттық қозғалыстар тарихына арналған еді. Жас ғалым сол кездің өзінде-ақ тарих ғылымының таным шеңберін кеңейтуді дұрыс деп есептеген еді. Аса ауқымды деректік материалды дұрыс жүйелеу ғана жеткіліксіз болатын. Оның мән-мағынасын терең ашу үшін, зерттеу барысында әлеуметтану, тіл, психология ғылымдарының пәнаралық сабақтастығы аса қажет деп білді. Тарих ғылымының аясын кеңейту мақсатында жас ғалым басқа әлеуметтік ғылымдардың жетістіктерін кеңінен пайдаланады. Ғылымдағы жүйелілікті объективті тарихи шындықты ашудың тиімді бағыты ретінде таңдайды. Таланты таныла бастаған ғалымды Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институты шақырды. Ғалымның шығармашылық зертханасының қалыптасуы осы жерде өтті. Ол аға ғылыми қызметкерден елге танымал тарих ғылымдарының докторы, профессор дәрежесіне көтерілді. КСРО-да оның «Казахстан-арсенал фронта» (1970) монографиялық зерттеуі үлкен ғылыми жетістік ретінде бағаланды. Партия тарихы институтында қызмет ете жүріп М.Қозыбаев 1962 жылы кандидаттық, ал, 1969 жылы докторлық диссертациясын қорғаған еді. 38 жасында тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін сол кезде алғандар Қазақстанда ғана емес, бүткіл Кеңес Одағында сирек кездесетін.

Озық ойлы ғалым М. Қозыбаев кеңестік кезеңнің өзінде қазақ халқының өз бетінше дамуға, тәуелсіз ел болуға қауқары бар екендігін қорықпай, батыл айта білген тарихшы болатын. Ол 1973 жылы «Золотой фонд партии» атты монографиясында сталиндік саяси қуғын-сүргін құрбаны болған ұлттық саяси элитаның қазақ халқы алдындағы ерен қызметін паш еткен еді. Ұлттық саяси элита Қазақстанның Кеңес Одағы құрамынан шығып, ойдағыдай өмір сүріп, жеке ел болып кете алатынына нық сенімді болған еді. Бірақта, тоталитарлық жүйе оларға қазақ халқының ұлттық мақсат-мұраттарына қызмет еткізуге ешқандай мүмкіндік бермегендігін көрсетті.

Жалпы академик М. Қозыбаевтың қаламынан туындаған, және де 2001 жылға дейін жарық көрген ғылыми, ғылыми-көпшілік еңбектерінің саны 773 – тен асып жығылады екен. Солардың ішінде Қазақстан тарихына қатысты 30-дан астам жеке монографиялар бар. Оның еңбектерінің ішінде 5 томдық «Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихы» академиялық ұжымдық басылымның және 9 сынып оқушыларына арналаған «Қазақстан тарихы» оқулығының алатын орны ерекше. Тарих ғылымын халыққа насихаттауды М. Қозыбаев кеңестік кезеңде-ақ бастаған болатын. 1970-1985 жылдар аралығында ол қазақтың ұлт-азаттық қозғалысы батырларының есімдерін қалпына келтірген ондаған мақалалар жазды. Қазақстанның «Екінші дүниежүзілік соғыс» кезіндегі орны мен рөлі туралы шындықтарды ашатын «Казахстан в Великой Отечественной войне: 1941-1945 гг.» атты 40 сериялық документалды фильмдердің ғылыми кеңесшісі болды.

М. Қозыбаев КСРО құрамында Қазақстан экономикасы шикізаттық сипатта болғанымен Республиканың қуаты Кеңес Одағының соғыстағы жеңісінің маңызды кепілі болғандығын нақты деректермен дәлелдеп берді.

Манаш Қабашұлының замандасы, академик Салық Зиманов әріптесі

Манаш Қозыбаев өмірден озғаннан кейін ол туралы ойларын тұжырымдай келе Қазақстан Республикасының рухани өмірінде «академик Қозыбаев феномені» орын алды деп жазды. Шындығында қазақ тарихын білгісі келетін жас баладан кәріге дейін Манаш Қозыбаевтың есімін жақсы біледі. Мақалаларын, еңбектерін бүкіл халық оқыды, олардан тәлім алды, тарихи танымын тереңдетті. Кеңестік жүйеде оқып, тәрбие алғанымен Манаш Қозыбаев коммунистік идеологияның қасаң қағидаларын қабылдаған жоқ. Ол үшін ұлттық тіл, тарих, мәдениет пен өнер әрқашанда бірінші кезекте тұрды. Қозыбаевтың қазақ хандары, билері мен батырлары жайында білетіні ұшан-теңіз болатын. Әсіресе, қазақ билерінің әділ билігі, өзара айтыс-тартыстағы шешендігі, өнеге-өсиеттері туралы аңыз-әпсаналарды тамаша көркем тілімен тыңдармандарын ұйытып айтатын. Ғалымның көзін көрген шәкірттері мен замандастары М.Қозыбаевтың жадында сақталған аңыз-әпсаналарды жазып алмаппыз деп өкінеді. Десек те, М. Қозыбаевтың Абылай хан, Жалаңтөс батыр, Бұқарау жырау туралы айтқандары кітап бетіне түскен еді.

Академик М. Қозыбаевтың еңбектері қарапайым жұртқа да ұғынықты. Себебі, олар түсінікті, әдеби-көркем тілмен жазылған. Оның еңбектерін оқығанда қатардағы оқырман өзінің күрделі тарихи мәселені зерттеуге арналған ғылыми еңбекті оқып отырғандығын байқамайды да. Қазірде де, бұрын да көптеген ғалымдар түрлі ғылыми терминдерді, ғылыми стилді пайдалануға әуес. Олардың еңбектерін тек кәсіби, арнаулы дайындығы бар мамандар ғана оқи алады. Ондай ғалымдарды көпшілік біле бермейді, тек аздаған тарихшылар ғана білуі мүмкін. М.Қозыбаевтың еңбектері жалпыхалықтық рухани қазынаның құрамдас бөлігіне айналған деп батыл айта аламыз. Академик Салық Зиманов рухани досы Манаш Қозыбаев туралы толғана келе «Тарих ғылымының міндеті-өткенді танып, оның бейнесін сол қалпында көрсету ғана емес, сонымен бірге, халықтың өзін-өзі тануы міндетін жеңілдету, жастардың Отаны мен ел алдындағы жауапкершілігін нығайту. Осыны міндет еткен М.Қ. Қозыбаев қазақты отаншылдықта тәрбиелеу мақсатында өзінің тарихи үрдіске деген көзқарасын «бұқаралық», «халықтық» стилде көпшілікке түсінікті етіп жаза білді», – деп Қозыбаев феноменінің негізгі ерекшеліктерін атап көрсетеді.

Қозыбаев феноменінің біз байқаған келесі бір ерекшелігі оның тәуелсіз Қазақстан халқының жаңа тарихи кезеңдегі дүниетанымы мен көзқарастарының қалыптасуына идеялық ықпалының болуында. Бұлай болуының терең себебі бар. Өйткені, М. Қозыбаев қазақ халқымен бірге Кеңес Одағы құрамында өмір сүрген себепті барша қиыншылықтарды өз көзімен көрді, Алаш арыстарының репрессиялануы жағдайын да жақсы білді. Ол халықтың арасынан шыққан тұлға болып қалыптасты. Манаш Қабашұлының естелік әңгімелерін оқып отырғанда оның бала кезінен бастап өзіне ықпалын тигізген әкесі, анасы, туыстары, достары, ұстаздары, көршілес болған адамдар туралы жылы ілтипатын көреміз. Қаншама дарынды достарының жоқшылықтың тауқыметіне ұшырап өмірден тым ерте кеткендігіне Манаш Қабашұлы қатты қиналып, күйзелетін. Өзіне жақсылық жасап, үлгі-өнеге көрсетіп «тұлға болуға» көмектескен көптеген ардақты адамдарды атай отырып, жақсылықтарын тізбектейтін. «Жақсыдан шапағат, жаманнан кесепат», – деген қазақ мақаланың шындығын өз өмірінде көргенін жастық шағы жайындағы естеліктері арқылы жеткізеді.

Шағын мақала көлемінде М. Қозыбаев феноменінің барлық қырын ашу тіптен мүмкін емес. Бүгінгі зиялы қауымның назарын аударатыны да осы - М.Қозыбаевтың жалпыұлттық деңгейге көтерілген рухани тұлғасы. Қазақ

тарихын терең зерттей отыра рушылдыққа, жершілдікке, туысқаншылдыққа салынған жоқ. Ол барша қазақ халқын туғанындай сүйе білген тұлға. Оның шәкірттері Қазақстанның барлық аймақтарынан. Қазақтың үш жүзі Манаш Қозыбаев үшін бір ғана ортақ қазақ халқы болып қабылданды. Сондықтан болар Манаш ағамыз қазақтың ортақ сүйікті академигі болды. Академиктің ғылыми жетекшілігімен 90-нан астам ғылым докторлары мен ғылым кандидаттары дайындалды.

Кеңестік кезеңде тарихшы М. Қозыбаевтың ұлтшылдығы мен отаншылдығы «қырағы көздер» назарынан тыс қалған жоқ. Кейбіреулер оның еңбектерін саяси репрессияға ұшыратуға тырысты. 1974 жылы М. Қозыбаев пен З.А. Голикова бірлесіп жазған «Золотой фонд партии» деген партияның кадр саясатына арналаған еңбегіне «антипартиялық» деген жалған айып тағылған еді. Монографияда Кеңестік тоталитарлық жүйедегі кадрларды іріктеу мен тағайындау ісіндегі өрескел қателіктер мен кемшіліктер сынға алынған болатын. Қазақстан Компартиясының XIV съезінде «теориялық қателіктерге ұрынған» деген желеумен бұл кітап сыналып, М. Қозыбаев партиялық ескерту алып, ғылыми жұмыстан шеттетіліп, педагогикалық жұмысқа жіберілді. Осы кезде 1974-1980 жылдарда ол Алматы мал дәрігерлік институтында КОКП тарихы кафедрасының меңгерушісі болды. Алайда, партиялық қудалау оны ғылым жолынан тайдыра алмады. Ол көптеген ғылыми еңбектер жазуын тоқтатпады. 1979 жылы М. Қозыбаевты Қазақстан Ғылым академиясының коореспондент-мүшелігіне, 1989 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының толық мүшелігіне академиктікке сайланды.

1980-1986 жылдары М. Қозыбаев «Қазақ совет энциклопедиясының» бас редакторы болып қызмет істейді. Осы жылдарда М. Қозыбаев есімдері ұмыт бола бастаған, немесе мүлдем айтылмай қалған ондаған Алаш арыстарының аттарын жаңғыртады. 4 томдық «Қазақ ССР»-і энциклопедиясын, Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағын шығарды. 1986 жылы М.Қозыбаевқа Қазақстандағы тарих ғылымын дамытуға қосқан үлесі үшін «Қазақ ССР-ның еңбегі сіңген ғылым қайреткері» атағы беріледі.

Осы 1986 жылдан бастап өмірінің соңына дейін 16 жыл М.Қ. Қозыбаев Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология жете этнография институтында қызмет етеді. 1988 жылдан 2002 жылға дейін 14 жыл осы Институтты басқарды. Манаш Қозыбаевтың ерекше белсенділікпен қызмет етіп, тарих ғылымына зор үлес қосуда да оның осы Тарих институтындағы қызметімен байланысты. Ғалымның шығармашылығы ескеріліп, 1997 жылы ҚР Президентінің «Бейбітшілік және рухани татулық» мемлекеттік сыйлығымен және 2000 жылы «Парасат» орденімен марапатталды.

Ғалымға мұндай мемлекеттік құрметтер бекер көрсетілген жоқ. Ол тәуелсіз елдің тарихын жазу арқылы Қазақстандық патриотизмге тәрбиелеуге өлшеусіз үлес қосты. Тәуелсіз Қазақстанның идеялық ұстанымдар мен ұлттық идеологиясының қалыптасуына академик М.Қ. Қозыбаев зор үлес қосты. М. Қозыбаевтың директорлығы кезінде Қазақстан тарихына жаңаша көзқарастарды қалыптастыруда жасаған еңбектері ақтандақтарды ашу, елдегі ұжымдастыру, Кеңестердің кезеңдерінде болған ашаршылықтар, Қазақстанның демографиялық дамуында болған өзгерістер себептері, Ұлы Отан соғысының зерттелуінің тарихнамасы, Егеменді Қазақстанның ұлттық ұстанымдары мен идеологиясы және т.б. тағдырлық мәселелер ашық көтеруі еді. М.Қ. Қозыбаев бастаған қазақ тарихшылары бұл мәселелерді белсенді түрде зерттеуге кірісті.

Себебі, аталған тақырыптар КСРО-да құпия, зерттеуге тиым салынған, КОКП-ның бет-пердесін ашатын тақырыптар қатарында еді.

Академик М.Қ Қозыбаевтың еңбектері Ресей, Армения, Белорусия, Украина, Қытай, Түркия, Корея, АҚШ, Иран, т.б. елдерде басылып шықты. Ғалым тек соңғы 15 жыл ішінде 200-дей баяндамалар мен халықаралық конгресстер, конференциялар, симпозиумдар, дүниежүзі қазақтарының құрылтайы, ғылыми сессиялардың мінберінен отандық тарих мәселелерінің әртүрлі саласынан ой өрбітіп, келелі мәселелерді күн тәртібіне қойып отырған болатын.

Алдажұманов Қ.С.

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты
(Алматы қ., Қазақстан)*

АКАДЕМИК МАНАШ ҚАБАШҰЛЫ ҚОЗЫБАЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Манаш Қабашұлы XX ғасырдағы Қазақстан тарихында, еліміздің сол кездегі қоғамдық-саяси өмірінде өшпес із қалдырған мемлекет қайраткері және ғұлама ғалым. Алғаш ол кісіні көруім, танысуым 1967 жылы күзде ҚазМУ-дің тарих факультетінің соңғы курсында оқып жүргенде болған еді. Ұстазым, бізге арнайы курстан дәріс беретін, есімі алыс шетелге де мәлім профессор Георгий Федорович Дахшлейгер менің болашақ диплом жұмысым туралы әңгімеден соң «...ертең сағат екіде осы университеттің диссертациялық кеңесінде кандидаттық зерттеудің қорғауы болады, соны тындап, қатысқаның жөн. Көріп, үйрене бер» - деді. Ол кезде Г.Ф. Дахшлейгер Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтының директорының орынбасары еді. Ертеңіне айтқан уақытында келіп, есік алдында тұрсам, Георгий Федорович (кеңестің мүшесі) Манаш ағаймен таныстырды. Ол кісі соның алдында ғана көлік апатына ұшырап, аяғына гипс салдырған екен, балдақпен келді. Дахшлейгер: «...бұл студент менің шәкіртім, келесі жылы оқуын бітіреді» - деді.

1965 жылы жазғы каникулдан келгенде қандай жаңа кітаптар бар екен деп, Панфилов пен Күләш Байсейтова көшелерінің қиылысындағы кітап дүкеніне кіргенде көргенім, 1941-1945 жж. соғыстың аяқталуына 20 жыл толуына байланысты жаңа шыққан кітаптар едәуір екен. Ішіндегі ең көлемдісі М. Қозыбаевтың Қазақстанның соғыс кезіндегі тарихына арналған монография болды. Сондай-ақ, профессор Т. Балақаев пен М. Машақов құрастырған «Майдан жолдары» деген жинақ назар аудартты. Екеуін де сатып алдым. Сонан бері Қазақстанның, қазақ жауынгерлерінің соғыс кезіндегі қилы тағдыры менің кәсіби зерттеуші ретіндегі тарихтың бір саласына айналды.

Жоғарыда айтылған диссертациялық кеңесте Орал педагогикалық институтының аға оқытушысы П.Р. Бутакин «Батыс Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Ресми оппоненті сол кезде Партия тарихы институтында бөлім меңгерушісі болып істейтін М.Қ. Қозыбаев екен. Балдаққа сүйеніп тұрып, орыс тілінде жазылған өзінің ресми пікірін оқығанда оның сол жұмысты кәсіби маман ретінде жете талдауы, айтылған зерделі пікірлер кеңес мүшелерін де, қатысып отырғандарды

да риза етті. Сонан бері бір жыл өтті. Мен ресми жолдамамен, Г.Ф. Дахшлейгердің ұсынысы бойынша бүгінгі Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтына жас маман ретінде қызметке орналастым. Сәті түскенде, Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында деген бөлімде кіші ғылыми қызметкерлік орын бар екен. Бөлім меңгерушісі тарих ғылымдарының докторы, профессор Төлтай Балақаев ағамыз. Бөлімде партизан қозғалысы, Алматы тарихы сияқты келелі мәселелермен айналысып, кітаптар шығарған белгілі ғалым Нұри Едігенов, қазақстандықтар соғыс майдандарында саласымен айналысатын Павел Степанович Белан қызмет істейді екен. Осындай өзім қалайтын ортаға тап болдым. Сол уақытта П.С. Белан «Қазақстандықтар Ленинград үшін шайқастарда» деген зерттеу кітабын аяқтапты. Төлтай ағамыз қолжазбаны талқылау үшін М.Қ. Қозыбаевтың ресми пікірі қажет деп, телефонмен хабарласты да, апарып бер деп өтінді. Манаш аға: сен былтыр Дахшлейгер таныстырған шәкірті емессің бе деп бірден таныды. Бір аптадан кейін дайын рецензияны алып қайтуға қайта бардым. Жүрегі сыр беріп, ауырып жүр екен. Сонда да, білікті рецензиясын, айтқан ескертулерін оқып берді.

Сонан бері Манаш Қабашұлын көргенде жағдайымды сұрап, не жазып жүргенімді сұрайтын, келіп тұр дейтін болды.

Манаш Қабашұлының қысқаша өмір жолы, ғұлама ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері ретіндегі қызметі туралы қысқаша баяндамада айтып шығу мүмкін емес. Сондықтан ғалымның өмір белестеріндегі кейбір сәттеріне тоқтала кеткенді жөн көрдік.

Манаш Қабашұлының балалық шағы еліміздің ең бір қиын кезеңі – екінші дүниежүзілік соғыс жылдарына тұспа-тұс келді. Әкесі Қабаш ағамыз ел ағасы ретінде колхоз басқармасының төрағасы болса, ұлы Манаш 12 жасынан еңбекке араласты, ауылдағы егіс науқаны, астық жинау, қой қырку сияқты қызу жұмыстар кезінде есепші болғанын айтып отыратын еді. Сол қиын жылдардың тарихын, халықтың жеңіс жолындағы ерен де, адал еңбегін кейін зерттеулеріне арқау етті.

1974 жылы ол Меңдіқарадағы педучилищені үздік бітіріп, Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне оқуға түседі, оның өзінде де орыс тілінде бұрын оқымаған студент әуелде шәкірт ретінде қабылданып, бір семестрден соң толық құқылы студент аталып, университетті үздік бітіріп шығады. Жас маман Қостанай педагогикалық институтында сабақ бере жүріп, сол өңірдің тарихын жазады. Талантты да жігерлі жас ғалым сол кездегі аса маңызды мекеме – Қазақстан Компартиясы жанындағы Партия тарихы институтына қызметке шақырылады. Осылай оның 53 жылғы еңбек жолының 40 жылы тікелей ғылыми зерттеу саласына ұласқан еді. Оның 1964 ж. «Қазақстан Компартиясы Ұлы Отан соғысы жылдарында» деген көлемді монографиясы соғыс тақырыбына арналған ең алғашқы көлемді зерттеу еді. Соғыс жылдары, кейін де, Компартия барлық саланы басқарғаны шындық, сондықтан бұл еңбек партияны мақтау, мадақтау емес еді. Соғыс жылдарындағы халықтың тұрмыс тіршілігін, жауды жеңудегі майдан мен тылдағы еңбегін тұңғыш рет көлемді түрде айқындаған еңбек еді. Осы монографияның негізінде М. Қабашұлы Москва қаласында докторлық диссертация қорғаған еді.

Манаш Қабашұлының бір ерекшелігі – оның іскерлігі, қаламының жүйріктігі болатын. Ол ғалым ретінде Москвадағы ғылыми мекемелерді ғана емес, бүкіл кеңес Одағында соғыс тақырыбын зерттейтін ғалымдар арасында зор беделге ие болды.

1975 жылы 1-3 желтоқсанда КСРО Ғылым Академиясы «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы тарихының проблемалары» тақырыбына Бүкілодақтық ғылыми конференция өткізді. Біздің институттың директоры академик Ақай Нүсіпбеков ол кезде ғылым докторы, әрі профессор Мәлік-Айдар Хантемірұлы Асылбековпен мені сол конференцияға жіберді. Алматы аэропортында Манап ағаймен кездестік. Ол да сол конференцияға барады екен. Ертеңіне Жастар одағының «Спутник» қонақ үйінің 600 адамдық мәжіліс залында КСРО Ғылым Академиясының М.П. Ким сияқты көрнекті ғалымдары, КСРО Қорғаныс министрлігінің Әскери тарих институтының директоры, академик, генерал-лейтенант П.А. Жилин бастаған топ конференция президиумына шықты. Кіріспе сөзін бастарда академик Жилин залға қарап: осы конференцияға талантты жас ғалым М.Қ. Қозыбаев қатысып отыр. Ол кісіні конференция президиумына келіп отыруға шақырамын деді. Сөйтіп, Манап Қабашұлы екі академиктің ортасындағы орынға барып отырды. Жақсы баяндама жасады. Пленарлық мәжілістен кейін, «Тыл» секциясына жиналғанда КСРО тарихы институтының басшылары мәжілісті жүргізуді Манап Қабашұлына тапсырды. Сонда біз М.Қ. Қозыбаевтың Москва ғана емес, бүкіл одақ ғалымдарының арасындағы жоғары беделіне куә болдық.

Әрине, адамның өмір жолы біркелкі болмайды. Манап Қабашұлы сияқты талантты ғалымға да қызғаныш білдірушілер, аяқтан шалушылар болды. 1970 жылдардың басында Партия тарихы институтының танымал қызметкерлері Қозыбаевпен, Голиковамен бірлесіп жазған «Золотой фонд партии» деген монографиясы жазықсыз үлкен сынға ұшырады. Қазақстан Компартиясының 14 съезінде бірінші хашы әрі КПСС Орталық Комитеті саяси бюросының мүшесі Д.А. Қонаев есепті баяндамасында осы монографияны сынап өтті. Бұл Компартияның диктаторлық дәуіріні жүріп тұрған уақытта сорақы айыптау еді. Біреулердің айыптауымен ол кітапта партияның мықты да, елеулі кадрларының арасында біреулер аталмай қалыпты, немесе партияның кадрлық саясаты дұрыс көрсетілмеген деген сияқты қарадүрсін айыптау баяндамаға еніп кеткені кейін мәлім болды. Манап Қабашұлы партия тарихы институтындағы сектор меңгерушісі қызметінен кетуге мәжбүр болды.

Сол кездері жеке оқу орны болып тұрған малдәрігерлік институтта гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі болып қызмет етті. Бұл одақтық деңгейде танылған атақты ғалымды қорлаудың нағыз қитұрқы түрі болатынын. Кейін ҚазМУ-дің оқытушылардың біліктілігін арттыру институтында кафедра меңгерушісі болды. Д.А. Қонаевтың өзі ғалымды орынсыз сынағанын мойындаған екен. М.Қ. Қозыбаевты 1980 ж. Қазақ совет энциклопедиясына Бас редактор етіп тағайындайды. Ол жерде алты жылдай қызмет еткен Манап Қабашұлы 1986 ж. өз өтінішімен орнынан босап, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтына бөлім меңгерушісі болып ауысқанда, Д.А. Қонаевтың тікелей ұсынуымен оған «Қазақстан ғылымына еңбек сіңірген қайраткер» деген құрметті атақ берілген болатын.

Осы бүгінгі институтта таза ғылыми зерттеумен шұғылдануға келген Манап Қабашұлы Тарихнама және деректану бөліміне меңгеруші бола жүріп, бірнеше іргелі зерттеу кітаптарын шығаруға өзі де қатынасты, сол бөлімде жемісті еңбек еткен Нұрсан Әлімбай, Асылбек Бисембаев, Нурсейт Кенжебаев, Саттар Мәжитовтерді осы салаға жұмылдырды.

Оның институтқа келуі заман өзгерісімен ұласты. 1987 ж. жазда институт ұжымы Манап Қабашұлын бірауыздан директор етіп сайлады. Заман өзгерді,

тарихтағы «ақтандақтар» айтыла бастады. 1988 ж. қарашада 20-30 жылдардағы ашаршылық мәселесі қолға алынды. Бұл жұмыстардың нәтижесі белгілі.

Маңызды мәселе – орыс отыршылдығына қарсы ұлт-азаттық көтерілістер тарихы қайта қаралып, ақиқат тұрғысынан жарияланымдар, ғылыми талқылаулар өткізілді. Кенесары Қасымов көтерілісіне шынайы баға беріліп, құжаттар жинағы жарияланды. Жанқожа Нұрмұхаметов басқарған Сыр бойы қазақтарының көтерілісі қайта қаралды. Есет батыр көтерілісіне де шынайы баға берілді.

Институт директоры академик М.Қ. Қозыбаевтың тікелей бастауымен Қазақстан тарихындағы «ақтандақтарды» жою бағдарламасы жасалды. Оны біз шартты түрде осылай атап, күнделікті жұмысымызда басшылыққа алдық. Ең алдымен жаңа тұрғыда бір томдық «Қазақстан тарихын» жазып шығару керек болды. Ол 1993 ж. орыс тілінде «История Казахстана. Очерки» деген атаумен басылды. 1994 ж. қазақ тіліндегі басылымына мен жауапты редактор болып жарыққа шықты. Бұл кітап тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығында оқу құралы ретінде жоғары білім саласында өз міндетін орындады.

1994 ж. Институт «Қазақстанда тарихи сананы қалыптастыру» тұжырымдамасын жасады. Оны Елбасы жанындағы Ұлттық саясат жөніндегі комиссия бекітті. Осыған сәйкес 1995 жылдан бастап Институт 5 томдық «Қазақстан тарихының» жаңа нұсқасын әзірлеуге кірісті. 1995-1998 жж. оның үш томы қазақ және орыс тілдерінде жарық көрді. Өкінішке орай, М.Қ. Қозыбаевтың өмірден озуына байланысты қалған екі томы кейін жарық көрді. Институттың бұл басылымының жарық көруіне атақты «Атамұра» корпорациясы мен оның президенті, көрнекті мемлекет қайраткері М.А. Құлмұхамет тікелей араласты. М.Қ. Қозыбаев ашаршылық пен репрессия себептерін зерттеген комиссия жұмысына да басшылық етті.

1990 жылдардың бас кезінде бұрынғы орыс империясының саясатын көксеген шовинистердің, әр өңірде орыс казачествосының бас көтерулері жиілеген еді. Ол қазір де өршіп тұр, әсіресе А. Солженицынның «Как нам обустроить Россию?» деген сәуегейлігі, Солтүстік Қазақстанның бес облысы Россияның жері дегені қатты наразылыққа ұшырады. Институттың белгілі ғалымы т.ғ.д. А.С. Елагиннің қолымен көпшілік қауымға арналған «История казачества Казахстана» деген кішігірім кітапшасы көп тиражбен жедел басылып, таратылды. Елагин өзі Орал казагы еді. Т.ғ.д. М.С. Мұқанов «Этническая территория Казахстана» деген көлемді кітапша жазып, көп тиражбен ол да халыққа таратылды.

М.Қ. Қозыбаев атақты жаулаушы Ермактың тарихын әшкерелеп, осыдан соң Ермак қаласының атауы Ақсу болып өзгертілді, Ермактың ескерткіші құлатылды. М.Қ. Қозыбаев дала өркениеті ұғымын зерттеп, ғылымға оны тұрақты енгізді. 1998 ж. баяғы «Правда» газетінің институтқа ру-тайпалар тарихы зерттеледі деген жаласына жауап ретінде Х. Арғынбаев, М.С. Мұқанов пен В.В. Востровтың «Қазақ шежіресі хақында» деген көлемді монографиясы 1998 ж. жарияланды. Басып шығарған тағы да «Ата мұра» баспасы. Сол жылы осы кітап үшін авторлары марқұм Х. Арғынбаев пен М. Мұқановқа Ш. Уәлиханов атындағы сыйлық берілді.

Тоқсаныншы жылдардың ортасында Қазақстанның мемлекеттік шекарасы туралы мәселе көтерілді. Өлі ұмытылған жоқ, Қазақ-өзбек шекарасындағы Бағыс, Түркістан ауылдары маңындағы қақтығыстар, тіптен атыс, адам өлімі. Осындай жағдайда Өзбек республикасының Президенті И. Каримовтың Түркістанды ортақ үй етейік деген ұсыныстары жиі айтылды. Өзбек ағайындар 1985-1986 жж.

шығарған екі томдық өзбек тарихында Қазақстанның Оңтүстігі Әмір Темір кезінен өзбек жері болатын деген тұжырымды ашық айтып келді. 1996 ж. жазда Өзбек үкіметінің елшілігі арқылы хат түсті. Әмір Темірдің Қожа Ахмет Ясауи кесенесін салдырғаны белгілі. Сондықтан оған сол кесене алдында ат үстіндегі ескерткіші қойылсын, үлкен мерейтой шаралары өткізілсін деген. Бұған М.Қ. Қозыбаев өз жауабын беріп, ешқандай ескерткіш орнатылмайтын болды. Шекара мәселесін бекемдеу туралы ұсыныс берді. Бұл оның мемлекет тұрғысынан жасаған істерінің бірі еді.

Институтта Қазақ тарихының жаңа тұрғыда зерттелуіне көптеген ғалымдар үлес қосты. Олар М.Х. Асылбеков, К.Н. Нұрпейіс, С.Е. Әжіғали, Н. Әлімбай, А.У. Тоқтабай, М. Қойгелдиев, Х.М. Әбжанов, С.Ф. Мәжитов, А.Т. Қапаева, С.Ә. Асанова, А.К. Бисембаев, Ж.Б. Әбілқожин, Н.Ә. Атығаев, Қ.З. Өскенбай, Р.Қ. Нұрмағамбетова және басқалары. Мен 90-шы жылдар қызметкерлерін атадым.

Осындай жұмыстардың нәтижесінде М.Қ. Қозыбаевтың басшылығымен мемлекет деңгейінде екі үлкен шара өтті. Президент Жарлығымен 1997 жыл «Жаппай саяси репрессия құрбандарын еске алу және жалпы халықтық келісім жылы» деп жарияланды. Негізгі шараларды институт атқарды.

1998 жыл Президент жарлығымен «Ұлттық тарих және халық бірлігі жылы» деп жарияланды. Барлық шаралар институт арқылы өтті. Қазақстанға бірыңғай этнографиялық зерттеу жүргізілді. Институт ғалымдары С. Әжіғали, А. Тоқтабай, А. Құдайбергенова және т.б. сол экспедицияларға басшылық етті. Академик М.Қ. Қозыбаевтың тарихи сананы қалыптастыруға қосқан үлесінің кейбір қырлары осындай еді.

Нұрсан Әлімбай

*Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік
музейінің директоры, тарих ғылымдарының кандидаты,
профессор (Алматы қ., Қазақстан)*

ЖАҚСЫНЫҢ ЖАҚСЫЛЫҒЫН АЙТ, НҰРЫ ТАСЫСЫН

Осы жолдарды қағазға түсірер алдында марқұм Манаш аға Қозыбаевқа арналған замандастарының, достарының, әріптестерінің, он сан деуге болатындай шәкірттерінің әр жылдары жарияланған толғау-естеліктерінің және ғалымның шығармашылығын әр қырынан зерделеген пікірлерінің қолым жеткендерімен мұқият танысып шықтым. Көпшілігінің мазмұнына бұрыннан қанық болсам да. Әйтсе де, оларды және кезінде әр түрлі себептермен назардан қалыс қалған естеліктерді арада біраз уақыт салып өзара салыстырып қайта оқып шығудың танымдық тағылымы, алған әсердің өзгеше болатыны бар емес пе. Әсіресе, «кез-келген адамның болмысы — тиісті қоғамдық қатынастың тұлғалық түзілісі» — деген әйгілі әлеуметтік-мәдени антропологиялық парадигма-ұстаным тұрғысынан әлгі естеліктерді зердеге салсаң, талай жайттың қыр-сыры ашылады екен. Соның ішінде естеліктің сюжеттік желісінен оны жазғандардың әрқайсысының «сөз саптасынан» тиісті автордың шынайы көңілі ауанын бажайлау да есте қиындық туғызбайды...

Мәкеңмен кезінде аралас-құралас болған мамандықтары да, ұлты да, жас шамалары да әртүрлі адамдардың қолынан шыққан естеліктердің молдығы мен

жанрлық форматының алуандығы бірден ден қойдырады. Бұл жайт Манаш ағаның көзі тірісінде академиялық ортада ғана емес, қалың ел-жұрт арасында да білікті ғалым һәм ірі қайраткер ретіндегі беделінің жүріп тұрғандығын айғақтайды. Осылардың арасында «Манаш Қозыбаев – человек в истории» деп аталатын 2006 жылы, яғни ғалым бақилық болғаннан кейін араға төрт жыл салып жарық көрген естеліктер жинағы мен үшін ең көрнектісі болып көрінеді. Мәкеңнің ұлттық тарихнама саласындағы арман-аңсарын да, ұстанымын да, толағай табыстарын да бір сөйлем-образға сидырған осынау ғажап атауды кім болса да жинаққа айрықша жітілікпен таңдапты (менінше бұл атаудың авторы жинақтағы Мәкең туралы өзінің образдылығымен де, шынайылығымен де, ғылыми қисындылығымен де дараланатын толғау-естелік жазған өзі де біртуар ғалым, академик Салық аға Зиманов сыңайлы). Әртүрлі сюжеттік желіске құрылған естеліктердің «тобықтай түйіні», әлбетте, оның атауының мән-мағынасы да Манаш ағаның баршаға мәлім еңбекқорлығымен, білімдарлығымен, білген-түйгенін дәйекті дәлелмен тарқатып айта білетіндігімен тарих кеңістігіне бойлай алған білікті тарихтанушы әрі көрнекті тарихтанытушы дегенді білдірсе керек.

Айтса айтқандай, Манаш аға расында да үлкен дарын иесі, біртуар тұлға еді. Сонымен бірге жан-жағын жақсылығымен барынша жарылқап жүретін жан болатын. Әсіресе, ғылымдағы талпынысын шынайы таныта білген жастарға деген қамқорлығы ерекше еді. Мәкеңнің жақсылығын көрген, ғылыми мектебінен өткен кешегі жастардың кейбіреулері қазір ірі ғалым немесе жоғарғы оқу орындарының беделді оқытушылары ретінде танымал тұлғаларға айналды. Біразы республикалық мемлекеттік органдарда және мекемелерде басшы қызметтерін жемісті атқарып жүр. Осы жолдардың авторы – менің де сол кезде Қазақ ССР Ғылым академиясына қарасты жоғарыда аталған Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтына аспирантураға түсуіме бірден бір көмек көрсеткен Манаш аға Қозыбаев болатын.

1979 жылдың қыркүйек айы. Талдықорған қаласындағы І. Жансүгіров атындағы мемлекеттік педагогикалық институтында оқытушылық және ғылыми-зерттеу іс-тәжірибе жұмысын 3 жыл атқарғаннан кейін маған КазГУ-ге (қазіргі Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті сол кезде осылай аталушы еді) аспирантураға атаулы орын бөлінді. Бірақ ойда жоқта әлгі орын Талдықорған облыстық компартия комитетінің бір жауапты қызметкерінің қызына берілгендігін артынан білдім. Тым кештеу білсем керек. Өзімше әділдік іздеп әуре-сарсаңмен жүргенде біраз уақыт өтіп кетіп бұрынғы оқытушылық қызметіме де біреу орналасып қойыпты. Сөйтіп «далада» қалдым. «Не үй жоқ, не күй жоқ», – деген белгілі сөз орамы адамның осындай немесе осы құралыптас пұшайман күйге түскен жайтына байланысты туған болар, сол бір оқиға тіршіліктің қызығы мен қиындығы біте қайнасқан легіне енді аяқ артқан мен сияқты боз баланы әрі-сәрі күйге мықтап түсірген еді. Жөн-жосығы жойдасыз осындай күймен күнде А.С. Пушкин атындағы республикалық кітапхананың 3-ші оқу залына келіп (қазір Ұлттық), өзіме үйреншікті ең артқы столға жайғасамын. Өн-бойымды билеп алған осынау «сергелден сары» күйдегі өзімді алдарқату үшін жеңіл-желпі кітап оқуға кірісемін. Бірақ, байқауымша, оқуымнан көрі санамның сан саққа жүгіріп, әлдеқандай беймаза ой қуып кетуім басым.

Осылайша уақыт санап, мазасыз өтіп жатқан күндердің бірінде әдепкідей наз-өкпе күймен кітапқа үңіліп отырған мені арт жақтан ақырын түрткендей болды. Жайлап бұрылдым. Сөйтсем, КазГУ-дың тарих факультетін менен екі

жыл кейін (1978 ж.) бітірген Ерлан Сыдықов екен (қазір Нұр-сұлтан қаласындағы Еуразия Ұлттық университетінің ректоры). Студенттік жылдары бір жатақханада тұрсақ та, тіпті бір қабаттағы жататын бөлмелеріміз қатарлас болса да ол кездегі таныстығымыз кездескенде бас изесіп, амандасудан әрі аспайтын... Екі иінінен демалып тұрғанына қарағанда асығып, жылдамдатып келгені көрініп тұр. Терлеп те кетіпті. Аз-кем амандасып, жөн сұрасқаннан кейін ол бірден, «уақыт өте тығыз, кеттік. Сені профессор Манаш Қозыбаев шақырып жатыр», – дегені. Мүлдем күтпеген тосын жайт қой. Абдырап қалсам керек. «Тез жиналсаңшы», – деген Ерланның қатқылдау сөзінен кейін ғана өз-өзіме келдім.

Сөйтіп, Ерекең екеуіміз «салып ұрып» жаяулап Амангелді Иманов көшесінде орналасқан (Шевченко көшесімен қиылысқан тұсынан сәл төмен) республикалық жоғары оқу орындарының қоғамдық пәндер оқытушыларының біліктілігін арттыру институтына келдік. Ол кезде Манаш аға осы институттың қоғамдық ғылымдар кафедрасының меңгерушісі болып қызмет атқаратын. Тосып отыр екен. Институттың екінші қабатындағы кабинетіне кіріп келген бізді ақжарқын жүзбен қарсы алып, амандасты. Манаш ағаны сол кездің өзінде-ақ әйгілі ғалым екендігін ол кісінің зерттеулері арқылы ғана білгенім болмаса бұрын соңды көрмеген едім. Қырық жасты еңсерген профессордың қалың қасы мен қою кара шашы оның дөңгелектеу келген аққұба ашаң келбетін ерекшелеп тұрғандай. Дембелше біткен денесіне киімі қонып-ақ тұр. Мұнтаздай таза әрі талғаммен киінуші еді жарықтық. Дауысы да баяғының «сөз ұстаған» билердің сөйлегеніндей анық та қанық әрі саңқылдап шығады екен. Шапшаң қимылдайтыны да көрініп тұр. «Қалқам, – деді ол аман-саулық сұрасқаннан соң маған қарап, – сенің басыңа түскен мән-жайға біршама қанықпын, абыржыма. Ғылым академиясының Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтына аспирантураға бір орын бөлініп отыр. Оған түскен адамға академияның вице-президенті академик Байдабек Ахметұлы Төлепбаев деген ағамыз ғылыми жетекшілік жасайды. Бірақ кандидаттық диссертация жазу Г.Ф. Дахшлейгердің тікелей басшылығымен жүреді. Осыған байланысты диссертацияның тақырыбы міндетті түрде Қазақстанның ауылшаруашылығын коллективтендірудің тарихнамасына арналуы тиіс. Бұған дейін жазған-сызғандарыңды көріп-біліп сені осы аспирантураға лайықты деп отырмыз. Еңсеруге тырыс. Қазір сәске түске дейін екі сағаттай уақыт бар, Байдекеңе (Б.А.Төлепбаев) кіруге үлгеруге тиіспіз»...

Осылайша Манаш ағамның арқасында ол кезде бүкіл жас тарихшыларға, археологтарға, этнографтарға ғылыми жұмыспен айналысу үшін орналасу арман болған Ш. Уәлиханов атындағы аталмыш институттың білдей аспиранты болып шыға келдім. Аспирантурадағы ғылыми дайындық кезінде Мәкең өзінің ағалық қамқорлығын да, білікті ғалым ретіндегі ақыл-кеңесін де еш аяған емес. Манаш аға республикадағы тарих ғылымының аса беделді орталығы–аталған институтқа баршаға белгілі айырықша қиын-қыстау кезеңде директор болып келді. Бірақ үлкен ғалым, біртуар қайраткер, адамдарды өзінің үйірсек қасиетімен тарта білетін асқан ұйымдастырушы қайран Мәкең осындай қиыншылыққа өзі де мойынсынған жоқ, институттың да еңсесін түсіртпеді.

Академиктің тағы бір біртуар қасиеті – ол Нобель сыйлығының лауреаты белорусь халқының даңқты жазушы қызы Светлана Алексеевнаның шығармасында айтылатын, өкінішке орай, бұрынғы совет адамдарының біразына тән «қызыл адам» синдромымен өмірінің соңына дейін күресіп өтті. Осы ретте ерекше екшеп айтатын жайт – баз біреулер айтатындай, «қызыл адам» ұғымы

«алаңсыз бақуатты тіршілік кешкен советтік уақытты» көксеуді ғана білдірмейді. Бұл тұста аталмыш ұғым масылдық, патернализм, конспирологиялық пиғыл сияқты күй кешкен жандарға байланысты қолданылады. Әсіресе, ғалым қалың көпшіліктің арасында көміліп, елеусіз ғана күнін көріп жүргендерге жаны мейілінше қас еді...

Әбжанов Х.М.

*тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі
(Алматы қ., Қазақстан)*

ҰЛАҒАТТЫ ӘУЛЕТ

1. ТОПЖАРҒАН

Қоғамның қай саласын алмаңыз, өз көшбасшысы, үздігі, жүзден жүйрігі, мыңнан тұлпары болады. Бұл – ықылым заманнан бері келе жатқан заңдылық. Бұларсыз дүниені қаратүнек басар еді. Ілгерілей даму, бәсекелік қабілет, ұлттық ерекшелік дегендеріміздің кілті осынау топжарғандардың қолында. Кеңестік дәуірдің соңғы ширек ғасырында, тәуелсіздігіміздің алғашқы он жылында отандық тарих ғылымында топжарған деуге лайық зерттеушілер шоғыры ерекше көзге түсті. Олар – Манап Қозыбаев, Рамазан Сүлейменов, Оразак Ысмағұлов, Кеңес Нұрпейісов. Бәрі ХХ ғасырдың 30-шы жылдарында дүниеге келгендер.

Осы шоғырдың тарих ғылымындағы ашқан жаңалықтары мен артында қалған мұрасын зерделей келе, мынадай пайым-тұжырымға еріксіз келеді екенсің: 30-шы жылдар – қазақ қырылған жылдар. Орнында барлар оңалсын деген шығар, түпжаратушымыз тап сол қасіретті жылдарда әрқайсы 100, 1000 қазаққа татитын перзенттер берген екен. Бәрі адам төзгісіз қиыншылықтарды жеңе жүріп, университет бітірді. Қуғын-сүргін көрді, «Бекмаханов ісіне» күйінді. Тума таланттарын жазбай таныған әріптестер ағалары қамқорлыққа алып, сол жылдарғы ғылым мен білімнің қара шаңырақтарына жұмысқа орналастырды. М. Қозыбаев та 1958 жылы Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің жанындағы партия тарихы институтына ауысты. Кейініректе абзал ағалары туралы: «Біз ағаларымызға қарап бой түзедік, өстік, өндік. Қатар жүрген ағаларға әрқашан қарыздар болатынымыз осыдан», деп жазғаны бар.

Екі мүшелге жуық кейініректе дүниеге келген біздер топжарған шоғырдың шарапатын көріп есейдік. 1971 жылы Қазақ университетінің тарих факультетіне абитуриент күннен Манап Қозыбаев есімін естідім десем, еш артықтығы жоқ. Екінші курста кеңестік Қазақстан тарихын оқуға кірістік. Семинар, коллоквиум сабақтарына даярлық барысында қаламынан туған «Қазақстан – арсенал фронта» монографиясымен таныстым. Сарыауыз балапан шағымыз. Соның өзінде кітаптың бай дерегі мен керекарыс көлемі қайран қалдырды. Арада 40 жылға жуық уақыт өткенде Сара Пішенбайқызының және Ілияс Манашұлының рұқсатымен сол кітапты Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ғылыми кеңесінің шешімімен қайта шығару мүмкіндігі туды.

Университетті аяқтайтын жылымызда Қазақстан коммунистерінің кезекті съезі шақырылып, есепті баяндамада М. Қозыбаевтың З.А. Голиковамен теңавторлықта жазған «Золотой фонд партии» кітабы сынға ұшырады. Партияның ұлттық кадр саясаты қате зерттелген деген айып тағылды. Бүгінгі күн биігінен қарасақ, сын деп айтуға тұрмайтын «жаптым - жаланың» нағыз өзі. Жау алыстан

келмеді, іштен шықты. КОКП атына қылаудай кір жұқтыруға болмайтын заман ғой. Қырағы идеологтар түймедейді түйеге айналдырып, Мәскеу билігінің жанына жағатын жаппарқұлдық танытады. Өздеріне өздері қандай үкім кескенін 2001 жылы шыққан «Жұлдызым менің» кітабында былайша сипаттаған екен: «партияның кадр саясатын зерттеу оның барша құпиясын ақтарады, партияның ұлы державалық сырын ашады, ұлтқа деген сенімсіздігін көрсетеді екен. Бұл тақырып, шын мәнінде, жабық проблема. Біз оның жанды жеріне пышақ салғандай болдық. Кадр мәселесі Қазақстан партия ұйымында құпиясы көп өмір саласы еді». Әсіре қызылдар Манаш ағамызды партия тарихы институтынан кетуге мәжбүрледі. Тоталитаризм туындатқан идеологиялық орта еркін ойлы ғалымдарды қабылдамайтыны қайта құруда партия тарихы институтында жұмыс істеген М.Қойгелдиев пен Т.Омарбеков тағдырынан да көрінді. Бұл, әрине, басқа әңгіме.

Қарап тұрсақ, ағамыз ақиқатты айтуды партиялық тәртіптен жоғары қойған екен. Әйтпесе, ақсақты тыңдай, өтірікті шындай соға беруге болар еді. КОКП-ның кез келген съезін марксизмнің салтанатты шеруі ретінде дәріптеумен мыңдаған ізденуші ғылым докторы немесе ғылым кандидаты аталып жатқаны өтірік емес-тін.

Турасына келгенде, менің ойымша, билік әділ сөзді жазалаймын деп ғалымға жарнама жасады. Соның алдында ғана О.Сүлейменовтің «Аз и Я» кітабымен күрестен осындай нәтиже шыққан еді.

Уақыт өтіп жатты. Билік оңбай қателескенін, алмас қылыш қап түбінде жатпайтынын түсінсе керек, 70-шы жылдардың аяғына қарай М. Қозыбаевты шетқақпайлау тоқтады. Мәселенің мәнісі билікте емес, Кеңестер Одағы тарихшылар көрсеткен қолдауда дейді Манекен. «Мүмкін, депті естелігінде, мен сол бір тұста осындай ғажайып қолдау таппасам, майысып, қайысып, мүжіліп, нәзік жүрегім жарылып, өліп кетер ме едім...». Тоқырау асқынып тұрған тұста Қазақ энциклопедиясына бас редакторлыққа тағайындалды, Қазақ КСР ғылым академиясының мүше-корреспонденттігіне сайланды.

Энциклопедия шығару – интеллектуалды ұлттың қолынан келетін шаруа. Француздар оны XVIII ғасырда бастап кеткен болатын. Қазақ энциклопедиясының негізін М. Қаратаев пен М. Қозыбаев қалады. Кейінде осынау өркенді істі Р. Нұрғали мен Ә. Нысанбаев жалғастырды. Өкініштісі кейінде білім-ғылымның інжу-маржаны топтастырылатын энциклопедиямыз ҚР Президенті Жарлықтарының жинағына айналды. Бүгінгі ахуалын айтуға болмайды. Жалпыұлттық идеяларды жүзеге асырып жатқан 70-80-шы жылдар межесіндегі Манекеннің оттай жанып тұрған бейнесі әлі көз алдымда.

М. Қозыбаев 80-шы жылдар ортасына қарай Ш. Уәлиханов атындағы «Тарих, археология және этнография» институтына қызметке келіп, бөлім меңгерушісі қызметін мойнына алды. Институттағы жас ғалымдар кеңесін басқарушы едім. Бір жолы институт жастарының ғылыми конференциясына қатысуға шақырдым. «Бізді қайтсін» деп ойлағаным рас. Жоқ, бірден келісімін берді. Аядай бөлмеде өткен конференциямызда басынан аяғына дейін отырды. Баяндамалар бойынша сұрақтар қойды, пікірін білдірді. Шеберлік сыныбынан өткен біздер біліміне, ғылымына, қарапайым мінезіне дән риза болдық.

80-шы жылдар аяғынан өмірінің жұлдызды дәуірі басталды. 1988 жылғы 30-маусымда Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтының ғылыми кеңесі, партбюросы, кәсіподақ комитеті мен комсомол бюросы бірлескен отырысында М. Қозыбаевтың кандидатурасын институт

директоры қызметіне ұсынса, 19 шілдеде ұжымның жалпы жиналысы жасырын дауыс берумен директорлыққа сайлады. 1989 жылы ҰҒА академигі, 1990-шы жылы Қазақстан Жоғары Кеңесінің депутаты биіктеріне көтерілді. Тарихшылар қауымының мақтанышына, қамал-қорғанына айналды. Өткеніміз жайлы мәселе көтеріле қалса, республика жұртшылығы Манекеннің аузына қарады. Тарих білімі мен ғылымы саласындағы бірде-бір өзгеріс назарынан тыс қалмады. ЖОО-ларда «Қазақстан тарихынан» мемлекеттік емтихан қабылдаудан мектеп оқулығын жазуға дейін өзі тікелей араласты. Ә. Марғұлан атындағы Археология институты шаңырақ көтерді. Тарихи-ағарту «Әділет» қоғамын басқарды, «Отан тарихы» журналы шыға бастады. Әйгілі хандарымыздың, батырларымыздың, айтулы оқиғалардың ұлықталуына бастамашы да өзі еді. Мәскеудің өктемдігімен есімі мен ісі әділ бағаланбай келген тұлғаларымыз, қуғын-сүргін құрбандары қайта тірілді.

Өлдекімді жамандайық деген ойымыз жоқ. Дегенмен, айтпауға болмайтын ақиқат бар: Қазақстандағы тарихшы ғалымдардың сол заманда жартысынан астамы КОКП тарихынан ғылыми атақ-дәрежені иеленгені рас. Солардың ішінен социалистік идея күйреген соң жалғыз Манаш ағамыз топжарып алға шықты. Бұл кешегі партия тарихын зерттеушілердің қатарынан озып шықты деген сөз емес. Бейнелеп айтар болсақ, 1988 жылдан дүниеден озған 2002 жылға дейінгі аралықта жазылған еңбектері мен сөйлеген сөздері отандық тарих ғылымын теориялық, методологиялық, деректанулық, тарихнамалық, цифрландыру, құрылымдық, мазмұндық, кадрлық тұрғыдан қайта түлетті. Солардың бәрі дерлік күні бүгінге дейін жадыны, сананы, танымды тереңдетуге қызмет етуде. Ұлттық тарихқа қойылатын талап табиғатын тәуелсіздіктің елең-алаңында-ақ жүйелей алды. Оған 1993 жылы айтқан мына сөздері айғақ-дәлел: «...асығыс-үсігіс, аттың жалы, түйенің қамында жазылған шалағай да дүрегей, шикілі-пісілі тарих емес, өткен-кеткен, бүгінді салыстыра отырып, архив – архивтегі әр құжатты көзден таса қалдырмай, Абай атам айтқандай, зеректік тезінен өткізіп барып, бас тарихты жазып, оқырманға: «Бұл кітаптың ішінде бірде-бір жалған жол, өтірік сөз жоқ» деп ұсыну керек. Ол үшін уақыт, маңдай терді сыпырған еңбек, ең бастысы, үкіметтің қамқор көзі керек».

Ақтаңдақтар ақиқатын ашуға жегілумен төл тарихымыздың тамыршысына айналғанын дос та, дұшпан да көрді.

Нағыз топжарған М. Қозыбаевтың жанынан заңгер С. Зиманов, экономист К. Сағадиев, математик Ө. Сұлтанғазин, әскери генерал А. Тасболатов, жас саясаткер М. Құл-Мұхамед, озық ойлы тарихшылар табылды.

Мемлекеттік тәуелсіздігіміз жарияланғанда Манекен 60 жасқа толған еді. Осыншама уақыт тас қамалда бұлқынған таланты бостандыққа шықты. Қазтуған жыраудың «Мадақ жырындағы»:

Бұлт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен кәуірдің
Арасын өтіп бұзып дінді ашқан –

деген жолдар да қоғамдағы жойқын әлеуметтік-рухани сілкіністен туындаған шығар.

Тәуелсіздік тұсындағы ғұмыры 10 жылдан 1 ай асқанда үзілді. Өмірбойы жинаған энциклопедиялық білімін осынау қысқа ғана мерзім ішінде халқымыздың игілігіне, интеллектуалды әлеуетіне, дұрыс тарихи сананы қалыптастыруға қалтқысыз жұмсады. Мына тамашаны қараңыз: 1991 жылға дейін қанша еңбек

жазса, азаттықтың 10 жылы ішінде сонша дүние жазыпты. Өзі өмірден озғаннан кейінгі 20 жыл ішінде қайта басылған кітаптарының саны мен таралымы көзі тірісіндегісінен де асып кетті. Мұндай құбылыс ұлыларға ғана тән. Ғалымның хаты өлмейді деген қағида – осы.

Жазған кітаптарынан, жариялаған мақалаларынан, сөйлеген сөздерінен кемеңгерлік пен кемелдікті, тұтастық пен толағай толғанысты, сенім мен көрегендікті танымыз. Зерттеу нысанына айналдырған мәселенің мәні мен қырларын анықтауға ерекше басымдық бергені бір ғана интеллигенция туралы анықтамаларынан айқын көрініп тұр. 1999 жылы жариялаған «Қазақ зиялылары хақында» мақаласында ойын былайша дәйектепті:

«Интеллигенция – ұлттың ұйтқысы, қамқоршы қорғаны.

Интеллигенция – ұлттың тірегі, рухани білегі.

Интеллигенция – ұлттың шам-шырағы, қайнар бұлағы.

Интеллигенция – ұлттың ой-арманының биігі, асылар иығы.

Интеллигенция – ұлттың жасампаз батыры, қиын-қыстаудағы жанашыр жақыны.

Интеллигенция – ұлттың сарқылмас қоры.

Интеллигенция – ұлттың бір қанаты, әлем таныр санаты.

Интеллигенция – ұлттың айбыны, әлемдік кеңістікке жүзер айдыны.

Ұлттың интеллигенциясы құрыса, ол құрдымға кетеді. Ұлт интеллигенциясынан айрылса, қанатынан қайрылады. Ұлттың мысы құриды, жасиды, майысқақ келеді. 1937-1938 жылдардағы қанды террор, ұзақ жылдарға созылған отаршылық, геноцид саясаты зиялы қауымның жүрегін шайылдырды, оның әсері бүгін де байқалады».

Ұлттық элита, батыр, азамат дегеніміз кімдер төңірегіндегі сұрақтарға жауабынан да терең таным сәулесі төгіліп тұр.

Бұдан да маңыздысы – Манапш Қабашұлының екі дәуірді қамтыған өмір жолын көктей шола қараумен Қазақстанның кеңестік және азаттық тарихын шынайы зерттеуге шылбыр ұстататын методологиялық ұстанымды байқауға болады. Өйткені барша тағдыры екі үрдістің ықпалдасуы аясында өрбіді: бірі – әлеуметтік-кәсіби қалыптасуының өркениеттік-ұлттық бекем тұғырларынан ажырамай, қайта соны жаңашыл ізденіспен байыта алғанына қоса ұлттық тарих ғылымының әлеуетін ел мен жердің, ұрпақтың болашағына бағыштағаны, екіншісі – сол әлеуетті кеңестік тоталитаризмге қарсылық көрсетуге қолданғаны.

ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың бастамасымен бүгінде Отан тарихының көптомдығы даярлануда. 1731-1991 жылдар шегіндегі үш ғасырға жуық шежіремізді түзетін авторлар академик ағамыздың мол мұрасын барынша тиімді пайдалана алатынына сенгім келеді. Социалистік дәуірдің ақиқатын, құпиясы мен жұмбағын ашуда Қазақстандағы кеңестік тоталитаризмге қарсылық және жасампаздық деген методологиялық пайымдарға басымдық берсе, оның мазмұны мен ерекшеліктерін анықтаушы фактор ретінде бағаласа, толымды нәтиже алар еді. Меніңше, тап осы ұстаным көптомдық зерттеудің өресі мен кеңістігін жаңаша қалыптастыруға, тарихи қозғалыстың ұлттық болмысын тереңінен ұғынуға мүмкіндікті молайтады. Қарсылықты ғылыми дәйектеумен тәуелсіздіктің аспаннан түсе қалмағанын, объективті заңдылығын ұғынамыз, жасампаздық методологиясы арқылы «Мәңгілік Ел» ұлттық идеямыздың бастау-бұлағын, бүгінмен сабақтастығын көреміз.

Қысқасы, манаптану саласы енді қалыптасып келеді. Жалған ғылым құмға сіңген судай жоғалады, уақыт пен ұрпақтар сабақтастығын ақиқат ғана нығайтады.

Біртуар тұлға Манаш Қозыбаев, өзі жазғандай, аласұрған XX ғасырда дүние есігін ашып, XXI ғасырдың бірінші айында өмірден озды. Уақыт мойнына артқан білім мен ғылымның, билік пен саясаттың, ел мен ердің жүгін діндеген межесіне жеткізіп, елі мен халқының алдындағы борышын қалтқысыз атқаруымен ұлт тарихынан мәңгілік орнын тапты.

2. АСЫЛДЫҢ СЫНЫҒЫ

Тұқым қуалау мен сапалы ұрпақ арасындағы тікелей байланысты қапысыз танығандықтан «Тартпай қоймас негізге» деп білетін қазақ жақсы атасына немесе әкесіне тартып туған баланы «Асылдың сынығы», «Тұлпардың тұяғы» деген теңеулермен айдарлайтыны бар. Этникалық ілгерілей дамудың бұл да бір маңызды шарты. Қазақстанда мұндай эпитетке лайық әулеттер, құдайға шүкір, баршылық. Абылайдың, Әбілқайырдың, Сәтбаевтай, Жұбановтай білімпаздардың, Қожықовтай, Аймановтай суреткерлердің ұрпақтары күні бүгінге дейін ұлтымыздың мақтанышы әрі бәсекелік қабілетінің қайнар көзі.

Төл тарихымызға олжа салған әулеттер қатарында Қозыбаевтар есімі құрметпен аталады. Үздік талантының арқасында әр жылдары бұлардың арасынан Еңбек Ері, ҚР мемлекеттік сыйлығының иегері, академик, профессор биігіне көтерілгендер шықты. Осы дәстүр мен сабақтастықты жалғастырушылардың бір де болса бірегейі – профессор Ілияс Манашұлы Қозыбаев.

Тарихымыздың тамыршысындай болған Манаш ағаны осыдан жарты ғасыр бұрын көрдім. Қол астында қызмет істедім, жақсылығын ұмытпаймын. Тұңғышы Ілиясты 70-шы жылдардың ортасынан білемін. Тығыз аралас-құраласымыз болмағандықтан «білемін» дегенім жәй сөз екен. Нағыз Ілиясты, сәулетті әулеттің жасампаз перзентін соңғы жылдары жариялаған екі кітабын оқыған соң таныдым. Оның бірі – «Салық Зиманов. Материалы к биографии» (2016), екіншісі – «Умирзак Султангазин. Биографический очерк» (2020) кітабы.

Ғылымдағы қос арыстың келбетін кешенді ашуға ойлы азамат кездейоқ келе қалған жоқ. 1992 жылы «Қазақ университеті» баспасы жариялаған «Историческая наука Казахстана» монографиясымен жұртшылық назарын өзіне аударған болатын. Бүгінде тарих факультетінің студенттері, ізденушілер бұл кітапты айналып кете алмайды. Ал тұлғатанушылар үшін соңғы екі кітаптың жөні бөлек.

С. Зиманов жайлы кітаптың негізгі денін құжаттар мен деректер, естеліктер мен қайраткерлер баяны құраса, Ө.Сұлтангазінге арналған еңбек тұтасымен авторлық ізденістер мен ой-түйіндер жемісі болып табылады. Біз бұл жерде екі кітаптың мәнді айырмашылығын ғана көрсетіп отырмыз. Әрқайсысы ұлттық тарихнамаға қосылған сүбелі үлес екенінде күмән жоқ.

С. Зиманов екі дәуірдің, екі формацияның тұлғасы еді. Ол төл тарихымызға Ұлы Отан соғысы майданының, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар әлемінің, ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» мақаласында айтылғандай, жаңа Қазақстанның іргетасын қалаған, қазақ елінің керегесін кеңейткен жұлдызды қауымның өкілі ретінде енді. Антикалық заманнан қалған дана сөз бар: «Досыңның кім екенін айтсаң, сенің кім екеніңді айтамын». Міне, осы ұстанымды қаперге алатын болсақ, Салық ағамыз үш ғасырдың тұлғаларымен әлеуметтік-кәсіби, мәдени-имандық байланыста болғанын байқаймыз. Олардың арасында XIX ғасыр аяғында дүниеге келіп, ғасырға жуық өмір сүрген, заңгер ғалымдардан шыққан жалғыз Социалистік Еңбек Ері, Украина ғылым академиясының академигі В.М. Корецкий, ҚР ҰҒА

құрылтайшыларының бірі (1946 ж.), қазіргі Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының тұңғыш директоры С.В. Юшков, ұзақ жылдар Қазақстан үкіметін басқарған Б. Әшімов, әйгілі химиктер, тарихшылар, журналистер, қоғам және мемлекет қайраткерлері, генералдар барлығы тұлғаның интеллектуалды өресін, қадір-қасиетін айшықтап тұр.

Сәкеннің шыққан тегі мен балалық, жастық шақтары, өмір белестері мен замандастары туралы кітапта берілген естеліктер, жекелеген азаматтар мен билік органдарына жазған хаттары, қойын кітапшасына әр жылдары түсірген ойлары төрт тарауға топтастырылыпты. Ал, 1990 жылғы 25 қазан күнгі тарихи оқиға – «Қазақ КСР-і мемлекеттік егемендігі туралы Декларацияны» қабылдау, соған дейін 5 айға жуық жүрген даярлық жұмыстары бұрыннан да танымал ғалымның есімін әлемге жайды. Бұдан кейін, деп жазыпты автор, Салық Зиманұлы нағыз жалпыхалықтық танымалдыққа ие болды, академиялық қауымдастықтан тысқары көпшілік те танитын тұлғаға айналды, қазақстандықтарның пікірі бар абыз саясаткерді, тәуелсіз мемлекетті қалыптастыруға өзіндік ерекше үлес қосушы шынайы мемлекетшіл жанды көрді. Ұлы күн тарихи құжаттың соңғы нұсқасын даярлауға Қазақстан Парламентінің 25 депутатынан тұратын комиссия құрумен, төрағалығына С. Зимановты сайлаумен басталған болатын. Осынау үдерістің егжей-тегжейі арнайы тарауда баяндалыпты. Декларацияны қабылдау алдындағы талқылау 6 сағатқа созылып, онда ҚР Президенті Н. Назарбаев 11 рет сөйлеген екен.

Осылайша, профессор І. Қозыбаев құрастырған кітап тұлғаның бала Салықтан дана Салыққа дейін жүріп өткен жолын ұлан-ғайыр құжаттармен суреттеген. Еңбек ғалымдар мен оқырмандар тарапынан жоғары баға алды. Ең бастысы, біздің ойымызша, Ілияс Қозыбаев ғылыми тұлғатанудың тамаша үлгісін көрсетті. Ізденіс жалғаса берді. Ол арада 4 жыл өткенде қазақ топырағындағы математика және электронды есептеу машинасы теориясы, космостық ғылымның ізашары Өмірзақ Махмұтұлы Сұлтанғазин жайлы ғажап еңбек шығаруымен көмкерілді.

Жақсы кітап күнде жазыла бермейді. Ал ғұмырнамалық еңбектің мазмұны мен ғылыми нәтижелерін анықтайтын факторлар саналуан. Біздің пайымдауымызша, сөз қылып отырған еңбекті жазғанда автордың қаламы мен қиялына мына факторлар қанат бітірді. Біріншісі – кеңістік пен уақыттың ажырағысыз тұтастығы. Ілияс та, басты кейіпкері де Қостанай топырағында дүниеге келді. Саналы ғұмырларын ғылымға арнады. Ғылым адамының немен ауыратынын, қалай жазылатынын, қуанышты сәттерін айтқызбай-ақ білді. Алдыңғы толқын аға мен кейінгі толқын інінің арасын 20 жыл бөліп тұрғанмен, бірін бірі көзбен де, көңілмен де бағып есейді. Ғылымда «көз көргеннің» маңызы аса жоғары. Соның бәрі зердеден әлі өшкен жоқ. Дегенмен, тарихты ізі суымай жатып жазу – қиынның қиыны. Мұны автор ескертіп өткен.

Екіншісі – жобаны қолға алғаннан соңғы нүктесін қойғанша эмоциялық көңіл толқынына еркіндік беріп, зор құлшыныспен орындағаны. Мұның бастауында әрісі – тәуелсіздікпен келген шығармашылық еркіндік тұрды, берісі – ағасындай болған тұлғаның, әруақтың алдындағы кәсіби парызы мен қарызы десек еш қателеспейміз. Әр сөйлемнен шексіз құрмет пен тағзым лебі есіп тұр.

Үшіншісі – деректік базаның қолжетімділігі. Қандай сұраққа болмасын жауап іздегенде, жазбаша немесе ауызша ақпараттарды табу аса қиынға соқпады. Әсіресе, кейіпкердің жесірі Райхан Ғаниқызы ерекше ынта танытыпты. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің басшылығы, архив

қызметкерлері де аянып қалмаған. Біліктілікпен іріктелген фото-суреттердің айтары мол. Тарихшы ғалым үшін бұлар баға жетпейтін қазына ғой.

Кітап қалың оқырманға арналғанмен бірінші кезекте кәсіп таңдау, әлеуметтік-имани бағыт-бағдарын анықтау үстіндегі жастарға бағышталған. Өйткені басты кейіпкер өмірде жоқ болғанмен қалдырған мұрасы мәңгілік. Ұлттық идеямыз «Мәңгілік Елді» ақиқатқа айналдыру үшін ұлы тұлғаларымызды ұлықтай білуіміз қажет.

Өмірзақ Махмұтұлын ұлылар шоғырына тума таланты жетеледі. Құдайдың құдіретімен бұл қасиет оның бойына әкенің күшімен, ананың сүтімен дарыды. Бірақ тұлғалар шоғырына еруге ол да аздық етеді. Егер ең алғаш «Әліппені» ашқаннан кәметтік аттестатты қолына алғанша білім-ғылым мұхитына бойлауына әйгілі ұстаздары септеспесе, бойдағы бары ашылмаған күйде қалар ма еді, қайтер еді?

Автордың дәйектеуінше, Өмірзақ оқыған Әуликөл ауданындағы Қараоба мектебі өз заманының үздік педагогтарына мекен болған екен. Қазақ тілі мен әдебиетінен 1912, 1914 жылдары екі кітабы жарық көрген Бекет Өтетілеуов, Ленин және Еңбек Қызыл ту ордендерінің иегері Ахметқазы Чутаев сабақ берсе, химиядан Көпжасар Айтжанов, математикадан Мырзағали Қарсақпаев, орыс тілінен А.С. Попова, неміс тілінен Сталиниград пединститутының түлегі И.Ф. Фишер сынды бүкіл өңір төбесіне көтерген ұстаздар қабілет-қарымын ашады. Мектеп берген білімнің сапалылығы соншалықты, кейінде түлектері арасынан жазушы да, елші де, Мемлекеттік сыйлық иегері де, ғылым докторлары мен кандидаттары да шықты. І.Қозыбаев жазғандай, бұлардың бәрі Отанының үздік азаматтары бола алды.

Адамның жақсы болмағы жақсы ұстаздан екенін кезінде Хакім Абай да ескерткен болатын. Міне, осы тұрғыдан келгенде Өмірзақ Махмұтұлы жолы болған ғалым. Қазақ университетінің математика бөлімінде оқыған жылдарында педагогтары Х.Ибрашевтің, В. Харасахалдың, Б. Төлегеновтің көзіне түсті. Дипломдық жұмысына профессор К.П. Персидский, доцент В.А. Сапа жетекшілік жасады. Жобаға берген пікірінде К.П. Персидский: «Жұмыс жақсы әсер қалдырды... Айтарлықтай ескертулер тудырмайды», деп жазыпты. Бұл айтуға ғана оңай. 50-шы жылдарғы қиыншылық ауылдан келген қазақ балаларының маңдайынан сипай қоймады. Демек, студенттік өмірдің баянын алдағы уақытта кеңейтіңкіресе, артықтық етпес еді. Жас маман 6 жылға жуық университетте ұстаздық құрды. Осы дәуірдегі әлеуметтік-кәсіби кемелденуін де тереңірек ашқан жөн. Өйткені екі жылға жетер-жетпес уақыт ішінде Новосибирск тәрізді академқалашықта кандидаттық диссертациясын қорғаудың артында Алматыдағы 11 жылдық ізденіс тұр.

Тарих ғылымының басты миссиясы – ақиқатты айту. Автор осынау талаптың үдесінен шыға алған. Новосибирск кезеңінде әлем мойындаған ғұламалар Л.В. Канторовичтен, Г.И. Марчуктен, В.И. Лебедевтен алған тәлім-тәрбие қазақ баласы алдынан даңғыл жол ашқанын адалынан, жан-жақты тиянақтайды. 30 жастан аса бере реакторлық есептерді шешудің санаулы маманы ретінде танылғанын академиктер С.К. Годуновтың, Н.Н. Яненконың, С.Л. Соболевтің, жапон математигі Т. Нишиданың тірек сөздерімен жеткізеді.

Өз басымнан өткен бір жайды айта кетуді артық санамадым. 1971 жылдың жазында Қазақ университетіне түсуге талапкер едім. Қазіргі Бөгенбай батыр көшесінде орналасқан жатақханада тұрдым. Күні бойы емтихандарға даярланамыз, университеттің жас ғалымдары туралы әңгіме айтылады. Сонда

алғаш рет жас таланттар Өмірзақ Сұлтанғазин мен Мұхтарбай Өтелбаев есімдерін естіген едім. Талапкерлер қате айтпапты. І. Қозыбаевтың кітабын оқи отырып, 36 жасқа толмаған Ө. Сұлтанғазин 1972 жылдың наурызында КСРО ҒА Сібір бөлімшесінің математика институтында докторлық диссертация қорғағанын білдім. Қорғау үстінде болған мына оқиға да қазақ баласының дарынын сипаттап тұр. Диссертанттың бірінші оппоненті академик Н.Н. Яненко: «Сіздікіндей нәтижені мен неге ала алмадым? Менің қатемді көрсетіңізші» деген екен. Қысқасы, ғылым көкжиегінде Сұлтанғазин жұлдызы жанды.

Кеңестік профессордың тұрмыс жағдайы жаман болмағаны белгілі. Автордың жазуынша, университетке қайта оралған Өмекең асып-тасуды білместен, ұстаздыққа, ғылымына аянбай жегіледі. Танымалдығы да арта түседі. 1983 жылы ҚР ҰҒА академигі биігіне көтерілді. 80-шы жылдар ортасында Болыцман теңдеуіне арналған екі монографиясы жарық көрсе, Варшава мен Парижде, Германия мен Чехословакияда дәріс оқуы әлемдік деңгейге көтерілгенін куәлендірді. 1958-1983 жылдар аралығында жариялаған математикалық зерттеулері үшін бір топ ғалымдар қатарында 1987 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері атанды. Келер жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті лауазымына сайланды. Осылайша ірі мемлекет қайраткері шоғырына қосылды. Жауапкершілік те өсті. 1986 жылы Қазақ КСР-і Жоғары кеңесіне, 1989 жылы КСРО халық депутаттығына сайланды. Осының бәрі жігеріне жігер қосты. Тәуелсіздік қарсаңында жаңадан құрылған ҚР Ғарыштық зерттеулер институтын басқарып, тұңғыш ғарышкер Т. Әубәкіровтің және Қазақстанның ғылыми бағдарламасын сәтті атқарғаны үшін Ленин орденімен марапатталады. Демек, кеңестік сынақтан сүрінбей өтті.

Азат елдің ғылымын жаңа талаптарға сай жаңғырту бұдан да ауырға түсті. Егер президенттік қызметтің алғашқы үш жылында ғылымдағы қайта құрулар Мәскеудің бақылауымен әрі бұрын қалыптасқан сүрлеу шегінде жүрсе, енді саяси-идеологиялық өлшем мен құндылықтардың орнын мемлекеттік және ұлттық мүдде басты. Ғылымды басқарудың жүйесі мен құқықтық-нормативтік негізін қалыптастырудың, ғылыми ізденіс пен нәтижелерді сапалы жаңа биікке көтерудің міндеттерін дәйектеумен күндіз-түні айналысты. Дұрыс шешім табу жолында алдыңғы толқын ағалары С. Зимановпен, А. Абдуллинмен, Ә. Сағыновпен, М. Қозыбаевпен, үзеңгілес серіктері Ж. Әбділдинмен, О. Баймұратовпен, К. Сағадиевпен, А. Қошановпен, т.б. ақылдасқаны сөзсіз. Қаншалықты қауырт жұмыс атқарылғанын сол бір жылдарда қабылданған мемлекеттік қаулы-қарарлардан-ақ байқауға болады. 1992 жылғы 15 қаңтарда ҚР Президенті «Қазақстан Республикасының ғылымы мен мемлекеттік саясаты туралы» заңға қол қойды. 7 ақпанда ҚР Президентінің указымен Ғылым және жаңа технологиялар министрлігі дүниеге келді. 30 сәуір күні Министрлер кабинетінің «ҚР ғылым академиясының мәселелері» қаулысы қабылданды. 1993 жылғы 21 қаңтарда ҚР Президенті «Ғылымды ұйымдастыруды жетілдіру және республиканың ғылыми-техникалық әлеуетін дамыту шаралары туралы» указға қол қойды, ертеңінде Министрлер кабинетінің Қазақстан Республикасындағы ғылыми және ғылыми-техникалық бағдарламаларды жоспарлау мен қаржыландыруды жетілдіру шаралары туралы қаулысы шықты. Бұдан былайда іргелі зерттеу мен гранттық жобаларды қаржыландыру Ғылым және жаңа технологиялар министрлігіне қарасты Ғылым қорына берілді. 1993 жылғы 14 қыркүйекте Министрлер кабинеті мақұлдаған қаулымен ғылыми-техникалық қызметке сараптама жасау Ғылым академиясынан бөлек құрылымға жүктелді. Ғылыми кеңістікте қолдан жасалған бәсекелестік Ө.Сұлтанғазинге ауыр тиді.

1994 жылғы 2 ақпанда ҰҒА жалпы жиналысының сессиясы шақырылып, оған ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев қатысты. Осы сессияда Ө. Сұлтанғазин өз еркімен президенттік қызметінен кетті. Сессияда президент сайлауы өтіп, орынтаққа ҰҒА мүше-корреспонденті К.Ә. Сағадиев келді. Менің ойымша, сол жолы президенттікке үш үміткердің ішінен ҚР ҰҒА академигі Ө. Жолдасбеков сайланғанда, Сәтбаев академиясының тарихы басқаша өрілер еді. Бірақ болар іс болды.

Ө. Сұлтанғазин президенттік қызметінен өз еркімен кетсе де, ұлттық және жаһандық ғылым әлеміндегі беделі бір мысқал кеміген жоқ. Киото университетінде профессорлық дәріс оқуға шақырылады, Нагасаки қаласының құрметті азаматы атанады. П.Л. Капица медалін, «Парасат» орденін кеудесіне қадайды. Рим папасы Иоанн Павел II кездескенде де, «Асар» партиясына мүшелікке енгенде де, ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың қабылдауларында да бар ойы, әңгімесі ғылым төңірегінде өрбіді.

Зерттеуде осы және басқа мәселелер республикамызда қалыптасқан қоғамдық-саяси үдерістермен тығыз байланыста зерделенген. Тәуелсіздіктің елең-алаңында ҰҒА-ны ең жоғары мемлекеттік ғылыми мекеме ретінде сақтап қалуға барын салғаны Ө. Сұлтанғазиннің азаматтық ұстанымын аша түскені кешенді тиянақталады.

1996 жылғы наурыз айында Ғылым және жаңа технологиялар министрлігі, ҰҒА, Ауыл шаруашылық академиясы біріктіріліп, Ғылым министрлігі-Ғылым академиясы деген атауы ұзын, ғұмыры қысқа мемлекеттік мекеме дүниеге келді. Басшысы үкімет мүшесі саналғандықтан сайланумен емес, тағайындаумен қойылатын болды. Реформалау мұнымен де бітпеді. Өкініштісі – жанындай жақсы көрген ҰҒА-ның 2003 жылдың күзінде мемлекеттік мекеме мәртебесінен айрылып, республикалық қоғамдық бірлестікке айналғаны академиктің жанына жара салып, санасы мен жүрегіне ауыр тиді. Келер жылы айықпас дертке ұшырағаны анықталды. 2005 жылғы 22 мамырда Германияның Фрайбург клиникасында өмірден озды. Бірақ ғылым барда мұрасы жасай береді. Турасын айтқанда, оның қайраткерлігі Қазақстанды және отандастарын заманауи өркениеттің іргелі табыстарымен қауыштыруға, нақтырақ келсек ядролық энергия мен қазіргі технологияларды, космос кеңістігін игерудің шексіз мүмкіндіктерін кәдеге жаратуға бағышталған еді деп аяқтаған екен зерттеуін Ілияс Қозыбаев. Бұған қосып-алар ешнәрсе жоқ.

Өмірзақ Сұлтанғазин қазасына шетелдік 20 мемлекеттен көңіл айту жедел хаттары келіпті. Ғылыми ақыл-ой алыптары айрықша тұлғаны жазбай танығандықтан қазақ халқының қайғысымен бөлісті. Сол күндері аңыз адам Салық Зиманов екі жақсымызды – Манап Қозыбаев пен Өмірзақ Сұлтанғазинді қатар қойып, құбылыс (феномен) деген екен. Бұл ойын кейінде толығырақ тарқатуға уәде беріпті. Өттең, жалған дүние, ниетін жүзеге асыртпады, 2011 жылдың күзінде дүниеден озды. Академиктің жоспарын М. Қозыбаевтың ұлы, асылдың сынығы Ілияс Қозыбаев абыроймен атқарып шықты. Ақиқаттан қылаудай ауытқымағанына сенгендіктен әрбір сөзіне жауап бере алатынын да батыл мәлімдеген. Алмас қылыш қап түбінде жатпайтыны рас екен. Қазақстан тарихының, ұлт зиялысының тағы бір ақтандағы шешімін тапты.

Абусеитова М.Х.

директор Республиканского центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, член-корреспондент НАН РК, доктор исторических наук, профессор (г. Алматы, Казахстан)

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АКАДЕМИКА М.К. КОЗЫБАЕВА ПО ПРОБЛЕМАМ МЕТОДОЛОГИИ, ИСТОРИОГРАФИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ

В 1988 году М.К. Козыбаев был избран на должность директора Института истории и этнологии АН РК, которое совпало с глубоким кризисом в исторической науке.

Комплексность в научной разработке исторических вопросов, полнота в сборе первичных фактов, конкретность и объективность в их анализе, обобщениях, коллективность в творчестве – это те методологические принципы, которые явились руководящими в выполнении работ по составлению пятитомной «Истории Казахстана», многотомного издания «Казахской энциклопедии», серии статей под названием «Новые грани некоторых проблем исторической науки», «История и современность» и др.

Институт истории и этнологии под руководством академика М.К. Козыбаева разработали научные программы, основанные на объективном научном анализе ключевых проблем Казахстана. При этом исследователи Института были ориентированы на коренной перелом в методологии научного познания, на полное и последовательное применение фундаментальных теоретических принципов к анализу прошлого и настоящего. В частности, особое внимание обращено на анализ теоретических и концептуальных разработок как отечественных, так и зарубежных исследователей по этнической проблематике, проблем государственности, национально-освободительного движения казахского народа, процес трансформации общественно-политической системы. Большой цикл научно-исследовательских работ М.К. Козыбаев посвятил актуальным проблемам истории и историографии Казахстана с 1967-1993 гг.

При изучении проблем, посвященных Великой Отечественной войне М.К. Козыбаев особое внимание обращает на проблему «войны и национального вопроса»

С новых позиций на основе архивных, документальных источников академик М.К. Козыбаев освещает проблему истории присоединения Казахстана к России, проблем насильственной коллективизации, голода 1931-1933 гг

Будучи директором Института востоковедения им Р.Б. Сулейменова, по приглашению М.К. Козыбаева я участвовала в разработке концепции по «1500-летию Туркестана», «Году народного единства и национальной истории» и приняла участие в Анкаре на Конгрессе по изучению тюркского мира.

В условиях трансформации глобального мира, и в частности, общественно-гуманитарных наук, и в целом общества, академиком М.К. Козыбаевым осуществлялись совместно с нашим Институтом востоковедения фундаментальные исследования по реконструкции форм социальных конфликтов и противоречий не только в Казахстане, но и в странах Востока.

Научная личность М.К. Козыбаева принадлежит к весьма редкому типу

всесторонне и гармонически раскрывающихся людей. На наш взгляд, ученый, который доходил в анализе конкретного факта до работы чисто ювелирного характера был весьма склонен к самым широким научным гипотезам. Он понимал, что развитие исторической науки, увлеченный в те 1990-е годы кропотливыми изысканиями в области отдельных конкретных вопросов, накопило к его времени такую сумму знаний, с помощью которых можно уже ставить вопросы об общих этапах развития человечества и о роли Востока. И мы еще раз подчеркиваем о необходимости изучения истории Востока для понимания всемирной истории, и в частности, истории Казахстана.

Манаш Кабашевич являлся генератором идей. Он был в поиске идей. Благодаря его изысканиям были изучены события, связанные с трагедией 1930-х годов, его труды «Книга памяти» о казахстанцах, погибших в Великой отечественной войне, «Книга скорби» о жертвах массовых репрессий в Казахстане.

Обладая тонким и глубоким умом М.К. Козыбаев вместе с тем хорошо чувствовал диалектику, проявляя ее в каждом своем подходе к любому конкретному научному вопросу. И прежде всего, это сказывалось у него в понимании истории развития науки. Как видно, М.К. Козыбаев во всем положительный, созидательный и оптимистичный, вместе с тем был умом критическим. Критика сама по себе не имеет цели созидательной, она только расчищает дорогу для последующей созидательной деятельности.

Важную роль сыграли методологические изыскания академика М.К. Козыбаева. Серия статей под общим названием «Новые грани некоторых проблем исторической науки» представляют поиски по актуальным вопросам казахстанской историографии. «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски от становления государственности до актуальных вопросов современного развития».

М.К. Козыбаев, как ученый и общественный деятель сыграл выдающуюся роль в возрождении и формировании национального самосознания казахов во второй половине XX столетия.

Велики заслуги академика М.К. Козыбаева в развитии педагогического и научного потенциала казахстанской школы на переломном этапе трансформации высшего образования в Республике. Говоря о школе академика М.К. Козыбаева, необходимо отметить, что имеется ввиду не только научное направление в области исторической науки, разработанное им и продолжаемое его учениками, но школа, как жизненный и творческий путь, как стиль работы, передачи опыта коллегам и установления с ними взаимопользовных контактов, формирующих творческую личность. Он делился своими мыслями и знаниями. М.К. Козыбаев был доступен всем в ущерб и своей работе, и своему отдыху, и своему здоровью.

До последних дней жизни Манаш Кабашевич был полон новых творческих замыслов, упорно работал над рукописями многотомных изданий. Большое научное наследие академика М.К. Козыбаева слагалось из разных частей, и сейчас собраны и приведены в известность.

Отметим прекрасное издание сборника документов и материалов «Историк в меняющемся мире» (Тарихшы және оның заманы). Алматы, 2021. Выражаем большую благодарность составителям данного сборника И.М. Козыбаеву, Ш.О. Тулеуовой, Научному совету Архива Президента РК, ответственному редактору Д.Ю. Абдукадыровой за издание, посвященное жизни и деятельности академика Манаша Кабашевича Козыбаева. Уникальные документы представляют историческую память не только об казахском ученом, но и истории нашей страны.

Кузембайулы А.
*профессор Костанайского регионального университета
имени А. Байтурсынова, доктор исторических наук
(г. Костанай, Казахстан)*

Әбіл Е.А.
*директор Института истории государства,
доктор исторических наук, профессор (г. Нур-Султан, Казахстан)*

КОНЦЕПЦИЯ СТЕПНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ М. КОЗЫБАЕВА

Возросший интерес к национальной истории, наблюдающийся в последнее десятилетия в казахстанском обществе, связан с активизацией политики формирования исторического сознания, конструирования и реконструирования исторической памяти в поисках национальной идентичности. Это нормальный естественный процесс, результат становления независимого государства и кризиса советской и постсоветской идентичности. Однако, научное академическое сообщество сегодня явно не успевает за общественным запросом и не всегда может в полном объеме предоставить обществу научно обоснованные репрезентации исторического прошлого. Разработка профессиональным сообществом историков Казахстана новой концепции национальной истории и многотомного академического издания по отечественной истории [1] требует усиления внимания к вопросам методологии и теории исторического познания. Еще в 2000 году академик М.К. Козыбаев отмечал, что казахстанским историкам «необходимо дать более широкую перспективу источниковедческим исследованиям, освоить передовые технологии в клиометрических изысканиях, дать импульс более интенсивным разработкам в методологических инновациях» [2, с.17].

В последние годы в работах отечественных исследователей стал употребляться термин Великая Степь (Ұлы Дала) как синоним евразийского степного пояса, а также понятие «Степная цивилизация». Они были актуализированы в известной статье Н. Назарбаева [3]. В то же время в современных работах казахстанских исследователей наблюдается недостаточный, на наш взгляд, интерес к обоснованию понятия «Степная цивилизация», выделению ее отличительных черт и признаков.

Длительное время в науке цивилизационный подход к истории кочевников ограничивался теорией Тойнби и его взглядами на кочевников как представителей локальной цивилизации, застывшей в своем развитии и лишенной внутренней потенции [4, с. 77-79]. Отдельные попытки рассматривать представителей скотоводческого мира евразийских степей как самостоятельную цивилизацию предпринимались в трудах Л. Гумилева [5], однако в условиях господства формационного подхода речи о развитии теории локальных цивилизаций применительно к истории народов степной Евразии не могло быть.

Лишь в начале 90-х годов научный дискурс вокруг возможности формирования и существования особой Степной или Кочевой цивилизации возродился и у истоков данного направления национальной историографии стал М. Козыбаев. В небольшой по объему, но очень насыщенной по фактическому материалу и теоретическому значению работе «Степная цивилизация и ее уроки» [2, с. 47-57], впервые увидевшей свет 29 мая 1998 года в «Столичном обозрении», он попытался дать развернутую характеристику Степной цивилизации.

Первый момент, отмеченный М. Козыбаевым – понятие «степная» не означает узкой ландшафтной обусловленности, так как «Великая степь» - условное название, объединяющее огромную природно-географическую область, включающую взаимосвязанные пустынные, степные, лесостепные, горные и иные ландшафты. «Дешти-кыпчакская степь являлась речной, нагорной и континентальной одновременно», - пишет он [2, с. 50].

Действительно, следует четко различать Евразийскую степь как географическое понятие и Великую степь как явление культурно-историческое. Собственно, евразийская степь как географическое понятие представляет собой достаточно узкую полосу, протянувшуюся с запада на восток через весь Евразийский континент.

Великая степь как культурно-историческое понятие гораздо шире. Кроме собственно евразийской степи в него включаются лесостепи Северного Казахстана и Сибири, пустыни полупустыни Центральной Азии, горные системы Тянь-Шаня и Алтая. И ландшафтно-географический компонент в нем вторичен. Первично то, что Великая степь является местообитанием «степняков» – особой цивилизации подвижных скотоводов/коневодов и металлургов, объединяющей разнообразные сообщества иранского, тюркского, монгольского происхождения.

Второй момент, на который обращает внимание М. Козыбаев – «кочевники» Евразийских степей никогда в истории не были кочевниками в прямом смысле этого слова, на всем протяжении истории они представляли собой сложные общественные системы, сочетавшие в себе разные хозяйственные типы от полукочевого и полуоседлого скотоводства до оседлого земледелия и городского ремесленного производства. «Все государства (Великой степи – А.К.) существовали в режиме постоянного взаимодействия кочевой, скотоводческой, оседло-земледельческой и городской культуры, в системе, смешанной, а не чисто кочевой цивилизации», отмечает М. Козыбаев [2, с. 51].

Данный факт постоянно игнорировался ведущими кочевниковедами, в связи с чем возникали умозрительные концепции «чистого» кочевого общества, которое не нуждается в институтах государственности и может существовать только за счет паразитирования на соседних оседло-земледельческих социумах. Вместе с тем, в последнее время эта точка зрения все чаще подвергается критике. Один из современных теоретиков «Степной цивилизации», венгерский исследователь Л.Копшань считает, что «система жизнедеятельности степи была чрезвычайно сложна и находилась в постоянном взаимодействии со всеми сопредельными регионами (Китай, Индия, Персия, Медитерранский регион и т.п.). При этом степной регион является хорошим примером того, что участники хозяйственной деятельности – например кочевники-номады, металлообработчики и земледельцы – сосуществовали не просто рядом друг с другом и не ущерб друг другу, а в симбиозе ... с разделением труда» [6, с.141].

Третий момент, отмеченный М. Козыбаевым – Степная цивилизация обладает всеми значимыми для выделения локальной цивилизации критериями, в числе которых он фиксирует государственность, монументальную архитектуру, поселения городского типа, письменность и искусство, регулярные торговые связи, единая идеология, единый культ и религия, эпос [2, с. 48].

Впервые критерии выделения цивилизации были предложены Г. Чайлдом. Он предложил десять признаков, в которые включил города, монументальные общественные строения, налоги или дань, интенсивная экономика, в том числе торговля, выделение ремесленников-специалистов, письменность и зачатки науки,

развитое искусство, привилегированные классы и государство [7]. Позже, в ходе проходившей в 1958 г. дискуссии по древним городам К. Клакхолм предложил сократить список Г. Чайлда до трех признаков – монументальная архитектура, города и письменность [8, с. 397]. Эти три признака, получившие название триады Чайлда-Клакхома, соединенные целой системой причинно-следственных связей с социальными и политическими процессами, протекавшими в обществе, образуют видимую вершину огромного айсберга культуры первых цивилизаций. Указанная триада выразительно характеризует цивилизацию в первую очередь именно как культурный комплекс, тогда как социально-экономическую сущность данного явления составляют появление классового общества и государства [9]. Отметим, что признаки, выделенные М. Козыбаевым для Степной локальной цивилизации, соответствуют не только сокращенной триаде Чайлда-Клакхома, но и более обширному списку признаков Г. Чайлда.

В постсоветской науке также начались исследования цивилизационных характеристик кочевого общества, в частности в трудах А. Буровского [10], А. Мартынова [11], К. Исаева [12], С. Боталова [13-14]. Работа М. Козыбаева стала базой для развития особого направления в отечественном кочевниковедении и была продолжена трудами Н. Масанова [15], Б. Кумекова [16], А. Оразбаевой [17], А. Бакировой [18], Г. Каженовой [19].

Особо следует отметить труды, в которых цивилизационное единство постулируется для отдельных хронологических этапов или географических единиц Великой степи. В частности, в совместной монографии Н.В. Абаева, и Н.Г. Аюпова обосновывается существование Тенгрианской цивилизации, основанной на оригинальной религиозно-философской системе [20]. Есть работы, выделяющие сменяющие друг друга стадияльные «степные» цивилизации [11].

Несмотря на достаточно плодотворное исследование проблем Степной цивилизации, остается ряд проблем, обозначенных еще М. Козыбаевым, но до сих пор не нашедших окончательного решения как в национальной, так и в мировой историографии.

Прежде всего, это само обозначение локальной цивилизации. Кроме понятия «Степная цивилизация» часто употребляются названия «Кочевая (номадическая) цивилизация» (А. Тойнби, А. Боталов, Н. Масанов), «Тенгрианская цивилизация» (Н. Абаев), Тюркская/Монгольская/Казахская цивилизация и пр. Несмотря на то, что авторы чаще всего имеют ввиду один и тот же культурно-исторический и цивилизационный феномен, нам видится более адекватным применение именно термина «Степная цивилизация» или «Цивилизация Великой степи», как более полно отражающим весь комплекс особенностей и характеристик этой локальной цивилизации. Во-вторых, это проблема психокультурного единства Степной цивилизации, т.е. осознания самими степняками своего единства и отличия от остального мира. В-третьих, требует обоснования концепция единства цивилизации, в противовес выделения стадияльных и региональных (скифская, тюркская, золотоордынская, казахская и т.п.) цивилизаций.

Подводя итог, отметим, что, несмотря на достаточно обширную историографию проблемы цивилизационной характеристики степного социума, вопросы, поставленные М. Козыбаевым, решены не полностью. Пора от констатации факта наличия Степной цивилизации переходить к включению ее в репрезентацию национальной истории, рассматривая ее не как калейдоскоп сменяющих друг друга народов, культур и цивилизаций, а процесс зарождения, развития и

упадка целостного исторического явления – Цивилизации Великой степи или Евразийской степной цивилизации. Надеемся, что в ходе подготовки нового академического многотомного издания по истории Казахстана данная задача будет успешно решена.

Статья подготовлена в рамках научного проекта Министерства образования и науки Республики Казахстан ИРН AP08856598 «Сибирский улус: Северный Казахстан и сопредельные территории системе золотоордынской этнополитической системы.

Список использованной литературы и источников:

1 Кыдырали Д. Академическая история Казахстана – этап большого пути // Казахстанская правда. 10 Августа 2021. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/akademicheskaya-istoriya-kazahstana-etap-bolshogo-puti>

2 Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В двух книгах. Кн. 1. – Алматы: Ғылым, 2000.

3 Назарбаев Н. Семь граней Великой степи // Официальный сайт Президента Республики Казахстан. 21 ноября 2018 года. Электронный ресурс. Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi?q

4 Тойнби А. Дж. Постигание истории. – М.: Прогресс, 1996.

5 Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – М., 1993

6 Коппань Чайи Ласло. Степная цивилизация и регион Урала // Челябинский гуманитарий. – 2010. – №3. – С. 138-146.

7 Childe G. The urban revolution // Town Planning Rev. – 1950. – Vol. 21.

8 City invisible: A Symposium on urbanisation and cultural development in the ancient Near East. – Chicago, 1960.

9 Массон В.М. Первые цивилизации. – Ленинград: Наука, 1989.

10 Буровский А.М. Степная скотоводческая цивилизация: критерии описания, анализа и сопоставления // Цивилизация. Вып. 3. – М., 1995.

11 Мартынов А.И. Два этапа развития степной скотоводческой цивилизации. Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. – Улан-Удэ: БНЦ СОРАН, 2000.

12 Исаев К. Цивилизация кочевников: уникальность феномена и об его вкладе в развитие мировой цивилизации. //Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 2(2). – С. 29-40.

13 Боталов А. Кочевнический город как особое культурное явление кочевой цивилизации Евразии // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 28 (166). – История. Вып. 34. – С. 13-19.

14 Боталов С. Г. Кочевая цивилизация Евразии в пространстве и времени // Вестник ЮУрГУ. Серия: Социально-гуманитарные науки. – 2006. – №17 (72). – С.14-20

15 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевников. – Алматы: «Социвест» – М.: «Горизонт», 1995. – 270 с.

16 Кумекоев Б.Е. О степной цивилизации. // Казахская цивилизация в контексте мирового исторического процесса. Мат. межд. конф. 7-8 мая 2003 г. Алматы, 2003. с. 72-77. Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 310 с.

17 Бакирова А.Н. К вопросу о понимании категории «степная цивилизация» в рамках цивилизационно-культурного подхода // Ученые записки Крымского

федерального университета имени В.И. Вернадского. Юридические науки. – 2018. – Т. 4 (70). – № 2. – С. 3-8.

18 Каженова Г.Т. Цивилизация евразийских кочевников в призме научных парадигм // Отан тарихы. – 2016. – № 4 (76). – С. 5-11.

19 Абаев Н.В., Аюпов Н.Г. Тэнгрианская цивилизация в духовно-культурном и геополитическом пространстве Центральной Азии. Часть 1. Тэнгрианство и этно-экологические традиции тюрко-монгольских народов Внутренней Азии. – Абакан, 2009. – 250 с.

Алимова Д.А.

*главный научный сотрудник Института истории АН РУз.
доктор исторических наук, профессор (г. Ташкент, Узбекистан)*

МАНАШ КАБАШЕВИЧ КОЗЫБАЕВ – ИСТОРИК ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Есть в центральноазиатской историографии ученые, которых нельзя причислить к одной отдельно взятой республике, считать представителем научного сообщества одной отдельно взятой страны. Занимаясь историей региона, огромного по территории, некогда входившей в состав многих государств и империй, называвшихся каганатами, ханствами, эмиратами, Тураном, Туркестаном и др., они понимали, что в ней был один стержень – единство и историко-культурная общность тюркских и других народов, проживавших на этой территории. Они воспитали не одно поколение учеников, в том числе представителей Средней Азии и Казахстана и заслужили право называться «устоз» - учитель. Среди них А.Ю. Якубовский, И.П. Петрушевский, В.Л. Вяткин, В.А. Шишкин, А.Х. Маргулан, Я.Г. Гулямов, С.П. Толстов и др. К ним я с полным правом отношу и Манаша Кабашевича Козыбаева, которого считаю родоначальником новых концептуальных разработок истории государственности и новейшей истории Казахстана, генератором новых методологических подходов, отвечающих международным стандартам, видного общественного деятеля.

Судьба свела меня с ним в 1989 году. В составе узбекской делегации от Института истории АН РУз я участвовала в международной конференции, организованной Институтом истории и этнологии Казахской Академии наук. Это была одна из первых конференций, где открыто и совершенно по-новому говорилось о трагических последствиях сталинской политики коллективизации и раскулачивания. Я читала его работы по истории и историографии Казахстана периода Великой Отечественной войны, много шуму в то время в Советском союзе наделала его первая статья о трагедии коллективизации в Казахстане, где были преданы гласности факты геноцида в 30-е годы по отношению к казахскому народу. Конечно, много раз видела я М.К. Козыбаева и в Ташкенте, слушала его выступления на совместных симпозиумах, проводимых здесь. Мы, молодые кандидаты наук смотрели на таких ученых снизу-вверх, бурно обсуждали их новые подходы и идеи, которые пробивались к трибуне, благодаря перестроечным реформам 80-х, когда появилась возможность приоткрыть завесу над «запретной» историей центральноазиатских народов.

Выступление молодого докторанта в моем лице на конференции в Алма-Аты, скажу без ложной скромности, очень понравилось Манашу Кабашевичу.

После этого состоялась беседа, в которой он подробно расспрашивал меня о моих научных интересах, нас объединяло и то, что мы оба были историографами (помимо того, что М.К. Козыбаев был директором Института, он возглавлял отдел историографии и источниковедения). Наша беседа продолжалась у него дома, где любезная и милая Сара-опай, его супруга и соратница угощала нас казахскими национальными блюдами. Среди приглашенных были известный специалист по аграрной проблеме. Данилов с учениками, и другие представители Института истории РАН. С этого времени я всегда чувствовала, отеческую заботу М.К. Козыбаева о себе. Это особенно сказалось в период защиты докторской диссертации, которая была обсуждена в Институте истории и этнологии АН Казахстана, назначенным внешней оппонирующей организацией (1991). Благодаря Манашу Кабашевичу я приобрела здесь много друзей, которые сейчас заменили своих учителей: Ж. Абылхожин, М. Абусейтова, Г. Мендикулова, А. Кадырбаев и др.

Все это можно, конечно воспринять, как одно из маленьких проявлений дружеской помощи и участия в судьбе молодого историка. Но дело в том, что именно это выдает сочетание качеств настоящего ученого и настоящего человека.

Проследивая научную и активную деятельность М.К. Козыбаева, я убеждалась, что своими идеями, оценками исторических событий он не только закладывает основы духовной и исторической памяти казахского народа, но и питает молодую поросль. Как не понять его высказывание о том, что нельзя считать, что казахи получили независимость мирным путем, якобы благодаря стечению обстоятельств и без жертв. «Разве они не поднимали 300 национально-освободительных восстаний против царизма? Разве не было только в период силовой коллективизации около 400 выступлений народа, крестьян, представлявших, по существу, всенародное движение сопротивления сталинскому насилию? Разве 125 тысяч безвинных не пали жертвой тотального террора в 1937-1939 годах? За независимость заплачено дорогой ценой. По существу, с 1731 по 1991 годы жил безмятежный дух народа» [1]. Это в полной мере адекватно и по отношению к Узбекистану, историей которого я занимаюсь.

М.К. Козыбаев упомянул лишь 200 лет борьбы, а вся предыдущая история, в которой на протяжении многих веков казахи, узбеки, туркмены, киргизы и таджики были одним народом, одной страной, сражавшейся против войск ахеменидов, Александра Македонского, арабского халифата, многочисленных орд Чингизхана и др. подтверждает, что стремление к независимости было всегда, на протяжении существования человечества в Центральной Азии.

Еще раз академик М.К. Козыбаев подчеркнул свои позиции в интервью данном корреспонденту «Казахстанской правды» в декабре 2001 г.: «независимость народа – это дар божий, её надо заслужить, её надо укрепить, её надо беречь как зеницу ока». Эту идею он защищал и на конгрессе историков тюркского мира в г. Анкаре, в которой приняла участие и узбекская делегация, в составе которой я была. На нем турецкой стороной была поставлена проблема выработки единой концепции истории тюркских народов. Суть предложенной идеи состояла в том, что якобы формировалась единая тюркская общность, которая является наследницей Великого в прошлом Туркестана и нет никаких национальных образований в виде казахской, узбекской, киргизской и др., и якобы главенствующая роль самой судьбой предопределена Турецкой республике. К этому симпозиуму было приурочено и серийное издание

монографий «Турк қазақлары», «Турк узбеклары» и др. Выступления М.К. Козыбаева и других представителей Средней Азии было научно-обоснованным и сводилась к следующему: история тюркских народов, населяющих этот регион – не «чистая доска», а её государственность исчисляется несколькими тысячелетиями.

Это было еще одним уроком для меня и моих молодых казахских друзей – участников конгресса как надо применять знания, чтобы фокусировать историю на объективную защиту современных интересов своего народа.

М.К. Козыбаев много занимался и проблемами методологии исторической науки. Его труды на эту тему является и для нас узбекских историков настольными книгами. Я думаю, что познания и взгляды Козыбаева на то, как должна развиваться историческая наука в независимом Казахстане, выраженная в «Концепции становления исторического сознания в республике Казахстан» отвечает мировым стандартам. Это то, что требует наука, от историков, независимо от расовой, политической, религиозной принадлежности: «не подгонять историю под старые или новые, любые идеологические догмы, придерживаться культурно-исторической плюральности, нелинейности истории и её цикличности» [2].

Первоначально я узнала Манаша Кабашевича Козыбаева как историка нового и новейшего времени. Но вскоре поняла, что он был историком всех времен, т.е. историком, изучающим закономерности и особенности развития Казахстана с древности до настоящего. Без этого не сложилось бы феноменальное образование Манаша Кабашевича, без его интереса к этому не сложился бы образ историка Центральной Азии, знающего все сложные процессы этнообразования, консолидации братских тюркских народов. У него была и вторая одновременная функция – развивать национальное самосознание казахов, которое невозможно без возрождения исторической памяти. Он считал, что «наука и культура призваны стать опорой духовной независимости» и всем своим творчеством доказал это.

Список использованной литературы и источников:

- 1 Цитата из интервью газеты «Казахстанская правда». – 2001, – 11 декабря.
- 2 Манаш Козыбаев - человек и в истории. – Алма-Ата: Ғылым, 2006. – С.175.

Садықов Т.С.

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
тарих факультетінің деканы, тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)*

АКАДЕМИК ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ҰЛТ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ТҰЛҒАЛЫҚ РӨЛІ

Уақыт шіркін, жылдам ғой. Есімі ел есінде қалған ғұлама ғалым, ұлағатты ұстаз, ҚР Ұлттық Ғылым академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Манаш Кабашұлы Қозыбаев сынды ұстаздың 90-жылдық үлкен мерейтойы қарсаңында оның алдынан тәрбие көріп, ақыл-кеңесіне сусындаған сан шәкірттерінің бірі ретінде бірі ауыз жылы лебіз білдіруді жөн көрдік. Тек, әттеген-ай, осы мерейтойды көзі тірі болып тойлай алмады-ау деп өкінесің...

Кешегі тоталитарлық жүйе тұралап, қоғамның бүкіл ой-санасын, оның ішінде ғылым мен білімді тұмшалап, қозғалуға мұрша бермеген коммунистік идеология келмеске кеткенде тарих ғылымының алдында да орасан міндет, заманның жаңа талабы тұрды. Тәуелсіздік туын жоғары көтеріп, еңсесін тіктеген еліміз үшін өткен тарихтың ащы шындығын, әділ бағасын беретін ірі тұлға, майталман ғалым-зерттеушілер ауадай қажет болды. Міне, тарих бетіндегі «ақтаңдақтарды» қайтадан қарап, бұрын айтылмаған, ашылмаған жаңа деректер негізінде саралап, бүгінгі оқырман қауымға, жас ұрпаққа жеткізуге атсалысқан тарихшылыр көшін Манаш ағамыз бастады десек, артық болмас.

Өткен іске сыншы көп. Қоғамдық пікір тоқайласып, саяси белсенділік шамадан тыс артқан осы бір жауапты кезеңде өткен тарихқа, оны зерттеушілерге сын айтып, айып тағушылар аз болған жоқ. Осындай кереғар пікірлерге, әр түрлі көзқарастарға салиқалы жауап беріп, сындарлы тұжырым жасау табандылықты, біліктілікті қажет етті. Манаш Қабашұлы бастаған ғалым-зерттеушілер осы талап тұрғысынан көріне білді, өткен идеологиялық қыспақтың нәтижесінде тарихи зерттеуде жіберілген олқылықтар мен бұрмалаушылықтарға тоқтау жасап, жаңа ғылыми болжамдар мен қорытындылармен толықтыруға тырысты.

Манаш ағаның қаламынан кейінгі кезеңде туындаған ғылыми зерттеулер мен публицистикалық еңбектерді саралай отырып, мен ғалымның тарихи тұлғалар жөніндегі кейбір ой-толғамдарына шамалы тоқталуды жөн көрдім. Себебі, кешегі кеңестік дәуірде тарихтағы өздерінің орнын, әділ бағасын ала алмай, тағдыр тауқыметін арқалаған арыстар немесе «халық жауы» деген айдар тағылып, өз еліне өзі жат етіп көрсетілген қазақ зиялыларының тағдыры кез-келген зерттеушіні бейтарап қалдырмасы белгілі. 1998 жылы жарық көрген «Тарих зердесі» жинағының екі кітабын Манаш Қабашұлы ел тағдыры талқыға түскен қиын-қыстау заманда оның тәуелсіздігі үшін жанын аямаған, бостандық жолындағы күрестің ту ұстаушысы, ұйытқысы бола білген қазақ арыстарына арнаған. Ғалымның ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері жөніндегі тұжырымдары тарихи зерттеу методологиясына қосылған жаңа сарын, тың бағыт деп бағаласақ, артық болмас деген пікірдеміз.

Сөзіміз дәлелді болу үшін осы зерттеуде айтылған мына бір ойларға ден қоялық. «Тұлға қандай қасиеттерімен елден ерек, жұрттан бөлек болуы керек?» деген сұраққа ғалымның қайтарған жауабы, негіздемесі жоғарыда айтылған сөзіміздің дұрыстығын көрсетсе керек. «Тұлға – интеллект, ақыл, парасат иесі. Ол – өткірлігімен, тапқырлығымен, көрегендігімен, қажымас күш-қуатымен, ақыл-парасатымен, әділдігімен, өз мүддесін ұлт мүддесімен ұштастыруымен, ұлтжандылығымен ерекшелінген жан. Халық басына күн түсіп қиын қыстау заман туғанда ғана тұлға өзінің өзгеден ерек ірі ісімен, пәрменді күшімен, құдыретті көріпкелдігімен танылады. Ендеше, тұлға – табиғат сыйы, табиғи ортаның туы...Мұндай тұлғалар тарихта күнде тұмайды. Табиғат адам баласына оны анда-санда сыйлайды...» деп пайымдап, ой қорытады ғалым. Осы бір сөздердің астарына үніліп, мазмұнын сараласақ, өткен тарих оның дұрыстығын толық дәлелдегендей болады. Қазақ халқының әрбір тарихи кезеңдерінде маңдайына біткен асылдарының өмірі, еліне, жеріне көрсеткен қызметі осы ойдың нақты көрінісі секілді.

М.Қ. Қозыбаев кеңестік дәуірде қазақ зиялыларының өмірін таптық идеология тұрғысынан зерделеуде жіберілген өрескел қателіктерді ашып көрсетті. Зерттеуші қазақ ұлттық зиялы қауымы тарихының қалыптасып, ғылыми арнаға салынбау себептерінің бірі – коммунистік методологиядағы

интернационализм принципін большевизмнің өз пайдасына, таптық мүддеге ғана бағындыруында деп көрсетеді. Шынында да большевиктік идеология жалпыресейлік империя мүддесі үшін ұлттық мүддені (аз ұлттың мүддесін) аяқасты етті, құрбандыққа шалды. Ғалым аға пайымдағандай, билеуші идеология «ұлтшылдыққа қарсы күрес» деген даурықпа ұранды желеу етіп, аз ұлттан шыққан, халқының тәуелсіздігін ту етіп көтерген, осы жолда өзін құрбандыққа қиюға даяр ұлтжанды арыстарды қудалауға ұшыратты, қоғамдық өмірдің негізгі салаларында ұлттық сипаты бар көріністердің, құбылыстардың барлығын жоққа шығарып, тек таптық принциптерді қалыптастыруға тырысты.

Манаш ағаның мына бір сөздері осы ойдың түйіні сияқты: «...большевизм ұлттық патриотизм мен интернационализмнің бір-біріне кірігу мүмкіндігін сөз жүзінде атүсті мойындады, іс жүзінде оған қарсы болды, сөйтіп, ұлтшылдық аясында өзі қалды».

Манаш Қабашұлы өзінің көзқарасын, ғылыми тұжырымдарын дәйектей отырып, осы мәселе жөнінде басқа да білікті ғалымдардың пікірлерін алға тартады. Осы салада белгілі тарихшы ғалым, академик А.М. Панкратованың кітапта келтірілген сөздері ғалым ағамыздың ойымен ұштасып жатқандай көрінеді. Қазақ халқының біртуар азаматтарының бірі, атақты ғалым С.Ж. Асфендияровтың қазақ зиялылары туралы тұжырымдамалары да зерттеушінің саралауында өзінің әділ бағасын алған. Демек, тарихи тұлға, халықтың арыстары, зиялы азаматтары туралы концептуалдық көзқарасты сомдағанда Манаш аға осындай прогрессивті пікірлерді де негізге алғаны сөзсіз.

Сайып келгенде, Манаш Қабашұлы – тәуелсіз еліміздің бүгінгі жетістікке жету жолында жанын аямаған қазақ зиялыларының тарихтағы орнын анықтап, тұғырына қондыратын методологияның қалыптасуына қомақты үлес қосқан ғалым. Осы тұрғыдан алғанда ғалым ағаның ғұмырнама жанрын бүгінгі күннің өскелең талабы тұрғысынан зерделеуі көңілге қонатын іс. Ғалым көрсеткендей, «тарих шындығында да әрбір адамның, қала берді қауымның, қоғамның тарихы, маңызды саласы». Осы ойды түйіндей келіп, ол тарихшылар үшін ғұмырнаманы жандандырып, дамытар кез келді деп есептейді. Қазақ тарихының тың даласына түрен тартқан тарихшылар, әсіресе жас зерттеушілер үшін бұл – өте құнды пікір, салиқалы ақыл. Аталмыш методологияның негізгі арқауы осы түйін болуға тиіс деген пікірдеміз. Алайда Манаш ағаның келесі бір тұжырымын да естен шығармау керек. Ғұмырнама жанрының әрбір тарихи кезеңдегі түрлеріне талдау жасай келіп, ғалым зерттеушілерді уақыт ағымының жетегімен еліктеушілікке, әсіреқызылдыққа ұрынбауға шақырады, зерттеу жұмыстарында айыптау, үкім шығару сияқты асығыс қорытындыларға бармауды ескертеді. Белгілі тарихшы Марк Блокқа сілтеме жасай отырып, бүгінгі зерттеуші шындықтың құлы, ардың пірі болуға тиіс екендігін айтады.

Зерттеушілердің санасына тиіп, көңіліне сақтайтын тағы бір тұжырым ғұмырнама жанрымен айналысқысы келетіндерге қойылатын талап болмақ. Ғалым аға айтқандай, бұл салада қалам тартамын деушілер өздерін толық соған арнауы керек. Тарихи тұлғаны сомдау, тарихи сахнаға шығару жалаң эмоция немесе тек ақтау, әсірелеу мақсатын көздеген субъективті көзқарас емес, нақты тарихи деректер мен тың құжаттарға сүйенген ғылыми талдау түрінде болуы керек. Осы сәтте Манаш ағаның «көркем әдебиет пен тарих одақ құрып, тұлғаның тек кәсіби өнерін ғана емес, жан дүниесін, тебіренісін, көзқарасын, адамгершілік рухын, адамның пенделік болмысын, қуанышы мен ренішін, махаббаты мен қасіретін жан-жақты ашқанда ғана шығарма қаһарманы толыққанды бола алады» деген пікірін есте ұстау қажет.

Тарихи зерттеу ғұмырнама жанрының бүгінгісі мен ертеңгісін сөз ете отырып, Манап Қабашұлы қазақтық, қазақшылық деген ұғымдарға талдау жасайды, зерттеушінің ғылыми сараптау кезінде бір-біріне қарама қарсы осы екі ұғымның ішкі әлемін, мазмұнын дұрыс игеріп, естен шығармау қажет екенін көрсетеді. Шынында да бір қарасаң, осы үндес екі сөздің, екі ұғымның арасында қандай алшақтық бар екенін ғалым аға берген анықтамадан анық көруге болады. «Қазақ дегеніміз, - дейді ол, - ұлттық қасиет, ұлт менталитетін, ата салтын дәстүрін ұстауға, дамытуға, оны насихаттауға бағытталған патриоттық сезім, іс-әрекет. Ал қазақшылық дегеніміз ұлттық қасиетті бұрмалау, оған шылықты қосу, былапыттау, қазақтықты басқа халықтар есебінен өсіремін деп лепіру, басқаша айтқанда, қазақтыққа ұлтшылдық сарын беру, тап, ру, тайпа аумағымен шектелген патриотизмнің сепаратизмге ұласуы».

Осы ой-толғанысын айта келіп, Манап Қабашұлы соңғы кезеңде қазақшылық сарынының белең алып бара жатқаны жөніндегі қаупін де жасырмайды. Ғалым ағаның қаупі негізсіз емес. Ол айтқандай, шын мәнінде кейінгі уақытта ұлтшылдық, жүзшілдік исі аңқыған, қолдан жазылған киіз кітап, шежірелердің көбейіп бара жатқаны рас. Ондайлар өз руын, өз атасын дәріптеймін деп туған халқын, ұлтын төмендетіп, оның тарихына көлеңке түсіруден тайынбайды.

Қайтсек те бұл індеттен арылуымыз керек. Мұндай шығармасымақтардың шынайы тарихи зерттеуге мүлдем жат екені айтпаса да түсінікті болса керек. Ғалым ағаның ойы осыған саяды.

Манап Қабашұлы ғұмырнамалық зерттеуді алдына мақсат етіп қоймаса да, өзінің мақалаларында, публицистикалық зерттеулерінде қазақ зиялылары жөнінде ой түйіндерін ортаға салды. Сонау Абылай заманынан басталған бұл тарихи шолу бүгінгі заман перзенттеріне дейінгі аралықты қамтиды. Әрбір мақаладан, зерттеуден қазақтың арыстары туралы соны пікір, тың дерек табуға болады. Соның нәтижесінде ірі тұлғаларды жаңа бір қырынан танып, жаңа әсердің, сол ойдың құшағына енесің.

Бір мысал келтірейік. Манап ағаның аталмыш еңбегінде «Сәтбаевтар әлемі» деген бөлім бар. Мен өзім де ғылыми зерттеуімде Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың өзі Қазақстанның інжу-маржаны деп атаған Жезқазған өңірінің қазына байлығын зерттеп, игерудегі атқарған қызметі монографиямның арқауы болып еді. Архив материалдарын қаншама ақтарып, Қаныш ағаның жеке мұрағатымен жұмыс істесем де Манап ағаның мақаласын оқығаннан кейін, осынау бір ірі тұлғаның, кемеңгер ғалымның өмірі мен қызметінен әлі де болса білмейтіндерімнің баршылық екеніне көзім жетті. Манап аға тұжырымдағандай, Сәтбаев династиясы – қазақтың қара шаңырағы боларлық әулет. Бұл әулеттің екі ғасырға жуық тарихы – жеті атаның тарихы, барша халқымыздың басынан кешкен сырлы да шерлі шежіресіне ұқсайды.

Әрине, Қаныш Имантайұлының ғұмынамасын өзі тікелей жазбаса да Манап аға «Сәулелі әулет» кітабына пікір білдіре отырып, қазақтың осы бір асыл азаматының образын, жаңа қырларын ашуда өзі үлесін қосқаны анық. «Өмір заңдылығы – ұлылар ешқашан да өз қатарындағы дарынды адамдардан қорықпайды, керісінше, бір дарын екінші дарынды алмас сияқты айшықтай түседі. Дарын мен дарын қосылып, ғажайып бір өмір симфониясына айналады. Қаныш әлемі осындай... Қаныш рухының биіктігі, аясының шығыстан батысқа, оңтүстіктен солтүстікке нұрын төккен ғажайып бір кеңістігі Ұлы жанның ірілігінен болса керек-ті», - деп пайымдайды ғалым аға.

Манап Қабашұлы қай қаһарманды сипаттаса да салиқалы толғанысқа,

философияға толы ой-тұжырымдар айтады. Қуанарлық, қызығарлық үлгі-өнеге болатын жай. Ғалым ағаның ірілігі де осында.

Жақында ғана Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде зерттеуші-ғалым Ильяс Манашұлы Қозыбаевтың, «Тарихшы және оның заманы» атты кітабының тұсаукесері болып өтті. Зерттеу ғұмырнамалық, деректік негізде ғалымның өмірінің сан қилы белестерінен сыр шертіп, бұрын беймәлім құжаттар мен материалдарды оқырманға ұсынады. Осы еңбекте Манаш ағаның «Ыстық та, ызғарлы сол күндер!» атты естелік әңгімесінде келтірілген мына бір жолдар ұлы тұлғаның шынайы болмысын паш еткендей болады. Манаш аға пәтерінде тұрған Александра Надеинаның келесі сөздерін ғалым өзі былай деп жазған екен: «...Сенен, Максим, - дейтін ол, - адам шығады. Сен кейін жақсылық жасауға жаратылғаның, еңбекшілсің!» («Тарихшы және оның заманы», 13 б.)

Ол адамның ақ тілегінің дұрыстығын Манаш Қабашұлының жарқын өмірі дәлелдеді.

Абдиров М.Ж.

*главный научный сотрудник Института истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, доктор исторических наук, профессор
(г. Алматы, Казахстан)*

**М.К. КОЗЫБАЕВ И ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ
ИСТОРИИ РОССИЙСКОГО КАЗАЧЕСТВА В КАЗАХСТАНЕ:
ПРАВДА И МИФЫ О ФОРМИРОВАНИИ ГРАНИЦ
СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА**

Академик А.М. Козыбаев стоял у истоков формирования исторической науки независимого Казахстана и заложил концептуальные основы ее теоретико-методологического реформирования. Внес огромный вклад в становление новой матрицы исследования прошлого казахского народа в соответствии с ведущими тенденциями мировой науки, в разработку новой проблематики отечественной истории. В частности, в изучение ранее запретных и полузапретных тем, таких, как история российской колонизации нашего края, национально-освободительного движения, в такую щекотливую тему, как формирование и изменение границ Казахстана после вхождения в состав России, дал объективную оценку ряда фигур, таких, как казачий атаман Ермак и других. Причем, эти вопросы остаются актуальными и по сей день. В доказательство приведем несколько примеров как из недалекого прошлого, которые хорошо помнят историки старшего поколения, так и из наших дней.

В последнее время со стороны официальных и неофициальных лиц России участились информационные атаки на территориальную целостность Казахстана, ставящие под сомнение законность нахождения тех или иных земель в его составе. Так, на этом поприще отличились депутаты Госдумы Никонов, Жириновский, Федоров и другие.

Отметился и эпатажный профессор МГИМО, экс-министр культуры, глава РВИО (Российского военно-исторического общества) и помощник президента РФ Владимир Мединский, известный наукообразными и околосторическими трудами из серии «Мифы о России». Не случайно один из руководителей телеканала НТВ высмеял его псевдотворчество, перефразировав из стихотворения

поэта Юза Алешковского первую строку: «Министр Мединский, вы большой ученый...» (в оригинале она звучит: «Товарищ Сталин, вы большой ученый...»).

В прочем, они не оригинальны, впервые эту тему еще в 1990 г. поднял их духовный отец А.И. Солженицын в статье «Как нам обустроить Россию», где показал свои псевдознания по истории нашей страны. Так, он безапелляционно заявил: «О Казахстане. Сегодняшняя огромная его территория нарезана была коммунистами без разума, как попадая: если, где кочевые стада раз в год проходят – то и Казахстан. А составлен-то он – из южной Сибири, южного Приуралья да пустынных центральных просторов, с тех пор преобразенных и восстроенных русскими, зеками и ссыльными народами. Их сплотка – их устойчивая отечественная часть – это большая южная часть областей, охватывающая с крайнего востока на запад почти до Каспия, действительно населенная преимущественно казахами. И коли в этом охвате они захотят отделиться – то и с Богом». Считал себя знатоком истории Казахстана, так как отбывал одну из ссылок в Жамбылской области, где местные казахи относились к нему вполне доброжелательно, хотя он считался «врагом народа» [1].

К нему со своими великодержавными притязаниями к Казахстану присоединился тогдашний мэр Москвы Гавриил Попов, другие политики и ученые. Они требовали возвращения России «исконно русских земель»: казахстанской части Алтая, северных и западных районов страны, намекали также на Алма-Ату (Верный), Кызыл-Орду (Перовск), Шымкент (Черняево), а также Петропавловск, Павлодар, Семипалатинск, Усть-Каменогорск, Ермак и другие города, и местности с русской топонимикой на казахской земле.

Что же, такое бывает в истории, например, город с немецким названием Санкт-Петербург два века являлся столицей Российской империи, город с финским названием Москва был стольным градом Русского царства, а сегодня РФ. Такие историко-лингвистические примеры не меняют государственной принадлежности земли, на которой они сегодня находятся.

1 октября 1990 г. в Алма-Ате состоялась республиканская научно-теоретическая конференция «Территория Казахстана: история и современность», на которой с докладом «Теоретико-методологические аспекты концепции территориальной целостности Казахской ССР как суверенного государства» выступил директор Института истории, археологии и этнографии АН КазССР М.К. Козыбаев. С докладом на тему «Исторические аспекты формирования современной территории Казахстана» сделал заместитель директора Института Ю.И. Романов.

В своих выступлениях они отметили, что вопрос о границах Казахстана поднимался каждый раз, когда речь заходила о создании Казахской АССР в 1920 г., при национально-государственном размежевании Средней Азии и Казахстана в 1924 г., при преобразовании автономной КазАССР в союзную республику в 1936 г., когда она вышла из состава РСФСР и вошла непосредственно в состав СССР. Та же картина повторилась и в 1991 г. при распаде СССР и эпизодически поднимается сегодня, через 30 лет после тех событий.

М.К. Козыбаев и другие выступавшие раскрыли политизированность и историческую необоснованность заявлений Солженицына, убедительно доказали, ссылаясь на археологические данные и письменные источники, автохтонность казахов в нынешних границах с древнейших времен до наших дней, когда они в суровых условиях Северной Евразии создали уникальную степную цивилизацию, не имевшую аналогов в мировой истории [2].

В конце 1990-х – начале 1991 гг. история российского казачества стала превращаться в разменную монету большой политики, ставящей под сомнение исторические и этнографические границы Казахстана. И академик М.К. Козыбаев первым обратился к такой исторической личности, как казачий атаман Ермак, возведенный в России в ранг национального героя. Его называли «талантливым землепроходцем», «сказочным удальцом», «былинным богатырем», «народным предводителем» и т.п.

М.К. Козыбаев в своей обстоятельной статье «Правда и мифы о Ермаке», развенчав псевдолегенды о героическом казачьем атамане, пришел к выводу, что именно из противостояния атамана Ермака и сибирского хана Кучума берет начало народно-освободительная борьба казахов против царской экспансии. Тем самым положил начало новому историческому мышлению в отечественной историографии относительно принятия казахами российского подданства и его последствий для казахского народа [3, с. 136-161].

Казалось бы, после распада СССР прошло 30 лет, все успокоилось и не поднимали крайне щекотливую территориальную тему, однако, в России, видимо, не перевелись «знатоки» истории и географии. И среди них сам президент В.В. Путин, выступивший как-то с «сенсационным» заявлением об отсутствии у казахов в прошлом своей государственности, а значит своей территории и общепризнанных границ.

Поэтому считаем необходимым еще раз вернуться к этой теме, чтобы показать научную несостоятельность наших оппонентов. Хотя уже давно опубликованы работы отечественных ученых, например, академиков С.З. Зиманова, С.С. Сартаева, К.Н. Нурпеисова и других, разработавших историко-правовую концепцию формирования казахской ойкумены, ее закономерности и неделимости, раскрывающей вопросы территориального размежевания и формирования новых границ при образовании СССР в 1922 г. и распада в 1991 г.

Впервые границы расселения казахов обрисовал наш доморощенный «Геродот» А.И. Левшин. Его труд вышел в свет в 1832 г., когда царская Россия за сто лет до этого успела экспроприировать ряд исконно казахских земель, объявив их своей собственностью, о чем автор предпочел умолчать. Он указывает границы на момент написания своей книги, и ограничивает территорию Казахстана укрепленными военными линиями и расселением казачьих войск, для чего уже были изъяты многие исконные территории казахов, считавшиеся теперь российскими владениями. И в этой связи М.К. Козыбаев во вступительной статье к его труду отметил, что Левшин был сыном своего времени и поэтому вряд ли можно было ожидать от него объективных суждений [4, с. 5-9].

Еще В.О. Ключевский изрек чеканную формулу: «История России есть история страны, которая колонизируется». И в XVIII-XIX вв. Россия прирастала новыми (чужими) территориями в Прибалтике, Финляндии, Польше, Крыму, на Кавказе, Бессарабии, Алтае, Сибири и Дальнем Востоке, Маньчжурии, Китае, Казахстане и Средней Азии. И в авангарде этого процесса шли сначала вольные казачьи шайки, а затем подключались государственные казачьи войска как вооруженный отряд российского военно-феодалного империализма.

Историк Т. Седельников писал, что «казачья колонизация, начатая в середине XVIII века и непрерывно продолжавшаяся до последней четверти XIX века, постепенно отняла у киргизов (т.е. у казахов – авт.) более 10 млн. десятин лучшей земли» [5, с. 40-42].

Так, в 1580 г. волжские и донские казаки, перебравшись с Волги на Яик, напали на столицу Ногайской Орды город Сарайшык (ныне в Атырауской области), он был полностью разрушен и никогда больше не возродился. В поисках сокровищ казаки даже разграбили старинное кладбище, раскопав могилы и выбросив кости давно умерших людей, что было неслыханным святотатством даже для того, далеко не гуманного времени. В некрополе Сарайшыка покоились несколько золотоордынских и казахских ханов, ногайских биев, поскольку город одно время был столицей Золотой Орды и ее преемниц – Ногайской Орды и Казахского ханства.

В 1615 г. казакам вручается царская грамота на владение рекой Яик от вершины до устья, на правом берегу возникли 5 городков и 19 форпостов, преграждавших казахам путь в междуречье Яика и Волги. 19 октября 1742 г. издан указ Сената о запрещении казахам вообще приближаться к реке Яик и Яицкому городку, казаки даже жгли степи на левобережье с целью недопущения кочевников к ее берегам, если же казаха ловили у реки, его связывали по рукам и ногам и бросали в воду. Так наши предки потеряли старинную реку «Жайык», что означает удобное, благодатное место. Казаки же стали считать себя настоящими хозяевами реки и земли [6, с. 35-36, 48].

Забегая вперед, отметим, что после революции 1917 г., свергнувшей монархию, Вторая Уральская губернская партийная конференция в 1920 г., где преобладали делегаты из местных казаков, решила вывести область из состава Казахского края и подчинить непосредственно Москве. Однако там эту абсурдную инициативу не поддержали, а комиссия ЦК партии по казахскому вопросу высказалась за подчинение Уральской области Казревкому, т.е. Казахстану. Тем не менее сепаратистски настроенный Уральский губревком распоряжения местных властей, с которыми был согласен, выполнял, остальные же просто игнорировал [7, с. 174-175].

Таким образом, завоевание Казахстана и его насильственная колонизация начались задолго до его официального вхождения в состав России в 1731 г. А после этого события колонизация края приобрела невиданные масштабы с катастрофическими последствиями для коренного населения, чего доверчивые казахи вовсе не ожидали от «Белого» царя.

В первой трети XVIII в. на северо-западе Казахстана возникает Оренбургское казачье войско. 15 августа 1735 г. на левом берегу Яика, в устье реки Ори основано Оренбургское укрепление как центр нового края. В 1739 г. оно переименовано в Орское укрепление, казахи же называли его Жаман-кала. А город Оренбург был перенесен к Красной горке на правом берегу Яика у впадения реки Сакмары. Ранее на этом месте находилась ставка ногайского князя Басмана городок Актобе, о чем свидетельствовали развалины старинных построек. Во второй половине XVI в. эти места принадлежали казахскому хану Хак-Назару, затем ими владел его сын Ахмет-Керей, позже они вошли в состав Сибирского ханства Кучума.

С усилением российского присутствия в Казахской степи начались открытые изъятия казахских земель. Так, в 1811 г. по рекам Урал, Илек, Бердянка и Курал создается Ново-Илецкая военная линия из шести форпостов: Изобильный, Буранный, Новоилецкий, Линецкий, Угольный и Ветлянский, редута Ханский и крепости Бердянской. У казахов родов табын и тама было изъято 600 тыс. десятин прекрасных пастбищ, лугов и озер, с громадными запасами каменной соли, которую добывают до сих пор, сюда были переселены казаки и крестьяне

из внутренних губерний. Ныне это Соль-Илецкий район Оренбургской области, казахи же, испокон веков владевшие этими землями, были изгнаны с родных кочевий, что привело к народным восстаниям во главе с батыром Жоламаном Тленшиным.

В 1837-1842 гг. возводится Новая военная линия по границе Оренбургской губернии с Казахской степью от Орской крепости до впадения реки Тогузак в Уй, протяженностью 500 верст. У казахов родов аргын, жагалбайлы и кыпшак отторгнута территория в 1 млн. десятин с прекрасными землями, например, знаменитый сосновый бор Жабьк-Карагай между реками Тобол и Уй. На Новой линии воздвигнуто 30 крепостей, форпостов и кордонов для защиты от казахских отрядов во время восстания Кенесары Касымова [8, с. 139-140].

Все пространство между Старой и Новой линиями площадью 6 млн. десятин представляло собой девственные степи, с тучным черноземом толщиной в один аршин. Весной эта степь являла из себя «прекрасный ковер разнообразных рисунков», отмечалось в издании «Живописная Россия», где волнами переливался ковыль, а кустарники таволги, раkitника, степной вишни и дикого персика придавали «роскошный вид степи». Ныне эти территории находятся в составе Оренбургской и Челябинской областей РФ.

Такая вековая откровенно грабительская политика российских властей ярко показывала, по мнению известного ученого Георгия Сафарова, «сугубо живодерский характер царской колонизации». И был, конечно, прав (см. его книгу «Колониальная революция. Опыт Туркестана». М., 1921 г.).

Аналогичная картина складывалась и на севере современного Казахстана, являвшегося частью огромного сибирского региона. Как-то советский академик-археолог А.П. Окладников издал книгу с примечательным названием «Открытие Сибири», за что подвергся насмешкам коллег. Поскольку уподобился европейцам, утверждавшим об «открытии Америки», хотя там задолго до них существовала древняя цивилизация майя и инков, и проживало свыше 20 млн. человек. Такая же картина была и в Сибири, бывшей не каким-то захолустьем, а цветущим краем с многочисленным разнообразным населением задолго до прихода сюда русских людей.

Российский историк немецкого происхождения Г.Ф. Миллер еще в XVIII в. писал, что «первый и главный народ в Сибири есть татары (т.е. турки – авт.), которые живут около рек Тобола, Иртыша, Оби, Тома и Енисея и в лежащих между ними степях». Также карта географа Махмуда Кашгари показывала, что в XI в. огромная территория от Иртыша до Волги была занята многочисленными кыпчакскими племенами. А персидский историк Джузджани сообщал, что Хорезмшах Мухаммед в 1216 г. в походе против них дошел «под самый северный полюс и достиг местности, где всегда сумрачно». Эта местность локализуется на самом крайнем севере на границе с тайгой. И никаких русских людей там, естественно, не было.

До монгольского завоевания XIII в. здесь находился самостоятельный улус Тайбугидов кераитского происхождения. Затем эти земли вошли в состав Улуса Джучи, его сына Шейбана, так в Сибири возникло в XIV-XV вв. Тюменское ханство с центром в Чимги-Тура (ныне город Тюмень). Данный термин происходит от тюрко-монгольского слова «түмен» - т.е. «десять тысяч» для обозначения отдельного улуса. В начале XV в. на короткое время власть в Сибири захватил золотоордынский хан Токтамыс. В середине XVI в. тайбугиды Жадигер и Булат, опасаясь врагов, признали власть Русского царства и платили дань. Но затем в

край прибыл потомок шейбанидов хан Кучум и восстановил законную власть этой династии.

В XVI-XVII вв. здесь существовало Сибирское ханство Кучума, населенное в основном казахскими племенами аргын, кыпчак, джалаир, керей, канлы, карлук, табын, а также частью башкир, ногайцев, барабинских татар, ханты и манси со столицей в городке Искер близ слияния Иртыша и Тобола.

В 1582 г. Русь впервые перешла Уральский хребет: атаман Ермак с 800 казаками при поддержке купцов Строгановых совершил набег в Сибирь и захватил Искер, после его гибели в край пришли царские воеводы и основали укрепления Тару, Тобольск и другие, а хан Кучум, и его потомки почти сто лет оказывали сопротивление царской экспансии. Так, в 1631 г. внук Кучума Аблай-Керей окружил Тару и потребовал от воевод: «Разорите городок и уйдите, мы будем кочевать здесь, это наша земля» [9, с. 139].

В конце XVII в. русская граница в Сибири стала продвигаться на юг к Цареву городищу (ныне г. Курган) и далее в Казахскую степь. В начале XVIII в. граница между Казахским ханством и Россией проходила от слободы Чернолуцкая на Иртыше до станицы Звериноголовской на Тоболе протяженностью 985 верст, казахи оказались отрезанными от своих традиционных летних кочевий на севере региона.

В 1714 г. русскими властями, прельщенных слухами о россыпном золоте на некоей реке Дарье, организуется воинская экспедиция капитана Бухгольца вниз по Иртышу, возникают Ямышевская, Омская, Железинская, Семипалатинская и Усть-Каменогорская крепости. Между ними возводятся форпосты Коряковский, Семиярский, Черлаковский, Убинский и другие. В 1745 г. от Омска до Усть-Каменогорска насчитывалось 24 военных укреплений. Иртышская военная линия протяженностью 920 верст преграждала казахам путь на правобережье Иртыша к своим летовкам. В 1745 г. возводится Колывано-Кузнецкая линия из 9 крепостей и 53 редутов от форпоста Шульбинский на Иртыше до Алтая, она также лишила казахов огромного степного пространства.

В 1764 г. эта линия выдвигается вперед и создается Бийская военная дистанция. Вышли указы Сената о заселении территории от Усть-Каменогорской крепости по рекам Бухтарме, Уде, Ульбе, Березовке и Глубокой, впадающих в Иртыш, и до Телеутского озера 2 тыс. русских людей, о строительстве крепости на реке Бухтарме для торга с Бухарою и Индией, о заселении новооткрытого Зырянского серебряного рудника.

Таким образом, казахи потеряли исторически принадлежавшие им территории Восточного Казахстана с богатыми пастбищами, озерами, лесами и рудниками.

В 1752 г. Сенат вынес решение о строительстве новой военной линии протяженностью 579 верст от Омска на Иртыше до станицы Звериноголовской на Тоболе в составе 11 крепостей, 33 редутов и 42 маяков. Она выдвигалась в степь от 50 до 200 верст и получила название Пресногорьковской или Горькой линии ввиду обилия в степи горько-соленых озер. Центром ее стала Петропавловская крепость, на восток от нее располагались четыре крепости: Полуденная, Лебяжья, Николаевская и Покровская; на западе – шесть крепостей: Скопинская, Становая, Пресновская, Кабанья, Пресногорьковская и Звериноголовская, заселенные сибирскими казаками. В 1755 г. на сибирских военных линиях общей протяженностью в 2991 версту находились 18 крепостей, 13 форпостов, 31 редут, 23 станицы и 35 маяков [10, с. 271-276].

Казахи окончательно лишились доступа к богатым травостоем местам традиционного летнего кочевания в междуречье Иртыша, Есилья и Тобола, также на правобережье Иртыша, что подрывало их хозяйство и обрекало на бедность и нищету.

Как известно, основой жизнедеятельности кочевой цивилизации в зависимости от природно-климатических и географических условий является сезонное распределение пастбищных угодий и водных источников для выпаса различных видов скота. Наиболее обводненным регионом была Западно-Сибирская низменность, бассейн рек Обь, Иртыш, Тобол, Есиль и других, являвшаяся веками и тысячелетиями местом летних кочевков казахов-номадов. Как и бассейны рек Волга, Урал, Узени, Илек, Эмба, Орь и других, относящихся к Прикаспийской низменности. Туранская же низменность и ее составная часть Центральный Казахстан слабо обводнены, большая часть рек маловодны и в летнее время теряются в песках (Иргиз, Тургай, Чу, Сарысу и другие). Поэтому вполне оправданным было стремление наших далеких предков, как и самих казахов, к регионам, богатым водными источниками и травяным покровом, которые располагались в северных регионах Евразии.

Как известно, Золотая Орда с преимущественно кочевым населением занимала территории междуречья Урала, Волги, Дона, Днепра, Днестра, Терека и Кубани, как наиболее пригодных для подвижного скотоводства. Казахское ханство также сформировалось первоначально в бассейне рек Сырдарья, Чу и Талас с обилием водных источников, а также в Жетысу с семью полноводными реками, ледниками, вечными снегами и благоприятным климатом.

Поэтому для большинства казахов испокон веков был характерен меридиональный цикл кочевания с летованием на севере и зимованием на юге. Что было связано с возможностью круглогодичного прокорма скота, получения приплода и т. д. Состав стада при этом был обычным для всех кочевников: лошади для верховой езды, верблюды для перевозки грузов, крупный рогатый и мелкий скот как поставщики мяса и молока. Что требовало соответствующего травостоя и водообеспечения в разные времена года. И по физической карте Казахстана видна густота речной сети на севере и уменьшение ее в центре и на юге.

И именно по этой, наиболее уязвимой стороне жизни казахов царская администрация наносила жестокие удары, подрывая основы жизнедеятельности народа, принуждая его либо к переходу к оседлости и последующей русификации, под их строгим контролем, либо к постепенному вымиранию. Третьего пути не было. Всего же за два века пребывания Казахстана в составе царской России у казахов было изъято 45 млн. десятин лучшей и плодородной земли.

В 1765 г. начальник Сибирских линий генерал-поручик Шпрингер издал инструкцию, которая требовала не допускать кочевников в 10-верстную полосу на левобережье Иртыша и вдоль всей Горькой линии от Усть-Каменогорской до Звериноголовской крепостей. Была отрезана территория общей площадью 13500 кв. верст богатых пастбищ, что окончательно подрывало хозяйственную базу кочевого и сезонного скотоводства. Скот был главным богатством казахов, источником существования в экстремальных условиях, созданных царскими властями. Тем самым нанесен сильнейший удар по сложившейся веками системе жизнеобеспечения казахского общества, которое было поставлено на грань выживания [11, с. 190-191].

Поэтому в 1905 г. первый казах инженер-железнодорожник Мухамеджан Тынышпаев (1879-1938 гг.) с горечью писал: «Киргизы (т.е. казахи – авт.), принимая русское подданство, никогда не думали и даже не допускали мысль, что в семье русского народа они окажутся пасынками, не имеющими никакого права на материнскую заботу и любовь со стороны России. Политика правительства и современное состояние киргизов ясно показали, насколько обманулись они в своих ожиданиях» [12, 26-30, 34].

Он являлся депутатом II Государственной Думы России, где отстаивал интересы казахского народа, членом правительства Алаш-Орды, Туркестанской автономии, участвовал в строительстве Турксиба, в 1938 г. репрессирован, реабилитирован в 1959 г.

Таковы документальные сведения об исторической географии западного, северо-западного, северного и северо-восточного Казахстана, а также мартиролог карательных мер царского правительства в отношении казахов (между прочим, подданных России с 1731 г.), изложенные на основе давно известных источников и научных работ. Поэтому вызывают недоумение непрекращающиеся выпады против территориальной целостности Казахстана некоторых российских политиков, отягощенных официальными должностями, учеными степенями и научными званиями, с требованиями вернуть земельные «подарки».

Хотя достаточно прочесть или хотя бы перелистать 150 томов (каждый в среднем по 1000 страниц) Полного свода законов Российской империи (1649-1913 гг.), чтобы убедиться в обратном. Они содержат около 800 документов, касающихся нашей истории и территории. Эту гигантскую работу впервые проделала доктор исторических наук из Павлодара Г.Е. Отепова, издав две книги на эту тему [13].

За годы независимости наши две страны создали солидную договорно-правовую базу - более 400 соглашений и меморандумов. В 2004 г. РК и РФ подписали договор о государственной границе, причем за основу была взята административно-территориальная граница между ними на момент распада СССР. В мае 2009 г. стороны приступили к установке пограничных знаков.

Президент К.К. Токаев еще в 2001 г., будучи главой МИД РК, заявил: «Казахстанско-российские отношения сводятся к простой формуле, определяющей полное совпадение интересов: «Казахстан не может обойтись без России, как и Россия вряд ли обойдется без Казахстана». И как образно выразился один политик: «Они являются двумя шарнирами, которые соединяют Великую Евразию – Европу и Азию».

Первый евразиец, великий сын и выдающийся ученый казахского народа Ч.Ч. Валиханов пророчески писал 150 лет: «И мы, как потомки батыевских татар, связаны с русскими историческим и даже кровным родством» [14, с. 321-322].

Хорошо бы в этой связи отечественным и российским ученым провести совместную научно-практическую конференцию по вопросу формирования постсоветских границ наших государств, чтобы выяснить, кто кому что подарил, кто что потерял, кто что бесплатно приобрел и за чей счет за прошедшие века нашей общей и неделимой истории, снять взаимные упреки и претензии.

Прошлого не вернуть, надо подвести черту под ним и двигаться дальше. А с головой, повернутой назад, далеко не уйдешь, можно и последних друзей потерять. Поэтому сегодня надо больше внимания уделять внутренним проблемам, а не придумывать шизоидные исторические фейки ради собственного пиара.

Нужно помнить, что Золотая Орда, Российская империя и Советский Союз погибли не в результате внешних войн, а внутренних неурядиц. Вот что нужно хорошо знать нынешней российской элите в лице депутатов, чиновников и прочих политиков. А не повторять как мантру слова императора Николая I: «Где раз поднят русский флаг, он опускаться не должен» и жаловаться о потере якобы «исконных русских земель», подаренных когда-то кому-то с барского плеча.

Хотя России они никогда не принадлежали, это прекрасно знают авторы таких заявлений, но передергивают исторические факты для оказания давления на Казахстан и достижения своих корыстных целей.

И если речь идет о Казахстане, то, наоборот, он передал России в 1925 г. целый Оренбургский край, по территории равный среднему европейскому государству. Который никогда ей не принадлежал, а получил взамен из состава Туркестанской АССР Южный Казахстан, который и без этого всегда относился к Казахскому ханству еще с эпохи средневековья, а также Каракалпакию с близкородственным казахам народом (затем ее вернули обратно Узбекистану).

Также при создании СССР в Астраханской губернии остался ряд районов, ранее относившихся к Букеевскому ханству, с подавляющим преобладанием казахского населения. Например, мавзолей великого композитора Курмангазы Сагырбаева находится на его родовом кладбище в этой российской области. Также к Астраханской губернии отошла огромная гора Баскунчак с прилегающей территорией, содержащей колоссальные запасы природной соли.

В заключение хотелось бы сказать, что нам чужой земли не надо (мы и так занимаем 9-е место в мире по территории), но и своей никому не отдадим. Казахстан достался нам от героических предков, и мы не должны поступиться ни одной пядью нашей священной земли, другой такой родины у нас нет и никогда не будет.

Отец истории Геродот рассказал об одном поучительном примере. Персы, завоевав всю Азию, предложили царю Киру оставить свою бедную и суровую родину и переселиться в более благодатные края. Но мудрый царь Кир предупредил их, чтобы они в таком случае были готовы стать на чужбине рабами, а не владыками, как у себя дома. Ведь, сказал царь, в благодатных странах люди обычно бывают изнеженными, и одна и та же страна не может производить удивительные плоды и порождать на свет доблестных воинов. Персы согласились с ним и отказались от своих намерений, решив, что лучше быть свободными на своей скудной земле, чем превратиться в рабов на тучной и плодородной равнине [15, с. 581-582].

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что под влиянием и даже личным обаянием Манаша Кабашевича Козыбаева автор данной статьи обратился к теме истории российского казачества в Казахстане и опубликовал несколько книг еще при его жизни. Это «История российского казачества в Казахстане» (1994), «Хан Кучум: известный и неизвестный» (1996), «Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость» (2000) и других.

Не сомневаюсь, что жизнь и творчество выдающегося ученого, академика НАН РК М.К. Козыбаева будут служить примером для новых поколений ученых, вдохновлять на творческие свершения и открытия в исторической науке, на благо независимого Казахстана.

Список использованной литературы и источников:

- 1 Солженицын А.И. Как нам обустроить Россию. Посильные соображения // Комсомольская правда, 18 сентября 1990 г.
- 2 Казахстанская правда, 2, 4 октября 1990г.; 30 июня 1990 г.; 16 мая 1991 г.
- 3 Козыбаев М.К. История и современность. – Алма-Ата, 1991.
- 4 Козыбаев М.К. От редакционной коллегии / Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацки х, орд и степей. – Алматы, 1996.
- 5 Седельников Т.С. Борьба за землю в Киргизской степи (Киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительств). – СПб., 1907.
- 6 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. – Алматы, 1994.
- 7 Зиманов С.З., Даулетова С.О., Исмагулов М.Ш. Казахский революционный комитет. – Алма-Ата, 1981.
- 8 Абдиров М.Ж. Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость (Из истории военно-казачьей колонизации края в конце XVI - начале XX веков). – Астана, 2000.
- 8 Абдиров М.Ж. Хан Кучум: известный и неизвестный. – Алматы, 1996.
- 9 Казин В.Х. Казачьи войска. Хроника. – СПб., 1912.
- 10 Шишов А.В. Казачьи войска России. – М., 2007.
- 11 Тынышпаев М. Политические выступления, научные руды, документы. – Алматы, 2009.
- 12 Отепова Г.Е. История Казахстана на страницах Полного собрания законов Российской империи. – Павлодар, 2009; Она же. Хронологический указатель законодательных актов Российской империи по истории Казахстана XVIII – начала XX вв. – Павлодар, 2009.
- 13 Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. Вступ. статья А.Х. Маргулана. – М., 1986.
- 14 Геродот. История. – М., 2007.

Мукатаева Л.К.

*профессор Университета КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева
кандидат исторических наук (Нур-Султан, Казахстан)*

ПАМЯТИ УЧИТЕЛЯ

У каждой эпохи свои лидеры, свои герои и кумиры. От чего это зависит – от разницы во времени или эпохи слишком разные? Могут ли ученые быть лидерами для общества и для каких именно его представителей? А если это историк? Думаю, да. Если историк писал правду, если он был требователен к себе, если его научное наследие востребовано по истечении времени.

Академик Манаш Козыбаев был и остается таким человеком. Скромный, внимательный к каждому, кто к нему обращался, независимо от того был ли это профессор, аспирант или соискатель. Несмотря на огромную занятость, он выслушивал, консультировал, советовал. К нему приходили исследователи с самыми разными научными интересами, иногда отличными от его конкретного круга исследований. Тогда академик, вникнув в суть проблемы и дав советы, направлял к другим ученым, чьи научные поиски совпадали с интересами ищущего. При этом мог позвонить и попросить коллегу внимательно

присмотреться: «В нем что-то есть, интересно мыслит». В каждом городе Казахстана и, осмелюсь утверждать, во многих городах стран СНГ найдется историк, который обращался к Манашу Кабашевичу за советом, рецензией, отзывом или с предложением о сотрудничестве. Сотрудничал М.К. Козыбаев и с коллегами из Турции, Монголии, Китая, Ирана, Болгарии.

В его лице нашли поддержку и помощь многие наши соплеменники, осуществившие свои научные планы. Манаш Кабашевич был всегда открыт для дискуссии, диалога, всегда делился своими мыслями. Консультируя, он мог высказать некоторые предположения по теме изыскания, подарить ценную идею.

Академиком М.К. Козыбаевым были заложены основные приоритеты государственной политики и подходы к патриотическому воспитанию молодого поколения, к формированию исторического сознания казахстанцев, и жизнь подтвердила их правильность. В первые же годы суверенитета Республики он ратовал за необходимость единой национальной идеологии, которая сплотила бы казахстанский народ. Но был объявлен лозунг «Прежде экономика!». Да, экономика в тот период была очень важна – большая и некогда сильная страна распалась, а вместе с ней и единый народнохозяйственный комплекс. Трудности дали о себе знать. Республика самостоятельно выходила из кризиса. Академик же предлагал не откладывать и вопросы идеологические. Осознавая и предвидя непростой путь развития молодого независимого государства, он уже тогда призывал к духовному возрождению нации, что неразрывно связывал с патриотическим воспитанием подрастающего поколения. Можно сказать, что он ясно видел тот путь, который был нужен нашей стране. Его идеи узнаваемы в программе «Рухани жанғыру», что говорит о его дальновидности и правильности суждений.

В грустный день прощания с Учителем академик Салык Зиманов произнес такие слова: «Запомните – только со временем будет осознан феномен Козыбаева». Как пророчески это прозвучало из уст великого ученого-юриста, друга Манаша Кабашевича. Труды академика Козыбаева продолжают жить, обучать новое поколение историков. Они вновь переиздаются. Студенты и магистранты часто обращаются в библиотеки в поисках необходимой информации. В своих научных исследованиях они приводят ссылки на работы М. Козыбаева. Это и есть востребованность наследия академика.

Манаш Козыбаев относится к поколению, чей духовный мир формировался под влиянием трагических событий, происходивших в стране. Не все труды академика были угодны коммунистической верхушке. Историки помнят судьбу монографии «Золотой фонд партии», написанной в соавторстве с Зоей Голиковой, которая была изъята из библиотек и сожжена. Такая оценка закаляла ученого, но и отражалась на его сердце. Власти тогда удалось остановить его, но не сломить. Манаш аға, несмотря на трудности, непонимание, сумел сохранить чистым свое сердце. Он всегда находил новые силы и постоянно был в поиске. Преданный однажды выбранной профессии правдивого историка, профессор Козыбаев продолжил свои научные изыскания после репрессии этой монографии и даже добился открытия аспирантуры по специальности «История» в вузе, где обучают и выпускают специалистов сельского хозяйства. В этом была его гражданская позиция. Надо ли говорить о том, что в научном обществе репутация его как честного историка только укрепилась?

Каждый человек приходит в этот мир с определенной миссией. Великое счастье, если он ее выполнит. Манаш Кабашевич – один из таких людей. Он

выполнил свою миссию историка, гражданина. Конечно, он рано ушел от нас, а сколько еще мог бы сделать! Как историк он имеет последователей, учеников, оставил богатое научное наследие. Как ученый поднял историческую науку на новый уровень. Ведь академик возглавлял отечественную историческую науку в очень ответственный момент – в период распада СССР и формирования независимого Казахстана.

Нельзя не вспомнить о человеческих качествах Манаш Кабашевич. Всегда открытый, он встречал посетителя с доброжелательной улыбкой. Повторюсь, к нему шли за советом, консультацией коллеги, аспиранты. Не отказывал он и студентам-дипломникам. Был случай, когда из Кустанайского государственного университета им. А. Байтурсынова приехал студент 4-го курса Рауан Байдалы. Просил разрешения написать работу по жизни и деятельности академика, хотел о многом расспросить его. Манаш Кабашевич долго с ним беседовал, расспросил о его планах на будущее, об университете. И дал обстоятельную консультацию по историографии движения 1916 года. «Эта тема очень важна. Обо мне напишете, когда меня не станет, если вам будет еще интересно». Скромность была одним из главных его качеств. Получивший бата из уст академика, Рауан всегда стремился выполнить его наказ: быть справедливым историком. Доктор PhD, он заведует кафедрой Истории Казахстана в Костанайском, теперь уже региональном, университете имени Ахмета Байтурсынова.

Манаш Кабашевич при встрече с собеседником вел разговор в такой манере, словно ты равный ему, поднимал до своего уровня, и собеседник чувствовал себя свободно, смело высказывал свои мысли, забыв о разнице в статусе или возрасте. Это притягивало к нему всех, кто с ним общался. Может, мы не всегда ценили его время и злоупотребляли его вниманием, но все, кто хоть раз общался с Манашем Кабашевичем, искали новых встреч с таким удивительным Человеком, оставившим незабываемый след в душе каждого.

...Только недавно были написаны эти строки, но случившееся грустное событие заставляет продолжить заметки. Не стало Сары Пшембаевны – верной соратницы, мудрой женщины, супруги Манаша Кабашевича. Сара апай была удивительным человеком. Ее знания, эрудиция поражали. Полная ясность ума, логические рассуждения, критическое мышление в таком преклонном возрасте. Но всему, наверное, есть объяснение.

В свое время, закончив на «отлично» математический факультет КазГУ имени С.М. Кирова, Сара апай работала в Кустанайском пединституте. Преподаватели, посещавшие в студенчестве ее лекции, вспоминали: «Молоденькая девушка, на вид студентка, показала нам оригинальные методы различных задач, увлекла нас в интереснейший мир высшей математики». Друзья, студенты, коллеги были уверены в ее успешной карьере будущего ученого. Но Сара Пшембаевна посвятила свою жизнь реализации планов Манаша аға, взяв на себя хлопоты о семье, родственниках. Особенно ее волновало здоровье супруга. Ее забота, уход сохранили и продлили на многие годы жизнь главы семьи, пережившего не один инфаркт. Не погрузившись только в быт, сохранила интерес ко всему новому, личностный рост продолжался рядом с неординарным человеком, окружением. А окружение было высокообразованным, культурным. Близкими друзьями семьи были лучшие представители интеллигенции Алматы, всей республики. На вопрос «Как вам все удастся?», загадочно улыбнувшись, отвечала «Я же математик!». Будучи

бабушкой, занималась математикой с внуками, помогала преодолеть погрешности школы.

Когда Манаш Кабашевич ушел из жизни, вышло Постановление правительства об увековечении памяти академика. Претворение его в жизнь стало делом жизни для апай. Поселившись в общежитии Северо-Казахстанского государственного университета, которому было присвоено имя академика, она лично содействовала, помогала, подсказывала при создании зала, посвященного жизни, деятельности, научному наследию М.К. Козыбаева. Передала апай и личные вещи академика: шахматы, часы, письменные принадлежности, академическую мантию, монографии. Возведение бюста М.К. Козыбаева также было под ее наблюдением. Твердая характером, умеющая доводить начатое дело до конца, Сара Пшембаевна терпеливо по крупицам создавала образ любимого человека. Ведь ей хотелось видеть его в том ключе как она сама представляет. Кто, как не она, лучше знает Манаша аға. Невозможно говорить о ком-то из них отдельно, они были всегда вместе – одно целое, один мир, одно мировоззрение.

А зал памяти академика постоянно обновляется, ежегодно здесь проходят конкурсы авторских стихов, эссе, посвященных М.К. Козыбаеву. Это заслуга директора музея университета Ботагоз Сапаровны Кожобековой, которая бережно относится к памяти академика и не раз с трепетом внимала словам и высказываниям Сары Пшембаевны.

Капаева А.Т.

*главный научный сотрудник Института истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, доктор исторических наук, профессор
(г. Алматы, Казахстан)*

К. КОЗЫБАЕВ И ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XX в. («белые пятна истории»)

Манаш Кабашевич возглавил Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова МОН РК в самые сложные как страны, так и для Института время в 1988 г. Когда началась т.н. «перестройка», менялись полностью ориентиры развития в целом, так и исторической науки в частности. Особенно сложным был период становления и развития суверенного государства во всех направлениях: будь то экономика, политические процессы, социальные вопросы и конечно наука, особенно общественная. Как показала история, «Союз нерушимый республик свободных» все-таки развалился, что привело к полной смене методологии исследования национальной истории. Все бывшие республики начали свой путь становления и развития. Вся тяжесть становления новой парадигмы исторической науки Казахстана легла на плечи Манаша Кабашевича, как организатора исторической науки суверенного Казахстана. Встала задача отхода от идеологизированной истории советского периода, которая ограничивала ученых в исследовании многих проблем истории, начиная со средневекового периода, заканчивая историей XX в. Об этом писал академик М.К. Козыбаев в работе «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски» отмечал: «Система запретительной политики ограничивала источниковедческую базу исследований, особенно советского периода. Господствовала методология, в основу которой был положен классово-социальный подход ко всем явлениям

жизни общества, базирующийся на марксистско-ленинской интерпретации классов и классовой борьбы. Недооценивалось богатейшее культурное наследие казахского народа, роль кочевой цивилизации в мировой истории. Развитие мировой культуры связывалось только с оседлым образом жизни и хозяйствования. Все достижения человеческой культуры и техники приписывались исключительно европейской цивилизации, в особенности России. Эти тенденции находили широкое распространение в «официальной» историографии. Народ был лишен возможности знать, где его исторические корни, какое место он занимает в истории Европы и Азии, каковы были его подлинные взаимоотношения с другими странами и народами в прошлом. История освещалась в угоду власти имущим империи. Такой субъективно-волевой подход искажал не только факты прошлого малых народов, но и историю самой России, деформировал историческое мышление людей» [1, с. 388].

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова приступил к исследованию фундаментальных проблем национальной истории, по реализации программы по раскрытию «белых пятен». Ученые занялись разработкой проблем этногенеза и этнической истории выявили общие закономерности этнических процессов на территории Казахстана и сопредельных регионов - России, Монголии, Китая. Установлена генетическая преемственность между древним и современным населением региона, целостности исторического процесса, единства генофонда казахского народа.

Концептуальному пересмотру подвергнута история Ак Орды – как первого государства, созданного на этнической территории Казахстана.

В число активно разрабатываемых проблем отечественной историографии вошли история колонизации и национально-освободительной борьбы казахского народа XVII – начала XX вв.

В трудах М.К. Козыбаева по-новому рассматривается история национально-освободительного движения XX в., в том числе алашского поколения реформаторов, 1916 года, в период трех революций в России. Академик констатирует, что алашская идеология отражала общедемократические, общенациональные интересы. Исследования, проводимые в Институте с начала 90-х годов по реализации программы по раскрытию «белых пятен», доказали, что именно алашское движение было одним из самых прогрессивных веяний в содержании антиколониальной борьбы. Бесспорным свидетельством тому служит изучение их доктринальных новаций, основанных на понятиях этнического, социально-культурного, религиозного тождества с вариантами как федеративного, так и унитарного устройства общества. В конце 80-х гг. впервые была обсуждена роль и место движения Алаш и Алаш-Орды в национально-освободительном движении в начале XX века. Вскоре под давлением общественности были реабилитированы Ш. Кудайбердиев, А. Байтурсынов, М. Дулатов, М. Жумабаев, Ж. Аймаутов и многие другие выдающиеся представители национальной культуры, лидеры и участники алашского движения. Духовным достоянием стало их творческое и научное наследие, возвращенное после долгих лет. В условиях независимости историками Казахстана с новых позиций рассмотрены процессы становления «казарменного социализма», утверждение тотальных репрессий и террора, прослежена судьба национальной интеллигенции на протяжении всего советского периода.

В те годы в Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова прошли

первые общесоюзные и межреспубликанские конференции, посвященные проблематике национально-освободительного движения в Российской империи, насильственной коллективизации. Огромный резонанс вызвали выступления историков о завоевательных походах Ермака и его предшественников в сибирские земли. Затем прошла конференция, где предметом научной дискуссии стал вопрос о формировании этнотерриториальной целостности казахской народности и государственности.

М.К. Козыбаев поставил вопрос о трактовке понятия «культура». Он выступал против сужения данного понятия, сведения его до уровня всеобщего образования, ликвидации неграмотности. «Мы считаем, что она включает в себя сферу материальную, духовную (в т.ч. народное творчество, знание, веру, обычаи и традиции и т.д.) Мы ратуем за расширительное толкование этого поистине универсального понятия, охватывающего от алфавита до астрономии и космоса, от науки до культуры труда рядового труженника (наука, мировоззрение, литература, искусство, язык, семейно-брачные отношения, пища, одежда и т.д. К сожалению, в культурологии не развиты такие ее жанры как экономическая, правовая культура, культура межнациональных отношений, политическая культура, этика, культура труда [2, с. 6].

В казахстанской историографии М. Козыбаев смело высказал мнение против тезиса: «казахский народ жил в темноте, культура была низкая. Он писал: «привычные стереотипы, догматические принципы оказали большой вред истории культуры казахов. До сих пор данная концепция пишется и переписывается из одной работы в другую. Тогда откуда, на голом месте, появились Шокан, Ыбырай, Абай, Биржан сал, Акан Сері, Үкілі Ыбырай, Шашубай, Жамбыл и другие?». В одной из работ он приводит цифры, что по последним проверенным данным степень грамотности была в России 21 процент, а в Туркестане 19,5 процентов.

В работе «Белые пятна в истории Казахстана» М.К. Козыбаев останавливается на следующих проблемах:

- этногенез казахского народа;
- историческая связь казахского народа с соседними странами востока;
- история становления Казахской государственности;
- колониальная политика царизма, взгляд на малые народы;
- научная концепция национально-освободительного движения в эпоху капитализма и империализма;
- Три революции в России, общественно-политическое течение в годы гражданской войны, исследование истории партий;
- история становления интеллигенции при колониальном режиме, родовой идеологии, феодально-патриархальных отношениях казахского народа;
- история распространения ислама в казахской степи.

В первой десятилетие независимости была проделана поистине огромная работа по публикации новых источников, что позволило интегрировать в исследовательский процесс значительный массив источникового знания. Однако гораздо больший его объем продолжал оставаться за пределами исследовательской досягаемости, прежде всего в силу продолжающейся закрытости отдельных архивных фондов, расположении потенциальных источников информации за пределами республики, вследствие чего она недоступна казахстанским ученым. Об этом не раз говорил академик М.К. Козыбаев.

Впервые в казахстанской историографии Институт провел комплексное изучение трагических событий, связанных с силовой коллективизацией, раскулачиванием, политическими репрессиями, массовым голодом 1932-1933 гг., разрушением пастбищно-кочевого хозяйственного комплекса и всей традиционной структуры. Впервые в 1988 г. Институт по инициативе академика М.К. Козыбаева созвал Всесоюзную научную конференцию «Коллективизация сельского хозяйства в Казахстане и республиках Средней Азии: опыт и проблемы», где были обсуждены проблемы трагедии 20 - начала 30-х годов.

После обретения независимости проблема массового голода населения в 30 годы XX в., ранее отнесенная к «белым пятнам» истории советского тоталитарного режима, была поднята на государственном уровне. Для изучения обстоятельств этой трагедии и определения правомерности тех государственных актов СССР и Казахской ССР, а также партийных и правительственных органов республики, на основе которых проводилась насильственная коллективизация и изъятие скота, была создана Парламентская комиссия Верховного Совета Республики Казахстан. Возглавил ее в тот период народный депутат ВС РК, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, известный ученый и общественный деятель, академик М.К. Козыбаев.

В состав Комиссии, которая работала с ноября 1991 г. по декабрь 1992 г. вошли известные ученые историки, руководители министерств и ведомств, в т.ч. Министр внутренних дел, председатель КНБ, Генеральный прокурор, Председатель Верховного суда, руководители СМИ. В задачу Комиссии, кроме определения масштабов трагедии, входило также комплексное изучение последствий силовых актов советского режима на демографическую ситуацию, культурную и духовную сферы народа. В ходе ее работы была изучена громадная масса секретных архивов, в т.ч. бывшего ОГПУ – НКВД Казахской ССР. Как выявлено Комиссией, на местах органы власти пытались скрыть факты и масштабы трагедии несмотря на то, что вина за все происходящее ложилась непосредственно на Ф. Голощекина и других руководителей республики, а также местных органов власти.

По итогам работы той Комиссии был представлен обширный Научный доклад и отдельное Заключение, которые были утверждены Верховным Советом РК. Заключение Комиссии опубликовано 21-22 декабря в газетах «Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда», «Халық кеңесі», «Советы Казахстана». По определению Комиссии общее число жертв составляет 2 млн. 200 тыс. человек, из них 1 млн. 750 тыс. казахов. М.К. Козыбаев отмечал: «Долгие годы оставалась закрытой тема голода 1931-1933 гг., великого джута. Впервые на базе новых данных всесторонне обоснован геноцид казахского народа, трагедия народов Казахстана. Доказано, что нация потеряла 49% своей численности» [3, с. 9]

Параллельно, с начала 90-х годов, начала разрабатываться история депортированных в Казахстан народов. Впервые в начале 90-х гг. на государственном уровне были поставлены проблемы исследования и восстановления справедливости в отношении репрессированных и тех, кто пострадал в период коллективизации и массового террора. 14 апреля 1993 г. был принят Закон РК «О реабилитации жертв массовых политических репрессий». М.К. Козыбаев писал: «В годы сталинской репрессии судьба целых народов и народностей решалась административно-командным путем. И от сталинской

национальной политики пострадал и казахский народ. Яркий пример этому в Казахстане 42 процента казахского народа, вступивший в социалистический путь развития стала жертвой правительства Голощекина. Разве может быть больше трагедии для народа, который только начал развиваться, процветать. Если вспомним, что только теперь мы получили возможность сказать всю горькую правду, то сама по себе станет ясной, тайна накопившихся, нерешенных проблем нации. В годы сталинизма была истоптана судьба народа, судьба нации, Казахстан превратился в тюрьму народов, каторгу народов, были построены лагеря, как Алжир, Карлаг. В 1937 г. в Казахстане были насильно депортированы 18526 корейских семей (примерно 100 тысяч человек). Казахский народ радушно принял корейцев, дал им землю и во всем помогал. По распоряжению Верховного Совета СССР от 27 августа 1941 г. 361 тыс. немцев Поволжья были депортированы в Казахстан. Таким образом, только до 1 июля 1943 г. из запада страны было эвакуировано 532.506 человек. Добродушный казахский народ и с ними поделился куском хлеба [4, с. 250]. В 1943-44 гг. более половины миллиона карачаевцев, чеченцев, ингушей, курдов, депортированные с Северного Кавказа жили на казахской земле. До сегодняшнего дня, не найдя справедливости татары тоже поселились на казахскую землю. В ноябре 1944 г. из 220 тыс. населенных пунктов Месхетии 110 тыс. человек были депортированы в Среднюю Азию и Казахстан. Истинный интернационализм казахского народа, несомненно, в том, что он принял радушно и дружелюбно все народы, которые подверглись гонениям. Опекая все народы, которые в результате тоталитарного режима поселились на казахской земле, численность казахов уменьшилась. И в 1987 г. в постановлении «О работе казахской республиканской партийной организации в интернациональном и патриотическом воспитании трудящимся» нашло отражение обвинение в казахском национализме. Это – клевета. Хотя и поздно ЦК КПСС понял свою ошибку и под давлением общественности был вынужден снять это обвинение. Для решения межнациональных проблем в первую очередь, нужно теоретически разработать новую концепцию по вопросам национальной политики».

В число активно разрабатываемых проблем отечественной историографии является история колонизации и национально-освободительной борьбы казахского народа XVII – начала XX вв. Выявлены основные этапы и формы колонизации, определены направления, способы и механизмы внедрения типичной колониальной структуры Российской империи в традиционную структуру кочевого общества. Комплексное исследование проблемы антиколониального движения свидетельствует о непрерывном характере национально-освободительной борьбы казахского народа.

Манаша Кабашевича остро волновали вопросы состояния и перспективы науки суверенного Казахстана, он поднимал вопросы на всех уровнях. Открыто выступал на всех возможных «трибунах» доказывая, что наука и ее творческий потенциал – главный показатель развитости любого государства, его способности интегрироваться в современную цивилизацию, подчеркивал «лишившись научной интеллектуальной инфраструктуры, мы будем обречены оставаться на обочине современной человеческой эволюции, пополняя длинный список доиндустриальных стран «третьего мира» [5, 23].

Выступая на сессии общего собрания Академии наук 30 августа 1992 г. он отмечал: «По своей природе наука, особенно фундаментальная, развивается по основе своей собственной внутренней логики, а не на основе директив и

указаний, носящих зачастую некомпетентный характер... В переходный период необходимо всемерно укреплять Академию наук, придав ей статус национальной, сделать ее могучей, мобильной, способной подпитать духовно, экономически независимость молодого государства Казахстан, защищать его общенациональные интересы... Развитие науки и культуры немыслимо без государственной поддержки, без поддержки Президента Республики Казахстан» [6, 257].

Манаш Кабашевич Козыбаев – крупный ученый, организатор науки суверенного Казахстана, общественный деятель, внесший огромный вклад в развитие исторической науки РК, это феномен истории Казахстана XX в.-начала XXI в.

Список использованной литературы и источников:

- 1 Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Т.2. – Алматы, 2000. – С. 388.
- 2 Козыбаев М.К. Избранные труды. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. – Алматы, 2006. – С. 6.
- 3 Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Т. 1. – Алматы, 2000. – С. 9.
- 4 Козыбаев М.К. Избранные труды. – Алматы, 2006. – С. 250.
- 5 Вестник Академии наук РК. – 1992. – № 3. – С. 20-24.
- 6 Козыбаев М.К. Избранные труды. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. – Алматы, 2006. – С. 257.

Нәбижан Мұқаметханұлы

*әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
«Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының» директоры
тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Алматы қ., Қазақстан)*

АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ – ТӘУЕЛСІЗДІК САНАНЫҢ ЖАРШЫСЫ

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігіне 30 жыл толуы қарсаңында тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, көрнекті қоғам, мемлекет және ғылым қайраткері, ғұлама ғалым Манаш Қабашұлы Қозыбаевты еске алғанымызда алдымен ол кісінің Ел тәуелсіздігі үшін сіңірген еңбектерін көбірек дәріптеуіміз керек деп санаймын. Әрине, Манаш Қабашұлының бүкіл еңбегі Елі үшін істелген, дейтұрғанымен оның халқымыздың тарихи санасын жаңғыртып, тәуелсіздік санасын қалыптастыру жолында еткен ерен еңбегінің маңызы тіптен айрықша.

Адамзат тарихында белгілі бір түбегейлі қоғамдық өзгерістер қарсаңында және өзгерістерден кейін азаматтар санасын жаңғырту мақсатында ағартушылық науқаны өрістейтіні заңдылық. Мұндай насихат толқыны КСРО ыдырауының алдында және ыдыраған соң да жүргізілген. Сонда патшылық Ресейге және Кеңес Одағына отарланған елдер өз халқының тәуелсіздік санасын ояту мен қалыптастыру үшін аса зор ағартулық сипаттағы идеологиялық үгіт-насихаттар жүргізді. Сол барыста санасы терең отарланған қазақ халқының тәуелсіздік

ой-санасын ояту мен қалыптастыру жолында жарғақ құлағы жастыққа тимей қалам тербеп, жар салған ғылыми қайраткердің бірі және бірегейі – Манаш Қабашұлы Қозыбаев болды десем артық айтқандық болмас. Өйткені ол кісінің сол жылдары жанкешті еңбек етіп бұрқыратып мақала жариялап, залды жаңғыртып баяндамалар жасағанын көзімізбен көріп көңілімізге тоқығанымыз бар. Бүгінгі таңда оның бәрі құнды мұра ретінде зерттеу нысанымызға айналып отыр.

Қазірге дейін Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың артына қалдырған еңбектері негізінен жинақталып баспадан шықты деуге болады. Ол кісінің көзі тірісінде және өмірден өткен соң жазылған «Академик Манаш Қозыбаев» [1], «Жұлдызы жанған ғұлама» [2], «Манаш Қозыбаев – Человек в истории» [3], «Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері» [4], «Манаш Қозыбаев өнегелі өмір» [5], «Тарихшы және оның заманы» [6] сынды еңбектер – ғалым жөніндегі танымымызды тереңдете түскені анық.

Академиктің биобиблиографиялық көрсеткішінде берілген мәліметте «М. Қозыбаев 800-ден астам ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбектердің, соның ішінде 30 монографияның (оның 18-і бірлескен авторлықпен), 50-ден астам ұжымдық еңбектердің, оқулықтар мен оқу құралдарының авторы. Ол еңбектердің басым көпшілігі Қазақстанның тәуелсіздік жылдарында жарық көргенін атап айтқан жөн. М. Қозыбаевтың тек соңғы 10 жыл ішіндегі еңбектері мен зерттеулері және мақалалары мен ғылыми конференцияларда жасаған баяндамалары 9 томды құрайды» [4, 18 б.], – дейді белгілі ғалым Қайдар Алдажұманов.

Шынында Манаш Қабашұлы егемендіктің алғашқы он жылында, яғни ғұмырының соңғы он жылында (ақтық демі үзілгенге дейін) «тарихшылар қауымын» бастап, ұлтымыздың тәуелсіздік санасын қалыптастыру жолында «бұрқылдатып» (Манаш ағаның сөзі) жасаған жұмысы нәтижелі де жемісті болды. Сондықтан да академик Кенжеғали Сағадиев: «Манаш Қабашұлының тәуелсіздік тұсында жарық көрген еңбектері осыған дейінгі 33 жыл бойы жарияланған зерттеулерінен сапа мен мазмұн тұрғысынан да, сан жағынан да асып түсті», – деп бағалайды [2, 16 б.].

Манаш Қабашұлының артына қалдырған 800-ден астам еңбегі мазмұны жағынан негізінен қазақ тарихындағы ақтаңдақтарды толтыруға және ұлттық жадыны, тәуелсіздік сананы қалыптастыруға арналған құнды еңбектер деп қарауға болады. Ендеше академиктің халқымыздың ұлттық тәуелсіздік санасын қалыптастыру бойынша жариялаған еңбектерінен бірер үзінділер келтірейік.

Ғалым өзінің 1990 жылы тамызда тілшіге берген сұхбатында: «Біз ұлт болып қалыптастық. «Еліміздің еңсесі көтерілсін десек, ел-жұрт болып егемендікке жетуге күш салайық» [7, 6 б.] – деген үндеу тастайды. Сондай-ақ ол «көптен бері ойланып жүрген мәселенің бірі – республикамыздың елтаңбасы (гербі). Сталиннің кезінде шаруалар мен жұмысшылардың ынтымағын белгілейтін орақ пен балға белгісі бар, егістіктің масағы көрсетілген Совет Одағының Гербі көп тиражбен тарады. Біздің республикамыздың Гербі соған тым ұқсас, тіпті КСРО-ның гербінен ажыратып алудың өзі қиын. Өйткені, онда қазақ халқының ұлттық бет-бейнесін ажарлайтын ешқандай ерекше белгі жоқ. Сондықтан еліміздің, ұлтымыздың ерекшелігін айқындай әрі айшықтай түсетін жаңа гербін жасау үшін конкурс жариялауымыз қажет» [7, 12 б.], – деп ұсыныс жасады. Академиктің бұл үндеуі кезінде хақымыздың тәуелсіздік ой-санасын оятқаны және елді егемендік үшін күреске жұмылдыруға зор әсер еткені белгілі.

Академик тарихи мысалдар арқылы ұлттық сананы оятып, тәуелсіздік

сананы қалыптастыруға қызмет етті. Ол: «Біз, қазақ халқы көп қуғын-сүргін көргенбіз. Қайғылы «Ақтабан шұбырынды» қазақ жеріне бір ғана келмеді, не сан оралды. Тек XX ғасырда 1916 жылғы ойранда 60 мыңнан астам адам патша жендеттерінің қолынан қаза тапты. Дүркіреп көшкен елдің тозығы ғана Отанға ашығып, тарығып зорға жетті. Қазақстан мен Қытай, Ауған арасында қырылған халықтың есебі жоқ. 1921-1922 жылдарғы аштық 2 миллион 250 мың адамды қармағына іліктірді. 1931-1933 жылдардағы қызыл қырғын 2 миллион 200 мың адамның тағдырын біржолата қиды» [7, 18 б.], – деп жазудағы мақсаты – дербестігінен айырылған халықтың көрген және көретін азабын аңғарту арқылы тәуелсіздікті дәріптеу екені айдан анық. Сондықтан да Манаш Қабашұлы: «Қазақ – неше түрлі қиямет замандарды басынан өткізген халықтардың бірі. Ол ішпеген у жоқ» [7, 71 б.], – деп атап көрсеткен.

Ғалым еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізген кездегі қазақ халқының рухани жағдайына тарихи тұрғыдан талдау жасай келіп: «Қазақтың ғасырлар бойы тарихы Ресейдің құрамды бөлігінде қаралды, империялық көзқарас – моноцентризм үстемдік алды. Отаршыл жүйе заманында халықтың менталитеті өзгерді. Батыр халық қуғыншылықты көре-көре жалтақ болды, ел арасында сөз жүрді, өтірік-өсек, сырттан ғайбаттау «донос» культқа айналды. Оның тілі, діні, ділі, тарихы ұрпаққа керек болудан қалды. Халық өз тарихын білмейтін халге жетті.

Тәуелсіздік алған сәтте халықтың рухы жоғары болуы керек. Халық өзінің әлемдік өркениеттегі орнын білу қажет. Жаңа буынның санасын, тарихи санасын қалыптастыру керек. Бір сөзбен айтсам: тарихи сананы қалыптастыру өмір мүддесінен, тәуелсіз мемлекет мүддесінен туындайды» [7, 99-100 б.], – деп дұрыс түсіндірген.

Манаш Қабашұлы тарихи сананы, ұлттық тәуелсіздік санасын қалыптастыратын отандық тарихшылардың жасы мен білім құрылымына да талдау жасай отырып былай деген: «Тарихшылар қауымының басым көпшілігі – біріншіден, қарт адамдар. Екіншіден, бір қомақты бөлігі – кешегі партия тарихын зерттегендер. Үшіншіден, біздің көпшілігіміз догматизм рухы басым кезде тәрбие алғандығымызды жасыра алмаймыз. Төртіншіден, жас ғалымдар уақытша қиындықтарға көне алмай, ғылымды тастап кетуде. Бесіншіден, жас буынның басым көпшілігі тіл білмейді, көбі мамандықты тарихтың жаңа кезеңінен алған, оның үстіне еті тірілері аспирантураға келмейді. Аға буын мен кіші буынның арасы үзіліп барады» [7, 100 б.]. Алайда академик атап көрсеткен тарихшылар қауымындағы сол мәселелер қазір де түбегейлі өзгере қойған жоқ. Сол ескі догматизмнің сарқыншақтары тарих ғылымы саласына әлі де ықпал жасап келеді. Әсіресе, тарихшы буындар арасындағы алшақтықтар тым алыстап бара жатқан жайы бар. Бұларды мемлекеттік деңгейде қарастырып шешу қажет деп санаймыз.

Ғұлама ғалым тәуелсіз Қазақстан халқымыздың менталитеті қандай болуы керек, оның қандай қуат-жігері бар, жаңа нарық заманына мүмкіндігі қандай деген сауалға жауап іздеген-ді» [7, 82-83 б.]. Ол өзі көтерген осы мәселелерге жауапты Абай ілімінен қарастырады. Бұл ғалымның сұңғұлалығын көрсетеді. Өйткені ол шеттен енгізіп күштеп таңылған идеологиялық «измдердің» қазақты көркейтпейтіне көзі жеткен еді. Сондықтан тек Абай ілімі ғана қазақты кемелдендіретін рухани қайнары екенін тәуелсіздіктің алғашқы жылдары атап көрсетуінің маңызы зор. Қоғамдық тәжірибе ғалымның көзқарасының дұрыстығын дәлелдеді. Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің 2020 жылы

8 қаңтарда жариялаған «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты маңызды мақаласында Абай ілімінің қазақ халқының рухани кемелденуіндегі маңызын терең пайымдады. Ендігі жерде Абай ілімін ұлттық идеологияның негізі ретінде қолданысқа енсе, дәйекті атқарылса игі еді дегіміз келеді. Халқымыз «өз ақылым – ақыл-ақ, басқаныкі – сандырақ» деп текке айтпаса керек.

Манаш Қозыбаев тәуелсіздікті ең жоғары ұлттық құндылық деп санайды. Ол: «Тәуелсіздік! Қандай рухты, жүрекке қандай жылы, жаныңа қандай жайлы ұғым. Жатса түсінен, жүрсе есінен кетпеген ата-бабаның ғасырлық арманы сол бір ғажайып тәуелсіздік емес пе?» – дейді. Сондай-ақ ол тәуелсіздікке халқымыздың үлкен бодау берумен жеткенін ескертеді. «Тәуелсіздік – дейді ғалым, – қаншама ардагерлеріміз осы тәуелсіздіктің өзі емес, тек сәулесі үшін қанын төкті, жанын пидә етті десеңізші! Тіпті тереңінен толғанып ойласақ, халқымыздың барша тарихы онымен тығыз байланысты емес пе?» [7, 15 б.], – деп, ой-санаға түрткі салады. Сонымен бірге тәуелсіздікте болатын критерийлерді де анықтап көрсетеді.

Ғалым «тәуелсіздік ең алдымен саяси тәуелсіздік. Қазақ елінің тәуелсіздік жағдайындағы екі жыл даму процесі тәуелсіздіктің сан алуан сыры, сан алуан қыры бар екенін танытты», – деп санайды. Сондай-ақ елімізде тәуелсіз мемлекет құрылымның орнатылып жатқанын, жоғарыдан төменге дейін жаңа мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастыру жұмыстарының жүріп жатқанын айта келіп, «кешегі жоспарлы кеңес экономикасын нарықты экономика жолына көшіру ісі қызу қолға алынып жатыр. Саяси тәуелсіздікті экономикалық тәуелсіздікпен бекіту біздің жаңа жолымыздағы ең бір басты бағыт», – деп түсіндіреді. Алайда ол экономикалық трансформацияның беталыс бағытынан алаңдайтынын жасырмайды: «Шынын айту керек, ата-баба тапқан мал, қойны толы қазыналы жер ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетпей ме деп қорқасың» [7, 16 б.], – деген сөзінде, ғалымдық көрегендік қасиеттің жатқанын аңғарамыз. Шынында бұл нағыз ғұлама ғалымға тән ерекшелік. Манаш аға қорықса қорыққандай жағдайдың елімізде орын алғанын, оны қайта реттеу өте қиынға соғып отырғаны өмір шындығы.

«Тәуелсіздіктің тағы бір саласы – рухани тәуелсіздік», – дейді ғалым. «Ғасырлар бойы отаршылдарға, келімсектерге табынып үйренген халық үрейден жаңа-жаңа есін жиғандай. ... Анадан шыққан тілімізді, атадан өрбіген тарихымызды бірізділікке салып, халықтың ана тілін, тарихын қалпына келтіру – бұдан артық игі тілек, игі мақсат болуы мүмкін емес» – деп атап көрсетіп, тіл мен тарихтың ұлттық руханияттағы маңызын терең пайымдайды. Бұл процестердің баяулау болса да жүріп жатқанын жоққа шығаруға болмайды.

Егемендіктің ел өміріне әкелген оң өзгерістерін ғалым жоғары бағалайды. Ол: «Кешегі кеңес заманында социалистік идеологияның құлы болған зиялы қауым жаңа өмірде жаңа мұраттар іздей бастады.

Қазақстанда тұңғыш бүкілхалықтық Құрылтай өткізілді. «Жинал қазақ жеріңе, егеменді еліңе» – деген дабыл шартарапқа жетті. Сыртта жүрген қазақтардың елге оралу көші басталды. Бұған қуанбағанда, шүкіршілік етпегенде, неге тәубе етерсің, бауырым!» [7, 17 б.], – деп ағынан жарылады. Бұл арада академик, шетелдерде тұратын этникалық қазақтардың тарихи Отанына оралуын тәуелсіз Қазақстанның саяси, экономикалық және рухани дамуында аса маңызды рөл атқаратынын көрегендікпен көріп қуанғаны – ұлттың қуанышы болып табылады. Іс жүзінде елге келген қандастар ғалым күткен үмітті толығымен ақтады. Оның нақты мысалдарын мақала авторының баспадан жаңа шыққан монографиясынан [8] көре аласыздар.

Манаш Қозыбаев социалистік қоғамның көмескі сырын ашып көрсетеді. Ол социализмді «Құрсауланған социализм әуелі малды алды, одан кейін жанды алды, миллиондаған жазықсыз жан қанданды, тұтас бір халықтар елінен айырылып, зарланды... Ендеше, социализм дегеннің екі беті бар, ағы мен қарасы, ішінде аласы бар» [7, 22-23 б.], – деп сипаттайды. Ғалымның бұл сөзінен социализмнің қандай қоғам болғанын түсінуге болады. Ол «Кеңестік заманның күйреуінің бір себебі – халықты алдап, арманды киялға айналдыруында» [7, 81 б.], – деп санайды. Алайда қазір «ішінде аласы бар, халықты алдаған» сол социализмді қайта «сағына бастаған» атағы алатаудай жазушыны түсінбейсіз!

«Енді сол бостандықты экономикалық, рухани, ақпараттық, экологиялық, ғылыми тәуелсіздіктермен жан-жағынан сүйемелдеуіміз керек» [7, 58 б.], – дейді ғалым. Бұл іс жүзінде әр саланың тәуелсіздікті нығайту, әлеуметтік даму үшін атқаратын борышы болып табылады.

Тәуелсіз мемлекет құрудың алғашқы он жылында академик Манаш Қабашұлы ұлттық тарихи сананы, тәуелсіздік сананы қалыптастыру үшін бүкіл ынта-пейілімен жанкешті жұмыстар жасап, халқымыздың ой-санасының түбегейлі өзгеруіне аса зор ықпал жасады. Оның нәтижесін бүгінгі таңдағы халқымыздың қоғамдық ой-санасының өзгеруінен, ұлттық құндылық көзқарасының биіктегенінен көруге болады. Елімізде «Тәуелсіздік басты құндылық» концепциясы қалыптасты.

Бұл әрине еліміздің тәуелсіз дамуының отыз жылдық қоғамдық практикасының заңды тұжырымы. Сондай-ақ мұны ғұлама ғалым, отандық бас тарихшы болған Манаш Қозыбаевтың тәуелсіздік сананы қалыптастыру жолында жасаған ағартушылық еңбегінен бөле қарауға да болмайды. Өйткені ол қазақстандықтарды отарлық санадан арылып, тәуелсіздік құндылықтарды қалыптастыруға идеологиялық негіз қалаушылардың бірі және бірегейі бола білді.

Академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев халқымыздың тарихи санасын жаңғыртуда, тәуелсіздік санасын қалыптастыру үшін жалпы халық жеңіл түсініп, оңай қабылдайтын жалынды публицистикалық жанрды көп қолданып, тарихи, саяси, мәдени-өркениет және тәуелсіздік ұғымдарын анықтап түсіндіру арқылы қоғамдық ой-сананың өзгеруіне пәрменді ықпал жасады. Бейне XVIII ғасырда өмір сүрген Француз философы, энциклопедияшылар өкілі Дени Дидроның сол замандағы ғылым, білім мен ұғымдарды жүйелеп шыққаны сияқты ағартушылық қызмет атқарды. Оның бұл қызметі іс жүзінде Қазақстан қоғамында ағартушылық рөл атқарды. Ғалым тарихи фактілерді егеменді елдің мүддесі тұрғысынан жаңаша пайымдап, ұлт тарихының өткені мен бүгінін, келешегін өзара байланыстырып жан-жақты ашып көрсетіп, жаңа тәуелсіз қоғамдық ойдың қалыптасуына теориялық негіз қалады. Сондықтан Манаш Қабашұлы Қозыбаевты тәуелсіздік сананың алғашқы жаршысы болған ұлы тұлғала деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Академик Манаш Қозыбаев. / Құраст.: Ә. Пірманов, А. Қапаева. – Алматы: «Атамұра», 2001. – 240 б.

2 Жұлдызы жанған ғұлама. / Сост.: С. Қозыбаев. – Алматы: «Атамұра». – 2003. – 288 б.

3 Манаш Козыбаев – Человек в истории». / Сост.: И. Козыбаев. – Алматы: «Ғылым», 2006. – 232 с.

4 Асылбеков М., Толенова З. Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 280 б.

5 Мұтанов Ғ.М. (Бас ред.). Манаш Қозыбаев өнегелі өмір. – Алматы: «Қазақ университеті», 2016. – 393 б.

6 Историк в меняющемся мире. Тарихшы және оның заманы: Сборник документов и материалов / Сост.: И.М. Козыбаев, Ш.О. Тулеуова. – Алматы: «Раритет», 2021. – 480 с.+32 с. вкл.

7 Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі – Замана асуы (Бірінші кітап). – Алматы: «Ғылым», 1998. – 344 б.

8 Мұқаметханұлы Н. Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 250 б.

Калыш А.Б.

*профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии
Казахского национального университета имени аль-Фараби,
доктор исторических наук (г. Алматы, Казахстан)*

КАКИМ Я ЗНАЛ АКАДЕМИКА МАНАША КАБАШЕВИЧА!

Благодаря своим наставникам по историческому факультету КазНУ имени аль-Фараби (в прошлом знаменитый КазГУ имени С.М. Кирова), особенно моему декану, впоследствии зав. кафедрой древней и средневековой кафедры истории Казахстана, д.и.н., профессору Дине Исабаевной Дулатовой, слышал о неординарной личности Манаша Кабашевича Козыбаева. Возможно, это было связано с тем, что будучи именованным стипендиатом имени Абая Кунанбаева и В.И. Ленина, возглавлял комсомольскую организацию факультета, затем по распоряжению У.А. Джолдасбекова – ректора нашего университета, крупнейшего отечественного ученого, став заместителем секретаря комитета комсомола университета – председателем Совета НИРС, курировал научную деятельность лучших студентов университета, включая отбор на республиканские олимпиады по гуманитарным и естественно-научным дисциплинам.

К сожалению, занимаясь общественной и научно-исследовательской работой, представляя Казахстан в трех Всесоюзных студенческих научных этнографических конференциях в Москве и Киеве и будучи членом оргкомитета двух из них, не смог получить место ассистента на родной кафедре после завершения учебы на факультете. Тем не менее, на следующий год именно в результате отеческой заботы упомянутых мною двух личностей, которых всю свою сознательную жизнь вспоминаю как своих прекрасных наставников, получил целевое направление в очную аспирантуру Института истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова Академии наук республики по специальности этнология, по которой я специализировался в родном факультете на кафедре археологии и этнологии, основанной известным казахстанским археологом А.М. Оразбаевым, внуком одного из героев романа-эпопеи Мухтара Ауэзова «Путь Абая» – Оразбая, вызвавшего у его земляков много спора.

Считаю, что именно поступление в аспирантуру и последующая моя научная деятельность в отделе этнографии, возглавляемой корифеем отечественной этнографической науки, учеником академика А.Х. Маргулана д.и.н., профессором Х.А. Аргынбаевым, позже – одним из инициаторов исследования современных

этнокультурных процессов Х.А. Кауановой, ученым секретарем Института, впоследствии руководившей этим головным отделом, способствовали моему личному знакомству с Манашем Кабашевичем.

В этой связи с теплотой и глубоким уважением вспоминаю бывших руководителей нашего Института, известных на всю республику – академиков, вице-президентов Академии наук А.Н. Нусупбекова (1956-1983) и Б.А. Тулепбаева (1983-1985), Р.Б. Сулейменова (1985-1988); их заместителей, член-корреспондентов АН республики Г.Ф. Дахшлейгера и М.-А.Х. Асылбекова и др., сделавших для коллектива Института очень многое, включая решение острого для того времени жилищной проблемы или выделения комнат в общежитии АН республики. И, естественно, уважаемого нами Манаша Кабашевича, который в 1986 г. был приглашен в наш Институт заведовать отделом историографии и через два года возглавил Институт на протяжении 14 лет... Он органически влился в наш дружный и интернациональный коллектив, как и все предыдущие его руководители.

Безусловно, в этом сыграл его большой и заслуженный научный авторитет, известность в академической среде и наш коллектив единодушно признал в нем своего лидера. В этом, на мой взгляд, сыграли свою решающую роль и другие немаловажные факторы.

Во-первых, он был очень общительной, толерантной и эрудированной личностью, очень близко знакомый практически со всеми нашими ведущими, именитыми и талантливыми учеными старшего и среднего возрастов. Он был прекрасным менеджером, прошел хорошую школу именитого академика Серикбая Бейсембаева, директора Института партии при ЦК Компартии Казахстана.

Во-вторых, многих удивляла не только его глубокая и основательная образованность, разносторонность и демократичность, отсутствие бюрократизма, зазнайства и чванства, но и доступность, справедливость и доброжелательность к коллегам независимо от их национальности, родоплеменной, региональной или социальной принадлежности, возраста и пола, одним словом того, чего элементарно не доставало за редким исключением его последующим преемникам. Он умело помогал, понимал и поднимал талантливых коллег и молодежь, был выше сложившихся стандартов, не преследовал или не мешал тем, взгляды которых отличались от устоявшихся и общепринятых в то время стереотипов. Считаю уместным привести здесь обоснованность известного латинского изречения «omnia in comparatione cognitur» (все познается в сравнении).

В-третьих, Манаш Кабашевич в глубине души оставался истинным казахом, патриотом, знавшим глубину, ценность, богатство, неповторимость и всесторонность этнической культуры своего народа. К тому же, он великолепно владел как казахским, так и русским языками. Было просто удивительно, как он умел совмещать в себе черты национального и интернационального, традиционного и нового, как любил повторять один из классиков нашей поэзии О.О. Сулейменов: «Возвысить степь, не унижая горы!». Ведь не секрет, что после известных декабрьских событий во второй половине 1980-х годов многие номенклатурные чиновники, стоявшие у руля партии и государства, были далеки от истоков своего языка, обычаев и обрядов, истории и культуры

В-четвертых, он всегда удивлял нас при официальных или неформальных встречах, в беседах, собраниях или торжествах глубиной знания национальных афоризмов, цитат и высказываний наших выдающихся мудрецов, писателей,

поэтов или известных личностей. Так, по воспоминаниям моего наставника Дины Исабаевны, Манаш ага был очень близко знаком с такими мэтрами казахской литературы, как Сабит Муканов, Габит Мусрепов, Габиден Мустафин, Мухамеджан Каратаев и др. И будучи молодым, впитывал от них то, что ускользало от других – национальный дух, казахскую идентичность, глубокую любовь к своему народу и Родине.

Манаш Кабашевич удивлял нас тем, что свое время бесконечных совещаний, собраний, сидя в президиуме, как мне казалось, из-за хронической нехватки времени, сидя там редактировал статьи, набрасывал тезисы своих будущих бесконечных выступлений, статей и докладов, книг и монографий. Он никогда не опускал «планку», со всеми был предупредительным, жизнерадостным, никогда не показывал, что он устал, без настроения, озабочен, оставался простым и доступной личностью. Мы об этом знали и никогда не допускали себе вольностей с ним ...

Возможно, он хотел быть таким же, как и его двоюродный брат Оразалы Абилович Козыбаев, участник Великой Отечественной войны, Герой Социалистического труда, крупный партийно-государственный деятель, который был известен как секретарь Костанайского обкома Компартии Казахстана (1967-1975), председатель Актюбинского облисполкома (1975-1984), пользовавшегося большим авторитетом на моей малой Родине

К концу 1980-х – к началу 1990-х годов Казахстан, равно как и другие постсоветские республики, достигшие суверенитета, испытывал огромные трудности социально-экономического характера. Это же коснулось нашего и других Институтов гуманитарного, естественно-научного и других профилей НАН РК. Мы столкнулись с низкой зарплатой, нехваткой материальных ресурсов, особенно технической. И в этих непростых условиях руководству нашего Института удалось найти спонсоров из Калифорнийского университета в Беркли. Этому предшествовало то, что в ноябре 1989 г. на банкете после защиты моей кандидатской диссертации в Москве в диссертационном совете моя давняя коллега, профессиональный этнограф из Ленинградского филиала Института этнографии и этнической антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР Н.Ж. Шаханова привела с собой своих коллег из США в лице миссис Джанин Дэвис-Кимбэлл и ее супруга, знакомых ею по Калифорнии, когда она проходила там годичную научную стажировку. В ходе нескольких наших встреч американцы проявили пристальный интерес к археологии и этнографии Казахстана. Из их бесед было ясно, что богатые археологическими памятниками Ближний, а также Средний Восток (Иран и Афганистан) являются для них небезопасными в плане раскопок. Таким же представлялся для них закрытость Узбекистана, Туркменистана и Таджикистана. На таком неблагоприятном фоне Казахстан был для них вполне приемлемым, это должно было заинтересовать и руководство нашего Института, которые могли выйти на американцев без всяких посредников (имеется в виду российских ученых). Мы ведь прекрасно знали, как проходила выставки Золотого иссыкского человека за границей, когда всю организационную сторону, а соответственно существенную часть полученных прибылей получали именно московские и ленинградские научные институты. А тут для нас появился шанс самим выйти напрямую на американских ученых. В те годы наш Институт испытывал трудности с компьютерной техникой, множительной и видеоаппаратурой и пр., а американцы обещали нам всю эту аппаратуру предоставить безвозмездно и принять на себя существенную часть финансовых

расходов, связанных с организацией совместной казахстанско-американской экспедиции. После тщательных предварительных оценок такого партнерства я подробно доложил обо всем заведующему отделом этнографии Х.А. Кауановой, которая в свою очередь нашла понимание у руководства нашего Института в лице М.К. Козыбаева. Вот так, летом 1990 году настырные и предприимчивые американцы приехали для заключения научного контракта с руководством нашего коллектива. Для них было сделано все, чтобы успешно работали совместные научные программы по археологии и этнографии. Итогом такой работы и стало приглашение наших ученых постетить с научным визитом Калифорнию. Наш Институт по решению его руководства и Ученого совета представляли такие ведущие ученые, как доктора исторических наук, член-корреспонденты Национальной Академии наук республики М.Х. Асылбеков, К.Н. Нурпеис, этнографию – автор этих строк, а археологию – кандидат исторических наук Е. Смагулов, супруга которого выступала в качестве нашего переводчика. К тому же, наш Институт за два года получил искомую современную дефицитную технику, а меня Манаш Кабашевич утвердил на общественных началах своим заместителем по коммерческим вопросам, возглавлял и профсоюзную организацию Института.

В 1993 году по семейным обстоятельствам, а также по приглашению уважаемой мною Дины Исабаевны вернулся в свою «alma mater» – на исторический факультет КазНУ имени аль-Фараби. И я был благодарен Манашу Кабашевичу и его заместителю Юрию Ивановичу Романову, которые с пониманием отнеслись к моему решению сменить место работы. С другой стороны, я еще несколько лет трудился в отделе этнографии на полставки, не прерывая свои научные исследования.

Вместе с тем, мне посчастливилось знать и его близких... Это, в первую очередь, относится к его сыну Ильясу Козыбаеву, студенту нашего исторического факультета, отличнику учебы, будущему доктору исторических наук, профессору, дипломату, партийно-государственному деятелю.

Это же относится к племяннику Манаша Кабашевича – Кумару Оразалиновичу Козыбаеву, выпускнику химического факультета нашего университета, отличнику учебы, активисту и спортсмену, в настоящее время руководителю одной из ведущих компании мукомольной отрасли республики «Қазақ Ұны».

Со студенческих лет знаком с младшим братом Манаш ага Сағымбаем Кабашевичем, выпускником факультета журналистики Ленинградского государственного университета имени Жданова, преподавателем нашего университета. Этому способствовало то, что в 1975 году я был комиссаром студенческого строительного отряда (ССО) КазГУ, закладывали нулевой цикл корпуса будущего юридического и философско-экономического факультета, а Сағымбай ага возглавлял интернациональный ССО университета в Германскую Демократическую Республику. Впоследствии, вернувшись «в родные пенаты», еще ближе познакомился с ним, уже доктором исторических наук, профессором, деканом факультета журналистики, лауреатом премии Союза журналистов Казахстана, президентом Академии журналистики республики, одним словом, достойным продолжателем семейной и интеллектуальной династии Козыбаевых, к тому же – неунывающим, вечно улыбающимся и позитивно настроенной личностью.

Завершая свои воспоминания о Манаше Кабашевиче хотелось бы подчеркнуть, что он прекрасно совмещал в себе лучшие черты патриота, ученого, интеллектуала, наставника, академика, директора Института, человека с большой душой, таким он останется в памяти его современников, коллег и учеников.

Плешаков А.А.

*Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева,
кандидат исторических наук (г. Петропавловск, Казахстан)*

**АКАДЕМИК МАНАШ КОЗЫБАЕВ – ИСТИННЫЙ ГРАЖДАНИН
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
(воспоминания о великом ученом и старшем коллеге)**

90-летний юбилей Манаша Кабашевича в этом году имеет особый смысл для научного сообщества историков Республики Казахстан, которое, в свою очередь, отмечает 30-летие независимости государства, что накладывает и особую значимость исторических событий, и важность и ответственность историков в осмыслении, интерпретации и передаче фактов и событий всех первобытных исторических эпох, социальных и политических явлений и преобразований в средние века, во времена вхождения в Россию и советский период и, несомненно, современные дни, которые история сможет оценить только по прошествии времени.

Благодатная земля Северного Казахстана дала просвещенному обществу мира много известных и ярких имен, в том числе мы можем назвать имя академика Манаша Козыбаева. Думаю, что природные и климатические условия лесостепи и степи, красота и просторы региона помогают развитию личности и умственных способностей. Одним из ярких представителей Северного Казахстана явился ученый с большой буквы, творческая, незаурядная личность, великий ученый и просветитель – это и есть Манаш Козыбаев.

Так много хотелось сказать об этом великом ученом, замечательном человеке, патриоте своей Родины, настоящем казахе и подлинном интернационалисте. Особо приятно и ответственно мне говорить о Манаше Кабашевиче, поскольку мне доводилось не только видеть его, но и неоднократно общаться с академиком в стенах Института истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова Академии наук Казахской ССЗ и Северо-Казахстанского университета.

Я горжусь знакомством с этим замечательным человеком. Мне повезло в том, что неоднократно довелось встречаться с Манашем Кабашевичем. Незабываемы те недолгие общения с великим ученым, которые дали мне в многое в понимании общечеловеческих ценностей. Манаш Кабашевич сыграл в моей судьбе определенную роль в становлении меня как ученого, хотя он не являлся моим учителем или наставником.

Вспоминаю его лучезарный взгляд из-за своеобразного прищура глаз, что примечается многими, кому приходилось общаться с этим замечательным человеком, его откровенную красивую улыбку и всегда доброжелательные слова, и отношения к окружающим. Именно таким он сохранился в памяти тех людей, кому по счастливой судьбе довелось встретиться с Манашем Кабашевичем.

Наше поприще – история, вечные поиски истины, экспедиции в степи и пустыни за артефактами, которые открывают завесу в истории нашей прекрасной страны, которую академик называл сначала «Кочевой цивилизацией» а затем, совершенно справедливо – «Степной цивилизацией». Преимущественно, на эту тему мы беседовали с Манашем Кабашевичем при редких, но ярких и запоминающихся встречах.

Манаш Козыбаев многие годы занимал пост директора института истории,

археологии и этнографии им. Ч. Валиханова. Именно по его инициативе встал вопрос о сохранении историко-культурного наследия и создании Свода памятников историко-культурного наследия Республики Казахстан по областям. Предметом нашего изучения являются памятники археологии, истории и культуры Северо-Казахстанской области. В этом деле его профессиональные задачи совпали с нашими интересами регионального характера. С 70-х годов он курировал подразделения, ведущие работу в этом направлении, нам молодым исследователям, приходилось много общаться с опытным руководителем по вопросам охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры Казахстана. При ИИАЭ им. Ч. Валиханова Манашем Кабашевичем был создан отдел Свода, где концентрировались все научные данные по памятникам Республики. Затем, с развалом Союза, эта работа была практически прекращена, и только в 2004 году снова остро встал вопрос о сохранении историко-культурного наследия. Правительством были выделены средства на учет, охрану и реставрацию памятников, причем, особое внимание уделяется археологическим объектам. Вновь появилась возможность возобновить работу по написанию Сводов памятников по областям, кстати сказать, Свод по нашей области был создан одним из первых в Казахстане. Историческая наука под руководством академика Козыбаева получила новый смысл и новое содержание.

Вспоминаю приезд в 90-е годы академика М. Козыбаева с профессором Аяганом Буркитбай Гелмановичем на конференцию в наш университет, когда мы сидели в президиуме и слушали доклады наших преподавателей и студентов. Я сидел как раз между этими именитыми историками. По поводу каждого доклада они перебрасывались фразами между собой и спрашивали мое мнение об отдельных фактах и заключениях, прозвучавших в сообщениях молодых преподавателей и студентов.

Надо сказать, что не все сообщения были на должном уровне, но Манаш Кабашевич в каждом докладе сумел найти достоинства, чтобы похвалить докладчиков и, в качестве совета, а не критики, подсказал над чем надо еще поработать начинающим ученым. В этом проявился такт старшего товарища и умение общаться с молодежью маститого ученого.

Борьба против манкуртов, против тех, кто не помнит и не хочет помнить своей истории – к этому призывал наш правофланговый боец исторического фронта – академик Манаш Козыбаев. Необходимо честно и правдиво без приукрас и принижений в освещении исторических событий, какими бы они не были, к этому всегда призывал Козыбаев. Но, в какой-то момент Манаша Кабашевича не стало, это была действительно невосполнимая утрата для всего научного сообщества.

Когда встал вопрос о присвоении имени нашему Северо-Казахстанскому государственному университету, мы с Канаевой Тамарой Михайловной, которая в то время была заведующей кафедрой «Всемирная история», а я заведовал кафедрой «История Казахстана и археология» обратились с письмом о присвоении нашему вузу имени замечательного человека и видного ученого Казахстана академика Манаша Кабашевича Козыбаева. Для нас, историков это было особо значимо, поскольку Манаш Кабашевич был истинным историком и, кроме того, нашим хорошим знакомым, с которым мы встречались не только в стенах Института истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова, но и в здании нашего университета.

Позднее, когда наш университет уже был удостоен имени академика Манаша

Козыбаева я познакомился с его супругой, милой апашечкой Сарой Пшембаевной, которая посвятила всю свою прекрасную жизнь Манашу Кабашевичу. С высоты прожитых лет начинаешь признавать, какую роль в твоей жизни играет или играла спутница жизни, которая всегда была рядом с тобой и была готова поддержать тебя в любых жизненных ситуациях. Эта красивая, небольшого роста женщина, была воплощением любви и нежности к своему мужу – Манашу Кабашевичу.

Десять лет назад, к светлому празднику Наурыз мы торжественно открыли музей университета в отреставрированном двухэтажном старинном здании братьев Светлинских – памятнике архитектуры XIX века, находящегося на территории университетского городка, что было удобно для создания музея университета и интернет-кафе в этом архитектурном ансамбле.

Архитектурно-планировочный проект реставрации и приспособления здания под музей был подготовлен по моей рекомендации. Реставрационные работы несколько затянулись, в связи с чем сроки написания тематико-экспозиционного плана, подготовка чертежей и заявок по изготовлению экспозиционного оборудования сдвинулись, из-за чего резко сокращались сроки создания экспозиции. Приходилось работать почти целыми сутками. Необходимо было расставить витрины, протереть стекла, разместить и закрепить экспонаты, написать и наклеить тексты, вся эта рутинная и в тоже время творческая работа и атмосфера царила в залах будущего музея.

Зал имени академика Козыбаева получился самым красочным и насыщенным и в этом неоценимую помощь оказала лично Сара Пшембаевна и родственники Манаша Кабашевича. При оформлении зала не возникало проблемы в поиске смотрительных экспонатов, рассказывающих о жизни и деятельности ученого, коллеги, друга, семьянина и гражданина Республики Казахстан. Прошло уже десять лет, но я считаю, что этот зал в нашем музее самый красивый и содержательный.

Стало доброй традицией нашего вуза – первокурсников, студентов университета для знакомства с учебным заведением посещение музея Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева, в котором отражена история вуза, достижения университета, преподавателей и студентов. Особое значение имеет представление в музее зала академика Козыбаева, где молодежь узнает о великом ученом, имя которого носит наш замечательный университет.

Рисунок 1 – здание музея СКУ им. М. Козыбаева

Рисунок 2 – зал академика Манаша Козыбаева

2-ШІ БӨЛІМ / РАЗДЕЛ 2

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАР ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Жүгенбаева Г.С.

*ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасы,
тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан)*

АКАДЕМИК М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫғыНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ҒҰМЫРНАМАТАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ- МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тарихшы-ғалым, академик М.Қ. Қозыбаевтың (1931-2002) шығармашылық мұрасы аса ауқымды және бірнеше тарихнамалық бағытқа негіз боларлық салмақты әлеуетке ие [1]. Ғалымның артында қалған осындай мол мұрасы тәуелсіз еліміздің тарихын түгендеуге, ұлттық тарихи сананы тереңдетуге теориялық-методологиялық тұрғыдағы сипатымен терең талдауларға түсе алады.

Кеңестік тоталитарлық жүйе заманында өмір сүре жүріп, азаматтық, тұлғалық болмысын ғылыми, қоғамдық және мемлекеттік қызметінде қаймықпай көрсете білген академик М.Қ. Қозыбаевтың шығармашылығына келу зерттеушіден тәжірибелі кәсібилікпен қоса, ғалымның өзі тұлғалар тарихын зерттеуде қолданатын әлеуметтік психологияның әдіснамасын меңгеруді қажет етеді.

Еуразиялық алып құрылықтағы бірнеше ұлттық мемлекеттердің қалыптасуына тарихи алғышарт туғызған Ұлық Ұлыс – Алтын Орданың мұрагері екендігін археологиялық артефактілер, фольклорлық, даланың ауызша тарихнамасы, сан түрлі тілдердегі жазба деректемелер әйгілейтін қазақ халқының перзенті өзінің тарихи ғылыми мектебінде салиқалы парасаттылықты ту етті. Империялық астамшылдықтың саяси-тарихи идеологиясындағы Ұлы Дала өркениетін мансұқтауға бет алған, тұтас ұлтты жасанды социализмнің құрбанына айналдырып, оның өмір сүру құндылықтарын, мәдениетін, тілін, дінін, сайын сахараның экожүйесін сақтаған көшпелі агроэкономикалық даму үрдісін жойған әпербақан билігі жағдайында өмір сүрген тұлға ұлт алдындағы парызын естен шығармады. Мұны ғалымның шығармашылығындағы зерттеу еңбектері, мақалалары, монографиялары, естеліктері, эпистолярлық мұрасы, публицистикасы негізіндегі қоғамдық-тарихи көзқарасы айғақтайды [1, 240-273 бб.]. Ұзақ жылдар Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының басшысы, академиялық тарих ғылымының ұйымдастырушысы тұсында да осы биігінен аласармады. Өзі өмір сүрген замананың тыныс-тіршілігін, ғылымға қатынасын, тіптен шектен шыққан қарадүрсін қарабайырлық саясаттың «қазақ мектебін бітірген студенттердің ана тілінде сөйлегендері үшін» ұлтшыл атандырған сәттерінің куәсі болумен қатар, еркіндігі жоқ халықтың бұрмаланған тарихи жадын астарлап іздеуге ұмтылған қайраткер ғалым артындағы ұрпағына еш әсірелеусіз шынайылығымен құнды естеліктерін жазып қалдырды [1-2]. Сондықтан ғалымның телегей теңіз мұрасының қалың қабаттарын игеру ісінде осы мәселелерді ескеру қажет.

Академик М.Қ. Қозыбаев шығармашылығының іргелі бағыты ғылыми тұлғатану жанрын дамытуға арналды. Отандық тарихнамада ғалымның «Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері» [3, 4-13 б.] деп аталатын еңбегінің өзектілігін сақтап, осы тақырыпқа арналған зерттеулерде методологиялық тұрғыдан негізге алынуы көп жәйтті аңғартады. Ғалымның бұл жұмысында тұлғатанудың ғылыми теориялық аспектілері, отандық тарихнамадағы орнығуы, зерттелу деңгейі, тұлға болып қалыптасу мен тұлғалықтың ара-жіктері, оның ортасы, көзқарасы мен дүниетанымын, қоғамдық, мемлекеттік биліктегі іс-әрекеті мен ұстанымы, биліктің қандай сипатына қарамастан ұлттық мүддені қорғаудағы ерік-жігері және адам баласы ретіндегі пенделік болмысы барынша объективті тұрғыдан талдауға алынады. Көне дәуірден бастап, өз заманына дейінгі тұлғалардың ғылыми ғұмырнамаларына тыңғылықты, байыпты зерттеулерін арнаған ғалым былайша ой толғайды: «Екі аяқты, жұмыр басты пенде – ғажайып құбылыс. Дүниеге келген әр адам әлем театрында өзі кейіпкер болып өмір кешеді. Ал сол кейіпкер тұлға болса – өмір театрының құдіреті. Қазақтың «Жүзден – жүйрік, мыңнан – тұлпар» дегені осыдан болса керек.

Тұлға – ол қандай қасиеттерімен елден ерек, жұрттан бөлек болуы керек? Тұлға – интеллект, ақыл, парасат иесі.

Халық басына күн туып, қиын-қыстау замана туғанда ғана тұлға өзінің өзгеден ерек ісімен, пәрменді күшімен, құдіретті көріпкелдігімен танылады. Ендеше, тұлға – табиғат сыйы, табиғи ортаның туы» – деген пайымы осы ойымыздың дәлелі» [3, 4 б.].

Автор тұлғатанудың күрделі сұрақтарын ашуға жіті мән береді. Кеңес дәуірінде тарих ғылымына үстемдік жасаған формациялық методологияның қалыбына салынған зиялылар тағдыры жайында: «...Қазақ зиялылары өмірі совет дәуірінде халқымыздың тарихында ара-кідік зерттелді. Көбіне ол революцияларға, шаруалар көтерілісіне, Қазан төңкерісінен кейінгі қайраткерлерге арналады. Бірақ мұндай іріктеме зерттеулер марксизм-ленинизм аясынан аса алмады. Басқаша айтқанда, жалпы зиялылары, оның ішінде қазақ зиялыларының тарихын зерттеуге негізгі кесел, бөгет болған ол коммунистік идеологияға негізделген кейбір методологиялық принциптер екені бұл күнде айқындалып келеді. Зерттеушілердің басым бөлігі осы тұста марксизм-ленинизмнің таптық принципін айыптайды. Мен бұл пікірге қосыла алмаймын», [3, 4-5-бб.] – деп жазады.

Бұдан ары тапқа бөліністің тарихи көнелігіне мән беріп, адамзат қоғамының ақсүйектер мен қара бұдұндарға жіктелуінің табиғи заңдылықтарына назар аударады: «Тарихи процестерді зерделеу барысында таптық айшық өрнек керектігі дау тудырмаса керек. Тапқа бөлуді топқа бөлуді марксизм-ленинизм ойдан шығармаған. Ежелгі түркі заманасында ақсүйектермен қатар будун-тобыр, қара халық болып бөлінгені белгілі. Ал орта ғасырда Әмір-Темір өз халқын 12 сыныпқа бөлген, ...Тарихты бір ғана таптың болмысынан, бір ғана таптың мүддесі тұғырынан, сол таптың идеология монополиясынан қарауында, пролетариаттың ғана ой-елегінен, зердесінен өткізуінде, сөйтіп тарих тонын теріс айналдыруында», [3, 5 б.] – деп пайымдайды.

Кеңестік кезеңдегі тұлғалардың қасіретін түсіну, зерттеуде ғалымның еңбегінің мәні зор. Академик М.Қ. Қозыбаев, кеңестік «қуыршақ мемлекеттік болмыстың» нақтылы сипаты ұлт мүддесін ойлаған тұлғаларға ауыр сын болғанын зерделейді. «...Ал большевизм болса, жалпыресейлік империя мүддесі үшін ұлттық мүддені құрбандыққа шалды.

Ұлтшылдыққа қарсы күресемін деп, ұлттық сипаты бар құбылыстарды аяққа басты, аз халықтардан шыққан ұлтжанды Отанын сүйген қайраткерлер ұлтшылдар болып қудалануға түсті, ұлттың өзін-өзі билеу принципі ұлы халықтың бөкесіне бастырып, қуыршақ мемлекеттік болмысты ғана оларға еншіге берді. Басқаша айтқанда, большевизм ұлттық патриотизм мен интернационализмнің бір-біріне кірігу мүмкіндігін сөз жүзінде атүсті мойындады, іс жүзінде оған қарсы болды, сөйтіп ұлтшылдық аясында өзі қалды» [3, 5 б.].

Ғұмырнама жанрын дамытудың уақыты келгендігіне тоқтала отырып, тарихшы ғалым, адам болмысын зерттеудегі әлеуметтік психологияның тәсілдеріне мән берудің маңызын көрсетеді. «...Қалай болғанда да тарихшы адам болмысын әлеуметтік психология жағынан зерттесе, шығарма толыққанды болары даусыз.

Біздің кейбір ғұмырнама жанрына қол сілтеген адамдар қазақ тарихына салт атты болып барып, аттан түспей үйге қайтқысы келеді. Ғұмырнама жазамын деген адам өз өмірін соған арнауы керек. Біздің қаһармандарға талдау жасауымыз көбінесе саяси тарихтың болмысын қайталайды. Тарихшы әулет сол қаһарманның жағына күні бұрын шығып алады, оның жауымен жауласады, дауласады. Әлеуметтік-психологиялық талдау өз жайына қалады», [3, 8 б.] – деген ғалым пікірімен келісуге тура келеді.

Ойшыл, зерделі ғалымның отандық тұлғатануды дамытудағы келелі мәселелерді саралап, жіліктеп берген талдауларын Ұлы Абай, ұлт зиялылығының өресі – Алаш арыстарының қызметімен, кеңестік кезеңнің қуғын-сүргіні мен ащы-тұщы қатынасын басынан өткерсе де саналы ғұмырын халқының тарихына арнаған Әлкей Марғұлан туралы еңбектерімен [3, 9; 174-181; 268-272 бб.] ұштастыруды жөн көрдік.

Жоғарыда аталған еңбегінде академик М. Қозыбаев Абай Құнанбаевқа тоқталып, «... Абай заманасы отаршылдықтың ашық түрі – арсыз түрі, қазақ сахарасын жайлаған кез еді. Ұлы ойшыл империяны білекпен жеңу мүмкін емес екендігін пайымдады, халық болашағын білім, өнер, өркениеті дамыған халықтар болмысынан іздеді», [3, 9 б.] – деп жазады.

Ұлттық тарихи танымда «Зар-заман» атанған Ресей империясының отарлық саясатының асқынған кезеңінде ұлы ойшыл, ақын, хакім Абай Құнанбайұлы (1845-1904) ортақ адамзаттық құндылықтарға негізделген аса күрделі шығармашылық мұраны қалдырды. Дәстүрлі көшпелі қоғамның хандық билік ету құқығынан айрылып, сыртқы басқыншылықтың әсерінен саяси-экономикалық және әлеуметтік-рухани тоқырау мен дағдарысқа ұшырауының куәгері болған Абай туындылары ауқымды деректемелік сипатымен ерекшеленеді [4].

Академик М. Қозыбаев «Абай және оның заманы» атты еңбегінде ұлы тұлғаның заманын, өмір шындығын сол кездегі тарихи қоғамдық құбылыстармен салыстыра зерттейді. «Абай өмір сүрген уақыт – Еуропа шеңберінде феодализм құлап, капитализм таққа отырған кезең. Ресейде Сенат алаңына шыққан декабристер, 1861 жылғы шаруаларға бас бостандығын беру, капитализмнің қанат жаюы оны ұйқыдан оятты, дүр сілкіндірді, рухани өмірінде қайта жаңару – ренессанс дәуірін тудырды.

Қазақ сахарасында XIX ғ. орта шенінде ғасырларға созылған ұлт-азаттық қозғалыс жеңіліс тапты. Отар өлкені «бейбіт» игеру кезеңі басталады. Қара шекпенді шаруалар шеруі, орыстандыру, шоқындыру жүріп жатты.

Хандық биліктің соңғы тамырларына балта шабылды, қазақ елін – әскери оккупациялаған Астрахань, Орал, Орынбор, Жетісу, Сібір казактары, көшіп қонған славян тектес шаруалар негізінде патша режимінің әлеуметтік тұғыры қолмен жасалды. 1871–1917 жылдар арасында империяның еуропалық бөлімінен 1,6 млн адам көшіп, елімізге қоныстанды. Қазақ халқы шұрайлы жерлерінен айырылып, шөл далаға – резервацияға қуылды. Ол өз жерінде бұратана, келімсек, қырғыз атанды», [3,174-175 бб.] – деп жазып, осы кезеңде, халық алдында «өмір не өлім» альтернативасы тұрғанын көрсетеді. «Осы тұста тағдыр Абайды «қазақ» деген кім, ол қайдан жаралды, қалай таралды, ол текті ме, тексіз бе, тілі, діні қандай, ұлттық болмысы қай халықтан биік, қайсысынан аласа? - дегендей сауалдар қойып толғандырып, ... ұлы дана қазақ халқының XX ғ. орыс өркениетін алтын көпір ете отырып, базарлы экономиканы меңгеріп, өркениет төріне өнер, білім, мәдениет арқылы әлем көгіне шығуды қалайды. Мал жұтайды, өнер жұтамайды деп, білім мен ғылымның замананы түзетер кілт екенін айқындайды», [5, 180 б.] – деп саралайды.

Осы орайда еліміздің Президенті Қ.-Ж. Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» тақырыбындағы мақаласында ұлы ойшылдың мұрасы жан-жақты, байыпты тұжырымдарға арқау болғанын, қоғамда зор серпіліс туғызғанын атап өткен ләзім [6].

Қ.-Ж. Тоқаев Абай аманатын тарихи-философиялық тұрғыда пайымдаумен қатар, қазіргі қоғамның шынайы болмысымен бірлікте ой елегінен өткізеді. «...Ақын ел-жұртын түрлі өнерді игеруге үгіттеді. Соның бәрі уақыттың талабы екенін ол анық аңғарып, ұлтына ертерек үн қатты. Тіпті қазір айтып жүрген интеллектуалды ұлт қалыптастыру идеясы Абайдан бастау алды деуге болады. Ұлы ойшыл әр сөзімен ұлттың өресін өсіруді көздеді. Сондықтан Абайды терең тануға баса мән бергеніміз жөн. Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы», [6] – деп жазды. Абай әлемінің қоғамның, мемлекеттің қалыпты дамуы мен ұлттың рухани-мәдени тұрғыдан өсіп өркендеуіне қосатын салмағын саралады.

Абай әлемінің пәнаралық сипатымен ұлттық тарихнамада еңселі орын алатын уақыты келді. Адамзатқа ортақ игілік білім мен ғылымның қадыр-қасиеті сайын сахарада өмір сүрген Абай ғұламалығында шырқау шыңына көтерілді. Көрнекті тарихшы-ғалымның Абай мұрасының түйінін осылай шешуі қисынды қорытынды.

Академик М.Қ. Қозыбаев ХХ ғасыр басындағы қазақ халқының мәдени, саяси оянуының жолбастаушылары ұлт зиялыларының Алаш мүддесі жолындағы жанкештіліктерін зор бағалады. «...Ғасыр басында жалпы бүкілресейлік мұсылмандардың стратегиялық бағытын шыңдауға қатысқан Әлихан бастаған қазақтың Алаш реформаторлары бой көтерді. Оның себебі де жоқ емес еді. ...Алаш – ағартушылықтың реформаторлық азаттық жолына шарықтаған шағында заман талабынан туындады. Ол негізінен еуропалық конституциялық даму жолын қалады. Ресей империясын демократиялық жолға салып, автономиялы ел болуды көкседі», [3, 9 б.] – деп жазды.

«Итальяндық ойшыл философ Джамбаттиста Виконың әр халықтың тарихында үш кезең – құдайлар кезеңі, геройлар (батырлар) кезеңі, адамдық кезең бар дегені белгілі. ...ХХ ғасыр басында жаңғырту дәуірінің негізін салған Алаш ұрпағы «құдайлар» заманасы. Дүниенің төрт бұрышын тірегендей Әлихан, Ахмет, Халел, Мұстафалар құдай емес, бірақ сол құдайдан кем емес екі

аяқты жұмыр басты пенделер. Олардың ғұмырнамасын жазу – ата тарихтың бір жауапты парызы да қарызы» [6,13 б], – деп жазды.

Ғалымның ырықсыз мұғажырлықта жүріп, тұтас Түркістан бірлігінің тарихи-ғылыми және саяси іргетасын қалап кеткен XX ғасырдың көрнекті тұлғасы Мұстафа Шоқай туралы тұжырымдары аса құнды: «... Шығыс пен батысты біріктіріп, жалпы түркілік тұтастықты шыңдау Мұстафа Шоқайдың еншісіне тиді. Оның 1916 жылғы қазанда құрған «Түркістан бірлігі» (Шоқай, Тынышбаев, Сұлтанғалиев, Заки Вали) осының айғағы. Мұстафа Шоқайдың Түркістандағы жәдид ұйымдарының басшысы бола тұра қазақ «Алашының» басшылығына қоса сайлануы оның осы үйлестірушілік қызметін көрсетеді. Заки Валиди Тоғанның Кіші Башкирия мен Қазақстанды, Түркістанды қосу жөніндегі идеясы да осы жалпытүріктік бірлік стратегиясын жүзеге асырудың бір варианты болса керек», – [6,9 б.] дейді.

М. Шоқайдың кеңестік империялық биліктің түркістандықтарға жасаған аярлығы мен қиянатын әлемнің демократиялық, зайырлы, мәдениетті қоғамына жеткізген жанқиярлық күресі тарихтан белгілі. Ол өз естеліктерінде кеңестік жүйе аяусыз қаралаған сол бір тарихи мүмкіндік туған кезеңде түркі бірлігінің теориядан практикаға ұласқан қысқа ғұмыры жайында, саяси күрес тәжірибесінің ізашары туралы кеңінен ой бөліседі, талдайды, зерделейді. «...Біздің балаң ұлттық қозғалысымыз тарихында, уақыты келгенде еске алып отыруымыз керек болатын бірнеше маңызды күндер бар. Сондай тарихи күндердің бірі – 1917 жылғы 10 желтоқсан. Осы күні Қоқан қаласына жиналған IV Түркістан Төтенше құрылтайы Түркістан автономиясын жариялаған еді. Біз бұл оқиғаны қазіргі ұлтты құтқару қозғалысымыздың алғашқы қадамы, осы жолда басылған жасқаншақ қадам деп қараймыз.

...Заман басқа бір мазмұнда өзгерді. Халқымыз саяси жақтан есейді. Қазір өзін ержеткендей сезінеді. Ол қазір ұлт мүддесі тек өз билігі өз қолында болғанда ғана өз қалауы бойынша шешіліп, қамтамасыз етілетінін жақсы біледі. Ұлттық тәуелсіздік – бізді дүниеден оқшаулап тастайтын Қытай қорғаны болмайтыны сияқты, ешкімнің құқығына қарсы қойылмайды да. Ұлттық тәуелсіздік – отаршыл озбырлардың езгісінен, талан-таржысынан атамекеніміз бен халқымызды құтқару қозғалысы болып табылады [16, 131-132 бб.].

Шоқайтанудың болашағына сеніммен қараған академик М. Қозыбаевтың, әлемдік деңгейдегі тұлғаның артындағы мұраларын жинақтау мен зерттеудің даңғыл жолы ашылар деген үмітін жазып қалдырғаны сүйінішті.

Тарихшы-ғалым М.Қ. Қозыбаевтың қазақ халқының тоталитарлық жаппай бақылау жағдайында тарихи жадынан айырылмауына өмірін арнаған ғұлама ғалым Әлкей Марғұлан туралы ой-толғамдары ерекше. Дала перзентінің туғанына 90 жыл толуына арналған мақаласында ғалым толғана жазады: «Әлкей Марғұлан. Бұл есімді атаған кезде қазақ қауымының оның тарихының бір белесі көз алдына келеді. Ол – қаһарлы да шерлі, айбынды да мұңды ерлік пен қасіретке толы XX ғасыр. Ол сол ғасырды дүбірлеткен күмбірлеткен, көсем сөз бен қаһарлы іспен бірге қайғы-қасіретке батқан ерлердің заманы. Ол заман – Алаш азаматының заманы, елім деп еңіреген, халқым деп қайысқан қаһармандар заманы», – дей келе, кәсіби шығыстанушы Ә. Марғұланның археологиялық салаға мамандануының құпиясының кілтін ашады: «...Сыр, Талас, Шу бойындағы Отырар, Тараз, Сайрам, Сығанақ қалалары арқылы Әлекең көне тарих құпиясына үнілді. Балқаш, Тоқырауын, Бетпақдала, Шерубай – Нұра жаңасындағы Бегазы-Дәндібай, Баласар, Елшібек, Қарқаралы,

Кент, Бесоба, Кеңтөбе, Баянауыл, Ереймен Қаракөл өңірі, Кеңгір, Жезді, Сарысу атасу өзендерінің бойы, Алтын Шоқы – Сарыарқа белінің тарихын зерттеді. Көшпенділер мен қала өркениетіне Отан болған Ұлы даланың құпиясын ғылыми түйіндеді. Міне, Әлкей Хақанұлы Марғұланның ғылымға сіңірген сан-салалы еңбегінің ең басты нәтижесі – ол барша әлем тарихында қазақ сахарасындағы көшпенділер өркениетінің орны мен маңызын ашуда, қазақ деген халықтың тарихи дамуы негізінде этнос болып қалыптасуын көрсетуінде. Халқымыздың әлем тарихындағы мәртебелі дәрежесін, мәртебелі қасиетін ашып беруінде болса керек» [7, 268-269 бб.].

Қазақстан тарихнамасындағы Ә. Марғұланның ғылыми ғұмырнамасының өзі дара тақырып. Империялық, жасанды билік құрылымдарының хронологиялық шеңбері қысқа келетінін көрегендікпен болжаған ғұлама ғалым Ә. Марғұлан, халқының келешегіне сенді. Сол сенімділік оны сайын сахара өзінің байырғы жұрты туғызған жергілікті сан алуан деректемелерге толы деген ұстанымынан айырған жоқ [8]. Мәселен, көшпенділердің тарихи жады – даланың ауызша тарихын: «...Қазақ халқына көп ғасырдан бері мұра болып келе жатқан ғажайып аңыздарды, мазмұны ертегіге айналған терең мифтерді, жан күйін көкке сермейтін асқақ ерлік жырларын, фәлсафалық қария сөздерін тереңнен алып қарасақ, онда бүкіл дүние мәдениетіне қосылатын бір үлкен сәулетті сыр бар екені көрінеді. Бұл жойқын шығармаларды ту баста келіп шығуының өзі бір - жарқын дүние. Оны ең алғаш келістіре шығарған елдер ерлік дәуірін басынан кешірген, қазақтың байтақ даласын қоныстаған сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар, олардың соңын ала қарыштаған ұрпақтары – оғыздар, қыпшақтар, қарлұқтар (қазылықтар), наймандар, керейлер, пешенелер, хазарлар» [8, 5 б.] – деп түйіндейді.

Ә. Марғұлан даланың ауызша тарихының үлгісі батырлар жырларының, эпостық мұралардың жазба деректердің мәліметтерінен ауытқымайтын шынтуайтты дәлдігін айқындайды: «...Қазақ эпосында басқа тарихи жағдайда қалыптасқан өзге халықтардың эпосында кездесетін негізсіз фантастика мен мәнерленген мифологиялық әшекейлер жоқ. ... қазақ эпосы халықтың жадында мықтап орын алған тұтас тарихи оқиғалардың немесе тұрмыс жағдайларының ұрпақтан ұрпаққа берілген жырлы әңгімесі болып шығады. Қазақ эпостары тарихи фактілер мен тұрмыс болмыстарын қалпына келтіруде, көрсетуде жылнамалық жазбалардан кем түспейді, ол халықтың жазу-сызуы жоқ кезеңде оны алмастыра алған. Ондағы оқиғалардың шындықтан ауытқымағанын тарихи әдебиеттер де дәлелдеп береді. Бұл дәлдік әсіресе эпикалық аңыздар мұрагерлік жолмен әнші-әкеден, әнші балаға тікелей берілген кезде толық сақталған» [9, 37 б.].

Академик М. Қозыбаев пікірімен түйіндесек, «... Әлекең дала перзенті. Ол еліміздің ең үлкен шаһарында оқып, ең даланы аңсап келетін-ді. Өзінің өксігін басып, арманын тек далаға ғана айтатын, ағынан жарылатын. Осы даламен оның ғажайып достығы оны саясаттандырған ғылымнан алшақ ұстауға дәнекер болды, ал топалаң-зобалаң заманда ұзақ уақыт экспедицияларға кеткені ғалымды қуғын-сүргіннен аман сақтап қалды. Дала перзенті өзінің осы сүйіспеншілігін өмірінің соңғы күніне дейін өз бойында бойтұмардай сақтады, оны иманына айналдырды» [10, 270 б.].

Ұлт тірегі боларлық тұлғалардың ой еркіндігі, ұлтының тәуелсіз билігі жоқ заманында өмірінің саналы ғұмыры өткен азамат, ғалым, академик М.Қ. Қозыбаевтың әрбір талдаулары, пайымдаулары диалектиканың даму

заңдылығын қаперге салады. Тұтас ұлтқа, ұлттық тарихи санаға шабуыл, ұлт зиялыларын дүркін-дүркін саяси-моральдық жаншу физиологиялық жоюмен жалғасқан кезеңде, мойымай, мүжілмей, қаймықпастан елдік мұрат жолындағы сан қилы күрестің жүгін көтеріскен ұлт тұлғаларының бүгінгі ұрпаққа аманатының өзі – осы. Тәуелсіз ұлттық мемлекеттілікпен бірге оның тарихнамасын кеңейтіп, тұлғатану бағытын қалыптастыруға ұмтылған академик М. Қозыбаевтың ғылыми мектебі сонысымен өміршең іргелі. Ұлттың мінезі мен болмысын осындай тұлғалардың қажырлы іс-әрекеті мен ғылыми шығармашылық мұраларының айғақтайтынын тарихтың өзі дәлелдеп берді.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

- 1 Асылбеков М., Төленова З. Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері. – Алматы: Елтаным, 2014. – 280 б.
- 2 Историк в меняющемся мире. Тарихшы және оның заманы / Сб. документов. Сост.: И.М. Козыбаев, Ш.У. Тулеуова. – Алматы: Раритет, 2021. – 480 с.
- 3 Қозыбаев М. Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері / Тұлғалар тұғыры. / Құраст.: І. Қозыбаев. – Алматы: ҚазАқпарат, 2009. – 540 б.
- 4 Жүгенбаева Г. Ұлттың өре өлшемі // Егемен Қазақстан. – 2020. – 30 сәуір.
- 5 Тоқаев Қ.-Ж. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Егемен Қазақстан. – 2020. – 9 қаңтар.
- 6 Қозыбаев М. Тұлғалар тұғыры. – Алматы: ҚазАқпарат, 2009. – 540 б.
- 7 Мұстафа Ш. Таңдамалы. Т.1. – Алматы: Қайнар, 1988. – 512 б.
- 8 Маргулан А. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Казахского Филиала Академии Наук СССР. Серия историческая. – 1946. – №2 (27). – С.75-81.
- 9 Маргулан А. Эпические сказания казахского народа: Автореферат дисс... доктора филологических наук.: 10.01.09. – Алматы, 1946. – 42 с.
- 10 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.

Мамытова С.Н.

*тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор
Astana IT University (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)*

ХХ ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ МӘЖБҮРЛІ ҚОНЫС АУДАРУЫНЫҢ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ КОНТЕКСІ

Қазақ қоғамында ХХ ғасырдың 30-жылдарындағы ұжымдастыру мен ашаршылық уақытындағы қайғылы оқиғалар жайлы тарихи естеліктердің маңыздылығы тек тарихи әділеттілікті қалыптастыруда ғана емес, сонымен қатар әлеуметтендіру мәселелерін шешу, азаматтарда патриоттық сезім қалыптастыру, ұлттық бірегейлікті нығайту үшін де маңызды. Осыған орай, отандық тарихнамада осы тақырыпқа байланысты ізденістің жоғарылағаны байқалады. Сөзсіз, зерттеу бағыттарының кеңеюіне бұрын жабылған мұрағат қорларының құпиясыздандырылуы, арнайы сараптамалық комиссиялардың құрылуы, әртүрлі диалог алаңдарының ұйымдастырылуы сияқты мемлекеттің жүргізіліп жатқан саясаты ықпал етуде. Соңғы кезде отандық тарихнамада қарқынды айналыс

алып жатқан ашық пікірталастар мифологиялық процестердің шектелуіне ықпал етеді. Бүгінгі күнге дейін жарияланған кешенді ғылыми еңбектер терең және объективті талдауды қажет етеді. Бұл, әсіресе қоғамдық сананың деформациялануының алдын-алуы үшін қажет.

Бұл мақала мақсаты белгілі бір дәрежеде тарихнамаға шолу жасау арқылы қазақ «көшпенділердің» тарихымен байланысты ғылыми еңбектерді жүйелендіру мен жинақтауға ықпал ету. Оған жету үшін тақырыптың ең даулы аспектілері көрсетіліп, тарих ғылымының дамуының әртүрлі кезеңдеріне тән мәселені зерттеу ерекшеліктері қарастырылды.

Тарихнамалық талдау жүргізілу барысында XX ғасырдың 30-жылдары қазақтарды күштеп қоныс аударылуы туралы мәліметтерді қамтитын ұжымдық еңбектер, монографиялар, ғылыми мақалалар, диссертациялық зерттеулер, конференциялар мен семинарлардың материалдары қолданылды.

Зерттеліп жатқан тақырып бойынша, тарихи көрініс қалыптастыру ерекшелігі мәселелік принципке сүйенуге тірек болды. Сонымен қатар, әдіснамалық негізді жүйелік тәсіл мен тарихнама қағидатын құрады. Мәселелік-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы, типологиялық әдістер қолданылды. Тарихнамалық фактілерді зерттеу барысында олардың пайда болу шарттары мен өзара әсері ескеріле отырып, логикалық талдау әдісі қолданылды.

XX ғасырдың 30-жылдарында «көшпенділер» деп аталатын қазақтардың қайғылы тағдырымен байланысты мәселелерді негізінен Қазақстандағы XX ғасырдың 20-30 жылдары ашаршылық тарихы жөніндегі зерттеулер шеңберінде талқылана бастады. Бұл үдерісті кеңес тоталитарлық режимінің құлауымен және Республиканың тәуелсіздік жариялануымен байланыстыруы заңдылық.

Белгілі болғандай, XX ғасырдың 90-жылдары басында тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мақсатында, Кеңес үкіметінің қылмыстарын толық ашу, жазықсыз қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау мақсатында арнайы комиссиялар құрылды. Академик М.К. Қозыбаевтың жетекшілігімен ғылыми комиссия құрылып, оның құрамында танымал қазақстандық ғалымдар К. Нұрпейсов, Г.С. Сапарғалиев, Ж.Б. Абылхожин, М.К. Қойгельдиев, К.С. Алдажұманов, Т.О. Омарбеков, М.Б. Татимов, В.К. Григорьев, Ю.И. Романов, М.Ж. Хасанов және т.б. жұмысын бастады. Комиссия мүшелері жаңа, ертерек құпияланған құжаттарды пайдалана отырып, «Қазақстандағы ашаршылық» атты алғашқы тұжырымдаманы қалыптастырды. Алғаш рет аштық қазақ халқына қарсы геноцид ретінде жарияланды. Осы кезеңде жарық көрген мақалаларда ашаршылық себептері мен салдарын объективті түрде талдауға талпыныстар жасалды. XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы Қазақстандағы адамдардың жаппай қырылуына әкелген оқиғалардың драматизмі бойынша ерекшелігі байқалды. М.К. Қозыбаев, Ж.Б. Абылхожин, М.Б. Татимов ұсынған санақ бойынша 1,75 млн. адам аштықтан қайтыс болды [1, 71].

Қазақ диаспорология саласындағы жетекші маман Г.М. Мендикулова қазақтардың жаппай қырылуына әкелген Қазақстандағы заңсыз күштеп ұжымдастыру жылдарын, қазақ халқына қарсы жасырын геноцид екенін растап, баға берді. Ол бұл қайғылы жағдайларды «этнотцид» деп атады. Оның айтуынша, бұл процесс Қазақстандағы үлкен адам шығынымен, сондай-ақ шамамен 1 млн 30 мың халықтың көрші Ресей, Өзбекстан, Түркіменстан, Қарақалпақстан, Қытай, Иран, Ауғанстан аумақтарына кетуімен қатар жүрді. Олардың 616 мыңы біржолата қоныс аударып, 200 мыңға жуық қазағы Қытай,

Моңғолияға, Ауғанстан, Иранға көшіп, кейін 414 мың қазақ Қазақстанға оралды [2, 29]. Г.М. Мендикулова Қазақстанмен шектесетін Ресейде (Астрахань, Орынбор, Қорған, Омбы, Таулы-Алтай автономиялық облысы), Өзбекстанда (Сырдария, Шыршық, Қызылқұм, Мырзашөл аудандары) және Қытайда (Алтай аудандары, Тарбағатай, Іле, Құлжа, Еренқабырға, ШҰАР-дағы Баркөл Құмыла) тұратын қазақтарды «соғыстар, аннексия, шекара даулары немесе отарлық модельдер кешені» нәтижесінде «олар тарихи отанынан тыс жатқанымен өз аумақтарында тұрады» деп ирредентке жатқызды [2, 29]. Авторы (Мендикулова, 1997 ж.) «Қазақ диаспорасының тарихи тағдыры: пайда болуы мен дамуы» монографиясында қазақ диаспорасының қалыптасу процестері мен себептерін талдай отырып, «қазақ диаспорасы өзінің бүкіл тарихында көшіп-қонуы күштеу немесе мәжбүрлі сипатқа ие болды» деп жазды. Ғалым зерттеуге маңызды сұрақтардың бірі-үштұғырлылық мәселесін көтерді. Ол – «үш негізгі компоненттен өзара қарым-қатынас, өзара тәуелділіктен және өзара байланыстан тұратын қазақ диаспорасы, Қазақстан Республикасы және біздің Отандастарымыз» [2, 174].

Ашаршылық туралы жалғыз жеке дара тәуелсіз түсіндірулермен қатар конференция мен семинарлардың материалдар жинағы мен ұжымдық еңбектері шықты (Халық үнсіз емес, 1996) [3]. 1995 жылы Алматыда өткізілген «Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру және саяси қуғын-сүргін» конференциясы кең резонанс тудырды. Конференцияға жаппай қуғын-сүргіннің – ГУЛАГ-тың бұрынғы тұтқындары, атылған кулактар мен байлар деп аталатындардың балалары мен немерелері, сондай-ақ жер аударған халықтардың ұрпақтарының қатысуы ерекше атмосфера келтірді. Олардың қатысуы, сондай-ақ қалың жұртшылықтың осы тақырыпқа деген қызығушылығы, қойылған тақырыптың ғылыми ғана емес сонымен қатар қоғамдық-саяси дыбысқа ие болғандығын куәләндырады.

XX ғасырдың 30-жылдарында аштықтан қашқан қазақтардың қайғылы тарихымен тікелей байланысты алғашқы ғылыми еңбектердің бірі – М. Малышева мен В. Познанскийдің «Қазақтар-Батыс Сібірдегі аштықтан босқындар. 1931-1934 жж.» атты ұжымдық монографиясы болды [4]. Авторлар XX ғ. 20-30 жж. Республикадан тыс, Сібірге қоныс аударған қазақтардың өмірлері үшін күрес тарихын зерттеді. Олар 1921-1922 мен 1930-1934 жылдардағы ашаршылықтың демографиялық дағдарысқа қалай әкелгенін көрсетті. Бұған шаруалар көтерілістерін басуға, кулактарды жоюға Сталиннің қуғын-сүргінге бағытталған жазалау саясаты әсер етті. Сондай-ақ олар Сібірдегі орыс халқының қазақ диаспорасына ықпал ету мәселесін қарастырып, жергілікті халық тарапынан босқын қазақтарға достық қарым-қатынас пен көмек көрсету фактілерін келтірді.

Зерттеулердің жаңа өрлеуі 2000 жылдары байқалды. Бұл ресми саясат пен жаңа мұрағат қорларының қолжетімді болуымен байланысты болды. Белгілі қазақстандық тарихшы Талас Омарбеков Қазақстанның құпия мұрағаттарын пайдаланып, 2003 жылы «Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері» атты кітабын басып шығарды. Онда ол адам шығынын 3 млн 379 мың 500 адамға бағалап, оның миллионға жуығы босқындар деп көрсетті. Оның ойынша, аштықтың басты себебі ұжымдастыру соңына қарай мал басының 40 миллионнан 4,5 миллионға қысқаруымен қатар дәстүрлі қазақ мал шаруашылығының жойылуы болды [5].

1932-1933 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық уақытының нақты

көрінісін қалпына келтіру үшін Ш. Уалиханов атындағы Тарих және этнология институты мен Мемлекет Тарих институты орасан зор жұмыс атқарды. 2012 жылы Б.Ғ. Аяған, Ж.У. Қыдыралина, А. Аунасова, А.Н. Қашқымбаевтың «1392-1933 жылдардағы ашаршылық туралы ақиқат» атты ұжымдық монографиялары жарық көрді. Онда ұжымдық қарсылық пен колхоз құру саясатына қарсы тұрып, аштықтан құтылудың дұрыс әдісі жаппай қоныс аударуға баға берілді [6, 228].

Тарихшылардың мәселені бірлесіп талқылаулары және «Қазақстандағы ашаршылық: халықтың қасіреті және тарих тағылымы» [7], «1930 жылдағы Украина мен Қазақстандағы ашаршылық: тарихнама сұрақтары және мәселелерді зерттеудің жолдары» [8] атты конференциялар жинақтарын жариялаулары жоғары бағалауға лайық. Онда көрсетілген сенімді құжаттарға негізделген баяндамалар, жалпы қасіретті ашуға мүмкіндік беріп, оның сабақтары ғасырлар бойы халықтар достастығының тарихи байланыстарын нығайтуға көмектесуі қажет. Қазақстандық тарихшы ғалымдар Е.Б. Сыдықов, Б.Ғ. Аяған, З.Е. Кабулдинов, М.О. Абсеметов, Т.С. Садыков және т.б. баяндамалары үлкен қызығушылық тудырды.

Кеңейтілген пікірталастардың осы мәселе бойынша басты қатысушылары қазақстандық, украиндық, ресейлік зерттеушілер болды. Ғалымдар пікірталасы негізінен 1932-1933 ашаршылық себептері, ауқымы мен салдары туралы болды. Көпшілігі Қазақстан мен Украина аумағындағы ашаршылық құрбандарының ауқымының кеңдігін растағанымен, түрлі себептерге байланысты әртүрлі көзқарастар байқалды. Егер біреулері ашаршылықты, Сталиннің орталықта және Голощекиннің Қазақстанда жіберген Кеңес үкіметінің асыра сілтеу нәтижесі ретінде қарастырса, енді біреулері жасанды түрде жасалған жаппай ашаршылықты ұлттың және халықтардың бірігуін басып-жаншу үшін жасалған деп есептеген.

Профессор Е.Б. Сыдықов партиялық-кеңестік басшылықтың қателіктері ресми түрде «көшпенділер» деп аталатын «бақытсыз адамдардың» үлкен массасының пайда болуына әкеп соқтырғанын атап өтті [9, 9]. Ғалым қазақ халқының республикадан тыс жерлерге қоныс аудару контекстінде ашаршылық мәселесінің бірқатар маңызды аспектілері: саны, қайғылы жағдай ауқымы, қоныс аудару бағыттары, тұратын жердегі өмір сүру жағдайларын көтерді.

Талқыланып жатқан мәселелердің бірі – Қазақстанға XX ғасырдың 30-жылдарында ашаршылық кезінде қоныс аударған көшпелілер санын анықтау. Кеңес уақытында олардың есепке алынбауы бұл мәселенің зерттелуіне едәуір қиындық туғызуда. Тек Батыс Сібірдің аумағына қоныс аударған қазақтар саны 50 мыңға жуық адам екендігі ресми түрде мәлімделді. Бірақ З.Е. Кабулдиновтың мәліметі бойынша «олардың саны кем дегенде 18-20 есе көп болды деп көрсетілген» [10, 54]. Е.Б. Сыдықов Қазақстаннан қоныс аударғандар саны 1030 мың, оның 616 мыңы елге қайта оралмады деп көрсетті.

Зерттеушілер үшін азды-көпті шешілген мәселелердің бірі қоныс аудару бағыты туралы мәселе. Ғалымдар Қазақстандық босқындардың ең көп ағынын шекаралас аймақтардан Қырғызстан, Орта Азия Республикалары, сондай-ақ Поволжье, Оңтүстік Орал, Батыс Сібірде тіркеді.

Е.Б. Сыдықовтың айтуынша: «қазақтардың бір бөлігі Шығыс Сібірге де келген»... Сібір негізінен Ұлы және Орта жүз руларынан кем дегенде 100 мың қазақты қабылдады [9, 14]. Новосібір облысы мемлекеттік мұрағатының қорының үлкен дерекқор базасында, ғалым қазақ халқының қасіреті, бүкілхалықтық бақытсыздықтың құрбаны болған жетім балалардың тағдырына ерекше назар аударды.

Дала өлкесі мен Батыс Сібір қазақтарының тарихының жетекші маманы З.Е. Кабулдинов бай этнографиялық және архивтік материалдарды қолдана отырып, XX ғасырдың 30-жылдарындағы оқиғаларға «орталық өкілдері құрастырған, жасанды ұйымдастырылған аштықтан қазақтар мен украин халқы көп жағдайда және едәуір дәрежеде көп зардап шекті, нағыз этникалық геноцид, – деп баға берді» [10, 64]. Ол қазақтардың мәжбүрлі түрде қоныс аудару бағыттарын, жаңа қоныс орындарында қазақ «көшпенділердің» мәселелерін қарастырып, неге қоныс аударылған қазақ халқының саны жасырылып жатыр? – деген сұрақты көтерді.

Зерттеуші В.И. Сергейчук көптеген ашыққан қазақтар үшін қоныс аударуды құтқарылудың жолы деп көрді. Оның пікірінше, сол кездегі ҚАСКР басшылығының өтініші, бойынша халықтың белгілі бір уақытқа қоршаған көрші аймақтарға уақытылы қоныс аударуы мыңдаған адам өмірін аштықтан құтқарды [11, 164]. Ол астық дайындау науқаны кезінде биліктің қазақ халқына қарсы жүргізген террор әрекеттері қоныс аудару себептерінің бірі деп көрсетті. Қазақстан Президенті мұрағатының 141 қорындағы құжаттарға сүйене отырып, ол Қазақстан билігінің «көшпелі элемент» мәселесін шешуге тырысқанын көрсетті. Аудандық және облыстық партия ұйымдарының алдына қойылған басты міндет: «көшпенділерді» дереу ауылдағы өз орындарына оралуын ұйымдастыру. Осы мақсат үшін сол кезде басым болған топтық-әкімшілік саясаты негізінде кейбір іс әрекеттер жасалды. Атап айтқанда, Оңтүстік Қазақстанға ашаршылықтан зардап шеккен қазақтарға мақта жинауға вагондар жөнелтілді. В.И. Сергейчук «қазақтардың 38 вагоны құрылып, Пахта-Арал ауданына жөнелтілді» – деп жазды. Алайда, Ташкентке дейінгі жолда 3 килограмм нан орнына жолға тек 500 грамм бидай беріліп, ол ашығуға әкеліп, 25 баланың, 2 ересектің қайтыс болуына әкеп соқтырды [11, 173].

Қазақтар «көшпенділер» туралы ақпараттарды қамтитын мақалалар «Еуразия қазақтары: тарихы мен мәдениеті» (2016) ғылыми еңбек жинағында бар. А.Б. Алдашева, Г.Т. Телебаев «Қырғызстандағы қазақтар: тарих және қазіргі заман» мақаласында XX ғ. саяси оқиғалардың (1916 ж. көтеріліс, 1920-1930 ашаршылық, қуғын-сүргін) Қырғызстандағы қазақ диаспорасының қалыптасу процесіне әсерін талдады [12]. Профессор З.К. Құрмановтың деректеріне сүйене отырып, олар «125 мың қазақ босқындары Қырғызстанға келді» – деп жазды [13]. Жаппай ашаршылық жылдарында қазақтар Қытай, Моңғолия, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан кейін Иран мен Ауғанстанға 1921-1922 және 1932-1933 жылдары неғұрлым қарқынды көшті [12, 7].

Шекаралық аудандардағы қазақтардың этникалық сана-сезімін белгілі тарихшы Ж.А. Ермекбаев зерттеді. «1991-1997 жылдары РКФСР және КСРО құрамындағы Ресей қазақтары» атты еңбегінде ол ұжымдастыру мен ашаршылық кезеңіндегі мәжбүрлі қоныс аудару туралы мәселені қозғады [14].

Ғалым М.М. Қозыбаева студенттердің Батыс Сібірдегі қазақ диаспорасының қалыптасуының тарихи аспектілерін зерттеуге арналған ғылыми жобаларына жетекшілік етті. XX ғасырдың 30-жылдарында аштық куәгерлері мен олардың ұрпақтарының естеліктері талданды. Омбы, Новосібір, Тюмень облыстарының мемлекеттік архивтерінен құнды материалдар табылды. Новосібір облысында 1939 жылы қазақтар саны 20 мыңға, Омбы облысында 50 мыңға дейін, Алтайда олардың саны 30 мыңға жуықтағаны анықталды. Жоба авторлары «көшпенділердің» тайпалық құрылымдарын талдады. Олардың деректері бойынша, олар негізінен Солтүстік даланың, Орта жүздің арғын, керей, қыпшақтары

болды [15, 15]. Жиналған материалдар жарияланды. М.М. Қозыбаеваның «XX ғасырдың 30-жылдарындағы Батыс Сібірдегі қазақ халқының қоныс аудару процестері мен әлеуметтік-экономикалық жағдайы» мақаласында мәжбүрлі қоныс аударушылардың жергілікті шаруашылық ерекшелігіне бейімделуі, колхоздар мен өнеркәсіптік кәсіпорындарда «көшпенді» қазақтардың жұмысқа орналасуы туралы жазылды. Автор мүліксіз, меншіксіз, тұрғылықты жерінен тыс өмір сүріп жатқан қазақтардың ауыр жағдайын айқын көрсетеді.

Қазақстанның ірі демографы А.Н. Алексеенко «Қазақстанның ауыл халқы. 1920-1990 жж.» [16]. Қазақстан ауыл халқының саны динамикасын, ұлттық құрамын, қоныс аудару және табиғи қозғалыс динамикасын зерттеді. Ол бұған дейін жабық тұрған 20-30 жылдардың басындағы аштықтың демографиялық салдары, 20-30 жылдары Қазақстанға жаппай қоныс аудару, 30-40 жылдардағы саяси-қуғын сүргінге ұшыраған халықты жер аудару сияқты мәселелерді қарастырды.

Б.А. Мұсаев «XX ғасырдың 20 жылдарының 1 жартысындағы Қазақстандағы ашаршылық: тарихи, әлеуметтік-саяси талдау» атты диссертациялық жұмысында XX ғасырдың 20-шы жылдардың бірінші жартысында болған әлеуметтік-саяси үдерістерді зерттей отырып, 1932-1933 жылдардағы ашаршылықтың себептері, ауқымы мен салдарын баяндады. Ол ҚАСКР-нің 5 губерниясында болып, аштықтың әлеуметтік-экономикалық, демографиялық салдарын зерттеді. Мұсаев Б.А. ауыл-шаруашылық, азық-түлік, шаруашылық-экономикалық шығындарға, сондай-ақ адамдардың денсаулық пен өліміне әсеріне талдау жасады.

Архив қызметі 2000 жылдары ерекше белсенді жұмыс істеді. Мұрағатшылар бастамасымен бірқатар диалог алаңдары ұйымдастырылды. 2016 жылдың сәуірінде Қазақстан Республикасы Президентінің архиві «1930 жылдағы Қазақстандағы ашаршылық: құжаттар мен фактілер» тақырыбында дөңгелек үстел өткізілді. Осыған ұқсас мәселелер аймақтық мұрағаттар еңбектерінде жалғасын тапты. Осы тақырыпқа байланысты Павлодарда «Азала жылдар жаңғырығы. Қайғы мен қасірет жылдары» жинағы жарық көрді.

Өткен жылы «Тірі жады. Қазақстандағы сталинизм - өткен, естелік, еңсеру» [17]. Ж.Б. Абылхожин, М.Л. Акулов, А.В. Цай 1930-1940 жылдардағы Қазақстандық сталиндік қуғын-сүргін тарихын қайта қарастырды. Олар мемлекеттік басқарудың кеңестік-тоталитарлық жүйе мәнін ашып, мемлекеттік басқарумен, 1930-1940 жылдардағы азап шегу мен адам құқығының бұзылу кезеңіндегі ұжымдық жадыны сақтаудың маңыздылығын көрсетті.

Тарихнамалық шолу көрсеткендей, өткен ғасырдың 20-30-жылдарындағы ашаршылықтың қайғылы оқиғаларына қатысты мәселелер ғылыми еңбектерде қозғалды. Оларда ұсынылған архивтік және этнографиялық материалдар әрі қарай зерттеу үшін қолданылып, зерттеу базасының ұлғаюына әкеледі. Мәжбүрлі қоныс аударудың жағымсыз мәселелерімен қатар зерттеушілер этномәдени процесте жағымды жақтар көруге тырысады. Көптеген авторлар қазақтардың бейімделу қабілеттілігін жоғары деңгейде деп көрсетуде. Алайда, XX ғасырдың 30-жылдарындағы «көшпенділер» қайғысы толық, нақты, жүйелі талдаудан өтпеді. Жоғарыда көрсетілген еңбектерде қазақтардың қоныс аударуы туралы ақпараттар жекелеген үзінділерден ғана тұрады. Ғалымдардың алдына қойылған мақсат болашақ ұрпақ үшін осы ашаршылық мәселесі маңызды сабақ болып қана қоймай осы жағдайға байланысты толық, объективті, бүркемесіз бейне жасалуы керек. Ол үшін осы сала төңірегінде жүрген ғалымдар шамадан тыс эмоцияға берілмей, тек фактілерге сүйенуі тиіс. Біздің ойымызша, осы

тақырыпқа байланысты жүзеге асырылып жатқан ғылыми жобалар нәтижесінде ашаршылық мәселесі қазақ «көшпенділердің» жадында мәңгі сақталуына өз үлесін қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

- 1 Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. – № 7. – 1989. – С. 53-71.
- 2 Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры: происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 264 с.
- 3 Народ не безмолвствует: материалы конференции «Насильственная коллективизация и политические репрессии в Казахстане» / Сост. М.И. Пономарев. – Алматы: Обелиск, Простор, 1996. – 305 с.
- 4 Малышева М., Познанский В. Казахи - беженцы от голода в Западной Сибири. 1931 - 1934 год. – Алматы, 1999. – 536 с.
- 5 Омарбеков Т. Қазақстан қасіреті: Көмекші құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.
- 6 Аяган Б.Г., Кыдыралина Ж.У., Аунасова А., Кашкимбаев А.Н. и др. Правда о голоде 1932-1933 годов. – Алматы: Литер, 2012. – 336 с.
- 7 Сборник материалов Международной научной конференции «Голод в Казахстане: трагедия народа и уроки истории» / Ред. Б.Г. Аягана. – Астана, 2012. – 400 с.
- 8 Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии). Сборник материалов выступлений, докладов и сообщения участников Международной научно-методической конференции / Ред. Сыдыков Е.Б. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. – 240 с.
- 9 Сыдыков Е.Б. О некоторых аспектах проблемы голода в Казахстане в контексте миграции казахского населения за пределы республики / «Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии)» / под. общей редакцией Е.Б. Сыдыкова. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. – 240 с. – С. 9-21.
- 10 Кабульдинов З. Е. Казахский голодомор и особенности пребывания казахов-откочевников в Сибири (Начало 30-х годов XX века) / «Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии)» / под. общей редакцией Е.Б. Сыдыкова. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. – 240 с. – С. 54-64.
- 11 Сергейчук В.И. Стихийное откочевье казахов как основной способ спасения от голода в 1932-1933 годах / «Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии)» / под. общей редакцией Е.Б. Сыдыкова. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. – 240 с. (164-173).
- 12 Алдашева А.Б., Телебаев Г.Т. Казахи в Кыргызстане: история и современность / Казахи Евразии: история и культура. Сб. научных трудов. – Омск-Павлодар. 2016. – С. 5-8.
- 13 Курманов З.К. О голоде в Кыргызстане и Казахстане в 1932-33 годах, «Алаш» и других парадоксах истории – [Электронный ресурс] // Информационно-аналитический портал «PR.kg». URL: www.pr.kg (дата обращения: 15.08.2016).
- 14 Ермекбаев Ж.А. Российские казахи в составе РСФСР и СССР в 1917-1991 гг. – Алматы, 2000. – 307 с.

15 Козыбаева М.М. Миграционные процессы и социально-экономическое положение казахского населения Западной Сибири в 30-х годах XX века // Вестник КГПИ. – № 3 (47). – 2017. – С. 10-15.

16 Алексеенко А. Н. Сельское население Казахстана. 1920-1990 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.и.н. – Алматы, 1994. – 59 с.

17 Живая память. Сталинизм в Казахстане – Прошлое, Память, Преодоление / Под ред. Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова, А.В. Цай. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2019. – 272 с.

Сайлан Б.С.

*аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан тарихы кафедрасы, тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Алматы қ., Қазақстан)*

АКАДЕМИК М.Қ. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘСКЕРИ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Академик Манаш Қозыбаев Отандық тарихымызды жазуда және оның кемшіл тұстарын түгендеуде аз қалам тартқан жоқ. Тарих ғылымының сансалалы тақырыбына бет қойып, қаншама ақтандақтарды анықтап бергені де рас. Сондай тақырыптардың арасында әсіресе қазақстандықтардың соғыс қимылдарына қатысқан әскери тарихына да көп қалам тартқан танымал тарихшы. Сондықтан ғалымның майдан тақырыбына жазған еңбектері туралы айтқым келеді.

Кеңестік кезеңде жаһанды шулатқан Екінші дүниежүзілік соғыс Қазақстанға орасан зор адами және экономикалық шығын әкелгені белгілі. Фашистік Германиямен теке-тіреске түскен КСРО үшін Ұлы Отан соғысы саналған шайқаста қазақстандықтардың жеңіске қосқан үлесі жетерлік. Осындай алып екі мемлекеттің арыстанша айқасқа түскен жылдарында қазақстандықтардың майданға берген көмегі мен әскери құрамалардың шетінен ұрыс даласына аттанып, жанқиярлық ерліктер танытқанына тарихшы ғалым М. Қозыбаев бірқатар еңбектер жазды. Сол еңбектердің бірқатарына тоқталып өткенді жөн көрдім.

1960 жылы ғалымның «Қазақстан коммунистері Ұлы Отан соғысы жылдарында» атты еңбегі жарияланды. Бұл кезде соғыстың аяқталғанына небәрі 15-ақ жыл уақыт толған болатын. Бұл еңбекте Кеңес-Герман шайқасына қазақстандықтардың майданға жаппай аттануы мен тылдағы тынымсыз көмектердің көзі туралы жазылған.

Қазақстанда құрылған әскери құрамалардың арасында КСРО жүрегі саналған Мәскеу қаласын қорғауда генерал-майор И.В. Панфилов басқарған 316-атқыштар дивизиясы даңқының әлемге аян болғанын, 28 батырдың ерліктерін, талантты командир Бауыржан Момышұлының және ол басқарған батальон жауынгерлерінің айқаста жалпылама ерліктің, батырлықтың неше түрлі үлгілерін көрсеткенін жазды.

Мәскеуді қорғауда Қазақстаннан барған 30-гвардиялық, 391-атқыштар дивизиялары, 39, 100, 101 атқыштар бригадалары қатысқанын, ал Санкт-Петербург қаласын қорғауға Қазақстанда құрылған 310 атқыштар дивизиясының ерліктеріне тоқталған. Қара теңізден солтүстік мұхитқа дейін ұласқан қан

майданда қазақстандықтардың ерлікпен күрескенін дәлелдеп көрсеткен. Сұрапыл соғыстың кесірінен еңбек қаруын соғыс қаруына ауыстырып, арпалысқа түскен жерлестеріміз Төлеген Тоқтаров, Баубек Бұлқышев, Рәшит Жанғозин, Хаби Хабибуллин, генерал-майор И.В. Панфилов және т.б. мыңдаған абзал азаматтардың халқы үшін аянбай айқасқандарын айқындаған [1, 23 б.].

Республика әскери құрамалардың саяси жұмысына алғашқы бір жылдың ішінде майданға Қазақстан саяси басшылығы ұйымынан 50 мыңға жуық, басқаша айтқанда, республика саяси басшылығы құрамының 40 пайызына жуығының кеткенін сипаттаған. Әскер жасындағы мамандар майданға аттануына байланысты соғыс басталғаннан кейінгі бір жыл ішінде республикада қысқа мерзімді курстар арқылы 76 000 механизаторлардың даярланып, мыңдаған қала еңбекшілері – қызметкерлер мен жұмысшылар, студенттер ауылшаруашылық мамандықтарын игергенін, олар егіс науқаны кезінде ауыл, село еңбекшілеріне көмектескенін, ауылшаруашылығының негізгі тағдырын шешетін күш колхозшы әйелдер болғанын нақты дәлелдеп берген [1, 20 б.].

Сөйтіп, бұл еңбекте соғыс жылдары қазақстандықтардың қажырлы көмегін айрықша анықтап, сұрапыл соғыстың қазақстандықтарға қатысты мәліметтерін жариялаған.

Соғыс тақырыбына арналған еңбектердің арасында КСРО-ның фашистік Германияны жеңгеніне 25 жыл толуына байланысты ғалымның «Казахстан – арсенал фронта» деген көлемді еңбегі 1970 жылы жарыққа шықты. Ұлы Отан соғысының тарихы мен нәтижелеріне, оның батырларының өлмес істері мен ерліктеріне арналған бұл еңбек үлкен қызығушылық танытты. КСРО-ның фашистік Германиямен үлкен жекпе-жегінде кеңестік мемлекеттік жүйенің үлкен ішкі күші жан-жақты сыналғаны айтылды.

1941 жылы 22 маусымда А. Гитлер бастаған фашистік Германия опасыздықпен, соғыс жарияламай, Кеңес Одағына шабуыл жасады. Фашистік басқыншылар Кеңес мемлекетінің шекарасына басып кірді. 1941 жылы 23 маусымда партияның Орталық Комитеті мен Кеңес Үкіметі қаулы қабылдады, онда партиялық және кеңестік органдардың барлық жұмыстарды әскери жолмен қайта құру міндеттерін анықтады. 1941 жылы 30 маусымда КСРО Бас хатшысы И.В. Сталин басқарған Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті (МҚК) жауға қарсы күресті ұйымдастыру жөніндегі барлық іс-қимылдарды басқару үшін бірлескен шешім құрғанын еңбекте нақты көрсетті.

Қызыл армияның жауынгерлік туы астында 1 миллион 200 мың қазақстандық тұрғанын, 700 мыңға жуық жұмысшы еңбек майданына жұмылдырылғанын, соғыс кезінде республика халқының 26%-ы жұмыс істейтін және еңбек әскері қатарына қосылғанын, 1941 жылы бір ғана Қарағанды облысының әскери комиссариаттарына патриоттардан 25 мыңнан астам өтініш келіп түссе, олардың 10 мыңы әйелдер болғанын анықтап айтты [2, с. 107].

Қазақстан балаларының, бауырлас халықтардың өкілдерімен иық тіресе отырып, КСРО астанасы Мәскеуді жанқиярлықпен, Ленинград (Санкт-Петербург) қаласын көзінің қарашығындай қорғағанын, Сталинград (Волгоград) қабырғаларында ерлікпен шайқасқанын, Украинаны, Белоруссияны, Балтық республикаларын азат етуге қатысқанын, олардың Варшава, Бухарест, София, Белград, Будапешт, Прага, Вена азат етушілерінің қатарында болып, Рейхстагтың төбесіне Жеңіс туын қадап, даңқа бөленгенін ғалым ерекше ықыласпен жазды.

КСРО басшылығы кеңес халқын елдің тылын нығайтуға, бейбіт уақыттың көңіл-күйінен бас тартуға және бүкіл бастамасын, бар күшін жауға қарсы

тұруға, оны жеңуге бағыттауға шақырды. Отан қорғаудағы халық пен армияның міндеттері – «бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін!» – деген ұранмен байланысты болғаны ғалым еңбегінде сипатталды.

КСРО басшылығы тарапынан қазақстандықтарға мықты ұйымдастырылған тыл құру міндеті жүктелді – әскерді адам резервтерімен толықтыру, оны қару-жарақпен, барлық қажеттіліктермен, Орал, Сібір және Қазақстан өнеркәсіптерімен-стратегиялық шикізатпен қамтамасыз ету ескертілді. Жау Еділге жақындаған кезеңде республиканың батыс аудандары майдандық аймақта болды. Батыс Қазақстан, Атырау және ішінара Ақтөбе облыстарының басшылық ұйымдары еңбекшілерді қарулы күреске, әуе шабуылына қарсы қорғанысқа және т.б. ұрыстың түрлі қимылдарына дайын тұруға жасаған бұйрықтары ғалымның еңбегінде көрсетіліп, соғыс басталысымен республикамызда оны қажетті ресурстармен қамтамасыз ететін берік тылдың құрылғанын, Ұлы жеңіс жолында қазақстандықтардың еңбек майданында да біртұтас бірігіп, жұдырықтай жұмылғаны жан-жақты қарастырылды.

Қарағанды кеншілері, Шымкент жұмысшылары, Ембі мұнайшылары, Мақтарал мақта терушілері, Арал және Каспий балықшылары, дәнді дақылдар егумен айналысқан облыстардың диқандарының, мал басын көбейтуге ұмтылған малшылардың және т.б. еңбекшілердің майдан үшін өз адалдықтарын көрсеткенін автор айрықша атап өтті.

Бұл еңбекте ғалым тылдың да майдан екенін, оның майданмен неғұрлым тығыз, тікелей және шешуші байланысын қамтамасыз етуде Қазақстан Республикасы халықтарының қажырлы қайратын аямағандығын баса көрсете білді.

Академик М. Қозыбаевтың 1977 жылы В. Рахматуллинмен бірлесіп жариялаған «Равнение на коммунистов» атты ғылыми еңбегінде Ұлы Отан соғысының сұрапыл жылдарында қазақстандық жастардың соғысқа қосқан ерлігі мен еңбегін өз алдына жеке сипатталды.

Ұлы Отан соғысының алғашқы күндерінен Қазақстанда әскер қатарына жаппай шақыру басталған шақта-ақ республиканың жастар ұйымдары мен жастары зор патриоттық қасиеттерін белсенді түрде көрсетті. Жастар бейбіт өмірді қаныпезер фашист басқыншыларынан қорғап қалу үшін аянбай күресті. Жастар ұйымының қатарында тәрбиеленген өскелең ұрпақ өкілдері өздерінің патриоттық борышын терең түсініп, соғыс басталған бірінші күннен-ақ майданға жіберуді сұрап, жастар ұйымының комитеттеріне, әскери комиссариаттарға лек-легімен келіп жатты. Мыңдаған жас жігіттер мен қыздар өздерін еріктілер ретінде майданға жіберу үшін басқару органдары мен әскери комиссариаттарға өтініш берді. Алматы қалалық жастар ұйымдарының мүшелері Нұрбай Саламатов, Тәкен Әзімбаев, Байқұтбай Мырзақұлов, Өмірғали Орынбеков қаланың Фрунзе (сол кездегі атымен) аудандық әскери комиссариатына өздерін майданға аттандыруды сұраған өтініштерін бірнеше жолдардан тұратын патриоттық сөздермен жазды. Соғыс басталған соң екінші күні осы аудан бойынша ер азаматтар ғана емес, майданға сұранған 112 комсомол қыздан өтініш түсті. Олардың да тілегі сол – майданға жетіп, фашистерден кек алу. Қыздардан майданға алу туралы жазған өтініштер мыңдап саналды. Түркістан облысы бойынша соғыстың алғашқы бір жылы ішінде майданға сұранған 755 қыздың 597-і батысқа жөнелтілгені ерекше аталады [3, 13 б.].

Қан майданға 246411 адам, яғни Қазақстан жастар Одағы құрамының төрттен үш бөлегіне жуығы аттанды. Олардың ішінде Рашит Жанғозин, Рамазан

Аманкедиев, Абдолла Жұмағалиев, Сағаділ Бұрышбаев, Мұсабек Сеңгірбаев, Исахмет Сұрағанов, Бекқожа Кәкімжанов, Қойшы Нұрсұлтанов, Кәләм Байназаров, Дәмелі Жәкеева, Матвей Пустильников, Степан Васильев, Вениамин Казанцев, Петр Дутов, Зоя Медведева сияқты мыңдаған абзал ағалар мен апалардың болғандығы, республикада жасақталған 20-дан астам әскери құрамалардың сапына қосылып, ұлттық жасақтарды құруға өздерінің айтарлықтай үлестерін қосқандығы айтылды.

Соғыстың алғашқы кезеңінде Алматы, Шығыс Қазақстан, Жамбыл және Түркістан облыстарында тау ішінде соғысуға бейімделген 11503 атқыш жауынгерлер дайындалды. Жастар одағы мен ұйымдары қатарында тәрбиеленген 242 мың жігіттер мен қыздар майданға Қазақстаннан аттанды, бұл республика жастар одағы мүшелерінің 70 пайызы екенін ерекше атады [4, с. 27].

Мәскеу түбіндегі аяқаста Аманкелді батырдың ұлы 843-атқыштар полкінің жауынгері Рамазан 13 фашисті жайратып, ерлікпен қаза тапты. «Атадан ұл туса игі еді, ата жолын қуса игі еді» деген халық тілегін жас, албырт Рамазан осылай орындағанына айрықша тоқталды.

Соғыстың тек бір жылы ішінде ғана үкімет марапаттауларына 1172 адам ұсынылды, олардың ішінен 31 адам ең жоғары марапаттауға Кеңес Одағының батыры атағын беруге ұсынылды. Бұл батырлардың 14-і жастар комитетінің мүшелері екенін көрсетті.

Қазақстанның жас түлектері Еділ жағасында да жаумен жан аямай шайқасты. М. Асылғожиев, Қ. Сыпатаев, Н. Әбдіров, Х. Доспанова, Т. Мырзаев, А. Ауғанбаев, Д. Әлімбаев, Д. Қәлімбетов, М. Балмағамбетов, Р. Бейсенов, К. Омаров, Н. Ахметов, А. Құрбантаев, К. Қыдыралин, М. Ерғалиев, С. Тішебаев, сияқты мыңдаған ер-азамат қанатты сұңқар болып, жау төбесінен жай түсіргенін, жаумен бетпе-бет аяқаста жеңіске жеткенін қарастырды. Мысалы, Днепр үшін шайқаста қазақстандық сержант Сәлім Айтқұлов, Украинаны азат етудегі шайқаста 19 жасар А. Үсенов, жастар ұйымының мүшелері Досмұхамбетов Ә., Елеуісов Ж., Ырысбеков Қ., Қауыпбаев Т. Терещенко Н., Шәкіров С. және т.б. жанқиярлық ерліктері үшін Кеңес Одағының батыры атағына қол жеткізгендерін айшықты зерделеді.

Мыңдаған қазақстандық жастар Украинаны, Белоруссияны, Прибалтиканы, Молдавияны азат ету үшін болған ұрыстарға қатысты. Олар ерлік пен батырлықтың, жанқиярлықтың небір тамаша үлгілерін көрсетті. Сондай сын сағаттардағы шайқаста ерлікпен қаза тапқан Сәди Рақымжанов, Баубек Бұлқышев, Қанаш Хамзин, Әлия Молдағұлова, Мәншүк Мәметова, Абдолла Үсенов сынды мыңдаған жас қырандардың есімін бүгінгі ұрпақ ерекше ілтипатпен, сый-құрметпен еске алатынын айрықша атады.

Бұл еңбек соғыс жылдарында Қазақстан аумағында жасақталған жиырмадан астам дивизиялар мен басқа да әскери құрамалар қатарында сапқа тұрған жастар мен жастар ұйымы мүшелерінің басым көпшілігі әсіресе, соғыстың алғашқы екі жылында майданға көп аттандырылғанын атады. Соғыстың алғашқы күнінен аяқталғанға дейін Қазақстаннан майданға барлығы 241996 жастар ұйымының мүшелері жөнелтілгенін, бұл мәліметті жыл бойына шаққанда: 1941 ж. – 46523, 1942 ж. – 116394, 1943 ж. – 45250, 1944 ж. – 22817 және 1945 ж. – 11012 адам қатысқанын көрсетіп, қорытындылап берді [5, 76 б.].

1980 жылы М. Қозыбаевтың Ұлы Отан соғысының ерлік жолына арналған «Ұлы ерлік» еңбегі соғыс даласындағы екі адамының бетпе-бет кездесіп, қан майданда жеңіс үшін көрсеткен ерліктеріне арналады.

Соғыстың басында Қызыл Әскерде 198 атқыштар дивизиясы болса, Сталинград шайқасы кезінде оның саны 382-ге жеткенін, ал 1944 жылдың басында оның 480 атқыштар, мотоатқыштар, атты әскер және десанттық дивизиядан, 55 жеке бригададан, 85 танк және механикаландырылған корпустан 80 артиллерия, миномент дивизиясынан, 128 авиация дивизиясынан және басқа жеке бөлімшелерден тұрғанын, 1945 жылы Қарулы күштер қатарында 13 миллион 450 мыңдай адам болғанын дәлелдеп жазды.

Қарулы күштердің қатарында әйелдердің де болып, жаумен жан аямай шайқасқанын сипаттап жазды. Соғыстың соңғы бір сәтінде кеңес әскерінде 330 мыңнан астам әйел жауынгерлер болғанын, олардың аспан көгінде ұшақпен, ал жерде танкте кескілескен шайқастар жүргізгенін, барлауға барып, ұрыс даласында мергендік көрсеткендерін тарихи деректер негізінде баяндады. 2 бомбалағыш, бір жоюшы әуеполкындағы арнаулы әйел ұшқыштар полкының жау ордасына 30 мың рет ойран салғанын көрсетті. Атқыш мергендер мектебін бітірген әйелдер 12 мыңнан астам жауды жермен жексен еткенін, майдандағы дәрігерлердің 41, фельдшерлердің 43, медбикелердің 100%-ы әйелдер болғанын, Ұлы Отан соғысында 100 мыңнан астам әйелдердің ордендермен, медальдармен наградталғанын, 86 әйелдің Кеңес Одағының батыры атағын алғаны туралы жан-жақты мағлұматтар береді.

Соғыс жылдары 23 академия және жоғары офицер мектебінде 230 әскери училище, 200-ден астам әр түрлі курстарда офицер даярланды. Соғыстың соңғы сәтінде Кеңес Қарулы күштерінің қатарында 12 Кеңес Одағының маршалы, дербес әскер түрлерінің 3 бас маршалы, 11 жеке әскер түрлерінің маршалы, 2 флот адмиралы, 5597 генерал мен адмирал болғанын айғақтады. Жеңіс жолында жанқиярлық ерлік көрсеткен 7150 офицер, генерал мен адмирал Кеңес Одағының батыры атағын алғанын айтып, Ұлы Жеңіс үшін ерлік көрсеткендерді статистикалық және деректік мәліметтермен растап берді [6, 20 б.].

Ғалымның жеңістің 40 жылдығына арналып жарияланған. «Қазақстан қаһарлы жылдарда» атты еңбегі Қазақстан еңбекшілерінің соғысқа қосқан көмегін баяндауға арналды.

Колхозшылар мен совхоз жұмысшыларының қажырлы еңбек етіп, отқа оранған соғыс жылдарында Қазақстан Отанға 4829 мың тонна картоп, 1193,1 мың тонна қант қызылшасы, 600 мың тонна ет, 960 мың тонна сүт т.б. ауыл шарушылығы өнімдерін өткізді. Колхоз құрылысының ардагерлері, әйелдер, жас өспірімдер бүкіл соғыс бойына еңбектің ерен вахтасын абыроймен атқарды. Шығанақ Берсиев гектарынан 200 центнерден аса өнім алып, тары өсіруден дүние жүзілік рекорд орнатты. Ыбырай Жақаев, Ким Ман Сам, Анна Дацкова, Жазылбек Қуанышбаев, Александр Орлов, Сындыбала Оңғарбаева, Досым Асанов, Петр Томаровский және басқа да көптеген адамдар үздік табыстарға жеткенін жазды.

Соғыс жылдарында ет өндіру күрт өсті, тек Семейдің ет комбинаты соғыс жылдары 103 470 тонна ет, 21 130 тонна шұжық, 100 млн консерві, 18 344 тоннаға жуық концентраттар жасады. Балық консерві заводтары Балқашта, Тасаралда, Павлодарда, Іледе, Аралда іске қосылды. Майданға ысталған, консервіленген балық өнімдерді көптеп жөнелтілді. Майданға және елге 9 млн пұттан астам құмшекер, 33 мың пұт рафинад – қант, 3,7 миллион сұйық май, 55 млн пұт қызылша жомы жөнелтілді. Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстан жеңіл өнеркәсіп орындары 350 дивизияға жетерлік жазғы киім, 150 дивизияға ішкі киім, 80 дивизияға жетерлік шинель, 60 дивизияға жетерлік аяқ-киім даярлады.

Тоқыма өнеркәсібі осы бір жылдары 322 мың метр жүн мата, 420 метр мақта өнімдерін өндіргені туралы айтып, Қазақстанның майданға берген көмегінің көрсеткіштерін тиянақты түрде көрсетіп берді [7, 19 б.].

Қорыта айтқанда танымал тарихшы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның академигі Қозыбаев Манаш Қабашұлы Қазақстанның соғыс жылдары фашизмге қарсы күресіне арналған бірқатар еңбектерін жариялап, нақты тұжырымдар жасады. Еңбектерінде жеңіс жолындағы қазақстандықтардың майдан даласындағы жанқиярлық ерліктері мен тыл еңбекшілерінің ерен еңбегін, Отанды неміс басқыншыларынан азат етуге қосқан үлесін тиянақты талдап, тарих ғылымына мол мұра етіп қалдырды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

- 1 Қозыбаев М.Қ. Қазақстан коммунистері Ұлы Отан соғысы жылдарында. – Алматы, 1960. – 50 б.
- 2 Қозыбаев М.К. Казахстан – арсенал фронта. – Алма-Ата: Казахстан, 1970. – 475 с.
- 3 Аманжолов К.Р. Ерлік жолымен. – Алматы: Жалын, 1977. – 198 бет.
- 4 Қозыбаев М.Қ. Равнение на коммунистов. – Алматы: Казахстан, 1977. – 204 с.
- 5 Сайлан Б. Қазақстандық жастар Кеңес-Герман соғысында // Қазақ тарихы. – 2005. – №2. – 73-76 бб.
- 6 Қозыбаев М. Ұлы ерлік. – Алматы: Казахстан, 1980. – 156 б.
- 7 Қозыбаев М.Қ. Қазақстан қаһарлы жылдарда. – Алматы: Білім, 1985. – 40 б.

Муканова Г.К.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
кандидат исторических наук, профессор (г. Алматы, Казахстан)*

Жуматай С.

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
докторант (Нур-Султан, РК)*

К «БЕЛЫМ ПЯТНАМ» ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XX ВЕКА: СЕВЕРНОЕ КРЫЛО АЛАШ

В настоящее время в РК идет полным ходом процесс пересмотра «дел» тех лиц, которые были осуждены по «антисоветским» статьям УК РСФСР. Преимущественно лицам, причисленным к «контрреволюционерам», присваивалась статья 58. Однако по истечении времени оказалось, что большинство «дел» были сфальсифицированы; многие граждане страны могут считаться пострадавшими, даже если не были привлечены к суду и не понесли наказания официально. Данный ответственный вид исследовательской работы требует максимальной концентрации, междисциплинарных подходов; большим подспорьем является работа в архивах зарубежья, поскольку часть источников отложилась в ведомственных архивах Российской Федерации.

Многие жители северных областей Казкрая в 1920–1930 годы вынужденно покидали родные места и поселялись в соседних областях Сибири, Поволжья, уходили в Монголию и Китай. Устные рассказы потомков, память народная хранят ужасы тех лет. Наряду с этим есть изданные автобиографические книги академика Сабита Муканова, где он подробно изложил социальные процессы

на севере республики и имена деятелей Алаш. В частности, писатель глубоко изучил казахские традиции, восстановил биографию Шокана Уалиханова, а вместе с этим его современников. Единомышленниками знаменитого и влиятельного волостного 19 века Есенея Естемисова были лица разных социальных категорий: чингизид Шынғыс Уалиев (отец будущего светила на ниве востоковедения Шокана), заседатель Табей Барлыбаев, бии: Кыдырма Шаграев, Турдубек Джаймендин, Кулубек Токсанов и др. Достаточно крупной политической фигурой был Шаймерден Косшыгулов, тогда как слабо изучена его деятельность в петербургском отделе «Общества изучения Сибири», как и его биография после 1917 года. Этот пласт истории еще предстоит системно изучать; есть необходимость экспедиций в архивы РФ, Турции.

Благодаря оригинальному источнику, книгам классика казахской литературы С.М. Муканова, ныне профессионалы черпают факты из истории далекого 1918 года, когда в крае формировались военизированные отряды Алаш. Они изложены и в книге историка-краеведа Кайроллы Муканова «Абылай Рамазанов – Алаш кайраткері. Деректі ғұмырнама. Қызылжар, 2018. 2-ші бас., толықтырылған».

К сожалению, архивы о первом пятилетии советского периода и казахского правления в Оренбурге у нас в республике представлены в меньшей степени. В статье дан анализ обнаруженным источникам, которые мы постарались изложить в хронологическом порядке. Это в основном материалы, связанные с деятельностью лидеров Алаш, на севере и северо-западе Казахстана в советский период.

1. Во время поездки в Оренбург мы нашли интересные сведения, на страницах газет той поры. Например, о том, что Алихан Букейханов дискутировал с Чулошниковым по вопросам истории казахов, мало кто знает. В оренбургской газете «Коммунар» № 21 (502) в январе 1921 года была опубликована заметка «В Киргизском крае. В Обществе изучения Киргизского края». В ней сказано: «На последнем заседании археологического отдела заслушан доклад А.П. Чулошникова о формировании киргизской (казахской. – Авт.) народности в период до принятия киргизами русского подданства». Доклад вызвал долгие прения, пишет газета, в которых «горячее участие принял т. Букейханов, сообщивший Обществу много интересных данных, рассказавший интересную легенду о Наурузбае и высказавший свой взгляд на характер легенд, существующих в данное время в степи среди киргиз» [1].

2. До настоящего времени в литературе известны лишь фрагменты деятельности в первой столице Казкрая ученика Букейханова, уроженца Северо-Казахстанской области Смагула Садвокасова. Нам частично удалось восстановить то, чем занимался Смагул Садвокасов до передислокации столицы в Кызылорду. В архиве Оренбурга найден бланк редакции газеты «Ушкын» и упоминания о газете «Енбек туы», часть тиража которой отправлялась в Синьцзян, для жителей степи, ушедших в Западный Китай с войском атамана Анненкова и желавших вернуться по амнистии.

Честное освещение проблем и владение фактологическим материалом характерно для публицистики Смагула. И это не просто освещение, а глубокая проработка вопроса с государственной точки зрения. В 1921 году увидели свет статьи Садвокасова в оренбургской периодической печати. Так, в газете «Коммунар» – органе Оренбургско-Тургайского губкома РКП(б), Губисполкома советов и Военсовета Оренбургского Укреп района – в № 1 от 1 января 1921

года вышел его материал «Советская власть и киргизы». В статье говорится о последствиях голода в Степи: «... Больше миллиона киргиз (казахов. – Г.М.) погибло во время революции не на поле брани с буржуазией, а на поле голода. Миллионами киргизский скот идет на прокормление Красной Армии и рабочих Центральной России» [2].

В том же году в «Коммунаре» он публикует статью, приветствуя декрет ЦИК Казреспублики и Казсовнаркома о запрете калыма. Он находил абсолютно емкие выражения для передачи смысла ситуации, к примеру: «... Народ, половина которого не только юридически, но и фактически находясь в рабстве, как объект купли и продажи, не может считать себя свободным. И теперь, когда мы приступаем к строительству жизни на новых началах, не должно иметь места это вековое зло». Действительно, слабая половина населения, используя дефиниции политэкономии, была товаром (!). Так доходчиво умел объяснить Садвокасов сущность калыма. При том, что он пояснил и детали декрета: «Заслуживает внимания 3-я статья, где говорится, что полученный до сего времени калым не подлежит возврату, независимо от того, состоялся ли брак или нет». Такое положение выдвинуто для того, пишет Смагул, чтобы ликвидировать споры и раздоры, возникающие на почве неуплаты или невозвращения калыма [3].

3. Интересный документ хранится в фондах Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области, Семипалатинск. В нем отражено участие Смагула Садвокасова в должности председателя Семипалатинского губревкома в реэмиграции из Западного Китая жителей края, бежавших в годы гражданской войны вместе с отрядами Анненкова. Амнистия позволяла им вернуться и приступить к мирной жизни.

«Из протокола заседания губревкома – об издании воззвания к желающим вернуться на родину киргизам

12 июля 1921 г.

Присутствуют:

Т. Садвокасов, Большаков, Литвинов, Полозов, Нурмаков, Овчаренко, Сеницын, Начгар.

Председатель – Садвокасов.

Секретарь – Ставровская.

Слушали: Сообщение Зайсана о том, что перекочевавшие за границу киргизы, выражают желание возвратиться обратно.

Постановили: Издать воззвание от имени губревкома к желающим вернуться на родину киргизам, гарантировать их личную и имущественную неприкосновенность, а также издать соответствующий приказ учреждения по порядку приема и устройства возвратившихся.

Предгубревкома Садвокасов

Члены Большаков, Левитин,

Полозов, Нурмаков

Секретарь Ставровская» [4: 92].

4. Находки в зарубежных архивах о массовом голоде в северных областях Казкрая. В частности, в фондах Оренбургского архива социально-политической истории обнаружены номера газеты, выходившей в Петропавловске в 1921 году.

Ровно столетие назад, в 1921 году в Петропавловске издавалась «Стенная газета Акмол – РОСТА», орган Акмолинского губернского отделения Российского

телеграфного агентства. В ней печатались информации за подписью многих деятелей Алаш, служивших тому времени в советских учреждениях (Айтиев, Ауэзов, Садвокасов, др.). В Петропавловске, центре Акмолинской губернии, с осени 1921 года стала выходить небольшая по объему газета тиражом в 1500 экземпляров (для сравнения – выходившая в Оренбурге в 1919-1921 годах «Стенная газета РОСТА» имела тираж лишь в 1150 экз. Дважды в неделю «Стенная газета Акмол – РОСТА» притягивала взоры читательской аудитории по всей трассе Транссиба. Ныне отдельные экземпляры издания можно обнаружить в архивах Томска, Омска, Новосибирска, Красноярска и других городов. Редакция же располагалась по адресу: г. Петропавловск. Улица Ленина. Дом Печати. В учебниках и исследованиях по истории Казахстана «Стенная газета Акмол – РОСТА» не упоминается, а ведь она целиком была посвящена проблеме борьбы с массовым голодом. Газета информировала, что 16 ноября 1921 года в Оренбург на помощь голодающим детям, солдатам, пожилым людям прибыли представители АРА – общественной организации помощи рабочим (США). По данным газеты «АРА будет кормить 5 тысяч голодающих детей Кирреспублики. В декабре предполагается увеличить до 400 тысяч пайков и кормить в течение десяти месяцев, то есть до нового урожая. АРА доставила в Оренбург 20 вагонов с американским продовольствием: мукой, рисом, какао и сахаром [5: 1]. К концу 1921 года ситуация усугубилась. Об этом сообщалось в декабрьских номерах газеты. «По Киргизии (Казахстану. – Г.М.). Из Уральска Губпомгол решил эвакуировать 10 тысяч голодающих детей, а также переселить в Туркестанскую Республику 12 тысяч голодающих киргиз (казахов. – Г.М.)» читаем в номере от 8 декабря.

ТрансСиб, на котором расположена станция Петропавловск, в мирное время в 1921 году превратился в сплошной санитарный эвако-госпиталь. Поезда курсировали в разных направлениях. В первую очередь спасали детей, причем помогали и другим регионам. «Из Уральска в течение месяца вывезено в урожайные местности одна тысяча человек детей» [5: 1]. Эти сведения весьма ценны, поскольку статистика голодающих позже стала скрываться властями.

5. Сохранились уникальные источники, которые созданы интеллектом истинных патриотов. Так, в марте 1922 года родилось письмо, подписанное членами КазЦИКа Мухтаром Ауэзовым и Смагулом Садвокасовым [6; 231]. Письмо Ауэзова и Садвокасова под названием «Докладная записка о работе среди киргизских рабочих и бедноте» было адресовано в Киробком РКП(б), копия - Уполномоченному из ЦК РКП тов. Юдовскому. Оно нацелено на практическое решение задачи привлечения казахского населения к государственному строительству. Авторы письма приводили интересный сравнительный образ: «...Положение, при котором среди холодного океана льдов кипит стакан воды, не должно быть дальше терпимо». – Имелся в виду энтузиазм националов, который не был реализован, по мнению авторов письма, в части «усиления Туркестанского Представительства КССР», «дела помощи голодающим» и «делопроизводства на родном языке». В письме прямо говорилось: «Кардинальным вопросом, требующим неотложного разрешения и в то же время совсем недетализированным в своей практической части явился вопрос об организации киргизской трудовой бедноты и киррабочих». Ауэзов и Садвокасов, хорошо знакомые с ситуацией в Акмолинской и Семипалатинской областях, писали о необходимости ликвидации безграмотности, среди казахских рабочих и активизации политпросветительской работы. Авторы

письма утверждали: «Главными промышленными областями КССР являются Акмолинская и Семипалатинская губернии, более 70% всех киргиз-пролетариев сосредоточено в этих двух губерниях», «...главное внимание необходимо обратить на работу землеустроительных органов вообще и на Прииртышскую полосу в частности». Сам факт того, что Садвокасов и Ауэзов совместно создали обращение к руководителям республики, показывает, насколько они были единомышленниками и переживали за будущее края.

6. К середине 1920 годов ситуация в северной области Казахской республики стабилизировалась. Внимание партийно-советских органов направляется на повышение образовательного ценза населения. Активно работают школы, Казпедтехникум, совпартшкола. В области концентрируется элита Алаш, грамотные кадры, окончившие в свое время учебные заведения в Турции, России. Перечень имен и фамилий, трудившихся на ниве просвещения в Петропавловске патриотов, разделявших идеи Алаш, не может не впечатлять. Представляют интерес документы в архиве Северо-Казахстанской области письменных источников о преподавательской деятельности известного деятеля Алаш, Хайретдина Болганбаева. Активный деятель Алаш, хорошо знакомый по Туркестану с Мустафой Шокаем, Болганбаев работал в редакции газеты «Казах» в Оренбурге, в Ташкенте встречался с А.З.Валиди. О его работе в системе просвещения Петропавловска в 1924-1928 годы почти не пишут. В 1928 и 1937 годах он подвергался арестам и суду. Репрессирован по статье 58-10 «антисоветская деятельность». В период его работы в Акмолгубоно Х. Болганбаев совмещал руководящую работу с преподавательской, преподавал «Обществоведение» в Петропавловском казпедтехникуме [7: 107]. За подписью директора педтехникума Жумагали Тлеулина о педнагрузке, среди преподавателей значится фамилия Х.Болганбаева.

В другом источнике Хайретдин Болганбаев указан как преподаватель экономической географии и краеведения. Есть фамилии и имена его коллег: Али(й) Кемелев, Сейтбаттал Мустафин, Жиенгали Тлепбергенов (директор казпедтехникума), Бек (Бекмухамед) Серкебаев (отец народного артиста СССР, оперного певца Еркека Серкебаева), другие [8: 2].

Биография этого деятеля Алаш весьма интересна. Х. Болганбаев был доверенным лицом Букейханова еще с периода мобилизации казахов на тыловые работы и побывал в 1916–1917 годы в Минске и Петербурге, вместе с другим доверенным лицом, также уроженцем Северного Казахстана Файзоллой Галимжановым. Файзулла хорошо знал поэт Магжан Жумабаев, даже посвятивший ему трогательное стихотворение. Брат Файзоллы, юрист Галиолла, также работал в Петропавловске. В 1928 году Х. Болганбаев был арестован в Петропавловске по надуманному обвинению в «подготовке покушения на Голощекина» [9: 167]. В городе Петропавловске, административном и культурном центре Акмолинской губернии, проживали и работали многие сподвижники А. Букейханова, А. Байтурсынова, в свое время печатавшие свои материалы в газете «Казах». Салмакбай Кусемисов, Айдархан Турлыбаев и многие другие. Большинство из них подверглись арестам и умерли в застенках. Надо восстановить историческую справедливость и открыть архивы, чтобы узнать правду о них.

7. Петропавловск после Оренбурга в 1920 годы по праву занимал второе место, как место издания республиканского статуса СМИ. О том, что город Петропавловск и газета «Бостандык туы» к середине 1920 годов занимал свою,

определенную нишу в информационных ресурсах Союза, следует помнить. Так, мы обнаружили перечень советских газет, которые печатались в период 1921-1926 гг., он приведен в докладе на Первом тюркологическом съезде в Баку в 1926 году. Докладывал М.П. Павлович, председатель московской / Всесоюзной научной ассоциации востоковедения (ВНАВ), первый ректор Московского института востоковедения. Источник хранится в московском архиве [10].

Фрагмент из доклада Павловича: «...Издаются следующие газеты и журналы на казахском языке; «Энбекшил-Казак» (в Кызыл-орде. – так в тексте. Г.М.), центральный орган «Бостандык-туы» (Петропавловск), «Казак-тли» (в Семипалатинске), «Кзыл-ту» (в Уральске), «Ак-жол» (в Чимкенте), «Тльчи» (Алмата), а также журналы «Кзыл-Казакстан» и другие». Имеются сведения о высоком статусе «Бостандык туы» и в отечественных архивах.

8. Наступил этап репрессий, назначение Голощекина в республиканскую парторганизацию сопровождалось острыми дискуссиями, на конец 1920 годов пришлось аресты. Алма-Ата. «Чистки» в рядах коммунистов – преподавателей сопровождаются выяснением деталей работы Алаш на севере республики в 1918 и 1921 гг. Из «Протокола общего открытого собрания ячейки ВКП(б) при КазГУ и Наркомпросе от 11-12 июня 1929 года». Преподаватель Абдрахман Байдильдин «кается» в знакомстве и совместных планах работы с Садвокасовым и Ауэзовым: «В 1918 году по инициативе бирликовцев собирается съезд для выработки единой политической платформы казахской молодежи. «За» признание Советской власти были Саматов, Жумабаев (Магжан), Ауэзов, Садвокасов Смагул... (1921 г.) В президиум ЦИКа провели с боем Садвокасова. Руководили нами Байтурсунов, Дулатов» [11: 7]. Такими «показаниями», выуженными из людей, доведенных до депрессивного состояния, заполнено содержание «дел» в спецархивах ДВД. Они все еще не рассекречены, по ряду причин. Работа продолжается.

Резюмируя вышесказанное, следует бережно относиться ко всему, что связано с прошлым и изучать архивы сопредельных регионов: Омска, Иркутска, Москвы, Оренбурга, Семипалатинска. История первых советских казахских СМИ должна быть осмыслена через призму идейных установок Алаш. Они очень много привнесли также в систему народного просвещения.

К роли фотодокументов. Многое с течением временем забывается, однако о событиях недавнего прошлого напоминают фотографии. Например, на снимке 1938 года запечатлен 15 выпуск Петропавловского казахского педагогического училища. На фотографии в центре – директор Нуржанов, что о нем известно, - практически ничего. Обращает на себя внимание фото самого здания педучилища внизу снимка, ныне – это старинное здание по улице Театральной, 42 занимает так называемое Романовское училище [12]. Не мешало бы установить мемориальную табличку на здании, в котором преподавал и Магжан Жумабаев, гордость всего тюркского мира.

Архивы «заговорили», и важно вовремя ценить то, что составляет славу и гордость нации. Предстоит системная работа по реконструкции так называемого северного крыла Алаш. Проблема в дефиците источников, ввиду их слабой сохранности в годы гражданской войны, изъятия в период репрессий. Идеологические запреты на изучение истории в послевоенный период также оказали негативное влияние. Сегодня в назидание молодежи важно увековечить заслуги старшего поколения, невинно пострадавших жителей, жертв массового голода и политических репрессий.

Список использованной литературы и источников:

- 1 «Коммунар» (г. Оренбург). – № 21 (502), январь 1921 год.
- 2 «Коммунар». – № 1. – 1921. – С.3.
- 3 «Коммунар». 1921. № 28 от 10 февраля. С.4.
- 4 ЦДНИ ВКО. Ф.01П. Оп.-Л. Д.43. Л.92.
- 5 «Стенная газета АкмолРОСТА». – № 14 от 21 ноября 1921 года.
- 6 Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 811. Оп.20. Д. 568.
- 7 Государственный архив Северо-Казахстанской области (ГАСКО). Ф.2. Оп. 1. Д. 377. Л. 107.
- 8 ГАСКО. Ф.2. Оп. 4. Д. 493. Годовой отчет Петропавловского Казпедтехникума за 1927–1928 уч. год. Л. 2.
- 9 Спецархив ДКНБ РК по г. Алматы. Ф. 6. Д. 011494. Т.1. Л.167-177.
- 10 Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф.Р-5402. Оп.2. Д. 52. Л.56.
- 11 АП РК. Ф. 719. Оп.5. Д.67. КазкрайКК-НКРКИ. Алма-Ата. Партколлегия. Протоколы, докладная записка проверочной тройки ЦКК ВКП(б) по чистке членов Крайкома и КрайКК ВКП(б). 1929 г. Л. 7, 12.
- 12 Из личного архива К.Муканова.

Жеңіс Ж.Ж.

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты
(Алматы қ., Қазақстан)*

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ САБАҚТАСТЫҚТЫҢ ОРНЫ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ

Қазақ мемлекетінің тарихы мемлекеттің алуан түрлі саяси-мәдени кеңістіктерімен шектесуі мен осы кеңістіктің болмай қоймайтын тарихи ықпалдарына ұшырап, қилы кезеңдерді бастан өткергендігімен күрделі. Ақындардың ұлт тағдырына «мың өліп, мың тірілген қазақ» деп сипаттама беруі де тарихи шындықтан алыс емес. Шындығында саяси-жағрапиялық орналасуы жағынан түрлі саяси-этникалық ерекшеліктерге ие аймақтармен көрші бола отырып, Қазақ елі тарихтың қатал доңғалағына тапталмастан, елдік мұраттары бүгінге дейін жалғасын тауып, өз мемлекеттілігін сақтап қалды.

Тарих сахнасынан жоғалған талай елдің тарихына талдау жасасақ, қазақтардың ата-бабаларының да сол мемлекеттер сияқты қатал да күрделі саяси-экономикалық, мәдени аласпыран бастан кешкендіктерін байқаймыз. Осы тұрғыда Қазақ мемлекеттілігінің сақталып қана қоймай, әлемнің алдыңғы қатарлы елдерімен тізе қағыстыра өсіп, өз дамуын жалғастырып отырғандығы белгілі бір тарихи заңдылықтарға байланысты болғандығында дау жоқ. Анығырақ айтқанда бұл «кереметтен» қандайда бір «тағдыр сыйын», немесе кездейсоқтықты іздеудің қажеті жоқ. Бұған нақты, тарихтың шынайы талабына жауап бере алатын факторлардың болғандығы ақиқат.

Анығырақ айтсақ, дін, дүниетаным негіз болған дәстүрлі мемлекеттілік жүйе сабақтастығы мәселесі түркі мемлекеттілігінің сақталып, дамуының басты факторы болды. Отан тарихын терең ұғыну діннің дәстүрлі мемлекеттілікке

ықпалы туралы жан-жақты, кешенді зерттеулерді талап етеді. Өйткені, ортағасырлық түркі мемлекеттері үшін дін мемлекеттік-идеологиялық құрылым ретінде қоғамдық өмірдің барлық салаларына араласты. Мемлекеттік институттар, әдет-ғұрып, салт-сана, сыртқы байланыстар, ішкі шаралар, мәдениет пен өнер де діннің әсерінен тыс қалмады. Діннің мемлекеттік идеология ретінде ықпалы сол мемлекеттердің қалыптасып дамуына тікелей қатысты болды.

Дегенмен, отан тарихындағы көптеген бұлыңғыр мәселелердің шешілуіне ықпал ете алатын бұл ақиқат белгілі тарихи себептерге байланысты ұзақ уақыттар бойы назардан тыс қалды. Соңғы жылдары, Қазақ мемлекеттілігінің қайта қалпына келтірілуімен жас мемлекетіміздің тәуелсіздік тұғырын нығайту мақсатында отан тарихының назардан тыс қалып келген тұстарын жете зерттеу заман талабы болып отыр. Өйткені, төл тарихымызды зерттеу ұзақ жылдар бойы бір жағынан кеңестік идеологияның, екінші жағынан әлем тарихын зерттеудегі еуроцентристік көзқарастың қысымымен өз дәрежесінде жүргізілмеді. Ал, дүниеге көзқарастың атейстік қалпын негізге алған коммунистік идеология рухани үдерістердің тарихымыздағы орны жайлы зерттеулер жүргізуге мүмкіншілік бермеді.

Идеологиялық құрсаудан босап, тәуелсіздікке қол жеткізген соң зерттеушілер үшін бұрын еркін жіберілмеген зерттеу тақырыптарына қайта оралуға жол ашылды. Тәуелсіздікпен бірге, діннің отанымыздың тарихындағы маңызы жайлы алғашқы ғылыми зерттеулер жарық көре бастады. Дегенмен, шығыс тілдерін жетік меңгерген дін тарихы бойынша зерттеушілердің әлі де болса жеткіліксіздігінен отандық ғылымда дін мен қоғам арақатынасының тарихы мәселесі өз зерттеушілерін күтуде. Оның себебі түсінікті де. Ұзақ жылдар бойы ислам дінімен байланыса қалыптасқан ұлттық идеологиямыздан ажырап, дүниетанымдық адасуды бастан кешудің ауыр рухани-мәдени зардаптарын жою біршама уақытты талап ететіні рас.

Аталмыш мәселелер төңірегіндегі зерттеулерді жүргізу тек тарихи таным үшін ғана емес, еліміздің тәуелсіздігін нығайтып тарихи дәстүрлерден сабақ алу үшін де аса маңызды. Еліміздің саяси-экономикалық тұғырының бекіп, дамуы барысында мемлекеттілігіміздің одан әрі дамуы үшін керекті құрал ретінде рухани құндылықтардың қажеттілігі барынша сезіліп отыр. Мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бергі мерзім ішінде елімізде өздеріне берілген конституциялық құқық негізінде идеологиялық ағымдардың түрлі нұсқалары қалыптасып үлгерді. Мемлекетіміздегі этно-демографиялық, саяси-әлеуметтік жағдайдың дамып, өзгеруіне байланысты осы идеялардың арасынан басталған реформалардың табысты жүргізіліп, оған қоғам мүшелерінің белсенді қатысуын қамтамасыз ететін, халықтың көпшілік бөлігінің рухани сұранысын қамтамасыз ете алатын дара түрін мемлекеттік дәрежеге көтерудің қажеттілігі барынша сезіле бастады. Осы орайда еліміздегі жаңа ұлттық-мемлекеттік идеологияның қалыптасуы барысында тарихи құндылықтарды ескеру тәуелсіздігіміздің баяндылығының кепілі екендігі анық. Міне, сондықтан да туған тарихымыздың өткенінен сабақ алып, ұлттық идеяны қалыптастыру саласында болашаққа батыл қадамдар жасау үшін аса өзекті болып табылады.

Ортағасырлық түркі мемлекеттерімен белсенді саяси-экономикалық байланыста болған іргелі, көрші мемлекеттер тарапынан үнемі төніп тұратын қауіп-қатерден сақтану, этномәдени және экономикалық-шаруашылық ерекшеліктерге ие тайпалардан құралған мемлекеттің саяси тұрақтылығын

сақтауға ұмтылысы түркілердің дәстүрлі түркілік дүниетанымның идеологиялық мүмкіншілігіне тікелей байланысты болды. Яғни, мемлекеттің өсіп-өркендеуі немесе құлдырап жоғалуы мемлекеттегі идеологиялық дәстүрлердің тұрақтылығына тәуелді болды.

Кеңестік идеологиялық жүйе тұсында бұл маңызды мәселеге баса көңіл аударылмай, ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетанымның мемлекеттердің қалыптасуына әсерін кешенді түрде қарастыра зерттелмеді. Сондықтан да, әдетте ортағасырлық түркі мемлекеттерінің құрылу және құлдырау себептерін іздегенде көбінесе осы мемлекеттердегі саяси-экономикалық аспектілер зерттеу нысанына айналып, ал рухани-мәдени, діни факторларға жете мән берілмеді. Осының әсерінен ортағасырлық түркі мемлекеттерінің өркендеуі мен құлдырау процестерінің себептері түсіндірілгенде үнемі шынайылыққа қол жеткізіле бермеді. Саяси тәуелсіздікке қол жеткізуімізбен, рухани қайнарларымызға бет бұрып, бұрынғы таптырауын болған көзқарастан арылып, тарихымызды шынайы зерттеу қажеттілігі туындауда. Ал, Батыс зерттеушілері де не түркі-көшпенділер дүниетанымымен таныстықтың әлсіздігінен, немесе өздерінің белгілі бір діни-саяси көзқарасының ықпалынан, не болмаса Батыс зерттеушілерінің көпшілігіне тән еуроцентристік көзқарас әсерінен мәселеге барынша байыпты қарай алмады [1].

Еліміздің тәуелсіздік алуымен мемлекеттілігімізді баянды ету жолында өткенді дұрыс саралап, отан тарихындағы көмескі тұстарды қайта зерттеу үшін ортағасырлық түркі мемлекеттерінің тарихын ұлттық дүниетаным тұрғысынан қайта қарастыру мәселесі басты назарда болып отыр. Әсіресе соңғы кездері қарқынды іске аса бастаған жаһандану процесі барысында мәселенің өзектілігі барынша айқын білініп отыр. Дәстүрлі түркілік дүниетанымның өміршендігі мен бейімделгіштігі қазіргі жаһандану проблемаларын шешу жолындағы негізгі артықшылық пен ерекшеліктері екендігін дәлелдеп, жаһандық мәселелерге (экология, ауаның күрт жылынуы, ұлтаралық, дінаралық жанжалдар) тап болып отырған қазіргі жағдайда да түркі мемлекеттерінің тарихындағы рухани аспектілерді мемлекеттік-тәуелсіздік тұрғысынан жүйелі, кешенді түрде зерттеп, тарихи сабақтастық заңдылықтарын еске ала отырып, заманға лайықтыларын пайдалану өз өзектілігін жоғалтпай отыр.

Деректерді талдау бүкіл ортағасырлар бойы діннің қандай формада болмасын түркілік мемлекеттердің қалыптасуына, дамуына, тіпті, мемлекет ретінде тарих сахнасынан жоғалуына орасан ықпал еткендігін көрсетеді. Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным түрлі себептерге байланысты өзгерістерге ұшырағанмен, тарихи кезеңдер барысында өзегі сақталып, тарих сабақтастықтың орын алғандығын көреміз. Яғни, сақтар мен ғұндар кезеңінен бастап Қазақ хандығының құлдырау кезеңі аралығында ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі тамырын тереңге жіберген дәстүрлі дүниетаным сабақтастық жолмен даму үрдісін бастан кешті.

Қазіргі кезеңдегі еліміздің мемлекеттік-ұлттық идеологиялық тұғырнама таңдау кезеңінде аталмыш мәселенің тарихи маңызын ашып, көрсетіп беру де зерттеудің басты мақсатына жатады. Тарихымызға көз жіберсек, Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасып, дамуы дінмен қатар жүргендігін байқаймыз. Қазақтың діні ұлттың мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігіне арқау болып, қазақтың қазақ болып қалуына игі ықпал еткен идеологиялық жүйе болды. Тәуелсіздікке қол жеткізіп, етек-жеңімізді жиған тұста да діннің идеологиялық мүмкіншіліктерін сарқа пайдалану мәселесі бой көтере бастады. Өйткені,

мәдени-рухани құндылықтарды жиып тастап, тек экономикалық қажеттіліктерге басымдылық беру мемлекеттің идеологиялық сұранысын толыққанды қанағаттандыра алмайтыны анық байқалып отыр. Ал, ұлттық сенім бұл тұрғыда дайын, тарихи сыннан өткен идеологиялық жүйе екендігі ақиқат.

Түркілердің дәстүрлі дүниетанымының олар құрған мемлекеттердегі орнын зерттеу осы кезге дейін қарастырылған діннің ортағасырлық түркі қоғамының саяси, мәдени және экономикалық маңызына қоса оның идеологиялық аспектілерін де ескеруге бағытталған қадам болып саналады.

Жоғарыда атап көрсетілгендей, ортағасырлық түркі мемлекеттерінің тағдырына дәстүрлі дүниетанымның ықпалы мен маңызы мәселесі осы күнге дейін тұтас, кешенді түрде зерттеу нысаны болмады. Түркі мемлекеттерінің тарихындағы мемлекеттік дәстүр жайлы біршама еңбектер жазылғанмен, түркі мемлекеттеріндегі рухани процестер, мемлекеттегі діннің орны, дүниетанымдық бағыттар мен күрестер туралы арнайы зерттеулер жүргізілмеді.

Дегенмен, түркілердің наным-сенімі, олардың тарихи сабақтастығы жайлы отандық ғалымдар тарапынан біршама жұмыстардың атқарылғандығын айтуға тиіспіз. Аталмыш тақырыпқа әртүрлі дәрежеде қатысы бар зерттеулерді топтастыра қарастыруда біршама қиындықтар бар. Отан тарихының тарихнамалық дәстүріне сай тарихнаманы идеологиялық кезеңдерге орай кеңестік кезеңге дейінгі және кеңестік кезең тұсындағы деп бөле қарастыру да кейде айтарлықтай қиыншылықтар тудырады. Өйткені, зерттеу жұмысына қатысты зерттеулердің басым көпшілігі де дәл осы кеңестік кезең кезінде орындалды. Кеңес ғалымдарының идеологиялық ұстанымдарына байланысты мәселеге шынайы қараудағы кемшіліктеріне қарамастан, олардың аталмыш тақырыпта жүргізген зерттеулері біршама.

Түркі мемлекеттілігінің сабақтас жалғасы болып есептелетін Қазақ мемлекетінің тарихы, қазақ халқының мемлекеттілігі кеңес кезіне дейінгі кезеңде де, кеңес дәуірінде де, қазіргі тұста да біршама зерттеушілердің зерттеу нысанына айналып келді. Отаршылдықтың зардабын тартып, кешегі қылышынан қан тамған кеңестік кезеңде де қазақ зерттеушілері ресми биліктің аса іш тарта қоймағанына қарамастан қазақ мемлекеттілігі мен діннің арақатынасы, халықтың тарихи жадындағы діни қатпарларды ашуда біршама батылдықтарға барды. Отаршылдардың дінді халықтың тарихи санасынан қанша аластатуға тырысқандығына қарамастан осы тақырыпқа барып, шама-шарқынша зерттеулерін жүргізді. Осы орайда, көне дәстүрлі нанымның сабақтастығы, оның жаңа діни қабаттарға әсері жайлы алғаш зерттеулер көрнекті қазақ ғалымы Шоқан Уәлихановтікі екендігінде дау жоқ. Ол көне нанымдардың жекелеген элементтерінің исламданған қазақ қоғамындағы орыны жайлы өзінің атақты «Қырғыздардағы шамандықтың іздері», «Тәңірі», «Даладағы мұсылмандық туралы» атты тамаша еңбектерін жазды [2]. Ол өз зерттеулерінде көне нанымдардың өміршеңдігін, олардың жаңа жағдайда, ислам дінінің тасасында қала отырып, онымен жымдаса қазақ тіршілігінің жан-жақты салаларында өз маңызын сақтап отырғандығын шебер көрсетіп берді.

Қазақ зерттеушілерінің тағы бірі Мәшһүр Жүсіп Көпеев те исламданған қазақ қоғамындағы діни синкретизм мәселесіне өз шығармаларында жіті назар аударды [3]. Ғұлама ғалым өз шығармаларында ислам дінін қабылдағаннан кейінгі қазақ дүниетанымындағы жаңа діннің ескі сеніммен үндестігін, араласуын, жымдасуын шебер көрсете білді.

Бергін келе отандық зерттеушілердің көш басы болып Ә. Марғұлан көне

нанымның түркілердің ерте мемлекеттік дәстүрге ықпалын, оның тарихи сабақтастығын бұлтартпас дәлелдермен нақтылады [4, 5]. Ғалымның әсіресе, сонау сақ-скиф дәуірінен бастау алатын сенімнің ерте формаларының, әсіресе бөрі тотемінің сол кезеңдердегі мемлекеттіліктің қалыптасуындағы маңызы мен тарихи сабақтастығын анықтап, қазіргі қазақ қоғамында сақталып отырған элементтері арқылы көрсетіп берді.

Дәстүрлі дүниетанымның көне қатпарларына талдау жасаған тағы бір ғалым – К. Ақышев. Ол археологиялық мәліметтерге (жерлеу ғұрпы, қабір құрылымы) сүйене отырып сақтар мен үйсіндердің наным-сенімдерін қалпына келтіруге тырысты [6, 7]. Рулық-патриархальды қатынастардың ыдырап, ерте түркілердің мемлекеттілігінің қалыптасу кезеңіндегі наным-сенімдердің ерекшеліктерін анықтады. Ғалым өз зерттеулерінде көне түркі сенімінің ерте формаларының қалыптасуы кезеңінде-ақ сол кездегі саяси оқиғаларға байланысты өзге идеологиялық жүйелердің, әсіресе көне ирандық мифологияның ықпалына ұшырағандығын археологиялық мәліметтер арқылы дұрыс дәйектеп берді.

Қ.Т. Жұмағұловтың батыс зерттеушілерінің еңбектерін пайдалана отырып зерттеген ғұн мемлекетінің тарихы туралы зерттеулері ерте түркілік мемлекеттік дәстүрлердің қалыптасу тарихына арналды. Ғалымның осы саладағы еңбектері [8] бізге ғұндар мемлекетіндегі рухани ахуал туралы мәліметтер алуға мүмкіншілік берді.

Айта кету керек, отандық тарихнамада еліміздің территориясында салтанат құрған түркі мемлекеттерінің саяси тарихына қатысты көлемді зерттеулер жүргізілді. Ортағасырлық түркі мемлекеттері жайлы толымды еңбек жазған зерттеушілер өз еңбектерінде негізінен мәселенің саяси-экономикалық, мәдени аспектілеріне көбірек көңіл аударғандарымен, түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным мәселесі жайлы да өз пікірлерін білдіріп кетті. Осындай зерттеулердің көш басында араб-парсы деректерін пайдалана отырып жазылған Б.Е. Көмековтың еңбектерін [9, 10, 11, 12] атап өтуге болады. Б.Е. Көмековтың кең көлемді зерттеулері арқылы қимақ-қыпшақ мемлекеттеріндегі рухани процестер, олардың түркі мемлекеттілігінің қалыптасуына ықпалы туралы, исламданған түркі қоғамындағы саяси ахуал жайлы толымды тұжырымдар табуға болады. Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі рухани процестер жайлы осы сынды зерттеулерге С.М. Ақынжановтың қыпшақтар тарихына қатысты еңбектерін [13-14] жатқызуға болады. С.М. Сыздықов қарлықтар мемлекетінің тарихы мен қарахандар мемлекетінің құрылуына қатысты «Қарлық мемлекетінің тарихы» [15], Мүнәжімбаши шейх Ахмедтің «сахайб әл-Акбар» немесе «Қарахандар шежіресі» [16] атты зерттеулерінде исламданған түркі мемлекеттеріндегі саяси ахуалға баға береді. Ежелгі үйсіндердің діни нанымдарының олардың мемлекеттілігінің қалыптасуына әсерін қытай деректерін пайдалана отырып зерттеген ғалым Н. Мұқаметханұлы [17]. Ғалым өз зерттеулерінде үйсін мемлекеттік құрылымдарына олардың дәстүрлі дүниетанымның тікелей ықпал еткендігін үйсін билеушілерінің титулдары мен мемлекеттік құрылым жүйесіндегі діни элементтерді анықтау арқылы талдады [18].

Осындай еңбектердің қатарына соңғы жылдардың еншісіндегі Ә. Дәулетхановтың Түркеш қағанатының саяси және мәдени тарихын зерттеуге арналған еңбектері [19-20], Бахтияр Тұрсынның «Қаракидан хандығының қалыптасуы және оның Орта Азиядағы билігі» [21] атты еңбегі,

А.Ш. Қадырбаевтың [22], З. Қинаятұлының моңғол-түркі мемлекеттеріндегі мемлекеттік дәстүр сабақтастығы жайлы зерттеулері [23] бар екендігін айта кеткен абзал. Аталған зерттеулер Ұлы далада салтанат құрған түркі мемлекеттеріндегі саяси-экономикалық процестер туралы толық мәлімет бере алады.

Зерттеу барысында Ғ. Айдаров [24], А. Аманжолов [25], Қ. Өмірәлиев [26], О. Бекжан [27] сияқты қазақ ғалымдарының көне түркі жазбаларын оқу жолында жүргізген филологиялық зерттеулерінсіз көне түркілер қоғамындағы идеологиялық ахуал жайлы толымды зерттеулер жасау мүмкін еместігі белгілі болды. Аталған зерттеулер көне түркі текстерін оқып, түсіндіру арқылы көне түркі мемлекеттеріндегі рухани жағдайдан мәліметтер береді. Сондай-ақ аталған зерттеушілердің еңбектерінің қорытындылары мен М. Меңдіқұлов [28], К. Байпақов [29] сияқты қазақтың көрнекті археолог-ғалымдарының археологиялық зерттеулерінің нәтижелерін салыстыра қарастыру арқылы ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетанымның даму заңдылықтарына баға бере алдық. Әсіресе, көне түркілердегі жерлеу ғұрпы, сәулет ескеркіштері және тұрғын үй қалдықтарына талдау жасау арқылы көне түркілердің өз дүниетанымдық жүйелерін осы тарихи ескерткіштері арқылы көрсеткенін байқауға болады.

Бұлардан өзге дәстүрлі дүниетанымның негізі ретінде алынған дәстүрлі түркілік дүниетаным жайлы зерттеулер де жұмыс барысында кеңінен пайдаланылды. Яғни, түркілердің дәстүрлі дүниетанымсыз ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетанымның қалыптасу заңдылықтарын түсіну айтарлықтай қиындықтар тудырап еді.

Бұл қатарға жататын еңбектерге Ә.Т. Төлеубаевтың түркілердің дәстүрлі дүниетанымы жайлы зерттеулері [30], С. Қаржаубайдың көне түркілердің рухани-материалдық мәдениеті жайлы соңғы зерттеулері [31, 32], С. Ақатаевтың «Мировоззренческий синкретизм казахов» [33] атты зерттеуі, М.С. Орынбековтың «Верования древнего Казахстана» [34], А. Ғалиевтың «Традиционное мировоззрение казахов» [35] атты зерттеулерінде дәстүрлі түркілік дүниетанымды қазақтардың қазіргі наным сенімдерінің қалдықтарын зерделеу арқылы қалпына келтірген. Осы орайда М. Бұлытайдың «Ата-баба діні? Түркілер қалай мұсылман болды» атты еңбегінде [36] түркілердің исламды қабылдау қарсаңында көп дінділіктен бір тәңірлікке-монотеизмге өту этапының рухани себептері зерттеу нысанына айналған.

Көне түркі қоғамындағы идеологиялық мәселелерге қатысты зерттеу жүргізген қазақстандық ғалымдардың қатарына Ю. Зуевты жатқызуға болады. Ол өзінің «Ранние тюрки: очерки истории и идеологии» атты еңбегінде көне түркі мемлекеттеріне бөгде идеялардың әсерін көрсетуге тырысқан [37]. Зерттеушінің мәселеге бір жақты қарап, аталмыш процестерден тек жағымды нәтижелерді көруге тырысқандығына қарамастан оның еңбектерінің ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі идеологиялық күрестерді зерттеудегі маңызы басым.

Түркі қоғамындағы діннің маңызы, оның дәстүрлі мемлекеттіліктің құрылымына ықпалы жайлы, түркі халықтарының тарихындағы діни алалықтың зардаптары жайлы кешенді зерттеулердің саны шектеулі. Әсіресе, түркі мемлекеттеріндегі идеологиялық бағыттардың өзгеруінің саяси-мәдени салдарлары жайлы соңғы кездерде біршама еңбектер жарық көрді. Ислам дінінің енуі қарсаңындағы түркі қоғамындағы рухани-саяси өзгерістер жайлы

жазылған біршама еңбектердің авторы, тарихшы Н. Нұртазина [38]. Ислам дінін қабылдап, жаңа дінді мемлекеттік идеология дәрежесіне жеткізген тұстағы дүниетанымдық сабақтастық жайлы соңғы кездері қазақ зерттеушілері тарапынан ауыз толтырып айтарлық еңбектер жазылды. Солардың бірі – Д. Кенжетай жазған «Қожа Ахмет Йассауи дүниетанымы» атты еңбегі [39]. Зерттеуші өз еңбектерінде көшпенді қоғамға ислам дінінің Йассауи ілімі арқылы ену ерекшеліктеріне талдау жасады. Аталмыш тақырыпта іргелі зерттеулерімен көзге түсіп жүрген отандық ғалымдарымыздың бірі – З. Жандарбек. Ол діни шежіре деректері арқылы ортағасырлық түркі мемлекеттері мен Қазақ хандығының қалыптасып, дамуындағы Қожа Ахмет Йассауи мен сопылық ілімнің орыны туралы біршама нәтижелерге қол жеткізді [40]. З. Жандарбектің «Йассауи жолы және қазақ қоғамы» атты жаңа зерттеуінде [41] түркі халықтарының, қазақ халқының тағдырына діни алауыздықтардың ықпалы жайлы кең тоқталады. Аталмыш зерттеулер отан тарихындағы түркі-қазақ қоғамымен қалыптасып, дамыған діннің сипатын, түркі-қазақтардың ислам дінін қабылдау ерекшеліктерін зерделейді. Дегенмен, бұл зерттеулердің ауқымы хронологиялық тұрғыда шектеулі. Сондай-ақ дінді тұтас жүйе ретінде емес, тек бір ғана дін – ислам шеңберінде қарастырады.

Шығыстанушы-ғалым М. Әбусейітованың араб-парсы деректерінің негізінде жүргізген Қазақ хандығының құрылу қарсаңындағы Дешті Қыпшақтағы мәдени-тарихи процестер жайлы зерттеулері, Қазақ хандығының құрылуының алғышарттары ретінде оған дейін өмір сүрген түркілік мемлекеттердің құрылымдық жүйесі мен мемлекеттілігінің сабақтастық мәселелерін қарастыруының да маңызы зор.

Қорыта айтқанда, идеологиялық құрсаудан босап, тәуелсіздікке қол жеткізген соң зерттеушілер үшін бұрын еркін жіберілмеген зерттеу тақырыптарына қайта оралуға жол ашылды. Тәуелсіздікпен бірге, діннің отанымыздың тарихындағы маңызы жайлы алғашқы ғылыми зерттеулер жарық көре бастады. Дегенмен, шығыс тілдерін жетік меңгерген дін тарихы бойынша зерттеушілердің әлі де болса жеткіліксіздігінен отандық ғылымда дін мен қоғам ара-қатынасының тарихы мәселесі өз зерттеушілерін күтуде. Оның себебі түсінікті де – ұзақ жылдар бойы ислам дінімен байланыса қалыптасқан ұлттық идеологиямыздан ажырап, дүниетанымдық адасуды бастан кешудің ауыр рухани-мәдени зардаптарын жою біршама уақытты талап ететіні рас.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Islam in the life of Kazakhs: From conversion to current times // Central Asian Analytical Network. March 10, 2017.

2 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-томах. Том I. – Алматы: Каз. сов. энцикл., 1984. – 310 с.

3 Көпейұлы М.Ж. Адам және жұлдыздар ара-қатынасы // Қазақстан тарихы. – 1995, – № 6. – 23-30 бб.

4 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. 14 Т. // 3 Т. Сарыарқа петроглифтері. Бөрі тотемі бейнеленген жартаc гравюралар. 4 Т. Ислам дінінің келуіне дейінгі Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер. Құрастырған Д.А. Марғұлан. Д. Марғұлан. – Алматы: Дайк-пресс, 2003 ж. – 506. + жапсырма. – 246 б.

5 Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Ғылым, 1966. – 328 с.

6 Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Изд. АН КССР. – Алма-ата. 1963. – 214 с.

7 Акишев К.А., Байпаков К.М. Вопросы археологии Казахстана. – Алма-Ата: Ғылым, 1979. – 299 с.

8 Жумагулов К.Т. Гунны в истории Евразии IV-V вв. // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана қаласы. 2001 ж. 18-19 мамыр). – Алматы, 2001. – 584 б. – 207-215 б.

9 Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алматы: Ғылым, 1987. – 121 с.

10 Кумеков Б.Е. О триаде этнополитических объединений кипчакского мира по мусульманским источникам // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана қаласы. 2001 ж. 18-19 мамыр). – Алматы, 2001. – 584 б. – 156-164 б.

11 Кумеков Б.Е. Этнополитические объединения кипчаков, куманов и кимеков в свете мусульманских источников // Қазақстанның ғылыми әлемі. – №1 (01). – 8-13 б.

12 Көмеков Б.Е. Ильясова З. Йақұттың (XIII ғ.) «Түркістан» атты мақаласының аудармасы // Қазақстанның ғылыми әлемі. – №2 (02). – 5-10 б.

13 Акинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Ғылым. 1999. – 296 с.

14 Ахинжанов С.М. Из истории движения кочевых племен евразийских степей в первой половине XI века. – Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата: Ғылым. – 1980.

15 Сыздықов С.М. Қарлық мемлекетінің тарихы: оқу құралы. – Алматы: Қазақпарат, 2000. – 216 б.

16 Сыздықов С.М. Мүнәжімбаши шейх Ахмедтің «сахайб әл-Акбар» немесе «Қарахандар шежіресі». – Алматы: Отан тарихы, 1998. – №1. – 77-78 бб.

17 Мұқаметханұлы Н. Үйсін мемлекеті. Қазақ тарихы. – Алматы. 2004. – №2. – 16-17 бб.

18 Мұқаметханұлы Н. Үйсін Күн би. Жалын. – Алматы. 2005. – №1. – 23-24 бб.

19 Дәулетханов Ә. Түркеш қағанаты (саяси және мәдени тарихын зерттеу. 692-766 ж.ж.) Тарих ғ.к. ғылыми атағын алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 2002 ж. – 28 б.

20 Әлімғазы Д. Ежелгі руникалық түркі жазбаларындағы түркеш қағанатына қатысты деректер (қытай жылнамаларымен салыстыра қарағанда). // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Астана қаласы. 2001ж.18-19 мамыр). – Алматы. 2001. – 584 б. – 438-444 б.

21 Тұрсун Б. Қарақидан хандығының қалыптасуы және оның Орта Азиядағы билігі. Тарих ғ.к. ғылыми атағын алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 1997. – 23 б.

22 Қинаятұлы З. Дала халықтарының мемлекеттік заңдық үрдіс жалғастығы: әдеттегі заңнан «Жеті жарғыға дейін» // Отан тарихы. 2. – 2001. – 16-31 бб.

23 Қадырбаев А.Ш. О государственности кочевников средневекового Казахстана // Казахстан и мировое сообщество. – №4. – 1996. – 16-29 стр.

24 Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990 ж. – 259 б.

25 Аманжолов А.С. Древнетюркская письменность Казахстана // Казахстан и мировое сообщество. – №4. – 1996 г. – 14-35 с.

- 26 Өмірәлиев Қ. VIII-XII ғас. Көне түркі әдебиеті ескерткіштері. – Алматы: Мектеп. 1985 ж. – 223 б.
- 27 Бекжан О. Тоныкөк // Түркі тұлғалары. – Түркістан, Тұран. 2006. – 600 б.
- 28 Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. – Алма-Ата: Өнер, 1987. – 235 с.
- 29 Байпаков К. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречье (VI-XIII вв.). АН КазССР. Инст. ист. и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1986. – 256 с.
- 30 Төлеубаев А. Реликты до исламских верований казахов. – Автореф. канд. филос. наук. – Алматы: КазГУ, 1992. – 33с.
- 31 Сартқожа Қ. Орхон мұралары: тарихнамалық-деректанулық талдау. 1 кітап. – Астана: Елорда. 2003. – 392 б.
- 32 Сартхожаулы К. Объединенный каганат тюрков в 745-760 годах. – Астана. Фолиант: 2002. – 204 с.
- 33 Акатаев С. Мировоззренческий синкретизм казахов. Автореферат док. дисс. – Алматы, 1995. – 38 с.
- 34 Орынбеков М.С. Верования древнего Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1997. – 137 с.
- 35 Галиев А.А. Традиционное мировоззрение казахов. – Алматы: Фонд Евразии, 1997. – 167 с.
- 36 Бұлығай М. Ата-баба діні? Түркілер қалай мұсылман болды? – Алматы: Білім. 200. – 504 б.
- 37 Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк пресс. 2002. – 338 с.
- 38 Нұртазина Н. Қазақ мәдениеті және ислам (тарихи-мәдениеттанулық зерттеу). – Алматы: Өнер, 2002. – 208 бет.
- 39 Кенжетай Д. Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы. – Түркістан: Тұран, 2004. – 341 б.
- 40 Жандарбек З.З. Маулана Сафи ад-дин Оруң Қойлақидың «Насаб-намасы». Оңтүстік Қазақстанның VIII-XII ғ.ғ. тарихының дерегі. Т.ғ.к. дис. – Түркістан, 2000. – 156 б.
- 41 Жандарбек З.З. «Йассауи жолы және қазақ қоғамы». Ғылыми зерттеу. – Алматы: Ел-шежіре, 2006. – 256 б.
- 42 Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. – Алматы, Дайк-Пресс. 2001. – 420 с.

Қаипбаева А.Т.

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институт,
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
(Алматы қ., Қазақстан)*

**XX ғ. 20-30 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ МЕН АҒАРТУ ЖҮЙЕСІ:
ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ МӘСЕЛЕСІ**

Қазіргі таңда тарих ғылымы қандай да болмасын идеологияның ықпалы мен тар әдістемелік шеңбердің әсерінен толыққанды арылған. Алайда бұл жайт ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін әдістемелік негіздің жоғары маңыздылығын еш төмендетпейді. Тіпті қазіргі ғылым үшін әдістемелік негіз мәселесі ерекше өзекті болып, құндылығы артып отыр деп айтуға толық негіз бар. Кез-келген ғылыми-зерттеу жұмысы белгілі бір танымдық әдіспен шынайылыққа қол жеткізу үшін нақты әдістемелік ұстанымдарды басшылыққа алатыны анық. Әрине қазіргі таңдағы зерттеу жұмыстарында нақты тарих ғылымы ғана емес, сонымен қатар қоғамдық ғылымдарға белгілі болып отырған әдістердің кешенді түрлерін белсенді пайдаланғанымен, әдістемелік негіздер мәселесі әлі де болса нақты шешімдер мен тұжырымдарды талап етіп отыр деп айта аламыз.

XX ғ. 20-30 жж. Қазақстандағы зайырлы білім мен ағарту жүйесі мәселесі өзінің өзектілігімен ерекшеленетін тақырыптардың бірі болып табылады. Ол алдымен дәстүрлі қазақ қоғамында өзінің міндетін сан жылдар көлемінде атқарып келген білім беру ісі мен жаңа зайырлы білім беру жүйесі арасындағы байланыстар, зайырлы білім беру ісінің ерекшеліктері, оның енгізілу барысы және зайырлы білімді енгізудің жолдары, ұлт қайраткерлерінің осы бағыттағы еңбектерін саралаумен сипатталады. Сонымен қатар еліміз егемендікке қол жеткізіп, Кеңес билігі жылдарында тар идеологияның талабына сай келмеген мәселелерді жаңаша көзқарас тұрғысынан қарастыру үлкен сұранысқа ие болып отырғандығы жасырын емес. Ендігі кезекте аталған мәселені бүгінгі ғылыми жұмыстарды ұйымдастырудағы жеткен жетістіктер мен оның замануи талаптарына сай жүргізу ісі маңызды болып отыр. Бұл маңыздылық алдымен мәселенің қаншалықты әдістемелік тұрғыдан дұрыс негізделуімен тығыз байланысты болып табылады.

XX ғ. 20-30 жж. Қазақстандағы зайырлы білім мен ағарту жүйесін зерттеу мәселелері аясында жүргізілетін ғылыми-зерттеу жұмысы алдымен шынайылыққа негізделіп, тарих ғылымына белгілі болған түрлі принциптер мен әдістерді кеңінен қолдану арқылы ұйымдастырылуы тиіс. Тарихилық, партиялық, объективтілік, әлеуметтік принциптерімен қатар, тарихи-генетикалық, тарихи-жүйелілік, ретроспективтілік сынды өзге де тарих ғылымына белгілі әдістерді басшылыққа алу арқылы ғана нәтижесі сапалы болатын ғылыми жұмысқа қол жеткізуге болады. Осы ретте зерттеу ісінің әдістемелік негіздері аталған принциптер мен әдістердің табиғатын және пайдалану ерекшеліктерін анықтап, мақсатқа қол жеткізуге септігін тигізеді. Сонымен қатар қарастырып отырған тақырып аясында тарихи оқиғалар мен үдерістердің дамуын, сандық және сапалық ерекшеліктерін дәл анықтап, шынайылықтан ауытқымай, бұрмалауға жол бермейді. Ең бастысы осы тақырып аясында жұмыс тобы ғылымға белгісіз болып келген тарихи деректерді ғылыми айналымға қосу ғана емес, тақырып аясында белгілі болған деректердегі мәліметтерді бүгінгі

көзқарас тұрғысынан қайта талдап, зерттеушілердің назарынан тыс қалған жасырын мәліметтерді тауып, саралауы тиіс.

XX ғасырдың 20-30 жылдары – қазақ қоғамы үшін түрлі өзгерістерге толы жылдар болды. Ол өзгерістер саяси өмірмен қатар, ғылым және білім саласын да қамтыды. Большевиктердің билікке келуімен дәстүрлі қазақ қоғамында сан жылдар көлемінде қолданыста болып келген білім беру жүйесі өткен күннің белгісі ретінде сипатталып, жаңа сапалық мазмұнға көше бастады. Сөзсіз тың қарқынмен жүргізілген бұл өзгерістер алғашқы жылдардан-ақ түбегейлі өзгерістерге бағытталды деп айтуға толық негіз бар. Өйткені негізінен барлық аймақтарда жаңа үлгідегі мектептер ашылып, оқулықтардың жаңа буыны жарық көре бастады. Осы ретте оқулықтарды жазу ісіне ден қойып, оларды қазақ қоғамының даму ерекшеліктеріне сай ете білген ұлт қайраткерлерінің еңбектері орасан. Дегенмен қазіргі таңда осы оқиғалар желісі әлі де болса нақтылауды қажет етеді. Әсіресе мәселесінің әдіснамасы жүйеленіп, бір ретке келтірілуі тиіс. Жалпы әдіснама ұғымының аясы әдіс ұғымынан кең және өз бойына зерттеу әдістері мен тәжірибені бойына жинақтайтыны белгілі. Термин ретінде «әдіснама» ұғымы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында оқу үдерісіндегі ғылыми тәжірибе негізінде пайда болған. Гректің «*methodos*» әдіс, таным жолы және «*logos*» ғылым, сөз деген қос ұғымынан құралған бұл ұғым әдіснамалық таным туралы ғылым дегенді білдіріп, зерттеудің құралы ретінде пайдаланылады. Демек әдіснама өзіндік мақсаты мен таным көкжиегі бар екендігін ескерсек, кез-келген ғылым саласы шынайылық пен сол қоғамның сұранысын толық қанағаттандыруға бағытталуы тиіс. Ортақ мақсатқа жұмылған жағдайда ғана ол өз қызметін толыққанды атқармақ. Әдіснамалық мәселелерді анықтап алмай, даму мүмкін емес.

Аталған мәселені зерттеу алдымен ел егемендігінің баянды дамуымен қатар, еліміздегі білім беру ісінің жетістіктерін жоғары бағалай отырып, оның XX ғасыр басындағы көріністерін түсіндірумен қатар, өткен мен бүгінгінің ара-қатынасын байланыстырушы оқиғалар мен құбылыстарды айқындау және ұтымды тұстарын ұрпақ санасына сіңіруге негіздеуді басшылыққа алуы тиіс. Аталған тақырып көлеміндегі зерттеу жұмыстары XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлерінің зайырлы білім беру ісіне қосқан үлесі мен қазақ халқын алға жетелейтін фактор білім екендігін нақтылаған көзқарастар жүйесін, оның тарихы мен озық үлгілерін насихаттауға бағытталғанда ғана сапалы нәтиже береді деп санаймыз.

Біз жоғарыда атап өткен зерттеудің әдістері және принциптерімен қатар, осы тақырып аясында жұмыс тобы назар аударатын бірқатар мәселелер де бар. Тақырып шеңберінде жүргізілетін зерттеу жұмысының әдістемелік негізі бірқатар жаңашыл теорияларды басшылыққа алуы тиіс. XX ғасырдың ортасынан бастап Т. Парсонс пен Э. Шилздің ойларынан кейін қалыптаса бастаған модернизация теориясы «дәстүрлі» және «заманауи» атты ұғымдардың айырмашылықтарын ашуға, әлеуметтік институттар мен мәдени құндылықтардың өзгеруі, адамзат мүмкіндіктерінің әлеуетінде оң өзгерістер мәселесін айқындауға бағытталған. Өз кезегінде зерттеуші С. Хантингтон модернизация теориясын қоғамның даму ерекшеліктері ғана емес, нақты оқиғаларды да осы теорияны басшылыққа ала отырып зерттеуді ұсынған болатын. Жалпы ғылыми әдебиетте модернизация ұғымы бірқатар мағынада қолданылады. Олардың қатарында алдымен модернизация дәстүрлі қоғамнан заманауи даму жолына түсуді білдіреді [1, с. 47-49]. Тарихи кезеңге салсақ,

ол аграрлы қоғамнан индустриалды қоғамға өтуді білдіреді деп санаймыз. Сонымен қатар модернизация даму жағынан артта қалған елдердің дамыған елдердің деңгейіне жету ұғымын да білдіреді. Бұл өз кезегінде түрлі салалардың жұмысын жетілдіру, реформа негізінде даму, дамудың инновациялық жолына бет бұру сынды маңызды қадамдармен тығыз байланысып жатыр. Ал ендігі кезекте бұл модернизация ұғымын теория ретінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын дұрыс ұйымдастыру барысында қалайша тиімді пайдалануға болады деген заңды сұрақ туындайды. Өз кезегінде бірқатар зерттеушілер модернизация теориясын ғылыми-зерттеу әдістемесі ретінде бүтіндей тарихи үдерістерді емес, нақты бір тарихи оқиғаларды сараптау барысында қолдану анағұрлым тиімді болады деген пікірді ұстанады [2, с. 52-54]. Рас бұл пікірмен толықтай келісуге болады. Мұндай жекелеген тарихи тақырыптар қатарында біз қарастырып отырған ХХ ғ. 20-30 жж. Қазақстандағы зайырлы білім мен ағарту жүйесі мәселесі орын алады. Өйткені осы тарихи кезеңдегі енгізілген зайырлы білім беру жүйесі дәстүрлі қазақ қоғамын жаңа сапалық деңгейге көтергені анық. Міне модернизация теориясын басшылыққа ала отырып, дәстүрлі қоғам мен енгізілген жаңа жүйе арасындағы сапалық көрсеткіштерді дәл анықтап, айқындау аталған мәселе төңірегінде нақты ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндіктер беретіні анық. Модернизация теориясының мүмкіндіктері ХХ ғ. 20-30 жж. Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесін жаңғырту ықпалына кешенді талдауға жағдай жасайды. Сондықтан аталған мәселенің әдістемелік негізінде осындай теорияларды басшылыққа алу көп ұтымды болмақ.

Жалпы модернизация теориясы ғылыми-зерттеу жұмыстарында пайдалану әсіресе ХХ ғасырдың 90-жылдары ерекше қарқынды жүрді. Өйткені дәл осы уақыт аралығында Кеңес үкіметі ыдырап, орнына бірқатар тәуелсіз елдер пайда болған еді. Ендігі кезекте қоғам да дамудың жаңа сатысына көтеріле бастады [3, с. 13-19]. Сөзсіз қоғамдық қарым-қатынастардың өзгеруі өз кезегінде тарих ғылымының да зерттеу әдістемесіне өзгерістер енгізіп, Кеңестер билігі жылдарындағы тарихи тақырыптар жаңа қырынан зерттеле бастады. Бұл сөзсіз модернизация теориясы аясында жүзеге аса бастағаны да шындық. Жалпы, модернизация бағытының негізгі ұстанымдарын басшылыққа алып жүргізілу барысындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарында оның шығармашылық сипатына назар аудару қажет. Бұл әрине ұйымдастырылатын зерттеу жұмыстарындағы теориялық мәселелер мен модернизация үдерістерінің күрделене түсуіне, тарих ғылымының теориялық тұрғыдан сай болуына байланысты болды. Зерттеу жұмыстарымен таныса келе, ХХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХІ ғасырдың басында модернизация мектебі нақты даму үдерістерінің талабына жауап береді деп айта аламыз. Әрине қазіргі таңда модернизация теориясы негізіндегі зерттеу жұмыстары өзінің бағытын кеңейтті, оның ішінде өзге де зерттеу әдіснамасымен біріге отырып, өзінің ауқымдылығын арттырды [4, с. 10-15]. Осылайша өзінің танымдық құралдарын жетілдіре алды.

Біздің пікірімізше аталған тақырып көлемінде жүргізілетін зерттеу жұмыстарының әдістемелік негіздері жүйелілік ұстанымын басшылыққа алуы тиіс. Бұл ұстаным ХХ ғ. 20-30 жж. Қазақстандағы зайырлы білім мен ағарту жүйесін өзіндік ішкі тәртіп пен ерекшелігі және иерархиялы байланыстары бар құрылым ретінде түсінуге жағдай жасайды. Ол өз кезегінде әр құрылымның қызметін дәл анықтап, кешенді зерттеу жұмысын ұйымдастыруға көңіл бөлдіреді. Әр құрылымның қызмет нәтижелерімен танысып, қоғам және азаматтар өміріне ықпалына дәл баға беру ісі де осы ұстанымды басшылыққа

алу арқылы жүзеге асады деп санаймыз. Негізінен әлем-жүйелілік талдау әдістемесінің бастауында француз тарихшысы Ф. Бродель тұр. Өзінің капиталистік өркениеттің пайда болуына арналған үш томдық еңбегінде «әлем-экономика» және «экономикадағы әлем» ұғымдарын енгізген болатын. Уақыт өте келе, белгілі бір саланы әлемдік жүйеде талдауға тырысушылар қатары артып, И. Валлерстаин аталмыш талдауды зерттеу әдістемесі ретінде қолдана бастаған болатын [5, с. 22-27]. Осы теория негізінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру үшін И. Валлерстаин пәнаралық байланыстарды белсенді қолдану арқылы зерттеу ісін ұйымдастыруды қолға алады. Рас әлем-жүйелілік талдау әдістемесі өз бойына экономика, антропология, әлеуметтану, тарих сынды бірқатар ғылымдардың зерттеу әдістемесін қамтиды. Көп жылдар көлемінде тарихшы-зерттеушілер өздерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарының басты нысаны етіп жекелеген мемлекеттер немесе нақты бір оқиғаларды таңдап келді. Ал әлем-жүйелілік талдау әдістемесіне сай, кез-келген мемлекет, мәдениет пен тарихи оқиғалар өздігінен пайда болып, өз алдына жеке дами алмайды. Ол қоршаған ортамен қатар, өзгеде мемлекеттер, мәдениеттермен тығыз байланыса келе дамиды. Осы байланыстардың сипатын толыққанды ашу арқылы ғана нақты тұжырымдар жасаудың мүмкіндіктері өте жоғары. Міне әлем-жүйелілік талдау әдістемесі осы сипаттағы жетістіктерге қол жеткізуге мүмкіндіктер береді.

Жалпы, қазіргі кезде ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру ісінде әлемдік-жүйелік әдістеме ауқымды тарихи үдерістермен қатар, жекелеген тарихи оқиғаларды сипаттаудың ең тиімді әдістемесі болып табылады. Сонымен қатар, бұл әдістеме әртүрлі деңгейдегі жүйелердің математикалық модельдерін құру үшін де тиімді саналады.

Ғылыми танымның жалпы әдіснамасының міндеті – ғылыми-зерттеу жұмысының алдына қойылған мақсаттар мен мәселелерді шешудің жалпы теориялық принциптерінің жүйесін беру болып табылады. Осы себепті зерттеудің әдіснамалық әдістері туралы жазу нақты материалды жинаудың немесе деректану талдауының нақты әдістеріне қарағанда әлдеқайда қиын. Соңғысы сонымен қатар оларды алуға бағытталған белгілі бір дағдылардың болуын қажет етеді. Осы себепті, әдістеме кейбір қатаң міндетті техникалық ережелер мен рәсімдеу жиынтығы болып табылмайды. Керісінше материалды жинаудың немесе оның дерек көзін тарихи сыннан өткізіп, нақты әдістерімен қатар, жалпы идеялар, тәсілдер мен принциптердің жиынтығын құрайды [6, с. 67-68].

Әрине аталған мәселе өзінің өзектілігімен қатар, күрделілігімен ерекшеленетіні анық. Дегенмен зерттеудің әдістемелік негіздерін дәл анықтап алмай, жоғары сапалық көрсеткіштерге қол жеткізу қиын. Сол себепті алдағы уақытта осы сипаттағы зерттеу жұмыстарының әдістемелік негіздері мәселелерін талқылап, нақты тұжырымға келетін кездесулер, дөңгелек үстел мен конференция жұмыстарын ұйымдастыру құптарлық іс. Зерттеу жұмыстарының ортақ қалыптасқан әдістемелік негіздері сапалы ғылыми-зерттеу жұмыстарының басты кепілі болып табылады деп санаймыз. ХХІ ғасырдың ерекшелігі ұлттық құндылықтар мен төл тарихы және ұлттық дәстүріне жете мән бермеген халықтардың өзге де мәдениет пен өркениетке сіңісіп, өзіндік болмысын жоғалтуында болып табылады. Аталған жайт сөзсіз ұлттың өзіндік болмысын сақтап қалу мен оның күнделікті өмірдегі өз деңгейін қалыптастыру мәселесіне жете мән беруді талап етеді. Сондықтан ұлттық тарихтың өзекті

мәселелері мен оқиғаларының мәнін аша отырып, оның өткен тарихи кезеңдердегі маңызды оқиғалармен сабақтастығын айқындау өзекті мәселе болып табылады.

Мақала № AP08856779 «XX ғ. 20-30 жж. дәстүрлі қазақ қоғамын жаңғырту саясатындағы зайырлы білім мен ағарту жүйесі» жобасы аясында жазылды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

- 1 Хантингтон С. Третья волна. Демократизации в конце XX века. – Москва, 2003. – 324 с.
- 2 Алексеев В.В. Общественный потенциал истории. – Екатеринбург, 2004. – 198 с.
- 3 Алексеев В.В. Опыт российских модернизаций XVIII-XX века. Москва, 2000. – 215 с.
- 4 Побережников И.В. Переход от традиционного к индустриальному обществу: теоритико-методологические проблемы модернизации. – Москва, 2006. – 194 с.
- 5 Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – Санкт-Петербург, 2001. – 169 с.
- 6 Валлерстайн И. Мирово-системный анализ: Введение. – Москва, 2006. – 176 с.

Құрманалина Н.Н.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, PhD (Алматы қ., Қазақстан)

КЕҢЕСТІК ТАРИХНАМАДАҒЫ К. ҚАСЫМОВ БАСТАҒАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТІҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІНЕН

Қазақ халқының Ресей империясының отарлық саясатына деген қарсылықтың ең күштісі ұлт-азаттық көтерілістер түрінде байқалды. Қазақ жүздері толығымен империя билігіне өткенше, яғни XVIII ғ. алғашқы үштен бірінен бастап XIX ғ. екінші жартысындағы аралықта да шамамен үш жүзден астам көтерілістер орын алған. Олардың арасындағы ең белгілісі қазақтың текті сұлтаны, соңғы ханы Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтеріліс еді. Бұл мәселе тұлғаның жеке қасиеттері немесе көтерілістің ерекше сипатына байланысты ғана емес, сонымен қатар кеңестік кезеңдегі зерттелу проблемаларымен де (Бекмаханов ісі) көпшілік, тіптен шетелдік ғалымдардың назарын аудартқан үлкен тақырып болды. Ұсынылып отырған мақалада К. Қасымовтың өмірі мен қызметінің кеңестік дәуірдегі тарихнамасы бойынша жекелеген мәселелер қозғалады.

Ғалым Ә. Бөкейханов Кенесары туралы ой-қорытындыларын «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи» еңбегінде келтіріп өтеді. Оның бағамдауынша, Кенесары Қасымов өзін қазақ елінің өткен шақтағы айбындылығын қалпына келтіруші ретінде жариялап, туының астында бар қазақ халқының басын қосуға тырысты. Жұрт өзінің тілектестігін белсенді түрде көрсетпесе де, ұдайы Кенесарының адамдарына қорғаушылық танытып, орыс жасақтарының қуғынынан құтқарып отырған. Осындай жағдайдың арқасында К. Қасымов 7 жыл бойы қазақ даласының қожайынына айналды [1, с. 49]. Кенесарыға арнайы ауқымды еңбек арнамаса да, зерттеулерінде ол туралы

айтып өткен С.Асфендиаров 1837 ж. Кенесарының басшылығымен патша үкіметіне қарсы қазақтардың жаппай көтерілісі басталғанын және ол сұлтанның 3-4 жыл бойы өкімет жасақтары бар күшін салғанмен, еш ұсталмағанын қорытындылаған [2, с. 167]. Зерттеушілер Кенесары ұйымдастырған ұлт-азаттық көтерілісінде бастапқы жылдары сәтті жүріп, патшалықтың көтерілісті басуға бағытталған шаралары нәтижесіз аяқталып отырғанын көрсетті. Тек Ә. Бөкейханов 7 жыл деп көрсетсе, С.Асфендиаровтың пікірінше, 3-4 жыл бойы Кенесары іс-қимылдарын сәтімен аяқтап отырған.

Қоғам қайраткері Ә. Бөкейханов сол уақыттағы ізденістерді зерделей отырып, Түркістан тарихына арналған түрлі еңбектерде К. Қасымов сияқты ірі тұлғаға, нағыз дала баласына өте аз көңіл бөлінгенін қорытындылайды. Ол Түркістан тарихшылары сұлтан К. Қасымов туралы жай ғана атап өтеді, кейбірі оны хан болуды ғана көксеген деп түсінетінін жеткізді. Зерттеушінің ойынша, сұлтан К.Қасымов тұлғасынан орыс билігінің жаулаушылық әрекеттерімен күресу үшін бар құралдарды қолдана отырып, бірлікке қол жеткізуге тырысып баққан, еркіндікті сүйген далалықтың наразылығын көрген оңды. Автор сөзін: «К. Қасымовтың нағыз кейпін зерттеу – болашақ тарихшылардың ісі», – деп түйіндейді [3, с. 80]. Ә. Бөкейхановтың К. Қасымов тұлғасын зерттеуге қосқан ауқымды үлесі К. Қасымовтың соңғы ұрыстары туралы мәліметтермен бөлісуді көздеп, 1845-1846 жж. оқиғаға қатысушы қырғыз Қалығұл Әлібековтен естелік әңгімені жазып алып, жарыққа шығаруында жатыр. Ол еңбекте респонденттің сұхбат берген тұста 85 жаста болғандығы айтылған.

А.Ф. Рязановтың жаңа заман тарихы бойынша бірнеше еңбектері жарияланған, жекеленгендері жарыққа шығып үлгермеген еді. Ол «На стыке борьбы за степь. Очерк по истории колонизации Новолинейного района Оренбургского края 1835-1845 гг.» атты еңбегінде өлкедегі ахуалды сипаттайды. Ол бойынша, 1833 ж. генерал-адъютант Перовский Орынбор әскери губернаторы боп тағайындала салысымен Орынбор шекарасын түзетуге кірісті. Шекараны қазақ даласына қарай жүздеген шақырымға шығарып, Орск пен Троицк қалалары арасында тікелей созылған «Жаңа линияны» салғызды. Перовскийдің ойынша, бұл әрекет саяси жағынан империяның «жаулаушылық актісі» болып саналмайды, жай ғана шаруашылық істер ретінде танылады, өйткені қазақ даласының кеңістігі орыс империясының игілігі боп табылады [4, с. 20]. Яғни империяға шамамен 10 мың шаршы шақырым ауданды құраған қазақтың шұрайлы, орманды, пайдалы қазбалары бар жерлерін өткізуде бастамашы Перовский болды. Мүмкін сол үшін де, яғни генерал-губернатор қазақтар үшін үлкен отарлық акт бастамашысы болғандықтан және соның салдарынан туындаған К. Қасымовтың ұлт-азаттық көтерілісін басуда Горчаковқа қарағанда жұмсақ саясатты қолдады (Кенесарының уәделеріне сенді, көтерілісшілерге қарсы қарулы қуғыншылықты қолдамай, Горчаковқа қарсы шықты, тіптен әріптесі екеуінің арасында мәселені шешу бойынша қызметтік текетірестер орын алды т.б.).

Жоғарыдағы мәселе туралы қазақ тарихын зерттеуге үлкен үлес қосқан тарихшы М.П. Вяткин де 1835 ж. Жаңа линия бекіністерінің салынуы қазақтар үшін аса ауыр болғанын, осының салдарынан шекаралық линия ауданы қазақ халқының отарлауға қарсы күресінің ошағына да айналғанын жазды [5, с. 271]. Расымен де негізгі қақтығыстар, шапқыншылықтар линия аймағында, бекіністерге жақын жерлерде орын алғаны мәлім.

А.Ф. Рязановтың пікірінше, жоғарыдағыдай шараға қатысты Жайықтың

арғы жағын өз меншігі деп санайтын қазақтардың ойын білген жөн еді. Бірақ Перовский үкіметті «қазақтар үшін бар бүліншілік тек үйреншікті көш орындарын қалдырып, ыңғайлылығы кемдеу жер іздеумен шектелетінін» айтып империя өкілдерінің көңілдерін жайландырған. Ал моральдық жағынан жаңа ауданды тартып алып, қазақтарды одан қуу бойынша «орыс билігіне бағынбағаны үшін, линия бойындағы ұрлық үшін, керуен тонаушылық үшін берілген әділ жаза» ретінде санады [4, с. 21-22]. Алайда бұл атқарылған іс патшалық үшін кезекті бір отарлауға бағытталған шара болса, қазақтар үшін осындай әрекеттердің салдары, сөзсіз, ауыр болды.

Белгілі зерттеуші Е. Бекмаханов та көтерілістің жалпы себептерінің бірқатарын жеке атап көрсетеді. Ол бойынша жерді тартып алу, приказдарды орнату, Жаңа және Елек линияларының құрылысы қазақтардың шамбайына тиді, олар өз еркімен жерлерін тастап, тәуелсіздігінен айрыла алмады [6, с. 128]. Оның үстіне автор жазалаушы жасақтардың «әскери барлауының» (воинские поиски) да қазақ ауылдарына зияны көп болғанын жазды.

Ресми түрде қазақ өлкесінде басқару бойынша 1822-1824 жж. жаңа қағидалардың енгізілуін Кіші және Орта жүз өкілдері әрқалай қабылдады. М.П. Вяткиннің көрсетуінше, сыртқы округтерді ұйымдастыру бойынша Орта орда ақсүйектерінің арасында түрлі позиция болды. Кейбірі Орданың дербестігін жоюға бағытталған реформаға бағынып, округтік приказда аға сұлтан, төрағасы ретінде орналасты. Өзгелері Қоқанға көшіп кетті, олардың арасында Қасымовтар бар. Аздаған адамдар 1823-1824 жж. патшалыққа қарсы қарулы көтерілісті жасауға талпынғандар сұлтан Саржанға ерді [5, с. 268]. Ал Ділмұхамедов К. Қасымов бастаған көтеріліс бойынша арнайы диссертация жазған автор, бұл мәселеде хандарды үш емес, көпшілік зерттеушілер көрсеткендей, екі топқа бөліп жазды. Ол бойынша хандардың бір тобы (Нұралы, Ералы, Есім, Айшуақ, Уәли) бұқара халықтың азаттық қозғалысынан қорқып, патшалықпен одақтасып, соңғысының қарулы күшінің көмегі арқылы қозғалысты басуға тырысса, хандардың келесі тобы (Абылай, Арынғазы, Қасым және Кенесары) халық күшіне сүйеніп, патшалықтың жаулаушылығына қарсы күресті. Олар тәуелсіздік үшін күресіп, халық-азаттық күрес жағында болды, қолдады және басқарды [7, с. 54]. Бұндағы ұлт-азаттық көтерілісті басқарған бірден-бір тұлға – К. Қасымов.

Жалпы, төңкеріске дейінгі орыс тарихнамасында басым еңбектерде Кенесары «бүлікшіл», «жалған хан» аталғаны белгілі [8, 17-б.], ал кеңес тарихшы өкілі Рязанов алдыңғы кезеңдегі әріптестеріне қарағанда сұлтанды біршама жағымды түрде «ержүрек көсем» (отважный вождь), «дала құйыны» (степной вихрь) деп атайды. Ол К. Қасымов туралы былай дейді: «Кенесары сұлтан атасы Абылайдың иелігі аумағында тәуелсіз қазақ хандығын қалпына келтіруді армандаған ақылды әрі шебер саясаткер, керемет шабандоз және қолбасшы болған еді» [4, с. 55].

Көптеген зерттеушілердің пайымдауынша, жаңа заман авторларының жұмыстарында да Кенесары беделінің шарықтаған шағы ретінде 1844 жыл немесе 1845 жыл деп көрсетілген. Ал Вяткин болса, екі жылды қатар береді. 1845 ж. басында Кенесары тактикасын кенет өзгертіп, патша билігімен татуласуға жаңа талпыныс жасады. Оған себеп Кенесарының әлсіздігі емес, оның беделі 1844 ж. соңы мен 1845 ж. тек Ордада ғана емес, ортаазиялық хандықтар арасында да жоғары болуы [5, с. 284].

Тарихшы М. Вяткиннің келесі тұжырымы да назар аудартады. Ол бойынша

Кенесары іс-қимылының алғашқы кезеңінде Ресейден Хиуаның пайдасына бөлінуге деген ынтасы байқалады, алайда XIX ғ. 40 жж. Кенесарының қозғалысы өзінің күшті көршілерінің бодандығынан азат қазақ хандығын құруға бағытталған [5, с. 286]. Демек, сұлтанның өзі ұйымдастырған көтерілістің алғашқы жылдарында империядан бөлініп, Хиуаға қосылуға ниеті болғаны, алайда 1840 жж. азат Қазақ хандығы үшін күрескені түйінделген. Дегенмен Е.Бекмаханов іргелі еңбегінде ол ойды қолдамайды, яғни зерттеуші былай деп көрсетеді: «...азаттық қозғалысты бастаған Кенесары өз бауырларының діндес ортаазиялық хандықтардан тірек іздеген саясатынан бас тартуға шешім қабылдады. Ол екі майданда күресуге шешті: патшалық Ресеймен де, ортаазиялық хандықтармен де, ең әуелі Қоқанмен және Ташкент билеушілерімен [6, с. 252]. Яғни К. Қасымов о баста-ақ империяға, ортаазиялық хандықтарға қарсы ел тәуелсіздігі үшін күресуге шешім қабылдаған. Жалпы, Кенесарыға бірнеше майданда күресуге тура келгендігі жайлы өзге тарихшылар да көрсетеді.

А.Ф. Рязанов, Е. Бекмаханов сияқты зерттеушілердің еңбегінде Кенемен кездесуге Долговпен бірге Майдель дәрігердің жіберілгені және оның міндеті өлкеде тараған ауруларды зерттеп, ауырған адамдарды жазып, орданың зиялы қауымын үкімет жағына қарату болғаны көрсетіліп келді [9, с. 19], [6, с. 274]. Бұнда Е. Бекмахановтың еңбегінде толығырақ деректер келтіріледі. Ал Е. Ділмұхамедов оған қоса Кенесарының жауынгерлері мен тұрғындарының денсаулықтарына бейқам қарамағандықтан, оның Ордасында сол кездегі медициналық білімі бар бірнеше дәрігер болғанын атап өтеді [7, с. 89]. Осындай жекелеген мәселелерді толыққанды ашып зерттеудің өз маңызы бар.

М.И. Стеблин-Каменская Кенесары көтерілісінің жеңілу себептерін төмендей топшылайды: – қазақ ордаларының экономикалық және саяси ахуалы Кенесары көтерілісінің жеңілуіндегі бір себеп болды (автор жекелеген рулардың тұйық көшпелі шаруашылығы біртұтас экономикалық тіршілік жасауға кедергі болғанын, ал бұл өз кезегінде саяси жағынан бірігу үшін тежеу деп көрсетті); – халықаралық жағдай бұл көтерілістің жеңіліске ұшырауының екінші себебіне айналды; – жеңілістің үшінші себебі қозғалыстың феодалдық сипаты еді [10, с. 248]. Бұндағы халықаралық жағдайдың маңыздылығы туралы бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілген. Олардың түйіндеуінше, Қазақстан барлық жағынан Ресей, Хиуа, Қоқан, Бұқара, Қытай сияқты әлдеқайда күшті мемлекеттермен қоршалып әрі қысылып тұрған. Аталған елдердің ешбірі де Қазақстанның жеке хандыққа, өз алдына мемлекет болып бірігуіне жол бермейтін еді [11, с. 53]. Өйткені К. Қасымов көтерілісінің жеңілуінде халықаралық саясаттың жатқандығын тарихшылар жоғарыдағыдай атап көрсеткен, Кенесары сұлтанның көтерілісінің пайда болуында да халықаралық саясаттың, басқыншылықтың т.б. әсері болғаны белгілі. Оны Ділмұхамедов былай түйіндейді: «...Кенесарының халық-азаттық қозғалысын жалпы халықаралық ахуалдан еш бөліп қарастыруға келмейді, өткені ол оның көтерілісіндегі маңызды фактор еді» [7, с. 42]. Яғни бұл тақырыпты зерттеу барсында ішкі ахуалдың да, сыртқа жағдайдың да өзгешеліктеріне ден қойып зерделеудің қажеттілігі айқын пайымдалып отыр.

Жалпы, көтеріліс туралы Рязанов: «халықтық соғыс басталды, ұзақ, қалжырататын, қандай-да бір жылдам нәтиже бермейтін, елдің өндірістік еңбектегі бар белсенді күшін алаңдататын және казак станицаларының тұрғындарын көшпелілер тарапынан ұдайы шапқыншылық қаупіне қарсы қойған соғыс басталды», – деп көрсетті [4, с. 57]. Сол сияқты И. Тимофеев,

Е. Федоров та зерттеу мақаласында қазақтардың 1837-1847 жж. күресі көтеріліс болған жоқ, ол қазақ халқының Николай I Ресей патшалығы тарапы аннексиясына қарсы өз тәуелсіздігі үшін соғыс болғанын жазды [12, с. 80]. Жекелеген авторлар қарастырылған кезеңде бұл көтерілісті халықтық соғысқа да балағанын көреміз.

Ал С. Асфендияровтың жұмысында К. Қасымов бастаған ұлт-азаттық көтеріліс ірі көтеріліс ретінде сипатталады [13, с. 204]. Қазақстан тарихы бойынша 1949 ж. қайта басылып шыққан ұжымдық еңбекте де К. Қасымовтың басшылығымен ұйымдасқан ұлт-азаттық көтеріліс өзінің қарқыны мен маңызы жағынан ең ірі қозғалыс ретінде бағаланды [14, с. 275]. Бекмаханов қазақтардың XVIII-XIX ғасырлардағы өзге ірі көтерілістерге қарағанда Кенесарының көтерілісінде барлық үш жүздің қазақтары қатысқандығын ерекшеледі [6, с. 169]. Жалпы, Кенесары бастаған көтерілістің, тіпті қозғалыс ретінде бағаланса да, оның ірі, ауқымды болғандығы тұрақталған тұжырым болып саналады.

Е. Бекмахановтың еңбегі, қазақ тарихы бойынша 1943 ж. шыққан ұжымдық зерттеу сынға ұшыраған шақта К. Қасымов бастаған көтеріліс реакциялық феодалдық-монархиялық қозғалыс ретінде көрсетілгені белгілі. Мәселен, 1956 ж. жарияланған Т. Шойынбаевтың Кенесары тұлғасын зерттеудегі бағытқа қатысты жазылған, көпшілікке арналған лекция стенограммасы [15]. Бұл еңбек нақты сол жылдардағы үстем идеологияға сай келгендігі түсінікті.

Ал кейінгі зерттеушілер, Р. Сүлейменов пен Ж. Қасымбаев, 1837-1847 жж. көтерілісті – бүкіл Қазақстанды қамтыған, бірден-бір географиялық шеңбері тұңғыш рет бүкіл өлкеге жайылған көтеріліс ретінде бағалап, оның сарбаздарының құрамында ақындар, есімдері кейінгі ұрпақтарға жеткен қазақтың үш жүзінің де батырлары болғанын қорытындылады [16, 67-б.]. Бұл 80-жж. соңында шыққан еңбекте К. Қасымов бастаған көтеріліс ұлт-азаттық көтеріліс ретінде аталып, оның ірі болғандығы, оған барлық үш жүздің өкілдері қатысқаны нақты бағамдалды.

К. Қасымов тұлғасын зертеуде кеңестік тарихнаманың өзіндік ерекшеліктері болды. Алдыңғы кезеңмен салыстырғанда тарих ғылымы жоғары дами бастады, зерттеушілердің кәсіби тұрғыда жазылған еңбектері молая түсті. Кеңес үкіметі алғаш орнаған жылдары қазір «ұлт-азаттық көтеріліс» деп аталып жүрген мәселені зерттеуде салыстырмалы түрде еркіндік болды. Ол кезде Ә. Бөкейханов, А.Ф. Рязанов, С.Д. Асфендияров, А. Якунин, И. Тимофеев, Е. Федоров, М. Вяткин, М.И. Стеблин-Каменская Е. Бекмаханов сияқты зерттеушілердің еңбектері шыққан еді. Е. Бекмахановтың ғылыми жұмысы сынға ұшырады, ал Ділімұхамедовтың қарастырылып отырған тақырып бойынша жазылған диссертациясы қорғалғанмен, артынан саналмай қалды. А. Қапаева, XX ғ. елдегі ғылым, мәдениеттің дамуын зерттеуге үлес қосып жүрген ғалым, көрсеткендей: «соғыстан кейінгі кезең – бұл ғылымның дамуында көрініс тапқан өрескел бассыздық, сорақы заңсыздық уақыты еді» [17, с. 44]. Оның бір көрінісі ретінде «Бекмаханов ісін» атауға болады. Ол бойынша ғалымдардың тиісті зерттеулері арқылы толыққанды танысуға болады. Осындай қысымшылықтарға байланысты Кенесары тұлғасын, оның қызметін зерттеу ісінде, XX ғ. 40-шы жылдарының соңынан 80-ші жылдардың аяғына дейін, тек К. Қасымұлы көтерілісін зерттеуге қатысты сын айтылған жекелеген авторлардың (Айдарова, Шойынбаев, Шарипов, Якунин т.с.с.) еңбектерін қоспасақ, ауқымды үзіліс орын алды.

Тек демократиялық үрдістер жандана бастаған тұста, 80 жж. соңы – 90 жж. басында бұл проблеманы зерделеу ісі қайта түледі деуге келеді. Бұл кездері

жоғарыда келтірілген Қасымбаев пен Сүлейменов секілді зерттеушілердің жұмыстары жарияланды, «Көркемдік шындық және тарихи тұлға» атты дөңгелек үстел (Қасымбаев, Қозыбаев сынды тарихшылар, белгілі қоғам қайраткерлері т.б. қатысуымен) ұйымдастырылды [18, 156-б.]. Онда М.Қозыбаевтың XX ғ. 90-шы жылдары бүкіл совет еліндегі халықтардың тарихындағы тәуелсіздік үшін қозғалыстарды қайта қарау науканы басталғанын орынды атап көрсетеді. Бұл жерде тақырыптың зерттелу деңгейіне баға беріліп, талдау жасалып, алдағы тың зерттеу бағыттары айқындалды. Осы кезден бастап К. Қасымұлы бастаған ұлт азаттық көтерілісті еш шектеусіз, мүмкіндігінше объективті тұрғыда зерттеуге жол ашыла бастағанын қорытуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи // Алихан Букейхан. Избранное. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – С. 45-65.

2 Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). 2-ое издание. Под ред. проф. А.С. Такенова: учебное пособие. – Алма-Ата, «Қазақ университеті», 1993. – 304 с.

3 Степняк Материалы к истории султана Кенесары Касымова (Воспоминания кара-киргиза Калигуллы Алибекова о последних днях Кенесары) // Алихан Букейхан. Избранное. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – С. 78-83.

4 Рязанов А.Ф. На стыке борьбы за степь. Очерк по истории колонизации Новолинейного района Оренбургского края 1835-1845 гг. – Оренбург: Типо-литография Госпромкомбината, 1928. – 64 с.

5 Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР. – Т. 1. – Огиз. Госполитиздат, 1941. – 368 с.

6 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX века. – Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1992. – 400 с.

7 Дильмухамедов Е.Д. Восстание казахов под руководством Кенесары Касымова в 1837-1847 гг. – Алматы, 2010. – 200 с.

8 Құрманалина Н.Н. К. Қасымов төңкеріске дейінгі орыс тарихнамасында // Актуальные научные исследования в современном мире. – №9 (77). – Ч. 2. – Б. 13-18.

9 Рязанов А.Ф. Восстание Кенесары Касымова (1837-1847 гг.): Исторический очерк. – Алматы: Малое издательство «Айқап», 1993. – 32 с.

10 Стеблин-Каменская М.И. К истории восстания султана Кенесары Касымова // Исторические записки. – 1942. – Т. 13. – С. 234-255.

11 Якунин А. Восстание Кенесары Касымова // Большевик Казахстана. – № 8. – 1939. – С. 44-55.

12 Тимофеев И., Федоров Е. Борьба казахов в 1837-1847 годах за свою независимость // Большевик Казахстана. – № 4. – 1940. – С. 67-80.

13 Историческое прошлое Казахстана // Асфендияров Санжар шығармалары. Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар Асфендияров. – Т. 2. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – Б. 197-213.

14 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. 2-е изд. Исправленное и дополненное. Под общей ред. И.О. Омарова и А.М. Панкратовой. – Т. 1. – Алма-Ата, 1949. – 511 с.

15 Шойынбаев Т. Кенесары Қасымовтың реакциялық феодалдық-монархиялық

қозғалысын баяндаудағы ұлтшылдық бұрмалаушылықтарға қарсы. Көпшілікке арналып оқылған лекцияның стенограммасы. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1952. – 28 б.

16 Сүлейменов Р., Қасымбаев Ж. Кенесары көтерілісі: көне шындыққа жаңа көзқарас // Қазақстан коммунисті. – №3. – 1991. – Б. 63-72.

17 Капаева А. Исторические судьбы научной интеллигенции Казахстана в послевоенные годы // Известия АН КазССР. Серия обществ. наук. – №6. – 1989. – С. 44-50.

18 Көркемдік шындық және тарихи тұлға. Дөңгелек стол // Жұлдыз. – №7. – 1990. – Б. 153-176.

Тургунова А.К.

*Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева,
магистр (г. Петропавловск, Казахстан)*

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РАБОТАХ АКАДЕМИКА М.К. КОЗЫБАЕВА

На сегодняшний день, мы с гордостью можем отметить, что народ Казахстана живет в мире и согласии. Наше государство укрепляет свою Независимость идя по своему пути развития, который известен во всем мире, как «казахстанская модель».

В Казахстане, как в многонациональном государстве, межнациональные отношения являются составной частью политических отношений. Государство осуществляет регулирование и налаживание отношений между нациями и народностями. Следовательно, в национальную политику входят совокупность правил, принципов и норм, посредством которых осуществляется управление национальными отношениями.

В Казахстане национальная политика имеет свои особенности, связанные прежде всего с историческим опытом, так как на формирование национальной идеи оказывают влияние географические, культурные условия проживания народов, их традиции и обычаи.

В Казахстане проживают представители 130 этносов, поэтому вопрос национальных отношений лежит в поле зрения политологов, культурологов, обществоведов и историков, журналистов и ученых других направлений.

Вопросам национальных отношений уделял особое внимание М. Козыбаев. Данному вопросу посвящены его работы: «Национальные отношения в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны», «Некоторые аспекты совершенствования национальных отношений в условиях перестройки», «Демографические исследования в Казахстане: итоги и перспективы», «Межнациональное согласие – залог внутренней стабильности».

Одним из важных факторов процесса национального возрождения народов является национальное и демографическое сознание больших и малых этносов. Каждый народ имеет свое место на исторической карте, являясь объектом и субъектом исторического процесса. М.К. Козыбаев отмечает, что «говоря о национальном факторе в исторической демографии, нельзя обходить в ней проблему казахской нации» [1, с. 234]. О значительном вкладе М.К. Козыбаева

в историческую демографию Казахстана, проблемам этногенеза, изучение проблемы депортации народов указывают статьи ученых, таких как С. Ибраев, Н. Абуов, Г. Мусабаева, А. Уалтаева, Т. Шанбай и др.

Так, А. Уалтаева в работе «Проблема демографии в трудах М.К. Козыбаева» указывает о вкладе М.К. Козыбаева в историческую демографию Казахстана при исследованиях и последствий голода 20-30 годов XX в. в Казахстане, в разработке категорий в научной системе, характеризующей объект исследования «население Казахстана» [2, с. 435].

Вопросы этногенеза, концепция степной цивилизации, формирование казахской нации – заслуга М. Козыбаева. В работе Т. Шанбай «Манаш Козыбаев и Лев Гумилев: проблемы этногенеза и степной цивилизации», автор сравнивает взгляды Л.Гумилева и М. Козыбаева в вопросе взаимосвязи этноса и ландшафта, проблемы межэтнического и межкультурных контактов [3, с. 450].

В научном труде М. Козыбаева «История и современность» одна из глав посвящена особенностям современных национальных отношений в Казахстане. Согласно М. Козыбаеву, «Национальные отношения – образование весьма сложное, пронизывающее практически все стороны общественной жизни» [4, с. 244].

Важным вопросом при изучении национальной проблематики, согласно М.К. Козыбаеву является «глубокое осознание того, что исторический опыт - это синтез истории и современности, активно участвующий в формировании ценностной ориентации и активной жизненной позиции человеческого коллектива в любом его социальном измерении - экономическом, национально-этническом и т.д. Его содержание не ограничивается совокупностью сведений и оценок событий далекого прошлого. Прежде всего, это коллективная социальная память, актуально живущая и активно проявляющаяся в нашем сознании, поведении и поступках» [4, с. 250].

В своих работах М.К. Козыбаев отмечает положительные и негативные моменты как ориентиры сути национальной проблемы, ведь казахский народ испытал тяготы времени: в годы Октябрьской революции и Гражданской войны, НЭП, индустриализации, коллективизации, массовый голод 30-х годов, культурной революции, массовые репрессии, ВОВ, освоение целинных и залежных земель, перестройка.

Одной из трагичных страниц истории Казахстана – это, депортация. В 30-е годы страна становится резервацией для выселенных народов. «В октябре-ноябре 1937 г. с Дальнего Востока в Казахстан были выселены 110 тыс. корейцев, из Азербайджана и Армении – свыше 2,4 тыс. семей иранцев, азербайджанцев, курдов и армян в Южно-Казахстанскую, Джамбульскую и Алма-атинскую области» [5, с. 208].

А в годы Великой Отечественной войны для многих народов казахстанская земля стала второй Родиной. В учебнике «История Казахстана» М.К. Козыбаева одна из тем посвящена межнациональным отношениям в годы войны. Автор указывает об усилении процесса интернационализации в жизни народов. Для укрепления межнациональных отношений помогали формирование национальных воинских частей, подготовка национальных кадров рабочих, издание фронтовых газет и журналов на национальных языках. Однако, отрицательным явлением межнациональных отношений явились насильственное переселение целых народов, создание трудовых колоний. Накануне войны в Казахстан было депортировано 102 тыс. поляков, переселены более 360 тыс. немцев [6, с. 198].

Согласно Указа Президиума Верховного Совета СССР №21-160 «О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья», большинство немцев должно было разместиться в Казахстане. В августе 1941г в Казахстан переселило 349713 человек, общая численность составила 441713 [5, с. 208]. Также выселке подверглись другие народы: чеченцы и ингуши, балкарцы, турки-месхетинцы, крымские татары и др. Согласно, В.Козиной, «в 1944 г. в Казахстан прибыло 1 268 семей или 4 501 чел. крымских татар, около 7 тыс. болгар и греков. В Казахстан было выселено также 6300 семей турок из Грузии, общей численностью 27 833 чел. [7, с. 56].

Так, «всего за 1937-1944 годы в Казахстан нашли вторую родину более 1млн. 209 тыс. депортированного населения, а вместе с эвакуированным – около 1млн. 740 тыс. человек. По существу, каждый пятый в республике был спецпереселенцем» [6, с. 198].

Общую цифру спецпереселенцев в Казахстане назвать сложно, она менялась почти ежегодно. «Так, на 1 января 1949 г в республике насчитывалось 820,1 тыс, на 1 июля 1952 г – 974,4 тыс, на 1 января 1953 г – 988,3 тыс. чел, что составило 35,9% от общего числа спецпереселенцев [8, с. 250].

Следующий миграционный поток в страну произошел в связи с освоением целинных и залежных земель. В этот период государству отводилась роль за быстрый подъем зернового хозяйства. С 1954 до 1962 г. в республику прибыло около 2 млн. чел., государство становится многонациональным. Согласно, В. Козиной, «Численность казахского населения по данным переписи 1959 г. составила 2 794 966 чел., то есть увеличилась всего на 474 тыс. человек, или на 20%, тогда как русских возросла на 62%, татар на 79%, узбеков на 32%, белорусов - увеличилась в 3,4 раза, уйгуров на 69%, численность других национальностей - в 2,6 раза. Удельный вес казахов в национальной структуре Республики упал на 8 пунктов и составил всего 30% [7, с. 59-60].

Сокращение численности населения республики начинается с 70-х годов и продолжается в 90-е годы XX в.

Нельзя не согласиться с М.К. Козыбаевым, что государственный тип отношений собственности находился в противоречии с национальными традициями народов, поскольку работала мощная идеология, которая подавляла субъективные инициативы человека и личности. В качестве примера, можно привести сеть лагерей на территории Казахстана: КарЛАГ, СтепЛАГ, АЛЖИР и др. Как правило, заключенных обвиняли в национализме. Основоположниками идей казахского национализма считали алашординцев, которые впервые заявили об самоопределении казахской нации.

Национализм – идеология и направление политики, основополагающим принципом которой является тезис о ценности нации как высшей формы общественного единства, её первичности в государствообразующем процессе. Как политическое движение, национализм стремится к созданию государства, которое охватывает территорию проживания нации и отстаивает её интерес.

М. Козыбаев в работе «Межнациональное согласие – залог внутренней стабильности» указывает на актуальность темы, в связи разрушением устоявшихся традиций и возникновению новых ценностей. Автор дает анализ и соглашается с точкой зрения Н.А. Назарбаева в книге «На пороге XXI века», о «Превращение идеи в идею национальной исключительности губительно для самого этноса» [9, с. 153].

В контексте национальных задач Н.А. Назарбаевым анализируется проблема

модернизации населения страны, так как мир не стоит на месте, все меняется, необходимо адаптироваться к новым условиям, не забывая традиции и культуру народа.

В книге Н.А. Назарбаева «На пороге XXI века», автор выделяет «два аспекта межнациональных отношений в бывшем Союзе» [9, с. 28]. Один из которых это теоретическая слабость руководства страны – никто не хотел заниматься национальным вопросом. В работе отмечается, что «национальные этнические взаимоотношения, а также внутриэтнические процессы стали вызовом второй половины XX века. Национальный фактор сыграл свою роль не только в разрушении колониальных империй, не только в становлении новых государств мира... По существу, все процессы, происходящие в мире в самых разных областях: экономике, политике, идеологии – тесно связаны с национальным фактором» [10, с. 30].

М. Козыбаев упоминает в работе о коде нации и выделяет основную задачу с точки зрения историзма: «это восстановление национальной идентичности, которая никак не связана с самопревозношением или унижением других. Необходимо перекинуть мост через эпоху исторического и культурного нигилизма, небытия. Должны быть прерваны пустоты между настоящим и тем временем, когда человек ощущал себя частью коллективной души этноса, а не находился в подвешенном маргинальном состоянии» [9, с. 154-155].

Н.А. Назарбаев в работе «На пороге XXI века», указывает, что: «трактуя национальные процессы, национальные отношения, исходя из отношений классовых, марксисты практически не приняли во внимание эффективность и жизненность процессов национальной мобилизации. Между тем, ход истории показал, что роль национального, этнического фактора не только не уменьшалась с дальнейшим развитием общества, а в значительной степени возрастала. Объясняется это факторами культурного характера, а не социального порядка [10, с. 32].

М. Козыбаев указывает, что преодоление экономического хаоса решит проблему межнациональных отношений, так как экономические реформы позволят снизить миграционный поток неказахского населения из страны и создаст предпосылки для правового и экономического равенства наций. Автор доказывает, что для менталитета казахского народа характерен элемент толерантного отношения к проблемам межэтнических противоречий и присуща религиозная терпимость. Автор обращает внимание и на разработку общекзахстанского патриотизма. Также, М.К. Козыбаев выделяет одним из аспектов проблемы – культурное развитие населения Казахстана, так как в нашем государстве переплетаясь и взаимообогащаясь существуют европейская и азиатская культуры. М. Козыбаев считает, что «основной нашей задачей является дальнейшее развитие культур всех этносов страны во всем многообразии и уникальности» [9, с. 162]. Автор указывает на важность проблемы сохранения межнационального согласия в Казахстане и важность наличия правовых актов, имеющих научную базу.

За годы независимости в Казахстане сложилась своя модель межнациональных отношений. Этому способствовала нормативная база, так национальные отношения в Республике Казахстан прописаны в основном документе страны – Конституции РК. Согласно статье 1, пункт 1 Конституции РК: «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого

являются человек, его жизнь, права и свободы» [11, с. 3]. Важным условием создания демократического, светского, правового и социального государства является обеспечение национального единства. При консолидации и сохранении единства общества, возможен экономический рост, социальный прогресс и демократическое и культурное развитие страны.

Один из главных принципов межэтнических отношений в стране – это толерантность по отношению к представителям всех этносов, проживающих на территории республики. Согласно пункт 2 ст. 39 Конституции РК: «Признаются неконституционными любые действия, способные нарушить межнациональное и межконфессиональное согласие» [11, с.1].

В республике действует Ассамблея народов Казахстана, которая появилась 1 марта 1995 года как консультативно-совещательный орган при главе государства. В настоящее время председателем Ассамблеи народов Казахстана является Елбасы – Назарбаев Н.А.

Ассамблея народов Казахстана ставит перед собой ряд задач: содействовать сохранению в республике межнационального и межконфессионального согласия, выработать предложения по проведению политики государства в сфере межнациональных отношений, представлять многочисленные диаспоры в органах власти, искать компромиссы для разрешения социальных противоречий в обществе. А, главной задачей АНК является реализация государственной национальной политики, обеспечение общественно-политической стабильности в Республике Казахстан и повышение эффективности взаимодействия государственных и гражданских институтов общества в сфере межэтнических отношений [12, с.1].

Говоря о национальном самосознании, нельзя не отметить важность языковой политики. На внеочередной сессии Верховного Совета 22 сентября 1989 г. казахский язык был объявлен государственным языком. Русский язык – язык межнационального общения. М.К. Козыбаев указывает, что необходима продуманная национальная политика, которая «без ущемления прав и интересов всех наций и народностей, проживающих в республике, на основе комплексного решения как экономических, так и культурных программ, осторожного и бережного отношения к сфере межнациональных и национальных отношений... Лишь при таких условиях обретет подлинную реальность, перестав быть формальной декларацией, положение о государственном языке республики, которое является неотъемлемой частью мер, направленных на обеспечение суверенитета республики» [4, с. 253].

В данной статье освещена лишь незначительная часть проблематики национальных отношений в работах академика М.К. Козыбаева. Данная проблема многогранна. Национальный вопрос является выражением национальных отношений, так как он имеет конкретное историческое и социальное содержание, который включает в себя совокупность национальных проблем на каком-то определенном этапе развития государства. В основе национального вопроса лежит историческое развитие государства и ее народов, а также другие факторы, такие как социально-экономическое, политическое, культурное составляющая, национальный состав населения, традиции и обычаи народов.

Список использованной литературы и источников:

- 1 Козыбаев М.К. Демографические исследования в Казахстане: итоги и

перспективы – в кн. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). – Алматы: Ғылым, 2006 – с. 233-240

2 Уалтаева А. Проблемы демографии в трудах М.К. Козыбаева - в кн. Вопросы манашееведения. – Петропавловск, 2018. – с. 432-437.

3 Шанбай Т. Манаш Козыбаев и Лев Гумилев: проблемы этногенеза и степной цивилизации - в кн. Вопросы манашееведения – Петропавловск, 2018. – с. 447-453

4 Козыбаев М.К. История и современность – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 254 с.

5 Ибраев С. Вопросы исторической демографии в трудах академика М.К. Козыбаева, в кн. Манаштану, – Петропавловск, 2008. – С. 202-211.

6 Козыбаев М.К., Козыбаев И.М. История Казахстана. Учебник для учащихся 10 класса. – Алматы: Атамура, 1997. – С. 196-199.

7 Козина В.В. Демографическая история Казахстана: Учеб.пос. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2007.

8 Козыбаев М.К. Формирование населения Республики Казахстан (1897-1996 гг.). В кн. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). – Алматы: Ғылым, 2006. – С. 241-257.

9 Козыбаев М.К. Межнациональное согласие – залог внутренней стабильности- в кн. Вопросы манашееведения. – Петропавловск, 2018. – С. 152-164.

10 Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. – Алматы: Атамура, 2003. – 256 с.

11 Конституция РК, принятая на Референдуме 30 августа 1995 года.

12 Сайт Ассамблеи народов Казахстана. <https://assembly.kz/>

Байбукашева А.Қ.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

7М01602 тарих және география мамандығының 2 курс магистранты

(Алматы, Қазақстан)

Ғылыми жетекші: т.ғ.к., қауымдастырылған профессор Мекебаев Т.Қ.

Д.А. ҚОНАЕВ ЕҢБЕКТЕРІ – XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ

Адамзат қоғамының тарихи дамуында қай кезеңде болмасын әрбір қоғамда белгілі бір тарихи тұлға тарихи оқиғаларды қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Тарихи тұлғалар – өздерінің саяси немесе рухани еңбегі арқылы қоғам қажеттіліктерін анағұрлым толық қанағаттандырып, оның тарихи дамуына айтарлықтай әсер еткен. Қазақ тарихында есімдері алтын әріппен жазылып, тарихта өзіндік із қалдырып кеткен тұлғалар аз болған жоқ. Әр заманның, әр дәуірдің өзіндік ерекше есте қалған, халық жадында мәңгілік орын алған тұлғалары болғаны анық. Бір ғана XX ғасырдың өзінде ондай тұлғалар аз болмаған. Солардың ішінде Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаев та бар.

Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаев 1912 жылы қаңтар айының он екінші жұлдызында бұрынғы Верный қаласында Меңлі Ахмет Жұмабайұлының шаңырағында дүниеге келеді. Өз естелік жазбаларында шығу-тегі, шежіресі туралы толыққанды түсінік беріп кетеді. Оның балалық шағы өте ауыр кезеңдермен тұспа-тұс келді. Атап айтқанда, ұлт-азаттық көтеріліс, Ақпан төңкерісі, Қазан төңкерісі, ұжымдастыру, ашаршылық.

1931 жылы Мәскеу қаласындағы М.И. Калинин атындағы түсті металдар және алтын институты кен факультетіне оқуға түседі. Тау-кен факультетінде

оқып жүріп өзінің саяси және мәдени ой-өрісін толықтырумен айналысады. 1936 жылы институтты бітірген соң, тау-кен инженері мамандығын алып, Балқаш мыс қорыту комбинатының Қоңырат кенішіне жұмысқа жіберіледі. Осылайша, кен инженері мамандығы болып өз қызметін бастаған Д.А. Қонаев, көп ұзамай көзге түсіп жауапты қызметтерді атқара бастайды. Тіпті, кен руднигінің директоры мәртебесіне дейін жетеді [1, 16-17 беттер].

Дінмұхаммед Ахметұлы елу жылға жуық уақыт халқы үшін аянбай қызмет етті. Оның жиырма бес жылын Қазақстан Компартиясы Орталық комитетін басқаруға арнады. Ол ел басқарған уақыт халық жадында мәңгі сақталады. Ол Қазақстанды басқарып тұрған уақытта Қазақстан Одақтас мемлекеттермен салыстырғанда экономикасы жағынан қарыштап дамыды. Бұрын-соңды болмаған деңгейге жетті.

Д.А. Қонаев өзінің соңына аса үлкен шығармашылық мұра қалдырып кетті. Оның ішінде 450-ден астам ғылыми, ғылыми-көпшілік және публицистикалық жұмыстары жарияланды. Техника ғылымдарының докторы, академик Д.А. Қонаевтың ғылыми еңбектері кен орындарын ашық әдіспен қазу теориясы мен практикасының көкейкесті буынды мәселелеріне арналды. Сонымен қатар кен қопарудың тиімді әдістерін ғылыми жан-жақты зерттеп, тікелей өндіріске енгізді.

1986 жылы желтоқсан айында зейнеттік демалысқа шыққаннан кейін, Д.А. Қонаев өзі өмір сүрген кезеңнің небір қилы оқиғалары мен ащы шындықтарын бейнелейтін естелік-эсселерін жазады. Ең алғашқы естелік-эссе 1992 жылы өзінің көзі тірісінде «Өтті дәурен осылай» («О моем времени») [2] деген атпен жарыққа шығады.

Дінмұхамед Ахметұлы еңбектің жазылуына бірқатар көрнекті тұлғалардың, мемлекет қайраткерлерінің түрткі болғандығын алға тартады. Олардың барлығы бірауыздан оның өткен өмірі туралы, өзі көрген өмір шындығы туралы жазуы қажет екендігін атап өткен. Ол, әсіресе, дәл қазір өтпелі шақта, мемлекетіміз қайта құрылып жатқан уақытта, Республиканың өткен тарихына қайта оралудың, сол арқылы келешекте бұрынғы қателіктерді қайталамау үшін аса маңызды болды. Өткенге терең талдау жасау қажеттілігі осы тұста айқын сезілген. Сонымен қатар Д.А. Қонаев қатардағы жай адам емес, Қазақстанды ұзақ жылдар бойы басқарған адам болғандықтан, оның осы мәселені жазуы аса қажетті еді.

Тіпті кезекті бір сессия жиналысынан кейін Димекеңе Жоғарғы Кеңестің депутаты келіп, Балқашта қызмет істеп жатқан барлық металлургиялардың атынан: «Сіздің барлық баяндамаларыңыз, мақалаларыңыз шетелдің және еліміздің барлық мерзімді басылым беттерінде жарық көрді. Бірақ онда сіздің биографияңыз туралы айтылмады. Сіз осы мәселеге көңіл бөліп, өзіңіз бірге жұмыс істеген жолдастарыңызды да еске алсаңыз жақсы болар еді» [2, 6 бет] деп өтініш білдірген екен. Жалпы бұл еңбекте Қазақстанда орын алған саяси, әлеуметтік, экономикалық мәселелер орын алады.

Автордың көзі тірісінде аталған естелік жарыққа шыққан соң, республиканың түрлі өңірлерінен құттықтаулар мен ұсыныс хаттар түскен. Ол туралы автор былай дейді: «Шынымды айтсам 1992 жылы «Өтті дәурен осылай» естелігі жарыққа шыққан кезде бұл естелік тек Қазақстан тұрғындарын ғана емес, оның сыртындағы оқырмандардың да назарын аударады деп ойламадым. Менің ол еңбегіме таныстарым да, таныс емес адамдарда, жастар да, ардагерлер де, көрнекті саясаткерлер де, әдебиетшілер де, ғылым адамдары да, өнер,

мәдениет тұлғалары, тіпті ең қарапайым мамандық иелері де, жерлестерім мен отандастарым да, таяу және алыс шетел тұрғындары, достарым, тіпті оппненттерім де өз ойларын білдірді. Сол себепті де мен қайтадан қолыма қалам алып, маған айтылған нәрселердің барлығын, үлкен саясаттағы маңызды фигуралардың, оларға қатысты беймәлім тұстарды ашып көрсетуге тырыстым...» [3, с. 7].

Осылайша автор «От Сталина до Горбачева» [3], «Ақиқаттан аттауға болмайды» [4] деген атаулармен өзінің естелік жазбаларын толықтырып, жариялайды. Осының ішінде «От Сталина до Горбачева» еңбегінде Сталин мен Хрущев, Брежнев пен Горбачев билік еткен жылдардағы Қазақстан тарихына қатысты оқиғалар қамтылған.

Д.А. Қонаевтың бұл естелік жазбасында өткен жылдардағы маңызды эпизодтар мен қызықты фактілерді қамтиды. Сонымен қатар сол замандағы белгілі саясаткерлерге қатысты тың мәліметтер кездеседі. Және де кітапта Қайта құру саясатына баға беріледі, соңғы жылдардағы, М.С. Горбачев билік еткен жылдардағы оқиғаларға талдау жасалады.

Дінмұхаммед Ахметұлы «Өтті дәурен осылай» деп аталатын еңбегін көзі тірісінде қайта қарап, оқырманның талап-тілектеріне сай толықтырулар жасай келіп, кітаптың атын «Ақиқаттан аттауға болмайды» деп өзгерткен еді. Мұнда ол өз өмірінің беймәлім беттерін ғана емес, өз заманының ірі тұлғалары Сталиннің, Маленковтың, Булганиннің, Хрущевтің, Косыгиннің, Брежневтің, Андроповтың, тіпті Горбачевтің көпшілікке жұмбақ сырларын ашып, Қазақстанның елу жылдық экономикалық, мәдени және әлеуметтік тыныс-тіршілігін жан-жақты әңгімелеп берді. Оның игі жақсылары туралы да шет қалмайды. Кезінде жылы жауып қойылған Теміртау оқиғасын, Семей полигонын, Арал мәселесін, Желтоқсан зардаптарын, сондай-ақ тілге, дінге, ділге қатысты көкейкесті сұрақтардың жауабын алға тартады. Ұлттық сана, әдет-ғұрып, салт-дәстүр туралы ой-толғамдарын ортаға салады. Кешегі Кеңес өкіметінің күйреу себептерін талдап, қазіргі экономикалық дағдарыстан шығу жолдарына барлау жасайды.

Дінмұхаммед Ахметұлының жоғарыда аталған көлемді мемуарларынан бөлек, саяси қызмет атқарып жүрген уақытта жазылған еңбектері де бар. Солардың бірқатарына тоқталып өтейік.

1958 жылы «Казахская ССР: Краткий историко-экономический очерк» [5] атты шағын брошюралық еңбегін жарыққа шығарады. Автор өзінің бостандығы мен тәуелсіздігін жүздеген жылдар бойы қорғаған қазақ халқының даму тарихына қысқаша түсінік береді. Д.А. Қонаевтың кітабының көп бөлігі соғыстан кейінгі кезеңдегі Кеңестік Қазақстанның экономикасы мен мәдениетін көрсетуге арналған. Автор республиканың алуан түрлі және әдемі табиғатын, оның шектерінің сарқылмас байлығын суреттейді, Қазақ КСР-нің тамаша болашағы туралы айтады.

Д.А. Қонаевтың «Советский Казахстан» [6] кітабы Кеңестік Қазақстанның бауырлас республикалар достастығындағы орны мен рөлі туралы баяндайды. Автор республиканың және Қазақстан Компартиясының құрылған кезінен бастап 60 жыл ішінде Лениндік Коммунистік партияның басшылығымен жүріп өткен қазақ халқының, республиканың барлық еңбек адамдарының ерлік жолын ашады.

Автор еңбекте жарқын фактілер мен айқын мысалдар арқылы кеңестік Қазақстан дамуының сапалы жаңа кезеңіне аяқ басқанын, оның белестері ұлы

Ленин партиясының шешімдерімен айқын анықталғандығын айғақтайды. Қазақстан экономикасының, мәдениетінің, ағарту саласының, ғылымының жетістіктерін баяндайды.

Дінмұхаммед Ахметұлының мерзімді басылым беттерінде жарық көрген мақалаларында да Қазақстанның ауыл шаруашылығына, экономикасына, әлеуметтік жағдайына қатысты көптеген маңызды мағлұматтар кездеседі. Соның бірі «Алыптың асқақ адымы» [7] атты мақаласы. Бұл мақала Қазақстан Компартиясының 50-жылдығына арналған. Онда 1920 жылдан – 1970 жылға дейінгі Қазақстандағы әлеуметтік, экономикалық, мәдени өзгерістер жайлы баяндалған. Мәселен, 50 жылдың ішінде Қазақстанда 64 қала мен 174 қала типтес елді мекеннің бой көтергені, 10 мыңнан астам мектеп, 43 жоғарғы оқу орны, 187 орта оқу орны, 153 жаңа ғылыми мекеме ашылғанын жазады. Сонымен бірге Қазақстан экономикасына қатысты Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңмен салыстырғанда өнім өндіру 132 есеге артқанын, осы жылдар ішінде 22 мың өнеркәсіп орындарының салынғанын және өнеркәсіп өнімдерін өндіру бойынша Қазақстан КСРО-да үшінші орын алатынын атап көрсетеді.

Д.А. Қонаевтың еңбектерінде кездесетін аса маңызды мәліметтер Ұлы Отан соғысы уақытына қатысты айтылады. Жалпы 1941-1945 жылдары Қазақстан ҰОС-ның негізгі майдан арсеналы рөлін атқарғаны белгілі. Осы тұста, әсіресе, экономикалық салада Қазақстанның қосқан үлесі орасан зор болып табылады. Бұған дәлел ретінде автор келтірген мына мәліметтерді атап көрсетуге болады: «... Ерге қарап өз намысын от шалса да, өзгеге қарап ердің жігері құм болмайды. Күдік пен үміт арпалысқан тұста елге сенбеске, ел ішінде серке жігіттерге сенбеске болмайды. Олардың жасымас жігері, жалынды сөздері қандай қайраннан болса да алып шығып, берік байламдар жасатып жатты. Лениногор металлургиясының кеншілері Германияның қарақшылықпен жасаған шабуыла жауап ретінде өздерінің ең жоғары еңбек өнімділігімен жұмыс істеп, Отанды қорғау ісіне бар күш жігерін жұмсайтындарын атап өткен еді. Бұл құрғақ сөз емес, жауға оқ боп атылған қарапайым еңбек адамдарының маңдай тері еді. Осылайша маусым айының соңғы он күні ішіндегі жұмыс нәтижесі Лениногор еңбекшілерінің неге қабілетті екенін аңғартты. Жарты жылдықтың қорытындысы бойынша қорғасын мен қара алтын шығару жоспары мерзімінен бұрын аяқталған еді...» [2, 85 бет].

Сонымен бірге автор келтірген тағы бір маңызды мәліметтер соғыстың алғашқы жылдарында, яғни 1941-1942 жылдары 1940 жылмен салыстырғанда қорғасын өндіру 21%-ке, қоспалы қалайы 8%-ке, кадмий 9%-ке, алтын 26%-ке, күміс 12%-ке артқан.

Ұлы Отан соғысы жылдары халық арасында өте кең таралған үрдістердің бірі – рекордтық көрсеткіштерді енгізу болды. Осыған орай, өндірістің, ауыл шаруашылығының әр түрлі салаларында еңбек етіп жатқан жұмысшылар, «Отан үшін!», «Жеңіс үшін!» деген ұрандармен бұрын-соңды болмаған нәтижелер мен көрсеткіштерді көрсете бастады. Солардың ішінде өндіріс орындарындағы рекордтық көрсеткіштер туралы Д.А. Қонаевтың еңбектерінде де біраз адамдардың есімдері аталған. Тағы да бір айта кететін маңызды мәселе, Д.А. Қонаев ҰОС жылдары өзі де өндіріс орнында қызмет атқарғандықтан, ол өзінің жанындағы жұмысшылардың ерлік істерін барынша жадында тұтып, соны насихаттауға ұмтылған.

«Біздің басты мақсатымыз – құрамы жағынан аса бай кенді учаскелерден әрі тез, әрі мол өндіру, өндіріс техникалары мен өндіріс технологиясын жетілдіру,

соншалықты ауыр міндетті арқалай жүріп, жер асты байлығын қазу барысында берекесіздікке, рәсуә етуге жол бергеніміз жоқ. Кеннің әр мысқалын – бір түйір дәндей қадірледік.

... Өндіріс озаттары кен өндіру нормасын күннен күнге арттыра түсті. Белгілі стахановшы Г.Г. Хайдин 1942 жылы 9 қаңтарда Қызыл Армияның Москва түбіндегі табысы құрметіне орай бұрын-соңды болмаған рекорд жасады, ол бір өзі ғана 151 теше метр кен қопарып, ауысымдық нормасын 2389%-ке орындады. Ол бұнымен тоқтап қалмай, 24 қаңтар күні нормасын 3322%-ке дейін жеткізеді. Осылайша ол бір ауысымда бір айлық жұмыс жоспарын орындап шықты. Бұдан кейін Г.Г. Хайдин стахановтық еңбек әдісі жөніндегі нұсқаушылыққа тағайындалды. Лениногор кенішінің көптеген бұрғылаушылары егер өнері мен шеберлігі жағынан белгілі бір дәрежеге қол жеткізсе, ең әуелі осы Хайдинге қарыздар» [2, 88 бет].

Араға екі ай салып Хайдиннің шәкірті В.И. Дементюк 1942 жылы 25 наурызда ауысымдық тапсырмасын 5470%-ке жеткізді, сөйтіп сегіз сағат ішінде 1395 тонна кен қазды. Ол ұстазынан асып түсіп, бүкіл республикалық рекорд жасаған болатын.

Еліміздің әскери экономикасын нығайту жолында жоспардан тыс өнім шығарып, оны қорғаныс мақсатына аудару соғыс кезінде тамаша дәстүрге айналды. Халық шаруашылығының әр саласында күні бұрын белгіленіп қойған межеден тыс шығарылған өнімдер жинала келе еліміздің экономикасына қаншама пайда келтіргені сөзсіз. Мұны тек мына бір мысалдың өзінен-ақ көруге болады: 1942 жылы он бір айдың ішінде Лениногор байыту комбинатының ұжымы жоспардан тыс алынған өнім арқылы қосымша жүздеген тонна қорғасын шығарды. Бұл 40 миллион оқ жасауға жететін еді. Лениногорск кен басқармасының директоры Д.А. Қонаев өзінің 1941 жылы жазған баяндамасында былай дейді: «Майданға аттанған жұмысшылардың орнына олардың аналары, әйелдері және қыздары келді. Олар негізінен ерлердің мамандығы саналған бұрғылаушы, кен қазушы секілді мамандықтарды меңгерді. Олар тек норманы орындап қана қоймай, артығымен де жұмыс атқарып отырды» [8, 172 бет].

Сонымен соғыс жылдары көптеген ер-азаматтар, әйелдер сан алуан таңғажайып көрсеткіштерді көрсетіп жатты. Соның бірі алғаш рет Балқаштағы Қоңырат мыс кенішінде инженер Е. Антоновский күні-түні ізденіп жүріп, алғаш молибден концентратын алған болатын. Осылайша дүниежүзілік тәжірибеде тұңғыш рет қазақ топырағында парфирлі-мыс кенінен молибден ажыратылып алынды. Бұл өз кезегінде қазақ даласында молибден өндірісінің ілгерілей дамуына ықпал етті. «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысының тарихы» деп аталатын көптомдық кітапта мынандай қызықты дерек кездеседі: «Елде, соғыс уақытында өндірілген әрбір 100 тонна молибденнің 60 тоннасын Балқаш даласының ерлері, Шығыс Қоңырат кеншілері беріп отырды».

Бұдан басқа соғыс жылдарындағы өнеркәсіп орындарының жұмысы туралы мәліметтер, сол кездегі саяси жағдайлар туралы да мәліметтер Д.А. Қонаевтың еңбектерінде кездеседі. Автор келтірген мәліметтер М. Қозыбаев, Т. Балақаев, Қ. Алдажұманов сынды Ұлы Отан соғысы туралы жазылған еңбектерде кездеседі. Сондықтан да Дінмұхаммед Ахметұлының еңбектерін де аталған авторлардың еңбектерімен қатар Ұлы Отан соғысы тарихын баяндауда кеңінен қолдануға болады. Кеменгер тұлғаның естелік-эсселері, мақалалары мен баяндамаларының қазақ тарихында алар орны ерекше. Д.А. Қонаев еңбектері мен мақалаларын зерттеу арқылы біз жеке тектік деректерді тарихи дерек ретінде

пайдалануға мүмкіндік аламыз. Деректанушы Қамбар Атабаев жеке тектік деректер жайлы былай дейді: «Ол – жеке адамның замандастары және келешек ұрпақ үшін өзі қатысқан тарихи оқиғалардағы өзінің іс-тәжірибесін көрсету, ондағы өзінің орнын ой елегінен өткізу үшін жазылған әдеби еңбек» [9, 186 бет]. Бұдан бөлек Алашорданың белді мүшесі Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың басында жеке тектік деректердің тарихи дерек ретінде маңызы туралы айтып кеткен болатын.

Сол себепті де біз аталған мақалада жеке тектік деректер қатарына жататын естелік-мемуарлардың тарихи деректік маңызын көрсеттік. Еңбек авторы Дінмұхамед Ахметұлы өзі өмір сүрген заманның шындығы мен беймәлім тұстарын естеліктерінде атап көрсетуі, біз үшін тың деректерді табуда аса маңызды болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Мұхиттан өткен қайық: [Мемлекет және қоғам қайраткері Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевқа арналады] / Құраст. Б.С. Асанова, т.ғ.к. ред. алқасының төрағасы Б.Т. Жұмағұлов, ҚР БҒМ министрі, академик, профессор. Жауапты ред. Қ.Е. Қаймақбаева, ОҒК директоры. Ғылыми кеңесші Ж. Асқарова, Д.А. Қонаев атындағы қордың бас директоры. Библиогр. ред.: Г.И. Белгібаева, Ш.Е. Құнанбаева, Т.В. Вдовухина. – Алматы: ОҒК, 2011. – б., сур. [«Ұлы тұлғалар» атты ғылыми-ғұмырнамалық серия].

2 Қонаев Д.А. Өтті дәурен осылай [Текст]: естелік-эссе / орыс тілінен еркін ауд. және автордың ықыласымен қазақша нұсқасын кеңейтіп, әдеби ред. жасаған журналист С. Әбдірайымұлы. – Алматы: РГЖИ «Дәуір» МП «Ынтымақ», 1992. – 443 б.

3 Кунаев Д.А. От Сталина до Горбачева (в аспекте истории Казахстана). – Алматы, 1994. – 300 с.

4 Қонаев Д. Ақиқаттан аттауға болмайды (Естелік-эссе) (Ауд. С. Әбдірайымұлы). – Алматы, «Санат», 1994. – 512 бет.

5 Кунаев Д.А. Казахская ССР: Краткий историко-экономический очерк. – М.: Госполитиздат, 1958. – 164с.: ил.; 1л.карт.

6 Кунаев Д.А. Советский Казахстан гл.ред.общ.-полит.лит.-ры. – Алма-Ата: Казахстан, 1980. – 240 с.

7 Қонаев Д.А. Алыптың асқақ адымы: [Қазақ Республикасының экономикасы мен мәдениеті жайлы] / Д.А. Қонаев // Қазақ әдебиеті. – 1970. - №3. 1-2 б.

8 Балақаев Т., Алдажұманов Қ. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941–1945 жж.). – Алматы: Ғылым, 1985. – 320 б.

9 Атабаев Қ. Деректану: Оқу құралы. Толықтырылып II басылуы. – Алматы: «Қазақ тарихы», 2007. – 272 б.

3-ШІ БӨЛІМ / РАЗДЕЛ 3

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА НОВОГО ВРЕМЕНИ

Жүрсінбаев Б.А.

*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты (Тараз қ., Қазақстан)*

Жұбанышов Б.Т.

*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан)*

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ КӨТЕРІЛІСІ

XIX ғасырдың басында патша өкіметі өзінің «қитұрқы» әдіс-тәсіліне көшіп Ресей билігін оңайлықпен мойындағысы келмеген Кіші жүз қазақтарын бөлшектеу мақсатында қалмақтардан босап қалған Нарын құмына Бөкей сұлтан бастаған қазақтарға жер бөліп береді. Нәтижесінде 1801 жылы І Павелдің жарлығы бойынша Нұралы ханның баласы Бөкей сұлтан бастаған 5000 түтіннен тұратын Кіші жүз қазақтары Жайық өзенінен асып, болашақ «қуыршақ» хандықтың негізін қалайды [1, с.11].

1815 жылға дейін билік құрған Бөкей хан өлгеннен кейін патша өкіметі оның орнына әлі ер жетпеген баласы Жәңгірді мұрагер ретінде таниды да, регент ретінде билікті Бөкейдің інісі Шығай сұлтанға береді. Ол хандықты 1823 жылға дейін, яғни Ресей патшасының Жәңгірді Орданың ханы етіп жариялаған жарлығына дейін басқарады. Осы кезден бастап Жәңгір хан тақта 1845 жылға дейін көз жұмғанша отырады [2, 87 с]. Билік басына келген Жәңгір хан патша әкімшілігінің қолдауымен халықтың өмірі мен тұрмысының жекелеген жақтарын, хандықтың қоғамдық жүйесіндегі жергілікті басқарудың дәстүрлі жүйесін қайта құруға тырысады. Ол өзін үлгі ретінде көрсете отырып, қазақтарды отырықшыландыруға бағыттайды. Сол үшін өзіне және бірнеше сұлтандар мен қызметшілеріне ағаштан үйлер тұрғызып, бірнеше мекен-қоныстар салады. Малдың қыстық шөбін алдын ала дайындау үшін пішен шаптырып, бау-бақша мен ағаштар өсіреді. Ресейден ауыл шаруашылығына құрал саймандардың жаңа түрлерін алдырып, малдың тұқымдарын асылдандырады. Хан сарайда мешіттер салып, мектептер ашады. Сонымен қатар, Ордада билер кеңесі, сот жүйесі, салық жүйесі, сауда, денсаулық сақтау ісі, халық ағарту ісі және де басқа саяси-әлеуметтік, экономикалық іс-шаралар жүзеге асып, қазақ жеріндегі басқа жүздегі жағдайлармен салыстырғанда ерекше түрде дамиды. Алайда Бөкей хандығы құрылған кезден бастап-ақ Орынбор генерал-губернаторының тікелей бақылауында болды [1, с.20]. Дегенмен барлық ішкі істерге байланысты мәселелерді хан көбінесе өзі шешіп отырды. Яғни, Жәңгір хан ел билеуде Орынбор әкімшілігімен бірлесіп шешті немесе өзіне қажетті мәселелерді реттеу және жергілікті жерде тыныштықты сақтауда ғана патша әкімшілігінен жәрдем сұраумен ғана шектелді, ал қалған істер бойынша хан өз еркімен айналысып, ешкімге есеп бермеді. Жәңгірдің осындай хандық билікті дербес жүргізу ұмтылысына қарамастан XIX ғасырдың екінші ширегінен бастап патша өкіметі тарапынан Бөкей хандығындағы қазақтарға экономикалық тұрғыдан қысымдар көрсетіліп, ғасырлар бойы қалыптасқан

қоғамдық қатынастардың маңызды жақтарын қирата бастады. Оның үстіне Бөкей Ордасындағы халық пен мал санының көбеюі жайылымдарға деген тапшылықты туғызды. Сол кездегі дерек бойынша Бөкей Ордасында 42 мың шаңырақ, 52 мың түйе, 500 мың жылқы, 100 мың ірі қара, 2 млн қой болған [3, с.45]. Князь Юсупов пен граф Безбородко сияқты орыс алпауыттарының Ордадағы құнарлы жерлерді өз меншігіне алып қоюы да рулардың көшіп-қонатын аумағын тарылтты. Ордадағы салық жинауда басқа аймақтарға қарағанда да шектен шығып кетіп отырды [1, с.34-36]. Осындай шиеленісті жағдайды пайдаланған кейбір сұлтандар мен старшындар Бөкей Ордасындағы қазақтардың арасында патша билігі қазақтарды орыс-қазақтарының қатарына кіргізбекші, оған Жәңгір ханның өзі келісімін беріпті деген қауесетті тарата отырып, оларды жаппай Кіші жүз жеріне қарай көшуге үндеп, халық наразылығын туғызуға негіз қалайды. Қазақ даласында хандық атаулыны жоюды мақсат тұтқан патша әкімшілігі де ханға оппозицияда болған рубасыларына дем беріп, барынша Жәңгірдің беделін әлсіретуге ұмтылды. Оның үстіне 1827 жылғы Ордада болған жұтта халықтың әлеуметтік тұрмысына соққы болып тиеді. Нәтижесінде 1836-1837 жылдары хандықта қазақ руларының көтерілісі бұрқ етіп, оны беріштердің биі Исатай мен жақын серігі Махамбет ақын бастайды. Исатай бастапқы кезде Шығай сұлтанмен арадағы күресте Жәңгірді қолдап, жақсы қарым-қатынаста болады. Кейін Исатай мен Жәңгір ханның арасы шиеленісіп кетеді. Әсіресе, Жәңгірдің Каспий маңындағы Он екі ата байұлыларға билеуші етіп өзінің қайын атасы Қарауылқожаны тағайындағаннан кейін хан мен бидің арасындағы қатынас мүлдем ұшыға түседі [4, с.18].

Исатай бастаған қазақтар Қарауылқожаны сарт ретінде қабылдап, өздеріне халықтың құрметіне бөленген қазақтан қоюын талап етеді. Қарауылқожа да қарап қалмай әр түрлі әрекеттерге барып, Жәңгірге үнемі Исатайды жамандап, батырдың абыройын түсіруге тырысады. Жәңгір ханда өзін еркін ұстаған Исатайды айтқанына көндіруге ұмтылады. Алайда Исатай ханның тілін алмай, Қарауылқожаға деген наразылығын одан сайын күшейткен кезде Жәңгір Исатайдың орнына Балқыны би етіп тағайындайды. Ханның бұл шешімі жалғыз Исатайдың ғана емес басқа да қазақтардың ашуына тиіп, оларды Исатайдың маңайына топтастыра түседі. Халықтың наразылығы үлкен толқуға айналып бара жатқанын естіген Жәңгір хан Исатайды Жасқұстағы ордасына шақырады. Бірақ Исатай ханның шақыртуын қабылдамай, оған барудан бас тартады. Өзінің билігін мойындағысы келмеген Исатайды тәртіпке келтіру үшін Жәңгір хан 1836 жылы 17 наурызда Қарауылқожаға жасақ жинап, Исатай Тайманұлы мен оның жақтастарын ұстап әкелуді бұйырады. Бұйрықты орындауға асыққан Қарауылқожа Беріш, Адай және Тама руларынан 522 жігітті жинап, Исатайдың ауылына бағыт алады. Қарауылқожаның келе жатқанын алдын ала естіген Исатай да өзінің жақтастарын жинап, қорғанысқа көшеді. 4 сәуірде Қарауылқожа бастаған жасақ Қиялы бейітінің маңына келген кезде оны Исатай өз тобымен күтіп алып, Қарауылқожаны жекпе-жекке шақырады. Батырдан қорыққан Қарауылқожа жекпе-жекке шығудан бас тартып, оған ханның бұйрығына бағынуын талап етеді. Бірақ Исатай талапты орындаудан бас тартқан кезде, қантөгіске баруға бата алмаған Қарауылқожа амалсыздан кейін қайтып, жасағын таратып жібереді. Қарауылқожаның бұл сәтсіз әрекеті Исатай мен оның жақтастарына дем беріп, көтерілісшілердің қатарына жанадан адамдардың лег-легімен келуіне жағдай жасады [4, с.22].

Халық арасынан үлкен қолдау тапқан Исатай батыр енді ханға хат жазып,

онда ол Қарауылқожа мен беріштердің биі Балқы Құдайбергеновты биліктен аластатуды сұрайды. Исатайға билігі жүрмеген Жәңгір хан амалсыздан үнсіз қалады. Тіпті ол Ордадағы хандықтың ішкі ісіне орыс билігін араластырғысы келмей, патша әкімшілігінен көмекте сұрамайды. Ал Исатай болса Жәңгір ханның үнсіз қалуын қауіпке балап, жергілікті орыс әкімшілігімен арадағы байланысты жақсартуға кірісіп, мүмкіндік болса оларды ханның әкімшілігіне қарсы пайдалануды көздейді. Сондықтан ол орыс билігіне қызмет көрсету арқылы өзіне бедел жинау жолдарын іздейді. Алайда қазақ даласына жасырынып, қашқын татарларды аулап жүрген арнайы казак әскерлеріне қызмет көрсету кезінде Исатайдың Махамбет және басқа да серіктері өздеріне қарсылық көрсеткен Күшік Жапарұлын өлтіріп алады [4, с.25]. Кісі өлтіру Ресей заңы бойынша үлкен қылмыстық іске жататындықтан Исатай мен Махамбет Сібірге каторгаға айдалуы мүмкін болғандықтан оларға қауіп төнеді. Осы жағдайды өз мүддесіне пайдалануды көздеген Жәңгір хан қайтадан іске кірісіп, 1836 жылы мамыр айында Жапарұлының өлімін тексеру үшін Көшекәлі Сығайұлын басшы етіп, комиссия жасақтайды. Алайда Исатай кісі өлімін мойындамағаны былай тұрсын ол аталмыш комиссияның тергеуіне жоламай қояды [5, 770-772 pp.].

Өз кезегінде мүлдем әрекетсіздікті қаламаған Исатай өз жақтастарын жинап Жәңгір ханның ордасына қарай жылжиды. Исатай мол қарулы жасақпен келе жатыр деген хабарды алған Жәңгір хан қорғанысы нашар болғандықтан көтерілісшілердің алдына сұлтан Балпан мен Алтай Досмұхамедов би бастаған делегациясын жібереді. Исатаймен кездескен елшілер хан мен Хан Кеңесінің мүшелері қол қойған хатты табыс етеді. Хатта 12 күннің ішінде Хан Кеңесінің мүшелері Исатайдың ауылына барып, Қарауылқожа мен Балқы Құдайбергеновтың үстінен түскен шағымдарды қарайтыны жөніндегі Ханның жарлығы жазылған еді. Ханның жазбаша уәдесін алғаннан кейін Исатай жасақтың бағытын кері бұрып, ауылдарына тарап кетеді. Исатайға ешқандай билігі жүрмейтініне және көтерілісшілерді ауыздықтауға шамасы келмейтінін әбден көзі жеткен Жәңгір хан жағдайдың одан сайын ушыға түскенін қаламай Орынбор мен Астраханның губернаторларына шағымданып, Исатайдың үстінен арыз түсіруге және өзін қорғауға әскер сұрауға мәжбүр болады. Жәңгір ханның шағымына Орынбор генерал-губернаторы Перовский хан мен Исатайдың арасындағы теке-тірестің одан әрі күшеюіне және Жәңгір ханның халық арасындағы беделін мүлдем жоюды көздеп, Исатайдың әрекетін Орданың ішкі шаруасы деп қарамауға тырысса, ал Жәңгірмен жақсы қатынаста болған Астрахан губернаторы Тимирязев болса ханның арызына маңыз беріп, патша үкіметінен ханға әскери көмек беруге рұқсат сұрайды. Тек Астрахань губернаторының патша үкіметіне жазған мәліметінен кейін ғана Орынбор әкімшілігі амалсыздан Жәңгірдің арызын тексеру үшін Орынбордан екі офицер мен бір сұлтан бастаған комиссияны жібереді. Перовский комиссияны Бөкей Ордасына жіберер алдында оған Исатайдың кінәсі дәлелденген жағдайда ғана оны және жақтастарын тұтқындауға, ал егер олардың кінәсі жоқ болып, наразылықтары шынымен Жәңгір ханға тікелей бағытталса онда Исатайға тиіспей, тергеуді тезірек аяқтап, кері қайтуға нұсқау береді. Алайда бұл жолы да Исатай комиссияны ханның ықпалында қалып қойды және қазақша білмейтін комиссияның басшысы Сиротинге куәгерлердің сөздері дұрыс аударылып жатқан жоқ деген сылтаумен тергеуге бармай қояды. 13 ақпанда әскери атаман Покатилов тергеуге келтіре алмай амалы құрыған комиссияға Исатайды тұтқынға алып, Орынборға жөнелту жөнінде нұсқау береді. Алайда комиссияда

Исатайды тұтқынға алатын әскері жеткіліксіз болды. Өйткені бұл кезде Исатайдың маңайында көп мөлшерде қарулы жасақ жиналған еді. Ордадағы орыс әкімшілігінің өздерін тұтқындауға шамасы жетпейтінін білген Исатай мен оның жақтастары батыл әрекетке барып, ханның жағындағы старшындардың ауылдарын аралап, жазалауға көшеді. Өкінішке орай бұл жазалаулардың көпшілігі өліммен аяқталып отырды. Яғни, Исатайдың шақыруымен атқа қонған қазақтар Жәңгір ханды жақтаған билер мен старшындардың ауылдарын тонап, жылқыларын айдап кетумен тоқтамай оларды өлтіруге дейін барды [6, с.89]. Әбден есірген халықтың тәртіпсіздігі шектен шыққаны соншалықты комиссия Глинян бекінісіне барып тығылады. Қазақтардың өзара қырылуына ынталы болған Орынбор губернаторы Перовский мен Шекара Комиссиясының төрағасы Генс болса көтерілісті басуға әскерді жіберуге рұқсат сұраған атаман Покатиловке әлі Орданың ішкі ісіне араласатын уақыт жеткен жоқ деп тыйым салады. Патша әкімшілігінің бұл саясатынан көтерілісшілердің қолымен Жәңгір ханды өлтіруге бағыт алғанын көруге болатын еді. Шекара Комиссиясы көтерілісшілерді басуға әрекет жасамағаны былай тұрсын, қайта оларға ашықтан-ашық қолдау көрсетіп, Жәңгір ханға наразылық танытқандардың кейбір талабын қанағаттандыру қажет деген нұсқауларын жібереді. Ал Жәңгір ханда көтерілісшілерді тыныштандыратын күш мүлдем болмағандықтан патша әкімшілігінің нұсқауларын бұлжытпай орындап отырады. Жәңгір ханның көтерілісшілердің талабына көнуі Исатайдың одан әрі күшеюіне алып келіп, енді ол Жәңгір ханнан бөлінетінін және өз руын башқұрт старшындары сияқты жеке өзі билейтінін айтып патша әкімшілігіне хат жазады. Тіпті ол Перовскийге Жәңгір ханның билігінен құтылу үшін Орал казактарының қатарына кіруге де дайын екендігін білдіреді [7, 14-15 pp]. Исатайдың хатына ерекше қызығушылық танытқан Перовский оған жауап қайтарып, онда Исатайға сенетінін, сондықтан ол өз жасақтарын ауылдарына таратып, келіссөз жүргізуге Орынборға келу қажеттігін жазып, хатты Исатайға тапсыру үшін 150 казакпен атаман Покатиловты аттандырады. Перовскийдің сәлемдемесін алған Исатай алғашқы кезде нұсқауын орындап, жасақтарды таратады және Перовскиймен кездесуге дайындала бастайды. Алайда соңғы сәтте Исатай өз ойынан айнып, Орынборға барудан бас тартып, ханның жақтастарына шабуылдарын үдете түседі. Орынбор губернаторы болса әлі де үмітін үзбей оны өз жағына тарту мақсатында екі рет хат жазып, кездесуге шақырады. Исатай бұл хаттың бәріне әр түрлі сылтаулар айтып, кездесуге бармай қояды. Осыдан кейін барып қана Перовский өзін алдап жүргенін түсініп, Исатайды билікке қарсы адам ретінде санап, оған қарсы әскер жіберуге шешім қабылдайды. Бұл кезде Ордадағы көтеріліс кең канат жайып, ханның өзіне де нақты қауіп төнеді. Қазақ даласына подполковник Гекені аттандырған Перовский оған Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, Сарт Еділов, Иманбай Қалдыбаев сияқты көтеріліс басшыларын тұтқындап, ал қалғандарына қылыш, найза қолдану арқылы ауылдарына таратып жіберуге нұсқау береді. Осылайша патша әкімшілігі орыс әскерлері көрінсе болды қазақтардың өздері тарап кетеді, ал Исатай болса өз еркімен тізе бүгіп, алдыма келеді деп үміттенеді. Дегенмен Орынбор әкімшілігі Гекеге қазақтар қарсылық көрсетсе оларға қарсы қару қолдануға рұқсат берді және Орал казак әскерлерінің атаманы Покотиловке кез келген уақытта Гекеге көмекке жіберуге 400 казакты дайындықта ұстау жөнінде бұйрық береді. Қосымша күшті дайындаған Покатилов оны екі бағытта қимылдату мақсатында әр қайсысы 200 казактан тұратын әскерді Зеленовск және Кулагин бекіністеріне бөледі де, оларға қосымша

тағы да 200 адамды қосып Горск бекінісіне орналастырады. Сонымен қатар сақтық шараларын жасаған Покатилов ішкі шепті қорғауға 120 казакты бөліп, оларға Исатайдың Жайықтың арғы бетіне өтуіне мұрсат бермеу жүктеліп, бүкіл қосымша күштерге басшылық жасау подполковник Меркуловке тапсырылады. Покотиловтың жоспарын мақұлдаған подполковник Геке 20 казакты бастап Перовскийдің нұсқауын орындау мақсатында ханның ордасына аттанып кетеді. Қараша айының бас кезінде Жәңгірмен жолыққан подполковник Геке одан ханның ордасынан 8 верст жерде орналасқан көтерілісшілердің саны 2000-нан асатынын және бәрі де қаруланғанын естіп, Ордада қалыптасқан ахуалдың әлдеқайда күрделі екенін түсінеді. Оларды қуып тарататын күштің аз болғандығына байланысты ол полковник Меркуловке әскерді алып, Теректіқұм сайындағы Исатайдың ауылына қарай бағыт алуына, ал Горск бекінісіне жиналған әскерге ханның ордасын қорғауға келу туралы нұсқау береді [4, с. 61].

Бұл кезде Исатай бастаған көтеріліс кең құлаш жайып, Астрахан губерниясына да тарайды. Көтерілісшілер Астрахан губерниясындағы қарақалпақ, қандаур татарлары мен қалмақтардың мекендерін шауып, малдарын айдап кетеді. Мәселен, беріштердің 200 адамы қазан айының соңына қарай Астрахан шекара шебінен өтіп қарақалпақтардың 1000-ға жуық жылқысын шауып алып, оларға егерде патша билігіне қарсы шықпаса тағыда келіп шабатынын ескертеді. Қарақалпақтар қорыққанынан Исатайға қосылып кетер деген қауіппен оларды қорғауға зеңбірегі бар казактардың әскери тобын жібереді. Исатайдың келесі бір жасағы қандаур татарлары мен қалмақтардың қоныстарын ойрандап кетеді [8, 56 б.]. Ал Исатайдың өзі болса ханның ордасына жақын келіп орналасады да Жәңгірмен келіссөз жүргізуге тырысады. 2-3 мың жасақты басқарған Исатайға Жәңгірдің ордасын басып алу түкке тұрмасада, шабуылды бастамайды. Өйткені ол ханның ордасын талқандап, Жәңгірдің өзін өлтіргенімен одан ешқандай нәтиже шықпайтынын және одан тек патша билігі ғана ұтатынын жақсы білді. Сондықтан Исатай өзінің жақтастарының кеңесі бойынша Жәңгірді өз жағына шығаруға немесе орыстардың ықпалына көнбей дербес билік жүргізуге көндіруді ойлап, Жәңгір ханға талап хат жазады. Алайда көтерілісшілердің талабын Жәңгір хан қабыл ала алмады. Себебі ол патшалық билік оңайлықпен Орданы жеке өзіне билетіп қоймайтынын және оған жол да бермейтінін жақсы білді. Сондықтан Жәңгір көтерілісшілерге қаруы мықты орыстармен соғысып, бостан-босқа қандарын төкпей ауылдарына бейбіт түрде тарауға, ал өзі қолдан келгенше патшалық билікке көтерілісшілерді жазалатпауға тырысатынын жеткізеді. Алайда Жәңгір ханның бұл жауабы көтерілісшілерді қанағаттандырмайды да ханды қолдаған жақтастарының ауылдарын шабуын жалғастыра береді. Ақыры ханды жақтайтын рулардың азайғаны соншалықты Жәңгірге тек Ноғай руының қазақтары ғана өз адалдығын сақтап, оны қорғау үшін Шымбала Ниязов би бастаған ноғайлар ханның ордасына көшіп барады. Осы уақыттары Зеленовск бекінісінен шыққан Меркуловтың әскері 7 қарашада Исатайдың ауылына басып кіріп 40 шаңырақты тұтқынға алады [4, с. 62].

Орыстардың қолына түскен қазақтардың ішінде Исатайдың жанұясы да бар еді. Осы жорықтан кейін Меркуловтың әскері Жаманқұм деген жерде демалу үшін аялдаған кезде орыстарды Исатай бастаған қарулы жасағы қоршауға алып, тұтқындағы барлық қазақтарды босатуды талап етеді. Өздерінің отбасыларын тұтқыннан босату үшін ештеңеден тайынбайтынын және саны әлдеқайда көп көтерілісшілерді көрген Меркулов зеңбірексіз келгендіктен олардың талабын орындап, тұтқындарды босатады да ханның ордасына бағыт алады. Исатайдың

жасағы да Меркуловтың соңынан еріп, жол бойы орыстарға қауіп төндірумен болады [9, 108 б.]. Ханның ордасына жеткен Меркуловтан мән-жайды естіген подполковник Геке орын алған жағдайды баяндап Орынбор губернаторы Перовскийге мәлімет жібереді. Осы мәліметтен кейін Перовский ашуға мініп, Исатайды бұдан былай старшын деп атамауға және көтерілісті аяусыз зеңбіректердің күшімен басуға, сондай-ақ Исатайды тұтқынға алуға мүмкіндік болмаса, онда оны өлтіруге нұсқау жібереді. Осылайша Перовскийдің Бөкей Ордасындағы хандық билікті Исатайдың көмегімен жою жоспарының күлі көкке ұшады. Орынбор губернаторының тапсырмасын орындауға асыққан подполковник Геке болса ірі күштерді өз маңайына топтастыра отырып, шабуылға дайындалады. Хан ордасындағы жазалаушы әскерлердің саны көбейе түскенін және көтерілісшілердің қоршауда қалу қаупін байқаған Исатай Орданы қоршауды тоқтатып, жасақтарын қауіпсіз жерге алып кетуге ұмтылады. Алайда көтерілісшілер қуғыннан алысқа ұзап кете алмай, 1837 жылы 15 қарашада Тастөбе алқабында 2 мың әскері бар подполковник Геке мен Исатай бастаған көтерілісшілердің арасында шешуші шайқас өтеді. Көк сүңгіні шебер пайдалана білудің, жарамды жақсы аттарды тандап мінудің, шайқас өткен жер жағдайымен бес саусақтай жақсы таныс болуының нәтижесінде көтерілісшілер ұрыстың алғашқы жартысында басымдық танытып, бірінші болып шабуыл бастайды. Алдымен мергендер тобы мылтық атады, Гекенің отряды оларды зеңбіректен атқылайды. Зеңбіректен дұрыс нәтиже болмаған соң Геккенің солдаттары шабуылға көшеді. Оларға көтерілісшілер қарсы шығып, солдаттардың арасын біршама сиретіп тастайды. Мұны байқаған Гекке көтерілісшілерге жақындап келіп зеңбіректен қайта оқ атуды бұйырады, онысы нысанаға дәл тиіп, көтерілісшілерден көп адам шығынға ұшырайды. Сол уақытта солдаттар тағы да шабуылға шығады. Осы шайқаста Исатай оң қолынан жараланады да, баласы Жақия 50-60 адаммен бірге қаза табады [10, 299-303 пп.]. Тастөбе түбіндегі жеңілістен кейін көтерілісшілер шағын топтарға бөлініп, Ішкі Орда аумағына тарап кетті. Исатай қатары сиреген көтерілісшілерді қайта біріктіруге әрекеттенеді. Ал бұл уақытта подполковник Геккенің басшылығында 700-дей казак-орыс әскері, 2 зеңбірек және 400 адамнан тұратын хан жасағы болды. Жазалаушы отряд енді Исатай батырдың өзін ұстауға тырысады. Осы мақсатпен полковник Меркульев 300 казак отрядына ханның 600 жасағын қосып алып бірталай жерді шолып қайтады. Перовский Исатай батырды ұстаған адамға 500 сом күміс ақшамен сыйлық тағайындайды [10, 263 п]. Есаул Трафимовқа 75 казак отряды және ханның 100 жасағымен қоса Тастөбенің төңірегін аңду тапсырылады. 1837 жылы 15 қараша күні таңсәріде Тастөбенің жанында көтерісшілер мен жазалаушы отрядтың арасында кескілескен шайқас болады. Бірақ та жазалаушылар көтерісшілердің көп шоғырланған тұсына зеңбіректен оқ атып, көтерісшілерді шегінуге мәжбүрлеп біршама жерге дейін қуғындайды [11, с. 103]. Бірақ даланы қанша кезсе де Исатайды ұстай алмады. Исатайдың жанында сенімді серіктері Махамбет, Тінәлі, Иса, Сарт Қабыланбай, Төлеген, Есенгелді отбасыларымен, Тәни, Үбі, Мәстек Ахметұлы сияқты көтерісшілер қалып, олар басшыларын барынша қорғауға тырысады. Жазалаушы отряд желтоқсан айында Исатайды Самар даласынан іздейді, ал Исатай болса Жайықтың бойында отырып, қолайлы сәтті күтеді. Губернатор Перовский болса Жайықтың арғы бетіндегі Кіші жүздің батыс бөлімін билеуші сұлтан Баймағамбет Айшуақовқа Исатайдың Жайықтан өтіп кетпеуін алдын-ала тапсырады. Губернатордың бұйрығымен Жайықтың бойын бақылау күшейтіледі.

Баймағанбет сұлтан өз қарауындағы елдің билері мен сұлтандарына Исатай келсе тез арада ұстап беруді тапсырады. 1837 жылы 13 желтоқсан күні таңсәріде Құран Маябасовтың бастауымен Исатайдың тобы Жайықтан жасырын өтпек болғанда, жағалауды бақылап жүрген Хорунжий Жигиннің отряды байқап қояды. Бұл кезде Исатайдың жігіттерінің көпшілігі өткелден өтіп, тек бірнеше адам бері жақта қалады да, олар Жигиннің жендеттерімен қақтығысқа түседі. Казак-орыстар Сарайшықта жасақтарымен дайын тұрған Баймағамбет, Мұхамедқали Таукинге хабар береді. Бұл жасаққа жүзбасылар Попов мен Понамаревтің жазалаушы отряды қосылады. 14 желтоқсанда жазалаушылардың қолына Исатайдың әйелі Несібелі, балдызы Бағлан, Еділ Сартұлының балалары Ерше мен Нұрша түседі. Ал Исатай біраз сенімді жігіттерімен жазалаушыларды адастырып кетеді [12, 553-555 pp.]. Осылайша Тастөбе маңындағы шайқастан кейін көтерілістің бірінші және екінші кезеңі жеңіліспен аяқталады. Исатай мен Махамбет Кіші жүзге өтіп, 2000 жігіт жинап, Хиуа ханының қолдауымен патша өкіметіне және оның қолшоқпары Баймағамбет Айшуақовқа қарсы күреседі. Кіші жүз даласындағы халық қозғалысы енді орта жүзден Торғай өңіріне келген Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалысымен жалғасады. Сондай-ақ, осы тұста Кіші жүздегі Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтерілісте өрши түсіп, ол Кенесарыға қосылуға бағыт алады. Бұл уақытта жазалаушы әскер мен Баймағамбеттің жасағы Исатайларды тынымсыз іздеуде болатын. Ал Орынбор губернаторы Перовский болса Кіші жүздегі көтерілісті басуға қосымша әскер жіберіп, Геке бастаған зеңбірегі бар 500 адамдық жазалаушы жасақ келеді. Орынбордан бұл әскер 8 шілде күні Тұзтөбе маңына қонса, келесі күні Ұлы Қобда жағасына түнейді. Осы өзеннің бір саласы Ешкіқырған бойындағы Қызылжар аңғарында отряд көтерілісті негізгі жазалаушылардың бірі Батыс бөліктің аға сұлтаны Баймағамбет Айшуақұлымен қосылады. Аға сұлтанның қол астында да 500 адамдық жасақ бар болатын. Патша билігін жақтаған билер, басқада үкіметтің тыңшылары бүлікшілердің әр қадамы туралы Орынборға ақпарлар жіберіп тұрған. Сол себепті біріккен жасақ Исатай мен Махамбеттің 2000 адамдық қолының Жемнен кетіп, Ойылдан өтіп, Қиыл бойында тұрғанын естиді. 11-шілде күні жазалаушылар Қарағандының шағын саласы Ақбұлақ өзенінің бойына келіп түнейді. Осы жерде олар көтерілісшілердің бір тобының Баймағамбет сұлтанның Суықбұлақ деген жердегі ауылдарын шабу ниетінен құлағдар болады. Сұлтан шабуылдың алдын алу үшін жасақтан біршама қашық жерге өз адамдарынан мықты қарауыл қояды. 12-шілде күні таңда аталған топ осы қарауылға шабуыл жасап, екі қазақты қолға түсіреді. Шабуылды жасаушылар Исатайдың өзі бастаған 500 адамдық топ болатын. Дабыл бойынша атқа қонған казактар топтың шоғырланған тұстарына зеңбіректен оқ жаудырады. Гекенің келесі күнгі рапортына қарағанда, көтерілісшілер орыс әскерінің де келгенінен бейхабар болған секілді. Олар Баймағамбеттің қосынын басып алуды ойлаған. Казак жасағы Ақбұлақтан өтіп, биік төбенің тұсына бой тасалайды. Аға сұлтан болса аз адаммен бытырап шегінген көтерілісшілерге жақындап, оларды өздеріне тартуға әрекет жасайды. Казактардың тоқтағанын, сұлтан жасағының аздығын көрген Исатай тобы қайта оралып, тағы шабуылға ұмтылады. Осы кезде сай-сала, жыраларда жасырынып тұрған казактар оларға қарама-қарсы лап қояды [13, 281 б.].

Мұндайды күтпеген көтерілісшілер біраз қақтығыстан соң қашуға мәжбүр болады. Казактар оларды біраз жерге дейін қуады. Қуғын кезінде Жылқышы

бөлімінен Қопан Сүбіліұлы, Қадырбек бөлімінен Жапар Елекбайұлы, Сәтбай Игітұлы бірнеше казакпен Исатайдың соңынан жеке түседі. Батыр қорамсағындағы барлық жебелерін атып, қуғыншылардың бірнешеуінің атын жаралалайды. Леонтий Зеленин есімді мерген казак Исатайды екі-үш рет атып көріп, оқ дарымаған соң, қасындағыларға батырдың үстінде сауыт барын, сол себепті астындағы атын атуға кеңес береді. Өзі де атын тебініп, батырмен үзеңгілесіп, атын атып жаралайды. Аты әлсіреген Исатайды қуғыншылардың бірі Қопан қуып жетіп ұстауға тырысады. Айқас кезінде екеуі де аттарынан жерге құлайды, беліндегі пистолеттен атып қорғануға тырысқан Исатайды Қопанның жолдастары да қуып жетеді. Батырға казактардан сәл бұрын жеткен жігіттер оны күшпен басып ұстап отырғанда, соңынан жетіп алысып жатқандардың үстінен түскен казактар істің мән-жайына бармай Исатайды қарсыласқаны үшін деген желеумен оны бірден шауып өлтіреді. Гекенің мәлімдеуінше, Богатырев есімді урядник Исатайдың өз қылышымен басынан шапқан, сол кезде жан сауға сұраған оны екінші казак мылтықпен төсінен тура атқан. Геке соңғысының қимылын батырдың қиналмай өлуі үшін істелген әрекет деп түсіндіреді. Бұлардың Исатайды өлтірудегі қызу әрекеттері оның басына тағылған сый ақшаға қызығушылықтаңда туған болуы керек. Көтеріліс көсемінің басына тірі ұсталған жағдайда күміс ақшамен 500 сом, ал өлтірілген жағдайда осы соманың жартысы тігілген болатын. Тиесілі 250 сомның жартысын Қопан бастаған үш жігітке берілсе, қалған жартысын оқиғаға қатысқан 16 казак бөліп алады [13, 282 б]. Бұл қырғында көтерілісшілер жағынан шамамен 70-80 адам құрбан болған. Бұлардың барлығы, соның ішінде Исатай да Қарағанды өзенінің оң жағына, кейіннен Шейітсай деп аталған жерге жерленген.

Осылайша елі үшін еңіреген есіл ер қанышерлердің қолынан қаза табады. Басшысы өлген көтерілісшілер Ойыл өзенінің жағасындағы қалған топқа қосылады. Кіші жүзді қаптаған патшаның жазалаушы әскерлері көтерілісшілердің бірігіп ары қарай әрекет жасауына мүмкіндік бермеді. Осыдан кейін Исатайдың ұйымдастыруымен болған Кіші жүздегі көтеріліс жеңіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

- 1 Шахматов В.Ф. Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова. – Алматы: Наука, 1946. – 254 с.
- 2 Аспандияров Б. Образование Букеевской орды и ее ликвидация. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. – 400 с.
- 3 Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли Киргиз-Кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) Орды Оренбургского ведомства // Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1848. – Т.XIV. – Ч.3.
- 4 Рязанов А.Ф. Восстание Исатай Тайманова (1836-1838 г.). Очерки по истории национального движения казакского народа. – Ташкент: Типо-лит. №2, 1927. – 103 с.
- 5 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 4-қ., 1-т., 2039-іс
- 6 Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство. – Алматы: Наука, 1982. – 171 с.
- 7 ҚР ОМА. 4-қ., 1-т., 1962-іс.
- 8 Махамбет Өтемісұлы. Жинақ / Құраст. Ғ. Қабдолқайырұлы. – Алматы: Арыс, 2004. – 312 б.

9 Савичев Н., Кенжалиев Н. Тарихи зерттеу еңбектер. 12 кітап. – Алматы: Өлке, 2003. – 216 б.

10 ҚРОММ. 4-., 1-т., 1963-іс.

11 Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств. XVIII-XIX вв. Жангир хан (1801-1845 гг.). – Алматы: Наш мир, 2011. – Т.4. – 352 с.

12 ҚРОММ. 4-к., 1-т., 1992 а-іс.

13 Исатай Тайманұлы. Жинақ / Құрат. О.Сахидәулетұлы. – Алматы: Арыс, 2004. – 320 б.

Сманова А.М.

*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы қ., Қазақстан)*

ТҮРКІ ХАЛҚЫНЫҢ ЗИЯЛЫ АЗАМАТЫ ИСМАИЛ ГАСПЫРАЛЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Исмаил бей Гаспыралы 1851 жылы 8 (20) наурызда Қырымдағы Гаспыра тауының маңындағы Бақшасарай ауданының Ауджикой ауылында дүниеге келген. 1853 жылы лейтенант және дворяндық атағын алған әкесі мурза Мұстафа Гаспыралы, граф М.С. Воронцовтың тілмашы болып қызмет атқарған. Ол баласына Еуропалық білім берді, оны ауыл мектебін бітіргеннен кейін алдымен Воронежге, содан кейін Мәскеудегі кадет корпусына жіберді. Мәскеуде оқып жүрген кезінде Исмаил Гаспыралы Шығысқа қызығушылық танытқан әйгілі ғалым және публицист, «Орыс хабаршысы» («Русский Вестник») журналының баспагері М.Н.Катковтың отбасына жақын болды. Ал Қырымға қайтып оралғаннан кейін Исмаил Гаспыралы біраз уақыт Бахчисарайдағы мұсылман семинариясында мұғалім болып қызмет атқарды [1, 12 б.]. Осы жерден 1873 жылы ол Парижге барып, онда ол шамамен үш жыл бойы Сорбоннада дәріс тыңдады. Бір кездері И.С. Тургеневтің хатшысы болып та қызмет атқарып, ол болашақ жазушыға күшті және жақсы әсер еткен болатын. Саяхат жасаудың арқасында жас Исмаил Гаспыралы Франция, Испания, Австрия-Венгриямен танысып және Польшаға баруға мүмкіндік туды. Ол Парижден Алжир, Тунис, Египет және Греция арқылы Қырымға оралды. 1876 жылы туған жеріне оралғаннан кейін Исмаил Гаспыралы бірден жан-жақты сипатқа ие болатын білім беру қызметіне белсенді кірісті. Бұл татар балаларына ашық орыс мектебіндегі тікелей педагогикалық тәжірибе және әлемдік мәдениет классиктерінің тұжырымдары мен автордың ғылымдар мен діндер туралы өз пікірлері бар «Шефакъ» және «Тонгъуч» жинақтарын дайындау болатын [2, 182-183 б.].

Гаспыралы Ресей жерінде де көп саяхат жасады, литвалық, касимовтық, қазандық, астрахандық татарларының өмірін, мәдениетін, тарихын зерттеу үшін арнайы экспедициялар жасады; Закавказьедегі мұсылман интеллигенциясымен – Тифлис пен Бакуде әзірбайжан газеттерінің баспагерлерімен, Горидегі татар мұғалімдер семинариясының мұғалімдерімен тығыз байланыста болды. 1893 және 1908 жылдары екі рет ол Түркістанға барды, Самарқандта, Бұхарада, Ташкентте болды, Орта Азия мәдениеті туралы зерттеу жазды, орта ғасыр ескерткіштеріне, Ұлықбек обсерваториясына және осы өлкенің басқа да қазыналарына ерекше назар аударды [3, 214 б.]. Исмаил Гаспыралының

Үндістанға сапары 1911 жылдан басталады. Бомбейде ол «Қожа суфян» оқу құралын шығарды, мұсылмандарға арналған «жаңа әдіс» мектебін ашты және онда көрнекі сабақтар берді. Исмаил Гаспыралы әлеуметтік қызмет жағынан да өте белсенді және жан-жақты болды. Ол жәдитшілдік бағыттағы «мұсылмандар одағының» («Иттифак эль-муслимин») жетекшілерінің бірі болды. Осылайша, Исмаил Гаспыралы XIX-XX ғасырлар тоғысында мұсылмандар арасында жәдитшілдік қозғалыстың таралуына үлес қосқан негізгі тұлға болды және оның идеялары сол кезеңдегі көптеген ағартушылар мен реформаторларда көрініс тапқан болатын [4, 54 б.]. Дегенмен Гаспыралының баспа қызметі ерекше тарихи маңызға ие.

Көрнекті ағартушы, әлеуметтік және саяси қайраткер Исмаил Гаспыралының XIX ғ. соңында тұжырымдалған идеялары, ерекше мәнге ие болады және ХХІ ғ. әлеуметтік-мәдени контекстінде олардың даму жетістіктері туралы ойлануға мәжбүр етеді. Осылайша, христиандар мен мұсылмандар арасындағы қарама-қайшылықты жағдайлардың орын алмауы қазіргі әлемдік өркениеттің алдындағы басты міндеттердің бірі болып табылады. Осының шеңберінде жаңа серпін алатын Исмаил Гаспыралының Ресейдің славян және түркі халықтарының ділінің жақындығына негізделген бірлескен даму тұжырымдамасы («Орыс-шығыс келісімі», 1896 ж.), яғни ол ресейлік шығыстануда «біртұтас тарихи-мәдени аймақ» тұжырымдамасы аясында жаңа серпін ала алады.

1873-1881 жылдар аралығында Исмаил Гаспыралы көп уақыт пен күш-жігерін мұсылман әлемінде өте танымал болған түркі тіліндегі алғашқы газет-журналдарды шығаруға арнады.

Исмаил Гаспыралының баспа қызметі 1881 жылдардан бастау алады. Дәл осы жылы ол екі «қызықты және пайдалы білім жинағын» шығарды: «Тонгъуч» («Тұңғыш») және «Шафакъ» («Заря»), ал 1882 жылдың басында ол дәл осындай мазмұндағы «Тәржіман» басылымын шығара бастайды. Пішіні жағынан газет парақтарына ұқсайтын бұл үш шығарма кітап емес. Гаспыралының Бахшасарайда дайындаған алғашқы екі басылымы, Унси-заданың «Зия және Кавказия» баспаханасында шығарылды (қазіргі Тблсиде). Үшіншісінде енді Гаспыралының «Нешрият-и-Исмаилие» баспаханасы көрсетілген [5, 9 б.].

Исмаил Гаспыралы өзінің сынамалық жұмыстарының мақсаты мен сипатын айта отырып, былай дейді: «Біздің татар тіліндегі шағын басылымдарымыздың айтарлықтай жетістігі мен оларға мұсылмандар тарапынан назар аударылуы бізді осындай пайдалы іске байыпты қарауға міндеттейді. Оның негізгі мақсаты – орыс мұсылмандарын өз атажұртымен де, мүмкін болса, еуропалық мәдениетпен де таныстыру, егер біздің күштеріміз жетсе, біздің шығармаларды татар және орыс тілдерінде жариялау екі есе пайдалы деп есептейміз. Бұл біздің алғашқы тәжірибеміз, сондықтан оқырманнан оның кемшіліктеріне құлақ асуын сұраймыз» [6, 335-336 б.]. Мұндай жинақтарды басып шығару тәжірибесі Гаспыралы кейінірек әртүрлі сипаттағы ақпараттың көлемді және мазмұнды кітаптарын, оның ішінде 1890 жылы жарық көрген «Хазине-и-ахбар» («Қазына Хабаршысы») атты екі томдық еңбегін жариялау кезінде ескерілді.

Ал 1882 жылы Исмаил Гаспыралы екі пьесаны жеке кітап етіп шығарды: «Бақытсыз бала» және «Бақтияр» (түрік авторы М. Хилмийдің қаламына тиесілі). Сол жылы ол түркі жылнамасын («Сальнаме-и-тюркий») және «Мират джедид» («Жаңа айна») кітабын шығарды. Мұнда Гаспыралы мұсылман басылымдарында сызбалар, суреттер мен сұлбаларды басып шығару қажеттілігін түсінеді. «Тәржіман» газеті шыға бастаған жылы, яғни 1883 жылы оның шығарылуына

байланысты орасан зор еңбектің арқасында Гаспыралы бір кітап шығаруға үлгермеді. Бірақ кейінгі жылдары, 1884 жылдан бастап, ол діни және зайырлы мазмұндағы жүздеген кітаптарды шығарды.

Діни кітаптар жағынан Гаспыралы негізінен «Құранға» ерекше мән берді. Гаспыралы өзінің алғашқы жазбаларының бірінде: «Құран – біздің қасиетті кітабымыз. Ол бізді оқуға, жұмыс жасауға және тәртіппен өмір сүруге шақырады. Ағартушылық адамға қызмет етеді. Құран мен ағартушылық көптеген мұсылмандар ойлағандай (қазір) бір-біріне кедергі жасамайды, керісінше. Рухымыздың амандығы үшін бізге Құран қажет. Дененің амандығы үшін – білім қажет». Басқа діни кітаптардан ол «Таджуид» (Құранды оқу ережелері), «Шариат-ул-Ислам» (шариғат заңы), «Китаб-ы-шерият-ы-сям» (Шариғат бойынша ораза ұстау ережелері), «Рамазан насихаты» («Мұсылман оразасына нұсқау»), «Илми-хал. Тевхит, Иман, Ибадет және Итикат» («Мұсылмандарға міндетті діни және күнделікті ережелердің жинағы») және т.б. Сонымен бірге адам рухани азықсыз өмір сүрмеуі керек екеніне сенімді бола отырып («ғыда-и-рухания»), Гаспыралы адамдарды рухани және материалдық компоненттердің тепе-теңдігін сақтауға шақырды. Баспагер діни әдебиеттерді таңдауда және баспаға жариялауда өте мұқият болды. Гаспыралы бостандықтың, ерік-жігердің және адамның бастамасының көріністеріне ерекше мән берді, бірақ кейбір діни қайраткерлер фатализмге ұшырады. Исмаил Гаспыралы беделді теологтардың пікірлерін қолдана отырып, мұндай әрекеттердің дұрыс еместігін дәлелдеуге тырысты.

Мәселен, «Тәржіман» газетінің бір санынан: «Ислам еңбек, сақтық және ерік-жігер мен іс-әрекеттің айтарлықтай еркіндігін белгілесе де, мұсылман массасы өмірде елеулі қателіктер жібереді. Осыны ескере отырып, біз газеттің 1889 жылғы 48-санында еңбекші, бастамашылдық пен адамның ерік-жігерінің қажеттілігі туралы шағын кітап жазуды өтініп, ғалым-ғалымдарға жүгіндік. мұсылман құқығына көзқарас. Бұл шақыруға төрт улем жауап берді. Біз олардың әрқайсысына ризашылығымызды білдіреміз. Ұсынылған үкімдердің ішіндегі ең жақсысы Сарапул уезінің Вятка губерниясындағы мудеррис Абдулла эфенди Нигматуллиннің қаламына тиесілі «Тесхих» («Түзету») болып шықты. Ол ақпан айында біздің барлық оқырмандарға жіберіледі және егер ол «фатализм» деп аталатын маңызды мәселе бойынша пікірлер мен тұжырымдарды түзетсе, біз бақытты боламыз», – деген сөздері оқи аламыз [5, 12 б.].

Гаспыралы зайырлы басылымдарының ішіндегі ең маңыздысы «Ғылым энциклопедиясы» болып табылады. Ол бұл маңызды басылымды тек кезең-кезеңмен жүзеге асыруға болатындығын түсінді: қызметкерлер де, қаржы да, баспа жұмыстары да жеткіліксіз болғандықтан. Сондықтан, Энциклопедияда жұмыс істеу үдерісін Исмаил Гаспыралы бөліп отыруды жөн көрді: материал жинау, зерттеу, жинақтау, мәтіндерді аудару және жариялау, олардың көпшілігіне алдымен өзі кіріспе сөзін жазды. Әрбір осындай басылым аз ақыға «Тәржіман» газетінің жазылушыларына жіберіліп, сол уақытта бүкіл түркі әлемінің кітап сауда нүктелеріне таралғаны да маңызды болды. Осылайша, істің қаржылық мүдделері сақталып отырды [7, 43 б.].

Алғашқылардың бірі болып – Ресей географиясы бойынша басылым («Русие жағрапиясы»), одан кейін «Джиханнума» («Әлем карталары»), «Маишет мухаребеси» («Ресурстар үшін соғыс»), «Бразилияда эхль-и-ислям» («Бразилияның мұсылман халқы»), «Истиля-и-Түркистан» («Түркістанның кеңеюі»), «Кесб ве тиджарет мухаребеси» («Сауда соғысы»), «Мұхтасар табакъатул-арз»

(«Геологияның қысқа курсы»), «Кюрре-и-арзын сурет ве тешкилі» («Жердің пайда болуы»), «Усул-издеп. Шаркъ вн ғыарб незакет къаиделери» («Шығыс пен Батыс этикетінің ережелері»), «Бедени-инсан» («Адам анатомиясы»), «Мешхур пайтахтлар» («Үлкен астаналар»), «Юнан хукемасы» («Ежелгі грек ғалымдары») және тағы басқалар. Бұл басылымдар өте пайдалы болды, олар мұсылман мектептері мен медреселерде қол жетімді емес әлем туралы білім көлемін толықтырды. Сол кезеңде империялық Ресейде ана тілінде зайырлы білім алуға қатаң тыйым салынды. Оқу бағдарламасына зайырлы пәндерді енгізуге арналған мектептер бірден жабылды [8, 117 б.].

Исмаил Гаспыралының педагогикалық қызметіне қатысты еңбектерге жеке тоқталған жөн. Қырым татар ұлттық педагогикасының теориялық негіздерін дамыта отырып, өзі де ұзақ жылдар мектептер мен медреселерде мұғалім болып жұмыс істеді. Ол Париждегі Сорбонна қабырғасында жоғары білім алды, онда Исмаил Гаспыралы 1870 жылдары Еуропаның үздік профессорларының дәрістерін тыңдады. Бұл оған Еуропадағы университеттік білім берудің артықшылықтарын сезінуге мүмкіндік берді, ол кейінірек Қырымдағы және басқа да көптеген аймақтардағы мұсылман мектептерінде қолданылатын өзінің білім беру жүйесінің дамуына әсер етті. Исмаил Гаспыралы өзінің педагогикалық көзқарастарын көптеген кітаптарында жариялады, олардың көпшілігі ондаған рет қайта шығарылды. Оның «Қожа-и-субян» («Балалардың мұғалімі»), «Гидрав-и-муаллимин» («Мұғалімге арналған нұсқаулық»), «Мектеп және әдіс-и-жедит» («Мектептегі жаңа әдістеме») дәрежеге Қырым татар педагогикасы бойынша классикалық шығармалар енгізілді.

Исмаил Гаспыралының артында бай публицистикалық және көркем мұра қалдырды, ол, өкінішке орай, әлі күнге дейін оның романдары мен әңгімелері нашар зерттелген. Мәселен, «Фрэнгистан мәктүпләре» (Франгистаннан келген хаттар, 1887), «Дарур-рәхәт мәселманнары» («Берекелі елдің мұсылмандары», 1887-1889/1906), «Судан мәктүпләре» («Суданнан келген хаттар»), «Хатыннар өлкәсе» («Амазонка елі», 1890-1891), «Мулла Габбас франсәвиғә тәсадүф: гөл баба зиярате» («Молла Габбаспен кездейсоқ кездесу Франсеви: Гүл Бабаға бару, 1908), «Арслан қыз» («Ержүрек қыз», 1893-1894), «Көн туғды» («Жаңа күн» 1905-1906), «Әхмәт бей Ташкенлы һәм Бедрос ага Каракашйан» («Ахмет бей Ташкент және Бедрос қарақашйан» 1895), «Иван вә Сөләйман» («Иван және Сүлейман», 1897), «Бәла-йи ислам» («Исламның қасіреті», 1905), осылайша Исмаил Гаспыралының бүкіл шығармашылығының идеологиялық және көркемдік-эстетикалық тұтастығын байқап, оның ағартушылық қызметімен ортақ байланыс орнату қиын емес. Оның барлық көркем әдебиетінің тақырыптық бірлігі «Шығыс – Батыс», «Ислам – Христиандық», «Өркениет – надандық» дихотомияларында көрінеді [9, 129 б.].

«Орыс-шығыс келісімі» (1896) сияқты публицистикалық еңбектер мен «Тәржіман» газетіндегі мақалаларда айтылған ойларды жалғастыра отырып, И. Гаспыралы мұсылман қоғамының даму жолдарын талқылайды және мұсылмандардың орыстар мен еуропалықтармен идеализацияланған, үлгілі қарым -қатынасын сипаттайды. Барлық көркем шығармаларға тән айқын дидактизм мен тәрбиелік бағыттылықтың арқасында И. Гаспыралы осман жазушысы Ахмет Мидхаттың (1844-1912) шығармашылығына жақындығын көрсетеді. Еуропалықтардың экономикасы мен әлеуметтік өміріндегі, батыстың білім беру жүйесіндегі, мәдениетіндегі, құқықтық жүйесіндегі табыстарға тоқтала келе, жазушы ғылыми-техникалық прогресс рухани және сенімге ешбір

жағдайда теріс әсер етпеуі тиіс екендігіне өз руларының назарын аударады. И. Гаспыралының фантастикалық прозасы толығымен оның түркі-ислам әлемін жаңғырту бағдарламасы аясында және прогрессивті идеяларды эстетикалық түрде насихаттауға қызмет етеді. Сонымен қатар интонация мен стиль, автордың шығармалардағы қатысуы әрқашан танылатын және тұтас.

XX ғасырдың басында түркі әлемінің түрлі өңірлерінде «ұлттың әкесіне», яғни «ұлы ұстазға» – Исмаил Гаспыралыға табынудың өзіндік бір түрі қалыптасты. Ұлттық қозғалыстардың жаңа тенденцияларын ұсынғанына және әлеуметтік утопиялармен салыстырғанда нақтырақ әрекеттер бағдарламасын құруды жөн көргеніне қарамастан, Исмаил Гаспыралы радикалдарға моральдық-саяси императив ретінде тұжырымдаған түркі халықтарының ынтымағының, «тілдегі, ісіндегі және сеніміндегі бірлік» символы ретінде қажет болды.

Қорыта айтқанда, қазіргі уақытта Ресейдегі, Түркиядағы, Германиядағы, Украинадағы, Польшадағы, Америкадағы және басқа елдердің ірі кітапханаларында Исмаил Гаспыралының сирек кездесетін басылымдары ерекше жағдайларда қорғалған («суықта», төмен температурада), олармен байланыс баспа өнімдерінің жоғалған иісін ғана емес, сонымен қатар тарихқа ену елесін тудырады, онда ұлы баспагердің мұсылмандардың санасы мен жүрегінде жүз жыл бұрын оятуға тырысқан сезімдерді жандандырады.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Личность и деятельность Исмаила Гаспринского в перспективе времени // От религиозного реформаторства к европеизации культуры мусульман. К 155-летию со дня рождения Исмаила Гаспринского. Сборник статей / Ред.-сост. З.А. Имамутдинова – М.: ГИИ – 376 с.

2 Аблаев Э. Исмаил Гаспринский и его научная педагогика // Культура народов Причерноморья. – 2011. Т. 2. № 197. – С. 182-183.

3 Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние / З. Абдирашидов. – Ташкент: Akademnashr, 2011. – 384 с.

4 Мамбетов Р.Э. Исмаиль Гаспиринский и педагогического наследия К.Д. Ушинского // Вестник педагогических наук. – №2.(3) 2021.

5 Керимов И.А. Издательская деятельность Исмаила Гаспиринского // «Исмаил Гаспринский (1851-1914 гг.) – идеолог, реформатор, просветитель. На переломе эпох». Научная конференция 16-17 октября. – Москва, 2014.

6 Гаспринский И. Исмаил-бей Гаспринский о мусульманах России. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения / Ислам в Российской империи. Законодательные акты, описания, статистика. – М., 2001. – С. 335-336.

7 Мартыненко А. Вклад концепции Исмаила Гаспринского в формирование российской идентичности // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2017. – № 3 (43).

8 Концепция модернизации российских мусульман у И. Гаспринского // От религиозного реформаторства к европеизации культуры мусульман. К 155-летию со дня рождения Исмаила Гаспринского. Сборник статей / Ред. -сост. З.А. Имамутдинова – М.: ГИИ – 376 с.

9 Матушанская Ю.Г. Джадидская реформа в татарском религиозном образовании в конце XIX – начале XX века // Этносоциум и межнациональная культура. –М. № 7 (85). – 127 с.

Жунусова Б.Н.

*Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
научный сотрудник, докторант PhD (г. Алматы, Казахстан)*

СУДЬБЫ ПОЛЬСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ССЫЛЬНЫХ В СТЕПНОМ КРАЕ В XIX ВЕКЕ (на примере Семипалатинской области)

Казахские степи, являясь частью Российской империи, стали в XIX веке местом политической ссылки, в том числе и для поляков, один из наиболее массовых приходов в степной край ссыльных поляков, пришелся на 30-60-е XIX века.

В то время одна из трех частей Речи Посполитой тоже входила в состав Российской империи. Свободолюбивые поляки из Царства польского пытались обрести независимость путем мятежей и восстаний против имперской власти. Но воевать с Россией им было непосилам, и каждый раз поражение повстанцев было неизбежным. Большинство арестованных повстанцев поляков были отправлены в ссылку в Сибирь и Казахстан.

Польские ссыльные, в первую очередь, члены тайных политических обществ, участники освободительного движения 1831-1855 гг., участники восстания 1863 г., оставили след и внесли свой вклад в развитии степного края, территории современного Казахстана.

В середине 50-х гг. XIX в. в Северном и Восточном Казахстане в пределах области сибирских казахов и Семипалатинской области насчитывалось около 223 ссыльных поляков, в том числе в первой – 87 человек и во второй – 152. Наибольшее их количество концентрировалось тогда в Семипалатинске и Усть-Каменогорске [1, с. 378]

В период, с 1863 по 1866 гг. в Сибирь было сослано 20 тысяч поляков, из них около 4 тыс. поляков отправили на каторжные работы, еще 4 тыс. сослали на временное поселение, тогда как 2 тысячи вынуждены были «добровольно» следовать за остальными ссыльными. Об оставшихся 10-12 тыс. поляков известно только то, что они были осуждены «на вечное поселение» [2, с. 20]

Во время своей церемонии коронации 26 августа 1856, Александр II издал Высочайший манифест, который предусматривал амнистию всем декабристам, петрашевцам, участникам польского восстания 1830-1831 годов. А 3 марта 1861 года император подписал Манифест об отмене крепостного права и Положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости, за что его стали называть «царем-освободителем» [3].

Многие из ссыльных поляков воспользовались милостью царя, при поддержке местных властей возвратились в свои родные края. Судьбы ссыльных поляков сложились по-разному, некоторые из них остались продолжать жить в местах ссылки, или изъявляли желание переехать на другие территории Российской империи, кроме столицы и окраины.

В данной связи интересным представляется краткий исторический очерк подготовленный священником Борисом ем Герасимовым и опубликованный в записках Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского географического общества/ Выпуск XII. Семипалатинск 1918 г. Автор которого собрал ценный архивный материал из хранилищ Семипалатинского областного правления и Устькаменогорского городского управления. Автор разделяет на две

категории охваченных в данном очерке ссыльных поляков: к первой категории относятся лица, сосланные – в разные периоды времени XIX века до 1863 г. и ко второй – попавшие в Сибирь за польское восстание 1863 года [4].

Священник Б. Герасимов постарался аккуратно собрать краткие архивные библиографические справки на 135 человек польского происхождения находившихся в политической ссылке в Семипалатинской области. Он так же отмечает, что сведения были сопоставлены и собраны только на не большую часть политических ссыльных. Кроме них в области проживало сотни поляков, данные о которых не сохранились. В данной статье в качестве примера, нами приведены несколько таких справок.

Александр Пачковский происходил из шляхтичей Люблинской губернии, города Лукова. В военную службу был отдан – за политические преступления, о характере которых трудно судить, за отсутствием в делах достаточных на это указаний. Пачковскому пришлось служить в сибирском линейном № 8 батальоне стоявшем в укреплении Верном. Поступил в батальон рядовым, Пачковский дослужился до унтер-офицерского звания. Манифест 26 августа 1856 г. дал ему возможность уволиться из военной службы, с возвращением на родину. 12 октября 1859 г. Пачковскому было выдано в укреплении Верном следующее открытое предписание на взимание одной лошади до г. Семипалатинска: «Открытое предписание по казенной надобности. От укрепления Верного до города Семипалатинска выключенному из Сибирского линейного № 8 батальона по распоряжению начальства в отставку семейному унтер-офицеру Александру Пачковскому с будущими давать из почтовых по одной лошади с уплатою в доход войскового правления Сибирского линейного казачьего войска установленных порогов». На этом открытом бланке командующим Заилийским отрядом была сделана приписка: «За проезд означенного в сем открытом предписании лица прогонные деньги от укрепления Верного до г. Семипалатинска в один передний путь на одну почтовую лошадь имеют быть вытребованы через командира № 8 батальона из Топольской Комиссариатской Комиссии» Семипалатинский губернатор, к которому Пачковский обратился 10 ноября 1859 г. с просьбой, выдать ему «прогонные деньги и пособие» для отправления на родину, передал эту просьбу на усмотрение генерал-губернатора западной Сибири. Генерал-губернатор разрешил семипалатинскому губернатору выдать Пачковскому прогонные деньги на две лошади от г. Семипалатинска до г. Варшавы и подорожную по частной надобности, без взыскания поверстных пошлин и, кроме того, на путевые расходы 100 руб., Томская казенная палата уведомила 28 декабря 1859 г. семипалатинского губернатора, что, согласно отношения от 14 ноября 1859 г. на основании предписаний департамента государственного казначейства 3 апреля 1857 г. и 30 апреля 1859 г., семипалатинскому окружному казначейству предписано «отпустить из экстраординарной суммы в Семипал. городскую полицию для выдачи Пачковскому прогонов, недоданных ему от укрепления Верного до Семипалатинска на одну лошадь, и отсюда до Лукова Люблинской губернии на две лошади, всего по числу 5487 верст 232 руб. 35,5 коп., а также выдать подорожную по частной надобности без взыскания поверстных пошлин». Кроме прогонов Пачковскому, с разрешения генерал-губернатора западной Сибири, было еще выдано на путевые расходы единовременное пособие, в размере 100 руб., при чем генерал-губернатор предписал семипалатинской администрации «наблюдать, чтобы Пачковский, по выдаче ему положенных денег, не замедлил с выездом на родину». Получив

прогоны, пособие и подорожную, Пачковский покинул Семипалатинск 14 февраля 1860 года [4, ст. 46]

Викентий Семенов Арцишевский происходил из дворян Могилевской губернии. «За нарождение в шайке мятежников», Арцишевский, по конфирмации командующего войсками Виленскаго военного округа от 24 сентября 1863 года, был выслан в Сибирь и определен в военную службу с лишением прав дворянства. Арцишевскому пришлось служить в 4-м западносибирском линейном батальоне. Находясь на воен. службе, Арцишевский в тоже время имел частные уроки у разных лиц и подготовлял детей для поступления в гимназию и кадетский корпус. В Семипалатинской области проживал с 11-го сентября 1869 года, находясь под надзором полиции. Местом жительства Арцишевского бы г. Устькаменогорск. В ссылку был отправлен 22-х лет. В Устькаменогорске Арцишевский женился на солдатской вдове Александре Константиновне Мучкиной, от которой имел сына Виталия, учившегося в Барнаульском горном училище и двух дочерей – Зою и Людмилу, учившихся в Семипалатинской женской гимназии. В Устькаменогорске Арцишевский имел частные письменные занятия. По снятии с него надзора, служил с 1870 г. писцом, и с 1875 г. – бухгалтером в городской управе до самой смерти. В свободное время занимался пчеловодством. Образования был среднего. Умер 17 октября 1905 года [4, с. 47].

Братья Лепковские. Три брата Лепковские: Северин, Юлиан и Игнатий Феликсовичи происходили из дворян Курляндской губернии, Зильбургского уезда. Все трое принимали участие в польском восстании 1863 года, находясь в отряде под командою Кульчицкого, Старший брат Северин был отставной поручик, средний Юлиан – отставной юнкер и младший Игнатий – студент Петербургского университета. За личное участие в польском восстании братья Лепковские были преданы в 1863 г. в г. Динабург военно-полевому суду, но, по конфирмации командующего войсками Виленскаго военного округа, – расположенными в губерниях Витебской и Могилевской, были лишены всех прав состояния и сосланы в каторжные работы в рудники восточной Сибири в разные сроки: Северин на 12 лет в Кадаинский рудник, Нерчинского округа и Юлиан и Игнатий на 6 лет каждый в Кутомарский сереброплавильный завод, Нерчинского округа, Забайкальской области.

Распределены были Лепковские Топольским приказом о ссыльных: Северин 23 марта 1864 г. и Юлиан и Игнатий 8 марта того же года. Северин прибыл в Иркутск 5 сентября 1864 г. из Иркутска 17 сентября 1864 г. отправлен в Нерчинские заводы, куда и прибыл 14 ноября 1864 г. В ссылку Северин Лепковский отправился в 38 лет. 16 апреля 1866 г. последовало Высочайшее повеление об облегчении участи политических преступников, прикосновенных к польскому восстанию 1863 г. В силу этого повеления лицам, сосланным в каторжные работы на срок свыше 6 лет, время пребывания на каторге уменьшено было па половину. Это повеление дало возможность Северину Ленковскому перечислиться из разряда 12-ти летних в разряд 6-ти летних каторжан. Высочайшим повелением от 25 мая 1868 г. Северин Лепковский был уволен от каторжных работ и причислен па поселение в Братскую волость, Нижнеудинскаго округа 11 октября 1868 г.

На основании Высочайшего повеления от 4 декабря 1870 г. старший Лепковский перемещен был из Иркутской губернии на жительство в г. Семипалатинск с подчинением его по прежнему всем правилам, установленным для политических преступников той категории, к которой он принадлежал.

Согласно предложения генерал-губернатора западной Сибири от 27 октября 1872 г., Северин Лепковский, на основании Высочайшего повеления от 13 мая 1871 г., обращен был в разряд сосланных на жительство, с лишением всех особенных лично и по состоянию присвоенных ему прав и преимуществ. Высочайшим повелением от 9 января 1874 г. Северину Лепковскому были возвращены прежние личные права состояния.

Юлиан Лепковский прибыл в Иркутск 10 сентября, а отослан оттуда в Нерчинские заводы 15 сентября 1864 г., имея от роду 25 лет. 16 апреля 1866 г. Юлиан Лепковский был совершенно уволен от каторжных работ и был причислен, как и старший брат его Северин, на поселение в Братскую волость, Нижнеудинского округа 3-го сентября 1866 г.

Игнатий Лепковский прошел через Иркутск и прибыл в Нерчинские заводы в те же числа 10-15 сентября месяца 1864 г. что и брат его Юлиан. Сослан был в 22 года. На Юлиана и Игнатия были распространены Высочайшая милости 4 декабря 1870 г. и оба Лепковские были перечислены на жительство в г. Семипалатинск, подчиняясь здесь, как и Северин Лепковский, всем установленным для политических преступников правилам. Юлиан и Игнатий прибыли в г. Семипалатинск из восточной Сибири 31 июля 1871 года. О переводе Лепковских в Семипалатинскую область возбуждал ходатайство проживавший в г. Семипалатинске их родственник Казимирь Медунецкий. Это ходатайство было направлено через семипалатинского губернатора. В 1873 г. от всех братьев Лепковских была отобрана подписка в том, что они припишутся к семипалатинскому мещанскому обществу. Высочайшим повелением 9 января 1874 Юлиан и Игнатий получили прежние личные права состояния. В том же 1874 г. Лепковские возбуждали ходатайство о снятии с них полицейского надзора. Министр внутренних дел уведомил 8 декабря 1874 г. генерал-губернатора западной Сибири, что в виду недавно оказанной Лепковским милости восстановлением их, на основании Высочайшего повеления 9 января 1874 г., в прежних правах состояния, он не признает возможным удовлетворить ходатайство Лепковских, тем более, что «все трое Лепковских – писал министр – принадлежат к тяжким виновным, сосланным в каторжную работу».

С разрешения семипалатинского губернатора Юлиан Лепковский отправился в Зайсанский пост «для приискания средств к жизни». В Зайсане его и застало Высочайшее повеление о возвращении ему прав состояния с оставлением под надзором полиции. Полицейский надзор очень стеснял Лепковского, так как не позволял ему отлучаться из Зайсана, между тем как подобных отлучек требовала его, «частная служба по торговле». В докладной записке, поданной семипалатинскому губернатору 27 ноября 1876 г., Лепковский убедительно просил исходатайствовать ему освобождение от докучливого полицейского надзора, «весьма обременительно и вредно влиявшего по словам Лепковского на его служебную карьеру». Областная администрация «в виду полной благонадежности» Юлиана Лепковского и в виду того, что Лепковский, за все время пребывания в Семипалатинской области вел себя безукоризненно и ни в каких предосудительных поступках замечен не был», 14-го марта 1879 г. возбудила ходатайство об освобождении Юлиана Лепковского от надзора полиции. Северин и Игнатий Лепковские еще раньше этого получили разрешение возвратиться на родину с освобождением их от полицейского надзора. Аттестовались они полицией всегда хорошо. О снятии надзора с Юлиана Лепковского просил семипалатинского губернатора и Зайсанский пристав

16 августа 1880 г. Пристав писал, «что проживающий в Зайсанском посту из состоящих под надзором полиции политических ссыльных, дворянин Юлиан Лепковский по образу жизни и нравственным качествам давно признан вполне благонадежным и заслуживающим полного снисхождения правительства. Двум старшим Ленковским разрешено возвращение на родину и сообразно тому с них снят полицейский надзор. Юлиану-же Лепковскому остается лишь даровать одну эту льготу, т. е. снять надзор полиции и даровать право возвращения на родину. Лепковский вполне заслуживает Высочайшей милости и я имею честь просить ходатайства Вашего Пр-ства об освобождении его от полицейского надзора».

Последний снят был с Юлиана Ленковского и он с братом своим Северином выехали в Европейскую Россию. Из дел не видно, когда и куда отбыли из Семипалатинской области Северин и Юлиан Лепковские. Игнатий – же Лепковский выехал из Семипалатинска в Псковскую губернию 30 сентября 1877 года. Уведомляя о выезде Лепковского псковского губернатора, семипалатинский губернатор добавлял, что Игнатий Лепковский, по особому Высочайшему повелению, излаженному в предложении генерал-губернатора западной Сибири от 20 сентября 1876 г., освобожден из поднадзора полиции, с дозволением ему свободного жительства повсеместно, за исключением столиц и столичных губерний и Западного края, а также с воспрещением вступать в государственную службу.

Северин Лепковский, как видно из списка дел о нем, был женат. Где находилась его жена – при нем или в Европейской России и были - ли у него дети – из дел не видно, равно как ничего неизвестно относительно Юлиана и Игнатия Лепковских [4, с. 70-73].

Таким образом, по зафиксированным официальным документам прослеживаются судьбы некоторых ссыльных поляков, о которых сохранились архивные данные. Большинство из них были представителями польской шляхты и дворян. Кроме того, в собранных сведениях указывалась дата прибытия, прежнее состояние, вина и наказания ссыльного. В них же указано, семейное состояние, вера, характеристика от надзорного органа. Суммы денежных средств, выделенных им на кормовые, квартирные и дорожные расходы. В приведенных примерах мы видим, что многие из политических ссыльных поляков вернулись на свою родину при первой возможности. А некоторые из ссыльных поляков полностью обосновались и остались на постоянное жительство в Казахстане. Им было разрешено, устраиваться на государственную службу. Циркуляром Министерства внутренних дел от 31 июля 1871 г. было разрешено ссыльным полякам, освобожденным от надзора полиции, поступать на государственную службу в Сибири. 4 августа 1874 г. Министерство внутренних дел уведомило Семипалатинского военного губернатора о разрешении государственной и общественной службы ссыльным полякам [5, с. 190].

Список использованной литературы и источников:

- 1 Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н., Ерофеева И.В., Масанов Н.Э. История Казахстана народы и культура. – Алматы, 2000. – 680 с.
- 2 Пилсудский, Б. Поляки в Сибири: Очерк. – Иркутск, 1980. – 120 с.
- 3 РИА Новости. Биография императора Александра II Николаевича <https://ria.ru/20131113/976605691.html>
- 4 Герасимов Б. Ссыльные поляки в Семипалатинской област (Краткий

исторический очерк) // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского географического общества/ Выпуск XII. – Семипалатинск, 1918 г. – С.109

5 Герасимов Б.Г. Избранные труды: факсимильное издание. – Усть-Каменогорск, 2000. – С. 200.

Сугурбаева Б.К.

*Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
магистр (г. Актобе, Казахстан)*

ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСТАНА РУССКИМИ УЧЕНЫМИ В XVIII ВЕКЕ

В начале XVIII в. не было обобщающих научных трудов о казахской земле, их занятии, культуре и быте и русские почти ничего не знали о казахской степи и жизни казахов. Политические и экономические интересы Российской империи, а также интерес к соседним народам требовали более тщательного изучения жизни этих народов, в частности народов Казахской степи.

Во внешней политике России Казахская степь занимала особое место в силу своего выгодного стратегического положения «ключ и врата всем азиатским странам и землям» [1, с. 52]. Как говорил Петр I, «киргиз-кайсацкая орда потребна под российской протекцией быть, чтоб только чрез их во всех азиатских странах комуникацию иметь и к российской стороне полезные и способные меры взять...» [1, с. 48-49]. В период царствования Петра I началось географическое и историко-этнографическое изучение казахов и среднеазиатских народов. Для сбора сведений о казахском народе стали уделять большое внимание опросу казахских и среднеазиатских послов и купцов, посещавших русские города.

Также особое внимание уделяли изучению географии Казахской степи. Географические материалы, собранные русскими послами оказались настолько значительными, что правительство России в 1696 г. предписало тобольскому воеводе А. Нарышкину на основании допроса «Федора Скибина с товарищами» «учинить чертеж», т.е. составить географическую карту» [1, с. 56]. Данное поручение было возложено С.У. Ремезову, служившего в Тобольске. В предписании говорилось: «написать степи от Тобольска до Казачьи орды и до Бухарей Большой и до Хивы, и до Еика, и до Астрахани, куцы ближе и сколь далеко днями в ход пути сухим и водяным, летом и зимою, и реки числом и величиною, и корм людям и скоту бесскуден бы, и переправы переходны б, и каменные горы проходны б, и урочища ведомы, и всему учинить наличный чертеж трех аршин длины поперег двух, и на чертеже подписать именно» [2, с. 20]. В эти годы С.У. Ремезов работал над чертежом «Тобольской земли», на котором предполагал указать Казачью орду. С.У. Ремезов приступил к составлению карты, которая, как видно из врученного ему предписания, должна была иметь преимущественно характер военной карты. Следовательно, Ремезов в своей работе не мог ограничиться ранее ему известными архивными и опросными данными. Старые чертежи и карты тоже не могли удовлетворить его полностью. Для сбора дополнительных и специальных сведений, Ремезов совершает научную поездку и в 1697 г. предоставил правительству две карты:

«Чертеж Тобольской земли» и «Чертеж земли всей безводной и малопроездной каменной степи». На обеих картах были указаны кочевья казахов, но этнографические данные и полное географическое представление о Казахской степи содержались во второй карте. Дорога между Тобольском и Казачьей ордой обозначена на ней двойными красными линиями, пашни - системой пунктирных квадратов, колодцы - черными кружками. На карте отмечены также зимовки казахов, населенные пункты и каналы в бассейне реки Сыр-Дарьи. Эта карта под № 20 в 1701 г. вошла в атлас Ремезова «Чертежная книга Сибири». Все карты атласа снабжены специальными пояснительными текстами, содержащими экономические, археологические, исторические, этнографические и другие данные. В пояснительных текстах приведены также сведения о измеренных расстояниях в верстах и во времени, по дорогам и рекам, и, в частности, сведения о пути от Тобольска до Аральского моря.

В первой четверти XVIII в. после выпуска работ С.У. Ремезова, было создано несколько карт Казахской степи и Средней Азии, например, появились карты Бухгольца (1715-1716 гг.), Лихарева (1717-1720 гг.), Бековича-Черкасского, Унковского (1722-1723 гг.) и других. Русские карты Казахской степи и Средней Азии, созданные в первой четверти XVIII в., свидетельствуют о значительном интересе России к этой территории. Карты, авторами которых были разные лица, не повторяют, а дополняют друг друга. По мнению географов, «особенности графического изображения Средней Азии говорят о сложном пути развития картографических представлений о Средней Азии в России и о том, что каждая русская карта является одним из неотъемлемых и новых звеньев в цепи постепенного развития этих представлений» [3, с. 274].

После географических исследований в России последовали исторические. В 1714 г. по указу Петра I в Астрахани и Тобольске одновременно для проникновения в Среднюю Азию с северо-запада и с севера были подготовлены две военные экспедиции, возглавленные А. Бековичем-Черкасским и И.Д. Бухгольцем. Экспедиция Бековича-Черкасского в 1714-1717 гг., дважды направлялась морем к каспийским берегам Средней Азии и дважды - сухим путем из Астрахани через Гурьев мимо Аральского моря по Усть-Урту в Хиву. В 1717 г. экспедиция была вероломно уничтожена хивинским ханом, что на время приостановило попытки России проникнуть в Среднюю Азию с северо-запада. Благодаря экспедиции Бековича-Черкасского было открыто Аральское море и установлены близкие к действительности его очертания, а также и очертания Каспийского моря, открыты сухое русло Узбоя и направление течения реки Сыр-Дарьи. Кроме того, были доставлены некоторые сведения о казахском народе [1, с. 62]. На юг не смогла продвинуться и экспедиция И.Д. Бухгольца 1714-1717 гг., которая около Ямышевского озера в 1715 г. встретила упорное сопротивление джунгарского ополчения. Река Иртыш в то время являлась естественной границей между русскими владениями в Западной Сибири и казахскими землями. «С одну сторону по Иртышу города государевой Сибирской губернии, - писали М.П. Гагарин и И.Д. Бухголец в Сенат в 1719 г., - а по другую от них сторону Казачья орда» [5, с. 143, 156-147]. Еще одним важным результатом экспедиции Бухгольца было основание на реке Иртыш русских крепостей, в том числе Омска в 1716 г.

Несмотря на неудачу экспедиции, продвижение России в верховья Иртыша не приостановилось. В 1718 г. подполковник Ступин основал крепость Семипалатинскую, а в 1719-1720 гг. речная экспедиция майора Ивана Лихарева

поднялась по Иртышу к озеру Зайсан и далее в верховья Черного Иртыша. На обратном пути И.М. Лихарев основал крепость Усть-Каменогорскую. К этому же времени относится дальнейшее расширение русско-казахских связей.

Становление процесса систематического изучения казахов России непосредственно связано с деятельностью крупного российского дипломата и чиновника Оренбургской администрации А.И. Тевкелева. Большая часть его сознательной жизни прошла на северо-западной границе Казахской степи, в Оренбургской губернии. Здесь он успешно проявил себя не только в качестве дипломата и чиновника, но и как оригинальный исследователь истории, культуры, быта, социального положения казахского народа. Написанные им путевые журналы и пометки свидетельствуют о тонком наблюдателе, искусно описавшего все виденное, интересное во вновь присоединенных к империи землях. Его «Журналы», написанные в 1731-1759 гг. содержат чрезвычайно ценные этнографические сведения.

А.И. Тевкелев верно отмечает про казахов Оренбуржья, что «...все их имение состоит в лошадях и овцах, на которые потребные себе товары, яко то сукна, ножи и железные котлы, холст и прочую конскую сбрую выменивают...». Подобные интересные наблюдения о хозяйстве, ремеслах и промыслах, быте и нраве народа зафиксированы А.И. Тевкелевым в «Журнале по киргиз-кайсацким делам 1748 года» [6, с. 388].

Инициатором организации научных экспедиций на территорию края связаны с именем М.В. Ломоносова, способствовавший проведению научных поисков по истории, лингвистике, экономики и этнографии казахов и создания его географических карт. В 1768-1774 годах одну из таких экспедиций в Казахстан возглавил академик, естествоиспытатель П.С. Паллас. В работе этой научной экспедиции приняли участие известные ученые, путешественники И.П. Фальк и И.Г. Георги. Маршрут экспедиции проходил через земли Северо-Западного, Северного и Северо-Восточного Казахстана. Результатом этой работы стал труд П.С. Палласа «Путешествие по разным провинциям Российской империи» в трех частях (СПб., 1773). Здесь содержатся ценные материалы об истории и этнографии казахского народа.

Одним из первых этнографические сведения о казахах России стал собирать И.П. Фальк, по происхождению шведский врач и естествоиспытатель. В середине XVIII в. он провел экспедиционную работу в Астраханском и Оренбургском краях, Западной Сибири, на Южном Урале. Труды И.П. Фалька, касательно этнографии казахов ценны тем, что в них, наряду с увлекательным рассказом о материальной культуре кочевников, содержится более подробное описание скотоводческого хозяйства, традиционной пищи и культуры питания казахов [7, с. 48].

Самостоятельную экспедицию по территории Казахстана организовал исследователь И.Г. Георги. Ценнейшие сведения о быте, культуре, обычаях и обрядах казахов, а также особенностях хозяйственной жизни кочевников содержатся в его книге «Описание всех в Российском государстве обитающих народов», опубликованный в 1796 г.

Нужно отметить, что российские исследователи работали в Казахстане, исходя из интересов колониального освоения края. В конце XVIII века вышел труд русского офицера И.Г. Андреева «Описание Средней орды киргиз-кайсаков». Автор долгое время служил на Сибирских пограничных линиях и хорошо был знаком с жизнью и бытом местного населения. В этой книге он

оставил подробные сведения об истории и границах Среднего жуза. Им были даны подробные описания обычаев и обрядов казахов [8, с.128]. И.К. Кириллов, инициатор Киргиз-кайсацкой экспедиции оставил после себя труд «Изъяснение о киргиз-кайсацкой и каракалпакской ордах». В нем автор подробно описал казахские и каракалпакские земли: природные условия, полезные ископаемые и торговые пути. Он доказывал возможность и выгодность установления торгово-экономических связей России с народами Средней Азии и казахами.

Крупным итогом изучения Казахстана русскими учеными явился труд А.И. Левшина «Описание киргиз-казахских, или киргиз-кайсацких орд и степей» в трех частях (1832). В нем автор подробно описал географическое положение и природу казахских степей, историю казахского народа с древних времен до конца XVIII в., сообщил множество оригинальных сведений о его образе жизни, хозяйстве, быте и культуре. Особую ценность работе придает то, что большую часть материала автор собрал в результате непосредственного общения с казахами во время прохождения дипломатической службы в Оренбургской пограничной комиссии (1820-1822).

Большой вклад в изучение истории и этнографии Оренбургского края внес член-корреспондент Российской Императорской Академии наук, активный участник Оренбургской экспедиции, талантливый ученый П.И. Рычков. Его ранние труды «История Оренбургская», «Краткие известия о татарах» известили научный мир о сформировавшемся исследователе тюркских народов [9, с.15]. Главным его произведением было «Топография Оренбургская», написанная на широком круге доступных в то время географических, историко-этнографических источников о Казахской Степи, Средней Азии, Южного Приуралья. Автор подробно описывает процесс вхождения Младшего жуза в состав Российской империи, основание Оренбургской крепости, укреплений Уральской и Оренбургской пограничной линий, о налаживании торговых контактов со Средней Азией и Казахской степью. Исследователь подробно описывал события, связанные с Пугачевским восстанием. Он был признанным знатоком языка и культуры казахского народа, собрал много образцов казахского фольклора. Это поистине энциклопедическое сочинение открыло просвещенной России уникальный мир самобытных народов края, в т.ч. казахов [10]. Кроме того, этот труд при жизни автора был переведен на немецкий язык, а спустя некоторое время переиздан.

Другие работы П.И. Рычкова, например статьи «О способах к умножению земледелия в Оренбургской губернии» и «Ответы на экономические вопросы, касающиеся до земледелия, по разности провинции, кратко и по возможности изъясненные в рассуждении Оренбургской губернии», также богаты на этнографические сведения, раскрывают традиционный мир культуры казахов Южного Урала [11, с. 10].

К примеру, впервые у П.И. Рычкова описывается охота казахов с ловчими птицами: «Киргизцы степных волков бьют плетью и копьями, гоняясь за ними на лошадях, а некоторые к тому употребляют птиц, называемых беркуты (род больших орлов), которых обучают так, что налетев на волка, хватают когтями, одною ногою за голову, а паче за глаза, а другою за пах, и, так его стянув, удерживают или глаза выклевывают» [12, с. 126].

Николай Рычков, сын П.И. Рычкова, в 1769-1770 гг. совершил несколько самостоятельных путешествий по Заволжью и Приуралью, которые описал в труде под названием «Журнал или Дневные записки путешествия капитана

Рычкова по разным провинциям Российского государства, 1769 и 1770 гг.». В этом объемном сочинении собран богатый этнографический материал о казахском народе. Сведения, содержащиеся в дневнике Н.П. Рычкова, представляют большой историко-этнографический интерес. Другой интересный труд Н.П. Рычкова – «Дневные записки путешествия капитана Рычкова в Киргиз-Кайсацкой степи», изданный в 1772 году [12; с.15].

Таким образом, русским ученым и исследователям принадлежит большая заслуга в изучении истории, географии, этнографии и культуры Казахстана. Сведения этнографического характера ценны для науки тем, что повествуют о хозяйстве и культуре казахов еще не подверженных негативному влиянию колониальной политики царизма, не вступивших на путь трансформации, свободных от влияния русского крестьянства. XVIII в. в истории научного изучения казахского народа в России отмечена не только обилием накопленных материалов, но и некоторыми теоретическими обобщениями и решением ряда запутанных научных проблем.

Список использованной литературы и источников:

- 1 Масанов Э.А. Очерки истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Астана, 2007. – 551 с.
- 2 Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен. Кн.1., Ч.2., – М., 1961.
- 3 Федчина В.Н. К истории создания карты Средней Азии в России в первой четверти XVIII века. – М., 1961.
- 4 Масанов Э.А. Очерки истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Астана, 2007. – 551 с.
- 5 Цыбульский В.В. Научные экспедиции по Казахстану. – Алма-Ата, 1988. – 184 с.
- 6 Сост. И.В. Ерофеева. История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т.3. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.). – Алматы: Дайк-Пресс. – 484 с.
- 7 Фальк И.П. Описание всех национальностей России. – Алматы: Ғылым, 1999. – 182 с.
- 8 Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Наука, 1992, – 280 с.
- 9 Российские академические экспедиции XVIII в. об этнографии казахов. 2-е изд. доп. Астана: т. 25. – Алтын кітап, 2007. – 150 с.
- 10 Исследователи природы, хозяйства, истории и этнографии Казахстана и российско-казахстанского пограничья. // <http://kz.ethnology.ru/win/issledov.php>
- 11 Кабульдинов З.Е. Казахи России (вторая половина XVIII – нач. XX вв.). – Алматы: Баспалар үйі, 2004 – 400 с.
- 12 Сост. И.В. Ерофеева. История Казахстана в русских источниках XV-XX вв. Т.4. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век. – Алматы: Дайк-Пресс, – 368 с.

Тукешева Н.М.

*Историко-краеведческий музей ЗКО, кандидат исторических наук
(г. Уральск, Казахстан)*

МЕТРИЧЕСКИЕ КНИГИ КАК ИСТОЧНИКИ СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Одной из актуальных проблем по истории Казахстана является изучение социально-демографических аспектов. Метрические книги как один из видов письменных исторических источников содержат сведения социально-демографического, генеалогического характера, топонимике края. Безусловно, метрические книги являются основным документальным источником при изучении родословной, составлении шежере конкретного рода или семьи.

Ценность Метрических книг обусловлена и тем, что до 1918 года они были единственными документами, регистрирующими акты гражданского состояния казахов. На территории Российской империи ведение приходских книг датируется 1702 г. и связано с именем Петра Первого. Однако после присоединения территории Казахстана не сразу начали вести записи актов гражданского состояния. Это происходит в последней четверти XVIII века, когда издается указ о необходимости ведения приходских метрических книг по населению мусульманского вероисповедания, в том числе и по казахам.

В 1788 году по указу российской императрицы Екатерины II было создано Оренбургское магометанское собрание, которое с 1791 года стало заявлять о притязаниях на разбор всех брачных и имущественных споров мусульман. В 1828 году 21 сентября Сенат издал указ «О введении в употребление метрических книг по Оренбургскому духовному магометанскому управлению». Духовное собрание разработало метрические книги с правилами их заполнения и представило Оренбургскому губернскому правлению в начале 1829 г.

Заполнялись книги от руки на так называемом старо татарском языке арабским письмом или как у нас называют филологи «төте жазу». Почерк священнослужителей (указного молды) был далек от каллиграфического, порой они искажали имена людей, названия родов и другие данные, так как фиксировали личные сведения людей на слух, других документов не было.

Большая часть Метрических книг хранится в архивах России, что затрудняет их доступность для широкого круга исследователей. В частности, в ЦГИА Республики Башкортостан хранятся метрические книги с 1829 по 1899 годы. В документах фонда И-295 сосредоточены метрические записи по населению Внутренней Киргизии (Букеевской Орды), Оренбургской, Астраханской, Самарской, Саратовской и других губерний. В фонде 237 Государственного архива Западно-Казахстанской области хранятся Метрические книги мечетей №1, 2, 3, 4, г. Уральска п. Калмыково, п. Чижинского, п. Мухорского, п. Кушум, п. Скворкино охватывающие хронологический период 1888-1916 гг.

Структура метрических книг включала титульный лист и четыре раздела. В первую очередь, записывали сведения о родившихся младенцах. На основе таких данных как пол, имя, место, число и месяц рождения, имя и отчество отца, имя матери, из какого рода отец ребенка, сословную принадлежность (султан, би, ходжа, имам, старейшина, батыр) можно выявить численность новорожденных относительно конкретного казахского рода или определенной административной

части Букеевской Орды. При записи молда (священнослужитель) сразу вёл учет по полам. В частности в графе нумерации указывается «музэккар» или «муэннас», то есть мужского или женского пола. Однако нет разделения по половому признаку, то есть писали всех в одну таблицу. Отдельной графы не было для мужчин и женщин. Словосочетание «Дүниеге келгендер хақында» переводится как «Новорожденные». В третьей графе таблицы «ер оғлан» или «қыз бала», указывало на пол ребёнка [1, с. 9]. Новорожденные дети записывались с указанием пола ребёнка, именем и датой рождения. Необходимо отметить, что в Метрических книгах применялся старый казахский календарь. В пятой графе сведения о родителях и в шестой место рождения. При этом, каждая графа по сути представляет источник для анализа демографических, социальных, родословных, топонимических аспектов. В данном случае для анализа социально-демографических сведений мы используем графу с указанием пола ребенка и сведения о родителях.

В отдельном разделе фиксировались сведения о заключении брака. Прежде всего, имена брачующихся, имя отца девушки, имена свидетелей заключения брака, из какого рода происходят все участники процесса. На основе данного раздела, мы также можем получить численность женщин, мужчин определенного рода. В некоторой степени, отчет о числе лиц женского и мужского пола содержится в конце книги, сделанный самим указной молдой. Приведём, следующий пример из исследуемого источника:

Таблица 2 – 1871 жылғы махсус алыс тайфылық бөлімнің ішінде садир болынған яғни туғандардың уа никахлардың уа талақ болғандардың, офат болғандардың жамғи итоги бұнда түгел байан болынды.

Дүниеге келгендер		Никах болғандар		Талақ болғандар	Офат болғандар	
музэккар	муэннас				музэккар	муэннас
29	33	17	1	12	3	29
Куәландырамын алыс тайфысының указной молла Төлеш Кешубай ұғлы қолым қойдым						

Материалы таблицы взяты в качестве наглядного примера из Метрической книги Букеевской Орды за 1871 г. [1, с. 3]. Из таблицы видно, что подытоживались число новорожденных мальчиков и девочек, затем число брачующихся мужчин и женщин, разведенных и число умерших мужчин и женщин. Подобный отчет писался по каждой административной единице, закрепленной за молдой. В принципе, эти краткие отчеты характеризовали демографические процессы в каждой административной единице Букеевской Орды.

К социально-демографическим относятся сведения о регистрации разводов – имя женщины, чья она супруга, имя отца женщины, из какого рода, по каким причинам расторгается брак. Указывали, кто был свидетелями, и кто из указных священнослужителей зарегистрировал развод.

Итак, очень подробные сведения о населении социального характера дают записи о регистрации и расторжении браков. Обратим внимание на следующую таблицу, взятую нами также из источника.

Таблица 3 – Книга на записку сочетания и развода браков

нөмір	Не кісі уа кім илә никах болынар	Қай айда уа қай күнде	Никахланатын кісілердің ата-аналары уа қардашлары не кісі уа шаһидлары	Ғақд никахтың бас шарттары	Никах хұтбасын оқыған кім
	Тарғун қисымының ноғай руғының жауар тайфысының қырғызы Алтыбай Көшкін ұғлы қызы Балкүмісті 18 жасында шолық қисымның шеркеш руғының сүйініш тайфысының қырғызы Мекебай Ожырай ұғлына 31 жасында никахландырылды	Хұттың 16-ншы күнінде	Қыз тарафынан кінду атасы Алтыбай Көшкін ұғлы уәли өкіл болды уа күйеу тарафынан шолық қисымның шеркеш руғының сүйініш тайфылық Оразғали Бектемір ұғлы уәли өкіл болды. Заужайнның ризалықтарының шаһидлары шолық қисымның ноғай руғының жауар тайфысының қырғыздары Бимырза Жүзбай ұғлы, Жұмай Таңатар ұғлы тамғаларымызды салдық.	Мәһр мусамасы яғни қалың малы 1 түйе, 1 жылқы, 1 сиыр, 1 қой қашан мәзкура Балкүміс сұраған уақытта бершек болып мен күйеу болушы Мекебай Ожырай ұғлы тамғам салдым һәм мәзкура шартқа риза болып қызым Балкүмістің ризалығы ила мен уәли өкіл болушы Алтыбай Көшкін ұғлы тамғам салдым.	Тарғун қисымының ноғай руғының қостамғалы тайфысының указной молла Досмұхамед Ғабдолманан ұғлы никах хұтбасын оқығаныма қолым қойдым

Из приведенной выше таблицы, наглядно видно, что в записях о сочетаниях браков есть сведения о брачующихся женщине и мужчине, их отцах, из какого казахского рода они происходят, к какой волости, административной части относится территориально данный род [1, с. 10]. Дополнительно есть сведения о свидетелях, которые также происходили в основном из сородичей или прямых родственников брачующихся. Брак фиксировался по месту проживания девушки, выдаваемой замуж. Так соблюдались правила этики. Девушка ехала на сторону мужа уже официальной супругой.

В отдельном разделе Метрических книг фиксировались сведения об усопших – имя, возраст, число, месяц, причина смерти и место захоронения. Выглядело это следующим образом:

Таблица 4 – Опат болған кісілер хақында.

Нөмір		Офат болғандардың есімі кім	Қай айда, қай күнде	Неше жасында офат болды	Қай аурудан офат болды	Не деген жерде опат болып, жерленді
Музәккар (ер)	Муәннас (әйел)					
	1	Хатун кісі Сайқал Тінәлі кызы	Дәлудің 5-інші күнінде	18 жасында	Кезік ауруынан офат	Қартақай деген жерде офат болып, жерленді

Материал таблицы и также название таблицы являются фактическим отражением данных источника [1, с. 10]. В первую очередь в таблице указывался пол усопшего, личные имена, дата смерти, возраст, причина смерти, место захоронения. Аналогично, здесь, как и в сведениях о рождении мы можем взять для анализа как социально-демографические сведения, так и изучить топонимику. По этим данным можно суммировать число родившихся, женщин и мужчин (родителей, брачующихся, разведенных и свидетелей) и от этой суммы минусовать число умерших. При этом данные некоторых людей могут совпадать. Поэтому необходимо сопоставлять личные данные, и из какого рода происходит данный индивид, сопоставлять данные их родственников. Только в этом случае можно избежать повторения и подсчета данных одних и тех же лиц. Могут быть одинаковые данные в числе родившихся и умерших, так как смертность в младенчестве была достаточно высока. Необходимо учесть, что могут быть схожие личные данные, когда совпадают и личное имя, и имя отца, возможно и род. Однако личные данные других родственников не должны совпадать, только в этом случае мы можем быть уверенными, что это не одно и то же лицо.

Таким образом, в сумме данные из численности родившихся, родителей, сочетавшихся браком и разведенных, при учете также свидетелей процесса дают нам не всю численность населения одного рода. Кстати, здесь возможно использование двух варианта подсчета общей численности населения. Во-первых, это территориальный подход, в частности - по волости. В источнике сведения о каждой личности даются с привязанностью к роду и волости или части. Второй подход – по принадлежности к роду. Каждый род относился к определенному приходу, к которому в свою очередь закреплялся конкретный молда. Отсюда следует, что необходимо специальная методика анализа демографических сведений Метрических книг. В целом они дают общую картину социально-демографического развития казахского общества на территории Букеевской Орды.

Анализ метрических данных относительно возрастной структуры населения Букеевской Орды показывает, что возраст брачующихся был от 16 до 28 лет для девушек и от 17 до 56 лет для мужчин. При этом средний возраст невесты 18-19 лет, средний возраст жениха варьируется в пределах 32-33 лет. Данных о невестах более юного возраста 14-15 лет в метрических записях не встречается. Этот факт свидетельствует, по нашему мнению, что брачный возраст наступал у казахов в 16 лет, связанное с половым созреванием. Хотя могли быть и исключения в конкретных случаях, нарушение этих норм. Однако метрические книги таких исключений не указывают. Разница возрастов в брачующихся

парах может быть 16 и 17, а может и 16 и 61. Понятно, что женщины брачуются в первый раз, мужчины в возрасте не в первый раз. В записях об этом нет сведений. Очень редко встречаются данные о повторном выходе замуж женщины.

Детская смертность имеет высокий показатель от 1-15 лет. В большинстве случаев высокая смертность наблюдалась среди детей в возрасте до года. В частности, в Камыш-Самарском округе у рода маскар отделения атойнак из числа 10 усопших, 4 младенца в возрасте 1 года, 2 в возрасте 2 и 3 лет. От общего числа усопших этого подрода 60% составили дети в возрасте от 1 года до 3 лет. Среди взрослого поколения, на оставшиеся 40% приходится возрастной контингент 25, 41 лет и 2 старца 75 летнего возраста. Продолжительность жизни в 1871 году в Букеевской Орде доходило до 89 лет. К сожалению, смертность была высокая во всех возрастных категориях.

В графе «Об умерших», как мы отметили выше, присутствует запись о причине смерти. В основном это название заболевания, от которого умер человек. Эти данные позволяют проанализировать распространенность определенных заболеваний на территории конкретного прихода и в целом среди казахского населения. При этом можно выделить отдельные половозрастные группы населения: дети до года, дети от года до 15 лет, юношеский возраст, женщины детородного возраста и старше, мужчины и женщины от 60 и старше. Такая классификация позволит определить заболевания среди половозрастных групп населения.

Относительно социального развития населения в метрических записях указывается, из какого рода происходил человек, что может указать на его социальный статус. Известно, если указывается род торе или кожа, это человек, относящийся к «белой кости». Следовательно, он знатного происхождения. Казахи из рода толенгут кочевали рядом с ханами или султанами, составляя личную гвардию. В записях также обязательно есть данные о чингизидах, когда указывается не только прижизненный титул «султан», но и род «торе». Если человек из знати социальной группы «кара суйек», то указывается титул «би» или же старейшина рода (старшина), возможно также батыр.

О богатстве, экономическом положении можно судить по «махру» или как называли казахи «калын мал». То есть это некий выкуп, который должен был выплатить жених. Сведения об этом записывались в специальной графе для брачующихся как условие заключения брака. В некоторых родах или семьях он выдавался только скотом. Это и крупный рогатый скот (верблюд, коровы) и мелкий скот, в основном овцы. Это традиционная форма выплаты калыма. Но в некоторых родах платили только деньгами, а именно указывается серебро. Сумма разная от 15 до 900. Итак, в графе регистрации брака косвенно отражаются сведения социально-экономического характера [2, с. 78].

В Метрических книгах записи делались по родовому принципу. Изначально указываются данные какого рода записаны указным молдой этого прихода. Например: «Торгунской части прихода атуйнакова отделения» [1, с. 313]. Здесь речь идёт о подрode атойнак рода маскар, территориально располагавшейся на Торгунской части Букеевской Орды. В данных о числе родившихся в графе «родители» делались записи о родителях новорожденного, имя отца и матери, из какого рода происходил отец. В источнике это выглядит следующим образом: «Атасы беріш руғы құлкеш тайфысы Айтақ Аймырза ұғлы, анасы Нұрханым» [1, с. 67]. При этом указывался не только род, но и подрод (развествление,

отделение). Это делалось в целях четкого указания генеалогического происхождения отца и ребенка. Зная имя отца ребенка, мы получаем данные о следующем поколении и генеалогическом происхождении конкретной семьи.

Прямая линия «отец-сын» или «отец-дочь» прослеживается в записях о сочетавшихся браком. Так, в графе «кто сочетается браком» указывается в первую очередь имя отца невесты (чей сын), из какого рода он происходит, только потом имя дочери, которую он выдает замуж. Далее структура записи меняется. В сведениях о женихе мы находим, из какого рода он и чей сын. Запись выглядит следующим образом: «Борсы қисымының ноғай руғының қойас тайфысының қырғызы Егізбай Байғазы ұғлының қызы Шоңайды 17 жасында үшбу қисымның ноғай руғының қостамғалы тайфысының Әшғали Еділбай ұғлына 56 жасында никахландырылды» [1, с. 67]. Следовательно, в сведениях о невесте можно проследить три поколения данной семьи, а в записях о женихе два поколения. Более ценным и важным для генеалогии казахов являются данные о мужском поколении.

В традиционном казахском обществе было важно соблюдение 7 поколений, что предотвращало кровосмешение. Поэтому были брачующиеся рода и не допускающие между собой брачных союзов. Если между представителями разных родов допускался союз, при условии отсутствия вражды между ними. Между ответвлениями (подродами) родов этот принцип соблюдался строго. Данные об отце, брате, дяде или других свидетелях можно найти в графе «родители и свидетели брачующихся». При этом свидетели могут происходить из другого рода или подрода. Поручителями выступали традиционно близкие родственники мужского пола. Отсюда следует, что есть вероятность значительно расширить генеалогическое древо не только вглубь, но и вширь [3].

В сведениях о чингизидах указывается из какого колена чингизидов он происходит. К примеру «төре руғының Нуралы хан тайфысы» [5, с. 357-358, 361]; «төре руғының Қарабай тайфысы» [1, с. 157-163]; «төре руғылық Артығали тайфылық» [2, с. 173] и т.д. Подобного рода сведения дают возможность исследователям составлять более точную генеалогию чингизидов, так как разветвленность их генеалогического древа приводит к определенным трудностям в изучении. Данные метрических книг дают возможность точнее определять происхождение от той или иной ветви, также локализовать места их кочевок или управление конкретным родом. Что интересно, султаны писались в общей таблице. Для них не выделялась специальная отдельная графа.

Таким образом, проведенный анализ данных Метрических книг, показывает, что они являются ценными источниками по генеалогии и родословной населения. Сведения источников важны как для изучения генеалогии исторических личностей, так и для родословной отдельно взятой семьи, казахских родов. Они дают возможность локализовать племена территориально, то есть узнать, где проживали те или иные казахские рода на территории Букеевской Орды.

В записях о регистрации рождений и смертей есть сведения о месте рождения новорожденного и мести смерти умершего. Это название местности (жер), песков, холмов, ущелей, озер, рек, возвышенностей, дорог и тропинок. В частности: Найзашағыл құмы, Орпа шағылы, Сырым деген жер, Сыбан Сиар төбе, Терек деген сай, Толыбай құмының Қыпшақ деген жолы, Үшандақ қатқылда Қоңырқөл, Шашпан Өтебай қопасы, Ағжан шегені и др. Это могут быть названия аулов, колодцев, могильных комплексов, кочевий, мечетей. Например: Аз (Әзі) мола, Айжарық қорымы, Аймакен мәйіті, Ащысай ауылы, Бекқұдық ауылы, Кесік

кыстауы, Қарасу жайлауы, Қоңыр құдық, Сарыөзен бойында Сүлеймен хазрет мешіті и др. Перечисленные названия взяты из Метрических книг. Большинство из подобных топонимических названий были утеряны во времени, забыты или переименованы. Однако среди топонимических названий встречаются и названия, сохранившие своё исконное название до наших дней. Подобным названием является название «Аралсор». Исследователи упоминают в своих исследованиях, что таких соров было много на территории нашей области и большинство из них располагалось на юго-западе области [4, с. 16]. Действительно в Метрических книгах есть упоминание таких названий как «Аралсор» [1, с. 82, 90]. Аралсор упоминается в Метрических книгах как часто как место захоронения [2, с. 123, 245]. Есть также Үлкен сор, в переводе Большой сор, котором современные ученые знают [1, с. 141]. Вместе с тем исследователи не упоминают Кішкене сор, то есть Маленький сор [1, с.141]. Название «Жалтыркөл» также дошло до наших времен [5, с.273].

Для выделения в группы топонимов, приведенных в источнике, мы взяли известную классификацию, применяемую во многих научных исследованиях [6, с. 396-398]. Итак, отраженные в Метрических книгах топонимы можно разделить на несколько групп:

1) Топонимы, передающие характер и признаки местности: О типе, характере, грунта, почвы, ландшафте, рельефе, физических свойствах и других специфических характеристиках: например, Талды сай – холмистый овраг [1, с. 422, 425]; Ащыөзек деген сай [1, с. 51, 55, 130]; Жалтыркөл – из жалтыр «гладь», «открытое, незаросшее травой озеро», Құмкөл – «озеро с песчаным дном» [1, с. 144]; Қопа – «солончак», Шолаққопа [1, с. 654]; Сазды делінуші жер – «болотистая местность» [1, с. 380]; Актау құмы – пески, похожие на меловые горки [1, с. 89] и др.

2) Топонимы, связанные с обозначением представителей растительного мира: Шолаққопа – шолақ – «короткий», Қопалы – «болотистая местность, заросшая камышом» [1, с. 654]; Қандағаш құмы – «пески цвета красного дерева» [1, с. 9-13]; Байтемір бидайық – «место, где имеется полынный пырей» [1, с. 239] и др.

3) Топонимы, содержащие названия животного мира: Ақбалық деген жер – место, где много белой рыбы [1, с. 379-381]; Бөрі өлген шағыл – «место, где погиб волк» [1, с. 555]; Бұлан деген шағылда – «барханы лося» [5, с. 55]; Шошқа арал – остров свиньи [5, с. 4]; Арғымақ шағылы – барханы скакуна [2, с.325] и др.

4) Топонимы, связанные с кочевым образом жизни. Например, Шапан шағылы – барханы «Чапан», т.е. халат одежда кочевника [5, с. 72]; «Киіз батаға» делінуші арал – «болотистое место как кошма» [5, с. 84]; Көшер шағылы – барханы «Кочевка» [5, с. 164]; Жайлау құдық деген жер – колодец на летнем кочевье [1, с. 4]; Көсем делінуші шағыл – барханы вождя племени [2, с. 359]. При этом необходимо сделать пояснение, что кочевое население обычно дает топонимы, отражающие названия родоплеменных подразделений и иных этнических групп, Например, название рода. Жиенбет көлі – озеро Жиенбета [1, с. 295-296]; Кердері ішкен деген құдық – колодец, из которого пили род Кердери [1, с.13]; Сасай – подрод сасай рода байбакты [1, с. 384]; Токбак құмы – пески подрода токбак рода бериш [1, с. 519] и др.

5) Названия, связанные с оседлым земледелием. О развитии земледелия в прошлом на территории Казахстана свидетельствуют топонимы с использованием распространенного термина егін – «пашня, посев», Байтемір бидайығында кыстау – зимовка у посевов зерна [1, с. 239]; Егін шағылда – бархан у пашни [1, с. 379-380]; Егін құдықта – колодец у пашни [5, с. 373] и др.

6) Топонимы, которые происходят от антропонимов, т. е. личных имен аулов, зимовок, земель, а также глав родов. Например, Бөкей делінуші жер – земля Букея [2, с. 263]; Бөкембай делінуші төбе – холм Бокембая [2, с. 305]; Арғымбай қыстауы – зимовка Арғынбая [1, с. 109] и тому подобных много примеров в источнике.

7) Топонимы, связанные с религиозными представлениями, Иман шағылы – «молитвенный бархан» [5, с. 125]; Мешітқұм деген жер – пески, очертания которых похожи на мечеть [1, с. 28, 32, 71]. Что интересно, подобных примеров оказалось немного. Мы связываем этот факт с кочевым образом жизни, для которого более характерен сакральный характер объектов, связанный с именами предков, поэтому в тексте источника много названий комплексных захоронений, названных именем человека, уважаемым человеком в роду.

Таким образом, проведенный нами, анализ позволяет выделить в рамках данного исследования, что в Метрических книгах отражена топонимика края.

На основе проведенного исследования, а именно анализа сведений Метрических книг за 1871 год по территории Букеевской Орды мы пришли к заключению, что:

- во-первых, Метрические книги являются ценными источниками по социально-демографическому развитию населения края. Так как они содержат фактический материал о поло-возрастной структуре населения, о социальных группах и социально-экономическом положении (косвенные) казахского общества XIX века на конкретной территории. Необходимо отметить, таких подробных записей о гражданском состоянии казахского общества как в Метрических книгах нет ни в одном источнике. Проведенный нами анализ данных определил возраст брачующихся, уровень смертности и другие демографические показатели.

- во-вторых, Метрические книги очень важны для изучения генеалогии, родословной, брачных взаимоотношениях между казахскими родами. Записи об актах гражданского состояния делались священнослужителем с обязательным указанием рода, ответвления этого рода (подрода) как регистрирующихся, так и свидетелей, родителей, некоторых родственников. Указывалось также и место регистрации: приход, часть как официальных административных единиц. Эти данные позволяют локализовать место кочевий тех или иных родов.

- в-третьих, в Метрических книгах отражена топонимика края. Мы провели классификацию топонимических названий на основе основных примеров из источника, что доказывает ценность сведений источника. Названия озёр, барханов, песков, оврагов, болотистых местностей, летовок и зимовок, захоронений, аулов, колодцев и т.д. Эти названия, были связаны с кочевым укладом жизни и кочевым скотоводством, основным видом хозяйственной деятельности казахов. Типичные признаки местности давали возможность ориентироваться казахам. Большинство из них не сохранились в памяти народа, так как поменялся образ жизни. За советский период казахи стали оседлым народом и упоминания о народной топонимике сохранились лишь в отдельных легендах и преданиях. Поэтому данные Метрические книг о топонимике края это ценный источник, зафиксированный в письменном виде.

Таким образом, Метрические книги как один из видов письменных исторических источников содержат сведения социально-демографического, генеалогического характера. Этот ценный фактический материал позволяет проводить научные исследования, восполнять пробелы, реконструировать важные этапы по истории населения края. Безусловно, метрические книги являются основным документальным источником при изучении родословной, составлении шежіре конкретного рода или семьи.

Список использованной литературы и источников:

- 1 Бөкей Ордасының 1871 жылғы метіркелік кітаптары (тарихи құжаттар). Т.І / Бас ред. Ж.Н. Сафуллин. – Орал, 2020 ж.
- 2 Бөкей Ордасының 1871 жылғы метіркелік кітаптары (тарихи құжаттар). Т.ІІ / Бас ред. Ж.Н. Сафуллин. – Орал, 2020 ж.
- 3 Как составить родословную мусульман. - <https://yulianovozhilova.ru/rod-islam>. – Дата обращения: 16.03.2020.
- 4 Ахмеденов К.М. Бальнеологический потенциал соленых озер Западного Казахстана / Материалы научно-практической конференции «Шежіре тұнған құт мекен». – Хан Ордасы, 2016. – С.16.-18
- 5 Бөкей Ордасының 1871 жылғы метіркелік кітаптары (тарихи құжаттар). Т.ІІІ / Бас ред. Ж.Н. Сафуллин. – Орал, 2020ж.
- 6 Садыков Т. С. К вопросу об особенностях происхождения топонимов в истории Казахстана. – ЭР/ Молодой ученый. – 2017. – № 11 (145). – С. 396-398. - URL: <https://moluch.ru/archive> – Дата обращения: 07.04.2020.

**XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XX ВЕКА**

Садвокасова З.Т.

*главный научный сотрудник Института истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, доктор исторических наук, профессор
(г. Алматы, Казахстан)*

**НЕКОТОРЫЕ СТРАНИЦЫ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОПР В КАЗАХСТАНЕ
(на примере Оренбургского губернского комитета)**

В советское время функционировало множество различных общественных организаций, объединявших в своих рядах лиц по интересам, профессиям, взглядам, отвечающим существовавшей идеологии и ни в коем случае не противоречившим планам строительства социализма. В стране Советов всем были известны такие общества, как: Комитет советских женщин (КСЖ), Всесоюзное общество «Знание», Научно-технические общества СССР (НТО СССР), ДОСААФ СССР (Добровольное общество содействия армии, авиации и флоту), созданное на базе Осоавиахима Общества содействия обороне, авиационному и химическому строительству. Многие советские граждане являлись их членами некоторых из них. К примеру, в юношеском возрасте многие входили в состав ДОСААФ. Большинство преподавателей общественных наук принимали активное участие в деятельности общества «Знание», когда после очередного съезда Коммунистической партии или Пленума ЦК выступали с докладами на фабриках, заводах, колхозах и совхозах, воинских частях и т.д., разъясняя трудящимся массам линию партии. Существовали и другие: Союз советских обществ дружбы и культурной связи с зарубежными странами (ССОД), целью которого было развитие и укрепление дружбы, взаимопонимания, доверия и культурного сотрудничества между народами СССР и зарубежных стран и аналогичный – Советский комитет солидарности стран Азии и Африки (СКССАА). Географические рамки последней были несколько сужены, как видно из названия организации.

В докладе ставится цель: раскрыть некоторые страницы просветительской деятельности Международной организации помощи борцам революции (МОПР) в Казахстане на примере Оренбургского губернского комитета. Если в советской истории как то упоминалось о существовании Международной организации помощи борцам революции (МОПР), то сегодня о ее деятельности известно только узкому кругу историков. Это объясняется непродолжительной историей существования: в международном масштабе она прекратила свое существование до начала второй мировой войны, а советская секция МОПР продолжала свою работу до 1948 года. И в послевоенное время не представляла интерес для ученых. К тому же стали появляться новые организации, и они были более привлекательны для исследований. В связи с упразднением губернии в 1928 году прекратил свое существование и Оренбургский губернский комитет МОПРа. На смену ему пришли другие в регионах Казахстана. К примеру, о деятельности Южно-Казахстанском комитете МОПРА можно получить сведения из публикации в Интернете [1].

Советским учащимся аббревиатура МОПР известна не только из уроков истории, упоминавшаяся с обществом Красного Креста, так как была ее аналогом. Встречались эти заглавные буквы в стихах В.В. Маяковского. Учителя литературы не всегда ее расшифровывали и особо не акцентировали на них внимание. Больше времени отводилось на другие произведения поэта. Изучению сочинений известных советских поэтов и писателей в программе также отводилось определенное количество часов.

Среди строк стихотворения «Служака» В.В. Маяковского мы читаем:

«Появились молодые превоспитанные люди – Мопров
знаки золотые им увенчивают груди» [2].

Под «молодыми превоспитанными людьми» упоминаются члены МОПР, которые носили нагрудные знаки, выпущенные для них.

Но поэт название пишет не заглавными буквами, хотя в другом произведении «Смена убеждений» этой ошибки он не допускает. И в этом нет вины поэта, так как нередко такое правописание встречается и в стенгазетах того времени.

«Билет профсоюзный изодран в клочки, ногою бушующей попоран, и в печку с размаха летят значки Осавахима и МОПРа [3].

На сегодняшний день в Казахстане трудно назвать исследователя, занимавшегося изучением данной проблемы. Отдельные историки постсоветских республик изредка обращаются к данной проблеме. В статье «К вопросу формирования и деятельности Чувашского Комитета МОПРа в 1923-1928 годах» авторы отмечают недостаточную изученность темы в современной науке, «поэтому объективный, комплексный анализ основных принципов и направлений жизнедеятельности названной благотворительной организации становится актуальной исследовательской задачей» [4, с. 46]. Но МОПР оказывал не только материальную, но и юридическую, моральную поддержку политзаключённым, политэмигрантам и их семьям, семьям погибших революционеров – независимо от их партийной принадлежности. Была одним из средств осуществления политики единого рабочего и народного фронтов, интернационального воспитания масс.

Работа районных комитетов МОПР как опоры функционирования Восточно-Сибирского крайкома этой организации освещается в журнальной публикации: «Деятельность районных организаций МОПР в Восточно-Сибирском крае (1931-1937 гг.)». В ней раскрывается структура районных организаций

МОПР, освещаются основные направления их деятельности по укреплению пролетарской солидарности в интернациональном движении за свободу узников капиталистических стран [5].

В казахстанской историографии не встречаются научных трудов о деятельности МОПР. Их отсутствие стало причиной обращения к архивным источникам. Оренбург – первая столица советского Казахстана, поэтому следовало начинать изучение фондов Оренбургского Государственного архива социально-политической истории. Среди материалов имеются документы, раскрывающие деятельность ячеек МОПРа, указания губернского и уездного комитетов, переписка с ЦК о взятии шефства над политическими заключенными капиталистических стран, книги учета членов и много другое. Наша задача, опираясь на архивные документы показать работу в деле просвещения, но и выполнение прямого функционального назначения.

Заседания ячеек МОПРа проходили на предприятиях и в различных учреждениях, где рассматривались вопросы приема в члены организации, о положении заключенных за границей, жизни трудящихся в мире, обсуждались планы на будущее. В протоколе заседания ячейки МОПР №63 при Оренбургской Товарной Биржи от 15 декабря 1925 года повестка дня состояла из ряда вопросов: прием члены МОПРа, о выборе кандидатов на городскую конференцию и о «находящемся политзаключенном во Флоренской тюрьме тов. КОНТИ» [6, л. 15].

Заслушав товарищей, «согласно поданных заявлений», было принято решение: «За неимением причин, служащих противоречиям уставу о членстве, принять назначенных т.т. в действительные члены МОПРа» [6, л. 15].

Вопрос, прямо касающийся деятельности организации был более конкретным и обстоятельным. В докладе сообщалось, что «один из видных революционных деятелей в Италии тов. КОНТИ за деятельность осуществления коммунизма, осужден Итальянским Правительством в 1921 году на 22 года каторги и в настоящее время находится в одной из видных тюрем Итальянских палачей во Флоренции, под названием САНТА АЛЯМОРАТЭ или тюрьма Всех Святых. Все трудящиеся как города Оренбурга, так и всего Советского Союза должны заявить и заявляют свое веское слово протеста на заключение тов. КОНТИ и долг нашей пролетарской солидарности требует этого слова и от нашей ячейки» [6, л. 15 об.].

По данному вопросу постановили: «Признать настоятельно необходимым выразить наше слово протеста на заключение тов. КОНТИ и через соответствующие организации МОПРа немедленно его освобождения, при чем вопрос этот необходимо поставить на обсуждение общего собрания нашей ячейки, а также и всего нашего коллектива служащих» [6, л. 15 об.].

В план работы на первое полугодие 1926 г. были включены задачи по усилению работы в деле организации уголков МОПРа и снабжения их необходимой литературой. Ее должны были представить члены ячейки. Обращалось внимание на агитационную пропаганду. Предлагалось создать кружок по изучению интернационального движения. В заключение было отмечено: «Связаться с каким-либо политзаключенным, томящимся в международных тюрьмах» [6, л. 15 об.].

Для малограмотного советского человека такие кружки расширяли горизонты познания. Легко представить, что названия стран, жизнь населения, политика, проводившаяся в отношении участников антиправительственных движений, все вместе взятое вызывало неподдельный интерес. Не забывали пропагандисты

проводить сравнение положения трудящихся масс в царское время и в строящемся новом государстве. В выгодном положении, безусловно, оказывались освободившийся рабочий класс и трудовое крестьянство.

Среди членов МОПРа распространялись обращения, в которых анализировалась работа организации. Наряду с позитивными оценками, выявлялись и недочеты.

В товарищеском письме райкомам, ячейкам и членам организации МОПР о задачах в области печати были отмечены недостатки, выражавшиеся в том, что в газетах и журналах губернского масштаба «трудно найти что-либо, говорящее о работе МОПР нашей организации». Было замечено, что многие вообще ничего не знают об этой организации и ее идеи не дошли до жителей деревень, хуторов, поселков. Поэтому, «единственный и более правильный путь для продвижения идей МОПРа в чашу трудящихся – это агитация и пропаганда в печати путем освещения белого террора и хода деятельности работы МОПР внутри нашей организации, внутри ячейки» [6, л. 19].

Особое внимание уделялось выпуску стенгазет, где в обязательном порядке надо было выделить уголок МОПРа, а крупные ячейки обязаны были издавать специальный номер стенгазеты. Эти средства информации в рассматриваемый период были наиболее доступными и благодаря им шло распространение идей МОПРа.

Делу объединения сил против притеснения рабочего класса капиталистических стран помогали сборы пожертвований. Небольшая сумма, выделяемая в помощь борцам революции, воспитывала у членов МОПР чувство причастности к общему делу, которому большинство из них искренно верила.

В 1924 году исполком МОПР в целях оказания поддержки зарубежным товарищам постановил провести по всей территории СССР «неделю помощи МОПР» с 1 по 7 декабря. В рамках этого мероприятия распространялся «Подписной лист» пожертвований в пользу заключенных борцов революции. Его содержание сводилось к обращению трудящимся, где раскрывалось положение рабочего класса за рубежом, борющегося против своих угнетателей. Они в свою очередь, как указывалось в документе, использовали тюрьмы, ссылки и другие меры. Так, в документе отмечается, что в «настоящее время в буржуазных тюрьмах томятся более 100000 рабочих – борцов революции, а их покинутые на произвол судьбы семьи голодают и находятся без крова» [7, л. 2]. В одном из подписных листов указаны 18 фамилий. Вносимая сумма пожертвований значилась в размере от 10 до 50 копеек [7, л. 2].

Помощь не ограничилась лишь неделями. В период функционирования данной организации она оказывалась практический постоянно. К примеру, по данным ЦК МОПРа КазССР о материальной помощи в годы Великой Отечественной войны имеются следующие сведения: «С сентября 1941 года по 1 июля 1942 года было выдано пособие 364 политэмигрантам на 83 тысячи 193 рубля. Ежемесячную плату от 150 до 400 рублей получали 25 человек» [1].

Возвращаясь в 20-е годы, следует отметить, что в указанные дни также решались задачи по популяризации идей организации, массовому распространению всех ее печатных изданий, разъяснению шэфской работы над заключенными в буржуазных странах и др.

Летом же 1924 года ЦК Международной Красной помощи (МОПР) направляет письмо в Оренбургское отделение МОПРа письмо, в котором сообщается о прикреплении к нему двух тюрем: Белостоке и во Флоренции. Среди

итальянских заключенных обращается особое внимание на товарища «Марко Горулери, приговоренный за убийство фашиста на 26 лет» и упоминается Конти. В указанной тюрьме находились 160 заключенных, «которые сейчас судятся за вооруженную борьбу с фашистскими бандами» [8, л. 8].

Несколько ранее, 9 июля 1924 года Московское отделение Комитета по делам полит-эмигрантов МОПРа направляет в «Оренбург политического эмигранта из Польши П.И.Янковского – члена Коммунистической партии» [8, л.9].

Просветительская деятельность организации заключалась в освещении положения рабочего класса капиталистических стран, в распространении книг и газет среди членов ячейки [8, л.29].

Бесплатно отправлялась специальная литература в деревни. Так, в деревню Сарбай Орского уезда были направлены:

«Газета «Путь МОПРа» №2 и 3

Журнал МОПР №5

В тюрьмах Французской Республики

Белый террор в Польше

Красный тыл

В боярской Румынии

Сентябрьское восстание в Болгарии» [8, л. 29].

Такую же литературу получили жители деревни Абрамовка. Если в первом списке количество выданной литературы отсутствовала, то во втором стояло по 2-3 издания.

В получение перечисленной литературы обязательно ставил свою подпись избач.

Чтение указанной литературы должно было оказать влияние на просвещение деревенских жителей, дать возможность ориентироваться в происходящих событиях, иметь представление о тяжелой жизни трудящихся в капиталистическом мире [9, л. 21].

Однако уже в первые годы функционирования МОПРа были обнаружены недостатки, заключающиеся в слабом привлечении коренного населения. Предлагалось некоторые книги перевести на казахский язык, на котором ЦК МОПР разрешил напечатать брошюру «Тюрьмы буржуазии» [8, л. 9].

Подтверждением того, что казахи редко были задействованы в деятельности организации, являются 2 списка членов, избранных в комиссию по работе среди жителей деревни. В нем идет перечисление только русских фамилий [9, л. 1].

Организация имела свой печатный орган – газету «Путь МОПРа», замененный в 1925 г. на «2-недельный, популярный, иллюстрированный журнал с оставлением прежнего названия, объемом два печатных листа (16 страниц журнального формата)» [8, л. 70]. Номер стоил 10 копеек, а для членов МОПРа цена была ниже – 8 копеек.

Таким образом, к деятельности МОПРа в некоторой степени можно отнести и выполнение просветительских задач. Они осуществлялись в ходе заседаний, собраний, встреч, конференций, распространении коммунистической литературы и других форм. К сожалению, до настоящего времени в казахстанской исторической науке отсутствуют научные исследования по данной проблеме. Работа МОПРа не получила должного освещения в трудах, раскрывающих депортацию народов в Казахстан. Среди них были и политэмигранты, судьбой которых занимался МОПР. Эта организация имела большой авторитет. Ее ЦК как НКВД мог даже дать визу на въезд в Советский Союз [1]. Исследование

деятельности МОПР даст возможность глубже изучить историю советского Казахстана

Доклад подготовлен в рамках выполнения проекта по грантовому финансированию КН МОН РК АР08855385 по теме АР09260737 «Просветительская деятельность общественных организаций Казахстана в первой четверти XX века».

Список использованной литературы и источников:

- 1 Ковалева Л. В помощь борцам революции! <https://yujanka.kz/v-pomoshh-bojtsam-revolyuutsii/>
- 2 Маяковский В.В. «Служака» <https://yebanko.ru/analiz/mayakovsky/poyavilis>
- 3 Маяковский В.В. «Смена убеждений» <https://www.culture.ru/poems/20528/smena-ubezhdenii>
- 4 Галосева О.Н., Соколова В.И. К вопросу о формировании и деятельности Чувашского Комитета МОПРа в 1923-1928 годах. Вестник Чувашского университета. – 2016, – №4. – С.46-52
- 5 Тарасова М.А. Деятельность районных организаций МОПР в Восточно-Сибирском крае (1931–1937 гг.) / Проблемы социально-экономического развития Сибири https://brstu.ru/static/unit/journal_2/docs/number-21/96-100.pdf
- 6 Оренбургский государственный архив социально-политической истории (ОГАСПИ). Ф.8221, оп.1, д.4 л.15-15 об.
- 7 ОГАСПИ. Ф.8221, оп.1, д.43, л.2 -5.
- 8 ОГАСПИ. Ф.8221, оп.1, д.152, л.8
- 9 ОГАСПИ. Ф.8221, 2, д.15, л 21

Рысбеков Т.З.

*Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова,
доктор исторических наук, профессор, почетный академик НАН РК
(г. Уральск, Казахстан)*

ИСТОРИЯ ЭВАКУИРОВАННОГО В УРАЛЬСК ЗАВОДА «ЗЕНИТ»

Одной из ярких страниц в Отечественной истории является участие Казахстана в Великой Отечественной войне. В тяжелые годы, Казахстан, да и весь Советский Союз, неуклонно переживая трудные дни военного времени, выпускал военную продукцию, сплотив фронт и тыл одним крепким союзом во имя одной цели, а именно Великой Победы.

К началу Великой Отечественной войны Казахстан представлял индустриально-аграрную республику. К этому времени казахский народ сложился в единую социалистическую нацию с развитой культурой. В Казахстане сформировался большой отряд советского рабочего класса, созидательная деятельность которого направлялась Коммунистической партией на создание материально-технической базы социализма. На этой основе укреплялась братская дружба народов, населявших Казахстан. Коммунистическая партия проводила в республике огромную работу по воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма [1].

Сложность перестройки экономики в Казахстане, как и во всей стране заключалась в том, что всю работу приходилось осуществлять на ходу. Фронт

ежедневно требовал все новых и новых пополнении в живой силе – необходимы было заменять рабочих, ушедших на фронт, новыми кадрами. Большие потери в технике, вооружении и снаряжении требовали перевода промышленных объектов на массовый выпуск военной продукции. Фронт не мог жить без продовольствия, надо было значительно увеличивать выпуск военного продукта. Наконец, также не мог оставаться без минимума необходимых предметов потребления, а предприятия союзной республиканской промышленности работали на фронт. Необходимо было оперативно организовывать новые предприятия промышленности на местном сырье, так как поставка сырья извне также значительно сократилась.

Размещение и монтаж эвакуированных предприятий проходили в исключительно сложных условиях. Возникли серьезные трудности в снабжении новых заводов и фабрик электроэнергией. В областных регионах (за исключением Алматы, Караганды, Семипалатинска) существующие электростанции были маломощными, с изношенным оборудованием. Еще накануне войны потребность областных центров в электроэнергии удовлетворялась на 60-80 %. Электробаланс на 1942 г. по республике составлял 146 065 кВт, при рабочей мощности электростанций в 54 992 кВт, при дефиците в 91 073 кВт [2, с. 167].

Таким образом, монтаж эвакуированных заводов и фабрик происходил при одновременном создании новых энергетических мощностей, Казахская ССР (с начала войны по 6 октября 1942 г.) приняла 142 предприятия [3, л. 1]. В целом перебазирование огромного числа заводов и фабрик происходило организованно и успешно. Из всего количества в республике вступили в строй 107 предприятий. Оборудование остальных перебазированных заводов, будет направлена в Казахстан при СНК. Казахской ССР была создана комиссия по приёму и устройству эвакуированных [4, л. 28].

Эвакуация промышленных объектов и населения блокадного Ленинграда началась, когда вражеские полки немецких солдат подошли к реке Ладога. По решению Государственного Комитета обороны от 11 июля 1941 года по плану военного Совета флота в первую очередь, эвакуировались предприятия оборонной промышленности. Под обстрелом вражеских войск, сотни важных военно-стратегических промышленных объектов Ленинграда, подвергнувшись бомбардировкам фашистской авиации, двинулись на территорию Южного Урала, Средней Азии и Казахстана.

Эшелоны с оборудованием, рабочими и семьями из центральных регионов России первой волной эвакуации направились в Казахстан. Здесь в оперативном порядке были изысканы свободные производственные площади и возможные варианты размещения предприятий и учреждений. Процесс подготовки к приёму шел за счёт имеющейся свободной площади, достраиваемых зданий, а также организации и учреждений, которые можно было не тяжело переместить в другое место. Развитие промышленности в годы войны шло по двум направлениям: размещение эвакуированных предприятий и строительство новых. Новые предприятия строились в Гурьевской (ныне Атырауская область, РК) и Актюбинской областях, обладавших освоенными месторождениями топлива и сырья, необходимых для оборонной промышленности. Большая часть эвакуированных предприятий размещалась в Уральской и Актюбинской областях, имевших развитые системы путей сообщения и коммуникации, с избытком рабочей силы в городах.

Уральск, расположенный на границе Европы и Азии, имеющий крупную

железнодорожную станцию, речной путь в начале войны был глубоким тылом, куда было эвакуировано полностью или частичной 14 промышленных предприятия. Одним из которых, стал завод им. К.Е. Ворошилова [5, л. 64-77].

Летопись завода им. К.Е. Ворошилова на Уральской земле начинается с Великой Отечественной войны. Эвакуированный из Ленинграда (ныне Санкт-Петербург, РФ) в Уральск завод им. К.Е. Ворошилова являлся одной из ударных сил по выпуску военной техники и специализировался на выпуск радио управляемых мин, приборов для торпед и различных приспособлении и устройств для авиации для Великой Отечественной войны. До прибытия он был под засекреченными названиями «Завод-231 им. К.Е. Ворошилова», «Почтовый ящик – 38». За ним так и сохранилось название – завод им. К.Е. Ворошилова.

Предыстория завода им. К.Е. Ворошилова начинается в городе Ленинграде, где в октябре 1931 года был введен в строй действующий опытно-экспериментальный завод Особого технического бюро по разработке военной техники, именуемый ОСТЕХБЮРО. Руководимый на тот момент талантливым организатором и изобретателем Владимиром Ивановичем Бекаури. Завод на тот момент был экспериментальной мастерской при ОСТЕХБЮРО. В свою очередь, он строился на базе завода «Двигатель» (завод №181), который специализировался на выпуске приборов военно-технического предназначения, естественно, что эти два объекта были родственными по профилю, имели большую межзаводскую кооперацию, а также территорию, которые находились практически на одной производственной площадке. Основное ядро рабочих и руководящего состава завода им. К.Е. Ворошилова (завод №231) формировался на базе ОСТЕХБЮРО и завода «Двигатель» (завод №181). Единство технической базы, сходство выпускаемой продукции, территориальное расположение и подчиненность одному ведомству послужило причиной слияния инженерно-технических рабочих двух заводов №231 и №181 [6, с. 5].

В период Сталинских репрессий, В.И. Бекаури арестован и расстрелян. ОСТЕХБЮРО расформировано. Заводы №231 и №181 переданы Наркомату судостроительной промышленности. В 1941 г. фашистские оккупанты напали на Советский Союз, началась Великая Отечественная война. Когда немецкие войска приближались смертельно и целеустремленно, они рвались к жизненным важным районам и городам страны, осаждая и приводя в разоружение заводы и фабрики. Одним из них был город Ленинград, где в свою очередь был размещен завод №231. Грозный 1941 год и вызвал большую волну эвакуации промышленных предприятия на Восток. Так завод №231, через десять лет со своего основания в Лениграде, коренным образом поменяет свою историческую родину.

Потрясенные волной немецких ударов по стратегически важным регионам страны, Москва принимает ряд важных постановлении и мер по эвакуации промышленных объектов. Так, 27 июня 1941 года ЦК ВКП(б) и СНК СССР приняли постановление «О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного оборудования». 7 августа 1941 года Государственный Комитет Обороны принял дополнения к постановлению «О размещении эвакуированных предприятия». И 18-20 августа 1941 с Финляндского вокзала отправляются на восток страны три эшелона с людьми и оборудованием завода №231 и частично завода №181 [6, с.6].

Одним не маловажным фактом является то, что техническая документация завода им. К.Е. Ворошилова была фактически потеряна, вследствие

бомбардировок фашистской авиации по сторожевому кораблю «Конструктор», который в свою очередь должен был доставить эвакуированных работников и документы на место прибытия завода. Корабль дважды был поврежден вражеской авиацией, погибло 37 человек 7 октября 1941 года, затем 4 ноября 1941 года война унесла еще 32 судеб экипажа. Но всё-таки, как не стремился враг сломить этот корабль, благодаря мужеству и умелым действиям моряков, корабль был доставлен в бухту Морье. К сожалению, судьба технической документации, находившейся на корабле, пока неизвестна [6, с. 7].

Историк П.Р. Букаткин, считает «причиной размещение завода им. К.Е. Ворошилова в Уральской области (ныне Западно-Казахстанской области), стало то, что завод в Ленинграде заканчивал демонтаж и погрузку оборудования ряда цехов, а другие ещё продолжали выпускать продукцию, в которой нуждался фронт. В связи с этим энергоцех демонтировался в последнюю очередь под артиллерийским обстрелом врага, когда, эшелоны с оборудованием двигались на юг. В результате электросиловое хозяйство было ошибочно перевезено в Рубцовск и заводские рабочие прибыли в Уральск с оборудованием, не имея достаточных энергетических мощностей. Бомбардировки и частые пробки на железнодорожных станциях привели к тому, что часть оборудования попала на другие железнодорожные ветки. Более того, одни части станков прибыли в Уральск, а другие были посланы в Куйбышев (ныне г. Самара, РФ), Гурьев (ныне г. Атырау, РК) и на другие станции» [7, с. 36].

Другим фактором здесь могло сыграть и то, что эвакуация оборонной промышленности проходила в крайне сжатые сроки, так как фронт нуждался, не в чем ином, как в оружии. По причине этого выпуск боевой техники, требовал незамедлительного производства. Одним фактором послужило, то, что географическое расположение Уральска способствовало сосредоточению завода именно здесь. И проходящая в городе железная дорога, связывала Уральск с очагами фронта.

Из блокадного Ленинграда в 1941 году в Уральскую область, прибыл первый эшелон завода им. К.Е. Ворошилова, засекреченный под названием «завод №231». По официальным данным, завод им. К.Е. Ворошилова прибыл в Уральск 10 сентября 1941 года, перебазировал сюда 35 вагонов с людьми и 94 единиц оборудования. Приемом, размещением эвакуированного предприятия и людей занимался Уральский исполнительный комитет. В области приемом эвакуированных занимался специально созданный переселенческий отдел [6, с. 10].

Из постановления Исполнительного комитета Уральского областного совета депутатов трудящихся и бюро областного комитета КП(б) Казахстана от 11 сентября 1941 года, содержатся сведения о том, что завод им. К.Е. Ворошилова, прибывшего из Ленинграда в город Уральск разместился в мастерских автоуправления, в том числе прилегающий к нему гаражу и в производственных цехах судоремонтных мастерских затона им. Чапаева Уральского речного пароходства. Постановление обязало директора затона им. Чапаева, в пятидневный срок полностью освободить территории для размещения завода им. К.Е. Ворошилова. Размещение завода на двух площадках было обусловлено маломощностью городской электростанции и недостатком свободных производственных площадей [6, с. 11].

Немаловажным фактором в размещении завода в Уральске, стало то, что регион по географическим и техническим критериям подходил по специализации

завода. По существу завод также требовал значительную территорию для своего размещения. Сам же город территорию для завода во внутренней части Уральска выделить не мог, так как требовалось около 11 000 м². Более подходящим по такому территориальному масштабу, отвечающим параметрам завода, стал затон им. Чапаева. Очевидно, что территориальная отдаленность завода от города способствовало тому чтобы, завод по выпуску засекреченных военно-оборонительных средств, не мог бы подвергаться влиянию извне и рассекречиванию.

Первостепенной проблемой был вопрос о размещении завода, так как это требовало определенной площади, для его размещения. Процесс усложнялся, так как необходимо было строить специальные здания, более или менее отвечающие техническим параметрам по размещению в них цехов. Так завод разместился в Уральске в затоне им. Чапаева. В затоне им. Чапаева, завод разместился так, заняв два корпуса цехов, расположившись на 1902 м², также в здании школы №13, заняв там 1365 м² и в здании клуба Мясокомбината, расположившись на 745 м². В городе было выделено помещение мастерских автоуправления и гараж, что составило более 7000 м². Общая площадь расположившегося завода им. К.Е. Ворошилова в Уральске и затоне им. Чапаева, составила 11 012 м² [6, с. 11].

В первой половине 1942 года по приказу Заместителя наркомата государственного Комитета обороны, должен был быть направлен на завод еще один эшелон со 120 станками и 150 рабочими с Ленинградского завода «Компрессор». Завод «Компрессор» в ту пору выпускал для завода, необходимые для производства техники детали. Этот эшелон действительно прибыл на завод, но, сколько приехало людей, и какое количество было оборудования, к сожалению, пока не установлено. Ветераны завода помнят, что с приездом людей с завода «Компрессор» был построен специальный цех по сборке и ремонту корабельных компрессоров. В отчетах по выполнению производственных планов есть и данные сборке и сдаче компрессоров, который завод производил в 1942-1943 годах [6, с. 12].

После размещения завода, возникла другая проблема, связанная с недостатком электроэнергии, для выполнения военных заказов для фронта. Но, к сожалению, город не смог удовлетворить потребность завода в электроэнергии. В тяжелые военное время «в этой сложной ситуации советские и партийные органы принимают весьма ответственное и правильное решение – о размещении большинства цехов в производственных корпусах мастерских затона им. Чапаева. Выходом из сложившейся ситуаций, стало то, что именно эта часть города могла предоставить помимо территории, необходимую электрическую энергию. Здесь имелаась местная электростанция на 140 кВт., а также возможность получения дополнительной электроэнергии с Мясокомбината за счет устанавливаемого при помощи прибывших ленинградцев дизеля мощностью 650 л., с 300-350 кВт [6, с. 10]. Остальные цеха и службы заводу были размещены в городе, где заводу были отведены гаражи и мастерские автоуправления, а прилегающие к ним площади позволяли начать строительство новых производственных корпусов и поселка для рабочих, специалистов и их семей.

И третьей, немаловажной проблемой стало то, что город не был в состоянии обеспечить должным образом работу транспорта и межцеховых перевозок. Несмотря на все трудности, городской исполнительный комитет оперативно решает этот вопрос, приложив максимум усилий в обеспечении завода

транспортом. Так «территориальная разобщенность цехов стала серьезным тормозом в наращивании темпов производства. Расстояние от города до затона осуществлялось по железнодорожной ветке, по которой дважды в день, утром и вечером ходили три товарных вагона, в которых возили не только материалы и детали, но и людей с работы и на работу. Мехцеховые перевозки осуществлялись и гужевым транспортом» [6, с. 12]. К 1942 году заводская конюшня насчитывала 12 лошадей, 8 верблюдов и 6 быков. Транспорт, который мог бы осуществлять перевозки, на тот момент не имелся. И, тем не менее, завод справлялся с заданием, постепенно наращивая темпы производства и объемы выпускаемой продукции.

Вместе с заводом в Уральскую область были эвакуированы кадры. В Уральск с первым эшелоном прибыл инженерно-технический персонал с семьями. Людей размещали в домах местного населения, выделив им комнаты в Уральске и комнаты в затоне им. Чапаева.

В Уральск из блокадного Ленинграда по общим подсчетам прибыло около тысячи человек, из них одна треть составляли кадры завода. По свидетельству документов, эти данные выглядят следующим образом, к январю 1942 года по эвакуации прибыло 989 человек из них: рабочих 209 и 437 членов их семей, инженерно-технических работников 134 и 167 членов их семей, служащих 23 и 19 членов их семей. Размещенным в городе было выделено 119 комнат, это составило 776 м², в затоне им. Чапаева 101 комната – 1244 м² [6, с. 13].

На 1 января 1942 года были введены в эксплуатацию механический и сборочный цехи, котельная, силовая станция, два барака, общежитие, переоборудована в затоне школа №13 под цех и др. Строительство новых цехов, жилья для коллектива завода производила Ленинградская строительная организация ГСМК-52 [6, с.14].

Среди прибывших первым эшелоном были Л. Радомышельский, Н. Борисов, В. Вейс, Л. Бланкет, Н. Никифоров, И. Лобов, Н. Никитин, В. Коган, В. Кричевский, К. Степанов, Н. Бобкова, А. Горюнов, С. Кривцов, М. Миняев, Л. Ханин, Г. Туркин, К. Максимов – основная масса составила инженерно-технический персонал. Сопровождал эшелон Ф.И. Наумов, представитель наркомата, бывший главный инженер завода. Прямо с колёс железнодорожных эшелонов, практически под открытым небом, коллектив завода не теряя минуты стал упорно работать на фронт, проявляя патриотизм и героизм.

Почти одновременно с первым эшелоном из Ленинграда прибыли рабочие и специалисты завода «Двигатель» и его директор Михаил Борисович Розенштайн, который стал первым руководителем завода имени К.Е. Ворошилова, созданного на базе нескольких эвакуированных предприятия в Уральске. В 1942 году Розенштайн стал организатором второго завода на казахстанской земле – Алма-тинского завода им. С.М. Кирова (ныне АО «Завод им. С.М. Кирова»).

В числе первых ленинградцев, прибывших в г. Уральск был Николай Николаевич Шамарин – талантливых инженер и изобретатель. Еще в Ленинграде он возглавлял группу конструкторов, ведущих разработку совершенно нового по тому времени оружия, отличавшегося высокими техническими данными – бесследной электрической торпеды ЭТ-80.

Рабочие и специалисты завода прибывали в Уральск из Ленинграда вплоть до августа 1942 года. В сложных условиях военного времени, несмотря на все невзгоды суровых испытаний тяжелой войны для всего Советского союза, на заводе формировался класс доблестных, высококвалифицированных ленинградских и уральских рабочих, которые внесли свою лепту в одержаний Великой Победы над фашистский Германией.

С первых же дней Великой Отечественной войны местные Советы Западно-Казахстанской области развернули движение единение фронта и тыла. Местные Советы Западного Казахстана своевременно перестроили свою работу в полном соответствии с новыми задачами, выдвинутыми перед ними условиями военного времени и всю свою многогранную деятельность, прежде всего, направили на усиление военно-оборонной организаторской работы, на мобилизацию всех сил трудящихся области на разгром врага [8, с. 167].

В результате умелой организации производства, мобилизации трудовых ресурсов и самоотверженного труда миллионов казахстанцев оборонная промышленность республики произвела огромное количество продукции военного назначения. Всего оборонная индустрия Казахстана за годы войны выпустила продукции на сумму свыше 1 миллиарда рублей. Чтобы представить физические объемы производства, можно привести цифры. Например, корпусов мин калибром 82 миллиметра, 50 миллиметров и 120 миллиметров было выпущено 5 миллионов 214 тысяч 254 штуки. То есть, Казахстан снабдил боекомплект мин 1 350 дивизий. Артиллерийских снарядов было выпущено: мелких калибров 1 миллион 989 тысяч 715 штук – было полностью обеспечено 200 дивизий; средних калибров 1 миллион 852 тысяч 790 штук – боекомплект для 420 дивизий; крупных калибров 20 тысяч 653 штук – для 20 полков тяжелой артиллерии. Пороха было выпущено 1 миллион 159 тысяч 838 килограммов, что дало возможность снарядить боекомплект снарядов 80 дивизий. Казахстан в годы войны был поистине арсеналом фронта [9].

Показатели выпуска военной продукции уральского завода №231 внесли свою лепту в оборонную промышленность Советского Союза, которая усилиями всей страны вынесла на своих плечах Великую Победу. Несмотря на все трудности, благодаря самоотверженному труду работников и тёплому приёму местного населения, которому было и самому нелегко, завод им. К.Е. Ворошилова менее через месяц после прибытия первого эшелона – 8 октября 1941 года, отправил фронту первую партию оружия. До конца 1941 года фронту было направлено около 28,5 тысяч взрывателей различных типов, 4000 патронов фосфорно-кальциевых, несколько тысяч приборов для авиации [6, с. 16].

В 1942 году завод приступил к выпуску 20-миллиметровых снарядов для авиационных пушек, мин различного вида, в том числе и контактных гальваноударных М-08, названных слесарями-сборщиками «восьмерка». Эти мины сыграли значительную роль в вооружении флота. Мина М-08 была выставлена на открытой площади. Севастопольской панорамы в числе важнейших образцов оружия Великой Отечественной войны.

В 1942 году завод приступил к серийному изготовлению новой «бесследной торпеды ЭТ-80». За разработку этой торпеды главному конструктору темы Н.Н. Шамарину, В.Д. Горкунову и Г.И. Жигарь было присвоено почетное звание лауреатов Сталинской Премии. За годы Великой Отечественной войны только торпедным оружием потоплено кораблей противника: линейных кораблей, крейсеров, броненосцев – 45 единиц, авианосцев – 19 единиц, торговых судов – 5033 единиц [6, с. 16].

В начале 1943 года на северный флот была отправлена первая партия торпед. Туда же выехала и группа специалистов завода во главе с Н.Н. Шамариным посмотреть на месте действие своего детища. По всем положениям и нормам любому новому виду оружия требуются длительные и многократные испытания, но война внесла свои коррективы, времени для таких испытаний на оставила.

Было принято смелое и ответственное решение – испытание провести непосредственно в боевых условиях. Риск был большой, но его создатели, его главный конструктор Н.Н. Шамариным, специалисты и рабочие, верили в надежность своего труда. Электроторпеды ЭТ-80 не имели аналогов ни в одной стране и нанеших немалый урон по немецким-фашистским захватчикам, в отличие от обычной торпеды эти не оставляли в воде пенного следа, что делало их для вражеского корабля незаметным. Заводские торпеды ЭТ-80 были успешно применены при проведении крупных операции. Командование флота дало им высокую оценку. Основные разработчики изделия главный конструктор Н.Н. Шамариным, конструкторы В.Д. Горбунов и Г.И. Жигарь были удостоены в марте 1943 года звания лауреатов Государственной премии I степени.

У тружеников завода вдохновило известие о начавшихся победах над фашистами – ведь начало 1943 года ознаменовалось их разгромом под Сталинградом – сюда прибавилась радость и гордость за достигнутые и устойчивые успехи в деле освоения и изготовления уже серии торпед ЭТ-80.

Всего торпедами за годы войны было уничтожено более 1000 кораблей противника. Причем часть их была потоплена именно торпедами ЭТ-80, которые выпускал только 231-завод. Среди потопленных вражеских кораблей – гигантский лайнер фашистского флота «Вильгельм Густлов», водоизмещением свыше 25 тыс. тонн. В момент потопления на нем находилось около 9 тыс. немецких солдат, офицеров и высокопоставленных представителей немецкой элиты [6, с. 17].

Девизом советских рабочих было – работать не покладая рук, давать фронту все больше и больше вооружения, боеприпасов, военного снаряжения «В труде, как в бою, - заявляли они. – Раз фронт требует, будет сделано» [2, с. 7]. Рабочие оборонного завода, как и всей страны, преодолели все трудности и лишения, не останавливались ни перед чем, когда надо было выполнить все задания военного времени.

Так, 1943 году коллектив завода изготовил 25 торпед, 1064 мины, 152 тыс. снарядов и мн. др. Всего за годы войны военно-морской флот применил 3733 торпеды, в том числе с подводных лодок – 1594 штуки, с самолетов – 1371 штук. Заводом за годы войны было отправлено флоту 303 бесследных электрических торпед ЭТ-80, выпускал которые только завод им. К.Е. Ворошилова. Торпедами было уничтожено более 100 кораблей противника, среди них, естественно, были корабли и суда, уничтоженные торпедой ЭТ-80. Последняя партия торпед ЭТ-80 была изготовлена заводом в 1946 году. Один из экземпляров знаменитой торпеды ЭТ-80 выставлен в зале Ленинградского военно-морского музея [6, с. 18].

По официальным данным за период с октября по декабрь месяц включительно 1941 года этим предприятием на фронт было отправлено 34 705 единиц оружия и приборов в военного предназначения. На следующий год, то есть в 1942 году, выпуск продукции увеличился до 272 078 единиц техники, это был пик производства военные годы. В 1943 году количество изготавливаемых заводом изделия сократился, выпустив всего 157357 штук. За период 1944 года завод изготовил всего 4190 единиц боеприпасов. 2340 единиц боевой техники поставил фронту завод в год Великой Победы, в 1945 год.

За годы войны завод им. К.Е. Ворошилова поставил советским кораблям флота около 4000 мин различных типов. На минных заграждениях подорвалось 213 судов противника, в том числе 103 боевых корабля. Практически каждый двадцатый корабль противника был потоплен миной завода им. К.Е. Ворошилова [6, с. 19].

Огромное стремление приблизить час газгрома врага и напряженная работа обеспечила то, что в 1943-1945 годах план выпуска электроторпед, мин, снарядов и другой оборонной продукции, номенклатура которой в годы войны составляла 15 наименований, постоянно выполнялся и перевыполнялся. Коллектив завода, первые руководители, многие специалисты и рабочие по итогам областного соревнования заносились на Доску Почета, о чем постоянно сообщалось в «Приуральской правде» тех лет, а по итогам республиканского и всесоюзного соревнований коллектив неоднократно награждался переходящими Знаменем республики и Государственного Комитета обороны.

Коллектив завода в 1943 году вместе с трудящимися и других союзных республик, воодушевленный боевыми и трудовыми успехами включился во всенародное движение за сбор средств на строительство танковых колонн, авиационных эскадрилий, артиллерийских батарей. В стране на личные средства были построены и направлены на фронт танковые колонны средства были построены и направлены на фронт танковые колонны «Красноярский рабочий», «Воронежский колхозник», «Кузнецкий металлург», «Колхозник Грузии» и другие. В апреле 1943 года комсомольцы и молодежь Уральска собрали на постройку авиаэскадрилии им. «Комсомола Казахстана» 102 тысяч 500 рублей [10, л. 1].

На фронт отправлялись посылки с теплыми вещами, кисетами с махоркой, на личные средства приобретались танки, самолеты, снаряжение и оборудование. Завод начал сбор средств на танковую колонну «Западный Казахстан». Как вспоминает ветеран труда, председатель Совета ветеранов войны и труда завода Л. Быков, рабочие, специалисты, служащие вносили личные средства в размере месячного и двухмесячного заработка, кроме подписки на государственный заем. Было собрано 379 тысяч рублей, о чем было отправлено письмо Государственному Комитету обороны. В ответной телеграмме председателя Государственного обороны И. Сталин, благодарит коллектив завода за поддержку фронта (копия храниться в заводском музее) [10, л.3]. Таким образом, в неимоверно трудных социально-экономических условиях военного времени, проявился высочайший патриотический дух и интернациональное единство всех народов и народностей нашей страны. Советский народ проявил массовый трудовой героизм в столь нелегкое время для страны. Трудящиеся нашей области были награждены медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», их вклад в одержаний Великой Победы стал однозначным показателем трудового патриотизма и единства братских народов.

Завод им. К.Е. Ворошилова оказывал всестороннюю поддержку фронту, снабжал его всем необходимым, для ведения боя с врагом, вооружением, изготавливая разного вида снаряды, мины, торпеды, и мн.др. Кадровый потенциал завода на своих плечах вынес победу, испытав на себе все тяжбы военного времени.

Результатом самоотверженного труда заводчан в годы войны, из трудового героизма, гражданского мужества и патриотизма стала оценка их весомого вклада в победу над врагом. За заслуги в обеспечении армии и флота в годы Великой Отечественной войны, завод единственный среди промышленных предприятий Казахстана был награжден Орденом Отечественной войны I степени.

Список использованной литературы и источников:

1 Козыбаев М. Казахстан – арсенал фронта. – Алматы: «Казахстан», 1970. - 476 с.

2 Казахстан в Великой Отечественной войне (очерки). – Алма-Ата: «Наука», 1968. – 255 с.

3 Абишев Г.А. Казахстан в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1958. – 258 с.

4 Государственный Архив Западно-Казахстанской области (далее ГА ЗКО). Ф.4, оп.11, д. 292.

5 Центральный Государственный Архив Республики Казахстан. (далее ЦГА РК). Ф.1137, оп.10, д.71.

6 Гох И.Х. Завод «Зенит» вчера и сегодня. – Уральск, 2010, – 122 с.

7 Букаткин П.Р. Западно-Казахстанцы в годы суровых испытаний (1941-1945 гг.). – 2 изд., доп. – Уральск: Полиграфсервис, 2005. – 186 с.

8 Рысбеков Т.З. Этюды истории родного края. Переиздан: 2-е изд., – Уральск: РИО ЗКГУ, 2007. – 196 с.

9 Шепель В. Вклад Казахстана и казахстанцев в Победу 1945 года – огромен // [http: www.odkb.gov.ru/ v-e day/ d.htm](http://www.odkb.gov.ru/v-e-day/d.htm).

10 ГА ЗКО. Ф.382, оп.7, д.95.

Абдрахманова Р.Л.

*Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
кандидат исторических наук, доцент (г. Уральск, Казахстан)*

РАЗВИТИЕ МЕДИЦИНЫ И МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В г. УРАЛЬСКЕ В ПЕРВЫЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

С установлением Советской власти в областях и уездах Западного Казахстана впервые начали создаваться Народные Комиссариаты здравоохранения. 18 марта 1918 г. на областном съезде Советов комиссаром здравоохранения Уральской области был назначен один из первых военных врачей Казахстана Нургали Ипмагамбетов. Уральский областной отдел народного здравоохранения существовал при облисполкоме. Вначале он состоял из заведующего, его помощника, секретаря и небольшого штата канцелярии. Малочисленность штатов здравоохранения объяснялась тем, что ко времени окончания империалистической и начала гражданской войн материальная база земской, переселенческой медицины, а также медицинской службы Уральского казачьего войска пришла в полный упадок. Значительная часть врачей и средних медицинских работников была угнана белогвардейцами. Однако, несмотря на гражданскую войну и крайне тяжелые условия первых лет революции, Советская власть в г. Уральске принимала меры по расширению и улучшению состояния медицинской помощи. Так, на базе бывшей войсковой больницы Уральского казачьего войска организуется 1-я Советская больница, где было выделено 40 хирургических коек, что дало дополнительные возможности для госпитализации раненых бойцов Красной Армии. Кроме того, на базе городской земской больницы формируется 2-я Советская больница. Здесь в период осады г. Уральска (с 20 апреля до 11 июля) был открыт корпус для лечения раненых. Чуть раньше начали работать родильный приют, бактериологическая лаборатория и три аптеки. Наряду с этим в здании бывшей богадельни была открыта Центральная амбулатория, где оказывалась населению специализированная медицинская помощь по терапии, хирургии, неврологии, дерматологии и др. В этот же период

в госпиталях и больницах Уральска работали хирурги А.В. Генке, Ф.М. Доронин, К.Н. Тимофеев. Более быстрое развитие медицинской помощи населению в Уральске началось с весны 1920 года, когда Уральский облздравотдел был реорганизован в губернский отдел здравоохранения. Им было открыто 14 соматических больниц, в том числе 3-я Советская больница на 50 коек, 21 амбулатория, куда входили 5 зубо-врачебных, 2 приемных покоя, 10 врачебных участков, 33 фельдшерских и 17 акушерских пунктов и родильный дом. В рассматриваемый период была также восстановлена противочумная лаборатория в г. Уральске. Для подготовки медицинских кадров в 1920 году в г. Уральске была открыта фельдшерско-акушерская школа, а с 1920-1921 гг. – начали свою работу бюро врачебной экспертизы (врачебно-контрольная комиссия) и подотдел санитарного просвещения. (Прототип областного дома санитарного просвещения в советское время) [1, с.142-157]. В Уральске в 1920 году была создана и хирургическая служба она связана с именами таких врачей, как П.А. Иваняев, В.В. Парфенов, К.Н. Тимофеев.

В общей системе здравоохранения хирургическая служба занимает одно из ведущих мест. Широкое использование достижений науки, совершенствование различных методов обезболивания и техники операции, конструирование и массовое производство специального оборудования и инструментария - все это позволило советской хирургии занять почетное место в мировой медицинской науке. Достижения хирургической службы помогали эффективно и в борьбе против различных эпидемий [2, с. 16].

Так, эпидемия холеры началась в губерниях и уездах Западного Казахстана в июне 1921 года и продолжалось до ноября 1922 года. Наиболее подверженными заболеваемости оказалось население г. Уральска – 1586 случаев. В декабре 1921 года Совет Народных Комиссаров РСФСР опубликовал постановление «О мерах борьбы с холерой». С целью борьбы с острыми заразными заболеваниями были выделены дополнительные инфекционные койки. В этом плане в ноябре 1921 года в г. Уральске организуется врачебно-питательный пункт на 250 мест со стационаром на 20 коек. Была увеличена мощность городской детской больницы до 270 коек (первоначально было – 170). В этот же период открывается столовая для беременных и кормящих матерей на 100 мест. В результате принятых энергичных мер, при непосредственной помощи партийных и советских органов, уже в 1923 году широкое распространение инфекционных заболеваний на Западе Казахстана было приостановлено. В силу этого в г. Уральске в связи со снижением уровня заболеваемости произошло сокращение количества коек на 12,7%.

По состоянию на 1 октября 1923 г. медико-санитарная сеть г. Уральска характеризовалась данными, приведенными в таблице 1 [1, с. 174].

Таблица 1 – Лечебно профилактическая сеть г. Уральска по состоянию на 1 октября 1923 г.

Губер. городах	Больницы		Амбулатории в губернских городах		
	Кол-во больниц	Кол-во коек			
	в губер. городах	в губер. городах	Больничные	Вне-больн.	Зубо-Врачеб. Амбул
Уральск	5	227	5	9	2

В следующем 1924-1925 бюджетном году ассигнования на нужды здравоохранения стали несколько увеличиваться. Вместе с тем рост бюджета здравоохранения способствовал некоторому расширению сети медико-санитарных учреждений. В ходе дальнейшего развития системы здравоохранения в г. Уральске весной 1927 года открывается клиничко-бактериологическая лаборатория с химическим и бактериологическим отделением [3, л. 17]. В 1926-1927 годах в Уральске стали работать пастеровские станции. В этот же период на базе «губмедторгов» создаются губернские аптечные управления.

Некоторые представление о наиболее распространенных заболеваниях среди жителей г. Уральска в этот период дает таблица 2 [1, с. 177].

Таблица 2 – Заболеваемость (по обращаемости) населения г. Уральска по отдельным нозологическим формам болезней (на 1000 населения) 1926 г.

Губернский город	На 1000 человек населения						
	Бол. орг-ов пищеварен.	Бол. орг-ов дыхания	Туберкулез	Глазные болезни	Трахома	Сифилис	Малярия
Уральск	393,0	168,0	85,7	115,0	12,3	33,1	227,1

Из таблицы 2 видно, что среди жителей г. Уральска самыми распространенными были болезни органов пищеварения, малярия, болезни органов дыхания, глазные болезни. Как известно, одним из критериев роста сети и кадров здравоохранения, являются ассигнования на их развитие. К концу восстановительного периода на эти цели были отпущены значительные денежные средства. Так, ассигнования на здравоохранение г. Уральска формировались из трех источников: государственного бюджета, местного бюджета и так называемого лечебного фонда («фонда Г»). Кроме того, уменьшение лечебных учреждений и их коечных фондов можно объяснить значительным сокращением детских инфекционных коек в связи с эпидемическим благополучием в городе в этот период. Так, в Уральске в 1926 году было сокращено 110 детских инфекционных коек. Здесь же (во 2-й Советской больнице) закрылось тифозное отделение на 148 коек, также была ликвидированы резервная холерная больница. Сокращались также койки и в других лечебных учреждений, например, тюремных больницах, детских домах для подкидышей, лазаретов ГПУ. Из приведенных данных следует, что в г. Уральске стационарная медицинская помощь, как и прежде, была поставлена сравнительно неплохо. В этот же период шла профилизация больничных коек, а именно: по терапевтическим, хирургическим, детским болезням, инфекционным, гинекологическим, кожно-венерологическим, туберкулезным и общим (таблица 3) [1, с. 182].

Таблица 3. Профилизация больничных коек в г. Уральске в 1927 году

Города	Больниц	Коек в них	Распределение коек по специальностям										
			Общие	Терапевтич.еск.	Инфекцион.	Детские	Хирургическ.	Гинекологич.	Родильные	Глазные	Лор	Кожно-венер.	Психиатрич.ес.
Уральск	5	340	20	50	25	60	44	15	85	10	6	15	10

Таким образом, в 20-ые годы в Уральске начал закладываться фундамент специализированной стационарной медицинской помощи, которой не было ранее (если не брать во внимание хирургическое отделение войсковых больниц Уральского и Оренбургского казачьего войска и родильного приюта им. И.А. Севрюгина в г. Уральске). Также, в этот период на территории г. Уральска были открыты две детские больницы на 150 коек, детский дом им. Свердлова на 200 мест и родильный дом на 12 коек. В Уральске начали работать детские ясли им. В.И. Ленина и им. Н.К. Крупской. Наряду вышеуказанным важную роль в развитии учреждений по охране материнства и младенчества сыграли такие мероприятия, как проведение «Недели охраны материнства и младенчества». Вслед за «Неделями материнства и младенчества» в Уральске были проведены «Недели беспризорного и больного ребенка», так как, по данным Кирнаркомпроса в КАССР, имелось 219320 беспризорных детей [4, л. 1]. В последующие годы сеть охраны материнства и младенчества в крае продолжала расти и развиваться. В Уральске продолжала функционировать детская консультация с патронажем и молочной кухней. Последней в 1926 г. отпущено 63393 молочных смесей [5, л. 17]. В рассматриваемый период в г. Уральске появился «первый луч восходящего солнца и противотуберкулезного движения».

Осенью 1925 г. в г. Уральске на основе утвержденных штатов впервые был открыт противотуберкулезный диспансер. В марте 1926 г. здесь стала функционировать столовая для туберкулезных больных на 10 мест, которая в декабре того же года была преобразована в ночной санаторий на 20 коек [6, л. 7]. Вместе с тем, наряду с противотуберкулезными в Уральске осуществлялись меры по борьбе с малярией и венерическими заболеваниями. Так, в функционировавшем с 16 февраля 1926 года в Уральском венерологическом диспансере (до этого он был кабинетом), в октябре 1927 года был открыт стационар на 15 коеек. В том же году в этом учреждении было зарегистрировано 22573 посещений, из них 1090 – первичных и 21483 – повторных, против 14068, 842 и 13226 соответственно в 1926 г. Кроме того, в 1925-1927 годах Уральским венерологическим диспансером было проведено 4565 освидетельствований пищевиков, детей детских домов, учащихся школ [5, л. 16]. Одновременно с выполнением задач по организации и укреплению службы народного здоровья в городе с первых дней своего существования органы здравоохранения решали также вопросы санаторно-курортной помощи населению. С этой целью был открыт в Уральске санаторий на 50 коек. Таким образом, одновременно с восстановлением народного хозяйства в Уральске и ликвидацией тяжелых последствий гражданской войны, голода стало улучшаться санитарное состояние, восстанавливалось и значительно

расширилась сеть медицинских учреждений. Создавались органы и учреждения по охране материнства и младенчества, санитарно-эпидемиологическая служба, специализированные лечебно-профилактические учреждения – туберкулезные и венерологические диспансеры, малярийные станции, а также местные курорты. В годы НЭПа система здравоохранения г. Уральска успешно преодолела последствия перехода его на местный бюджет. Однако в эти годы, в результате зарождавшейся административно-командной системы, стали проявляться негативные моменты в здравоохранении, в частности в его планировании, которые, по-существу, не ставили на первый план состояние здоровья населения и факторы, его определяющие, что, естественно, не могло не отразиться на деятельности здравоохранения на последующих этапах его развития. В этот период подавляющая масса врачей окончательно переходит на сторону Советской власти, на защиту основных принципов советской медицины: единство и плановость развития здравоохранения, профилактическая направленность и бесплатность медицинской помощи. Все эти задачи решались органами здравоохранения в тесном контакте с советскими органами и с помощью всего населения. В мае 1927 года состоялся Всероссийский съезд заведующих здравоохранением, где были рассмотрены вопросы борьбы с профессиональными заболеваниями, планирование развития здравоохранения, вопросы ранней диагностики и другие. В связи с этим в 1930-е годы на промышленных предприятиях г. Уральска был также рост сети медико-санитарных учреждений. К этому времени в г. Уральске функционировали один врачебный (на мясоконсервном комбинате) и 10 фельдшерских здравпунктов – на механическом, лагачном, кирпичном, овчинно-шубном, ремонтно-тракторном, известковом заводах, фабрике «Красный Октябрь», мельнице №5 и других объектах. Медико-санитарная помощь рабочим промышленных предприятий, а также членам их семей приобрела невиданные до тех пор темпы роста. Она продолжала расти в соответствии с общим социально-экономическим развитием, оказывала существенное влияние на прогресс здравоохранения. В этот же период в регионе началось укрепление материально-технической базы лечебно-профилактических учреждений. В г. Уральск начали работать детские профилактории-амбулатории (ДПА). Борьбу с туберкулезом вели три туберкулезных диспансера Уральска. Органами здравоохранения, на основе резолюции республиканского совещания по борьбе с малярией (1934 года) была проведена большая работа по развитию сети противомаларийных учреждений. В 1934-1935 годах в Уральске были малярийные пункты [1, с. 194-218]. Что касается подготовки квалифицированных медицинских кадров, то до Октябрьской революции в Уральске, как и всей республики, медицинских учебных заведений не было. Только с установлением Советской власти в Казахстане и его регионах началась подготовка медицинских кадров, в том числе и из местной национальности. Республике крайне нужны были медицинские работники, хорошо знающие язык, быт и жизнь кочевого народа. Решением коллегии Наркомпроса от 7 мая 1929 г. (протокол № 27) Краевой медицинский техникум, в июне месяце был переведен в Уральск. Уральский краевой медицинский техникум систематически вел работу по регулярному выпуску специалистов: лекарей (фельдшеров), акушеров, с 1934 г. – зубных врачей. Его особенности и отличия состояли в том, что техникум готовил помощников врачей для самостоятельной работы в периферии. Помощники врача Уральского медицинского техникума, проработав, на периферии 2 года, имели право поступать на 3 курс медицинского университета

для получения квалификации врача. В настоящее время данный опыт получил дальнейшее развитие. Благодаря квалифицированной подготовке, многие выпускники медицинского техникума стали известными учеными в сфере здравоохранения СССР. Среди них Х. Жуматов – вирусолог, академик КазССР, член-кор. АМН СССР, Н.А. Тюрин – академик Московского университета Дружбы народов, И.К. Каракулов – профессор-эпидемиолог, член-кор. АН КазССР, член-кор. АМН СССР [7, л. 27]. Так шло развитие медицины и медицинских учреждений в г. Уральск в первые десятилетия установления Советской власти.

Список использованной литературы и источников:

- 1 Душманов С.Х. История здравоохранения Западного Казахстана. – Актөбе, 2003. – 491с.
- 2 Кударов Ж.Т. Хирургическая помощь в Казахстане. – Алма-Ата, «Казахстан», 1973. – 92 с.
- 3 Государственный архив Западно-Казахстанской области (ГАЗКО). Ф.4, Оп.1, Д. 30.
- 4 ГАЗКО. Ф.309., Оп.1., Д. 919.
- 5 ГАЗКО. Ф.4., Оп.1., Д. 300.
- 6 ГАЗКО. Ф.4., Оп.1., Д. 201.
- 7 ГАЗКО. Ф.12., Оп.1., Д. 276.

Аман Ә.Б.

*Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Ақтөбе қ., Қазақстан)*

Хасен А. М., Әлжанова Ж. С.

*Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
7М01601-Тарих мамандығының 2-курс магистранттары
(Ақтөбе қ., Қазақстан)*

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ АҒАЙЫНДЫ ҒҰБАЙДОЛЛА МЕН ӘЛИАСҚАР ӘЛІБЕКОВТЕР

Еліміздің батыс өңірінен шыққан қайраткерлер ағайынды Ғұбайдолла және Әлиасқар Әлібековтер ХХ ғасырдың бірінші ширегінде елдің қоғамдық-саяси өміріне белсене араласты. Олардың үлкені Ғұбайдолла Әлібеков ақпан төңкерісінен кейін алаш қозғалысына белсене араласып, кейін кеңестік билік жүйесінде тұңғыш әділет халық комиссары қызметіне дейін көтерілсе, ал кішісі немесе немере інісі Әлиасқар Әлібеков алаш қозғалысына ниеттес бола жүріп, Алашорданың батыс бөлімін ұйымдастыруға атсалысып, төңкерістен кейін ол да кеңестік билік жүйесінде түрлі деңгейлерде жауапты қызмет атқарды.

Ғұбайдолла Әлібеков 1870 жылы Жымпиты уезінде өмірге келіп, осы өңірдегі Қарасу болысында молдадан хат таниды. Кейін Оралдағы училищеде, Орынбордағы мұғалімдер семинариясында білімін жетілдіреді. Оқуды аяқтағаннан кейін Орал уездік полиция басқармасында тілмаш, кейін Ойыл және Соңалы болыстарының басқарушысы қызметін атқарады. Ғұбайдолла Әлібековтың немере інісі Әлиасқар Әлібеков те 1893 жылы Жымпиты уезінде өмірге келеді [1, 94-95 бб.]. Әлиасқар Әлібековтың өз қолымен жазылған өмірбаянында 1903-1906 жылдары Жымпитыда бір класты орыс-қазақ мектебінде,

1906 жылы Ілбішін маңындағы Қарасулық екі кластық мектепке оқуға түседі. Оны аяқтағаннан кейін Орал қаласындағы әскери реалды училищеге түсіп, оны денсаулығына байланысты үзіліспен 1917 жылға дейін оқығаны және сол жылы алты класты бітіргендігі айтылған. Одан әрі отбасы жағдайына байланысты оқуын жалғастыру мүмкін болмай, 1917 жылы отбасы құрып, 1918 жылға дейін ауылда болғандығы айтылады [2, С.10.].

Ағайынды Әлібековтердің белсенді қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі Ақпан төңкерісінен кейін басталады. Екеуі де төңкерістен кейінгі кезеңде елдің қоғамдық-саяси өміріне араласып, бастапқыда Алаш партиясы мен Алаш автономиясын құру жұмысына кіріседі. Төңкерістен кейінгі кезеңде ағайындылардың үлкені уақытша үкіметті қолдап, сонымен бірге облыстық және жалпықазақ съездерін өткізу мен ұйымдастыруға қызу араласады. 1917 жылдың наурыз-желтоқсан айларында Ғ. Әлібеков Орал облыстық қазақ комитетінің төрағасы қызметін атқарады. Ал Әлиасқар Әлібековтың өмірбаянына қатысты жазылған еңбектер оның аз ғана уақыт болса да батыс алашорда үкіметінің ұйымдастыруға көмек бергенін көрсетеді. Алаш қозғалысына арналған энциклопедиялық еңбекте оның 1918 жылы ақпанда Қаратөбеде өткен ІІІ Қазақ Орал облыстық съезіне қатысып, Самарада Құрылтай жиналысы мүшелерінің Уақытша комитеті құрылып, Батыс Алашорда күшейген тұста Е.Қасаболатов, М-Х. Мырзағалиев, Қ.Тәтібаевпен бірге Батыс Алашорда қызметіне араласады деп айтылса [1, 94 б.], өмірбаяндық энциклопедияда 1918-1919 жылдары Алаш Орданың Батыс бөлімінің органдарында жұмыс жасады деп қысқа мәлімет беріледі [3, С. 76.]. Сондай-ақ зерттеуші Р. Мәжитов Батыс Алаш Орданың бұрынғы белсенділері ағайынды Ғұбайдолла және Әлиасқар Әлібековтердің Ж. Досмұхамедов үкіметіне оппозицияға айналғандығын айтады [4, С. 96]. Бұл мәліметтерден Әлиасқар Әлібековтың қалай болғанда да бастапқы кезеңге алаш қозғалысына ниеттес болғандығын, оның жұмысына белсене араласқандығын байқауға болады. Ал Ә.Әлібековтың өз қолымен 1923 жылы жазылған өмірбаянынан Алаш қозғалысына қатыстылығы жөнінде мынадай керағар мәліметтерді байқауға болады: «1918 жылдан бастап кооперативтік және азық-түлік органдарында өзімнің қоғамдық жұмыстарымды бастап, бірнеше рет түрлі съездерге сайландым, сонда казак әскерінің қолдауымен ұлттық автономия және жергілікті басқаруды енгізуді көздеген қазақ зиялыларымен танысу мүмкіндігі болды. Бұл әрекеттері Мырзағалиев, Әйтиев, Кенжин, Әлібеков Ғұбайдолла және басқа да жекелеген жолдастар тарапынан қолдау таппады және оған мен де берілдім. Аталған жолдастар ерекше топ құрып, «Алаш-орда» деп аталған ұлттық автономияның құрылуына өздерінің қарсылықтарымен және Кеңес өкіметі үшін халық арасындағы үгітімен кедергі келтірді. Жолдастар тарапынан үгіт-насихат жұмысы маған да жүктеліп, онымен 1919 жылға дейін айналыстым» [5, 6 п.]. Бұдан байқайтынымыз кеңестік кезеңде дүниеге келген құжатта Ә. Әлібековтың өзі және ағасының алаш қозғалысына ниеттес болғандығын, оның жұмыстарына белсене араласқандығын жасырғысы келгендігі. Себебі бұл уақытта екеуі де кеңестік биліктің жауапты қызметтерінде жүрген болатын. Сондай-ақ ағайындылар 1919 жылдың бірінші жартысында-ақ кеңестер жағына шығып, осы тұстан ағайынды Әлібековтердің кеңес өкіметін орнату жолындағы біріккен қоғамдық-саяси қызметі басталады.

Алаштанушы ғалым М. Қойгелдиевтің көрсетуінше ұлттық мүддені қорғап, талап-тілекті білдіру мақсатында, төңкерістен кейінгі кезеңде азаматтық комитеттермен бір мезгілде стихиялы түрде облыстық, уездік және болыстық

деңгейде қазақ азаматтық комитеттері қалыптаса бастайды. 1917 жылдың 10 наурызында Орал облыстық қазақ комитеті құрылып, оның төрағасы болып Ғ. Әлібеков тағайындалады [6, 219 б.]. Қазақ комитеттеріне жүктелген басты міндеттердің бірі-облыстық съездерді өткізу болатын. Себебі күн тәртібінде тұрған өзекті мәселелерді талдап, бір тұжырымға келу үшін түрлі деңгейдегі басқасулар, съездер өткізу қажет болатын. Осы сәттен бастап Ғ. Әлібеков, А. Қалменов, Ж. Досмұхамедов, Х. Ахмедшин, Н. Арғыншиевтер Орал облыстық қазақ съезін өткізуді ұйымдастыруға кіріседі.

Орал облыстық қазақ съезі 1917 жылдың 19-22 сәуірі аралығында өтіп, оған 800 адам қатысып, оның төрағасы Ж. Досмұхамедов, оның орынбасарлары Ғ. Әлібеков пен А. Қалменов, хатшылары Ғ. Жетпісбаев, Х. Ахметшин және Н. Арғыншиевтар бірауыздан мақұлданады [7, С. 36]. Облыстық қазақ съездерін, оның ішінде 1917 жылдың 19-22 сәуірі аралығында өткен Орал облыстық съезін кеңінен талдаған алаштанушы ғалым К. Нұрпейісовтің пікірінен аталмыш съездің қараған мәселелерінің басқалардан ерекшелігін және съезді өткізудегі Ғ. Әлібековтың белсенділігін байқауға болады. Автор: «Съезді шақыру жөніндегі ұйымдастыру бюросы ол жұмысын бастаудан бұрын Ғұбайдолла Әлібеков төрағалық екен Уақытша облыстық қазақ комитетін құрған болатын. Съезді кіріспе сөзбен ашып, оның төрағасын, екі орынбасарын және үш хатшысын сайлау жөнінде ұсыныс жасаған осы Ғ. Әлібеков болды», – дей келе, съездің Ғ. Әлібековтың мемлекеттік басқару формасы, Уақытша үкіметке көзқарас және соғысқа қатынас туралы үш мәселені талқылаудан бастау туралы ұсынысын қабылдағанын алға тартады [8, 100 б.].

Съездің алғашқы күнгі отырысында уақытша облыстық қазақ комитетінің төрағасы Ғ.Әлібеков жиналғандарға съезге келген ел өкілдерінен облыстық комитеттің жаңа құрамын сайлауды ұсынады. Съезд 20 адамнан тұратын облыстық Қазақ комитетін құрып, оның ішінде Х және Ж. Досмұхамедовтер, К. Жәленов, Ғ. Есенғұлов және басқалармен Ғ. Әлібеков те болады [7, С. 38]. Сондай-ақ съездің үшінші күнінде Орал облысы атынан Мәскеудегі бүкілресейлік мұсылмандар съезіне Халел Домұхамедовты, Жаһанша Досмұхамедовті, Ғұбайдолла Әлібековты, мұғалім Сұбхановты және алты молданы делегат ретінде жіберу туралы шешім қабылдайды [сонда, С. 40]. Бұл туралы К. Нұрпейісов: «Облысқа кеңінен танымал үш бірдей саяси тұлғалардың бүкілроссиялық мұсылмандар съезіне делегат болып сайлануы олардың жалпыроссиялық саяси қызметке араласуға шындап қол созғандығын көрсетті», – деп жазды [8, 102 б.].

1917 жылы сәуір айында өткен Торғай облыстық қазақ съезінде тұңғыш жалпықазақ съезін шақыру туралы шешім қабылданып, оның артын ала оған дайындық жұмыстары басталып кеткен болатын. Съезді ұйымдастыруды қолға алған топ күн тәртібіне қойылатын мәселелерді «Қазақ» газеті арқылы халық талқысына ұсынып отырды. Съездің күн тәртібіне қоятын мәселелері сол тарихи кезеңдегі мемлекеттік құрылыс, дін, жер, оқу-ағарту және т.б. мәселелер болатын. Сөйтіп тұңғыш жалпықазақ съезі 1917 жылы 21-26 шілде аралығында Орынбор қаласында өтіп оған, Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Ферғана облыстарымен Бөкей ордасынан 20-дан астам адам қатысады. Алаштанушы ғалым М. Қойгелдиев съездің хаттамасы сақталмағандығын, осыған орай жасалған баяндамалар мен айтылған пікірлер туралы айтудың қиындығын атап көрсетсе [6, 299 б.], өмірбаяндық энциклопедия құрастырушылар Ғ. Әлібековтың осы съезге делегат болғандығын көрсетеді

[3, С. 77.]. Съезд Ғұбайдолла Әлібековті Орал облысы мен Маңғышылақ уезі атынан «Құрылтай жиналысы депутаттығына кандидат» ретінде бекітеді [7, С. 46].

Уақытша үкіметтің өлкедегі ең өзекті мәселерді шеше алмаған, оны шешуді күн тәртібіне де қоймаған тұрақсыз саяси билікке айналуы, сонымен бірге бүкіл империяны қамтыған аласапыран қазақ облыстарын бүліншіліктен қорғау мақсатындағы алашорда үкіметінің өмірге келуіне тікелей себепші болған жағдай еді. Бұл ретте «Қазақ» газетінде басылған «Ел қорғау» атты мақалада: «... Қазір бізге басынды, мал-мүлкін, жер-суынды қорғама деп тиятын да Ресей жоқ, пана болып қорғарлық та Ресей жоқ. Қазаққа өз жабдығынды өзің ойла, өлмес қамынды істе деп отырғанымыздың мәні осы» деп жазылды [9, 45 б.]. Осындай алмағайып жағдайда, Орынборда шоғырланған қазақ зиялылары 1917 жылдың күзінде Алаш партиясы басшыларының шешіміне сәйкес жалпықазақ съезін шақыру туралы шешім қабылдап, оны ұйымдастыру ісі бес адамнан тұратын комиссияға жүктеледі. Олардың құрамында Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Досжанов, Е. Омаров болды. Кейінен М. Қойгелдиев көрсеткендей бұл кісілерге А. Бірімжанов, Ж. Жәнібеков, Ф. Ғалымжанов, К. Арынғазиев, Ғ. Жүндібаев, Ғ. Бірімжанов қосылады [6, 326 б.].

1917 жылы 5-13 аралығында Орынбор қаласында өткен екінші жалпықазақ съезіне барлығы 82 өкіл қатысады, оның ішінде Орал облысынан қатысқан 10 адамның ішінде Ғұбайдолла Әлібеков те болды. Съездің күн тәртібінде мынадай 10 мәселе болатын. Олар: 1. Сібір, Түркістан автономиясы һәм «Юго-Восточный союз» туралы, 2. Қазақ-қырғыз автономиясы; 3. Милиция; 4. Ұлт кеңесі; 5. Оқу мәселесі; 6. Ұлт қазынасы; 7. Муфтилік мәселесі; 8. Народный суд; 9. Ауылный управление; 10. Азық-түлік мәселесі. Съездің күн тәртібіндегі ең негізгісі ұлттық автономия болатын. Бұл ретте съезд ұлттық автономия құруды, оның атауын «Алаш» деп атау туралы шешім шығарды. Алайда съезге жиналғандар қазақ автономиясын жария ету мерзіміне келгенде екіге жарылды. Бірі қазақ автономиясының құрылғандығын бірден жария етуді көздесе, екіншілері автономияны ресми жариялауды кейінге қалдыруды ұсынды. Автономияны бірден жариялауды қолдаған Х. Досмұхамедов, С. Досжанов, А. Кенжин, Д. Күсепқалиев, Ж. Досмұхамедов сынды 33 адамның арасында Ғұбайдолла Әлібеков те болды. Бірақ пікірталас мұнымен де аяқталмай, азшылықта қалған өкілдер көпшіліктің ұсынымен келіспей автономияны қазір жарияламаса, біз Түркістан автономиясына қосыламыз деп талап қояды. Съезд алаш баласының бытырамауын абзал көріп, ымыралы бір шешімге келеді [10, 20-28 бб.].

Ж. Досмұхамедовтың қоғамдық-саяси өмірін зерттеуші Р. Мәжитовтың пікіріне қарағанда автономияны жариялаудың уақыты туралы пікір қайшылығы, Ж. Досмұхамедов және оның жақтастарының автономияны жедел жариялау қажеттілігі қысқа мерзімде автономияны жариялап, Қазақстанның батысында қарулы күштерді ұйымдастыру ниеттерінен туындаған. Ал бұл өлкенің күрделі әскери жағдайында халықты талап-тонаудан құтқаруы үшін аса маңызды болды. Осы тығырықтан шығар жол Қазақстанның батыс өңірінде автономия жариялау болған [4, С. 77]. Міне осы кезеңнен бастап Ғұбайдолла Әлібековпен бірге оның інісі Әлиасқар Әлібековтер Батыс Алашорданы ұйымдастыру ісіне кіріседі. 1918 жылы қаңтарда Қаратөбеде Ж. Досмұхамедов және оның жақын жақтастары қазақ милициясын жасақтау мақсатында съезге жиналып, оған Х. Досмұхамедов, Е. Қасаболатов, М. Мырзағалиев және тағы басқалармен

бірге Әлиасқар Әлібеков те қатысады. Күн тәртібіне үкіметті сайлау, әскери құру және оны ұстауға қарсы жинау мәселелері қойылады [сонда, С. 71]. Алаштанушы ғалым К. Нұрпейісов 1918 жылдың 18-21 мамыр аралығында Алашорданың батыс бөлімі жетекшілерінің сепаратистік пиғылы мен іс-әрекеттері көрініс тапты деп бағалған Жымпиты қаласындағы Орал өңірі қазақтарының ІҮ облыстық съезі өтеді. Съездің күн тәртібінде маңызды деген 20 мәселе қаралып, Ойыл уалаятының уақытша үкіметі құрылады. Алайда бұл шешім Комуч, Алашорда үкіметтері тарапынан қарсылыққа кезігеді. Сондықтан 1918 жылы қыркүйекте Уфа директориясын құру туралы мәжіліске қатысқан Алаш автономиясының делегаттары осы айдың 11-інде Алашорданың батыс бөлімшесін құру туралы шешімге қол қояды. Алашорданың батыс бөлімшесінің төрағасы болып Ж. Досмұхамедов тағайындалады [8, 175-177 бб.]. Мәжіліске Алашорда мен Түркістан автономияларын Ә. Бөкейханов пен М. Шоқай бастап барып, оған С. Дошанов, У. Танашев, Ж. Досмұхамедов, Х. Досмұхамедовтармен бірге Әлиасқар және Ғұбайдолла Әлібековтер де қатысады [4, С. 90]. Азамат соғысы барысында майдандағы жағдай жылдам өзгеріп, Қазақстанның көпшілік аудандары кеңес өкіметінің бақылауына өте бастады. Алашорда сенім артқан антикеңестік күштердің солқылдақтығы, сондай-ақ алашорда өкілдерінің қудалануы, барлығы айналып келгенде Алашорданы жақтаушылардың қоғамдық-саяси белсенділігінің төмендеуіне әсер етіп, бірқатарының кеңестер жағына өтуіне әкелді. Кеңес өкіметімен ымыраға келу туралы келіссөздердің нәтижесіз аяқталуы, Алаш автономиясын антикеңестік күштер тарапынан баянды етудің сәтсіз болуы 1919 жылдан бастап алаш қозғалысы өкілдерінің кеңестер жағына шығуына ықпал етті. Басқа да Алаш қайраткерлерімен бірге ағайынды Әлібековтер де кеңестер жағына өтеді.

Әлиасқар Әлібековтың өз қолымен жазылған өмірбаянында: «1919 жылдың наурызында жолдас Мырзағалиевпен бірге «Алашорда» және Орал казактарының үкіметі территориясынан Кеңес өкіметінің шегіне өттім. Бізді большевиктер ретінде соңымызға түсіп, Орал қаласына келдік. Көп ұзамай Орал қаласы казактар қоршауында қалды. Осы сәтте мен және басқа да жолдастар Қызыл армия қатарына қабылданып, сол жерде 1919 жылдың тамыз айына дейін болдым» деп жазады [2, С. 11]. Үлкені Ғұбайдолла Әлібеков болса 1919 жылы жазда кеңестер жағына өтіп, 1920 жылдың наурызынан бастап Қазақ Революциялық комитетіне мүшелікке енеді.

Қорытындылай келгенде осы сәттен бастап айынды Әлібековтердің қоғамдық-саяси қызметінің кеңес өкіметі уақытындағы кезеңі басталады. Алаш рухын бойына сіңірген қайраткерлер кеңес өкіметі тұсында да ұлт мүддесін ұмытқан жоқ, оны жоғары қоя білді. Кеңестік билікте небәрі 1923 жылға дейін ғана қызмет еткен Ғұбайдолла Әлібеков Қазақ АКСР-ін құру ісіне белсене араласып, қазақ халқының тарихи-этникалық аймағын барынша сақтап қалуға атсалысады. Кейін тұңғыш Әділет халық комиссары, бас прокурор қызметтерін өмірінің соңына дейін адал атқарды. Әлиасқар Әлібеков болса, кеңестік билік тұсында жауапты қызметтер атқара жүріп, территориялық межелеу барысында қазақ жерінің тұтастығын табандылықпен жақтады. Кейін 20-жылдардың екінші жартысындағы жер мәселесіне қатысты тартыстарда ұлт мүддесін басты орынға қойғаны үшін қудаланды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – 528 б.

- 2 Алибеков А.М. Государственный общественный деятель Казахстана. – Алматы, 2013.
- 3 Ашимбаев Д.Р. Кто есть кто в Казахстане: Биографическая энциклопедия. Издательство 12-е. – Алматы, 2012. – 127 с.
- 4 Мажитов Р.С. Жаханша Досмухамедов. – Алматы: Арыс, 2007. – 216 с.
- 5 ҚР ПА, 141-қор, 16-тізбе, 1398-іс.
- 6 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы, Санат, 1995. – 368 б.
- 7 Алаш-Орда: сборник документов. (Сост.Н.Мартыненко). – Алматы, Айқап, 1992. – 192 с.
- 8 Нұрпейісов К. Алаш һәм алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
- 9 «Қазақ» газеті. Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. – 367 б.
- 10 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Желтоқсан 1917 ж.-мамыр 1920 ж.. – Алматы: Алаш, 2005. – Т.2. 496 б. 20-28 бб.

Балықова А.М.

*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Орал қ., Қазақстан)*

Кашапова А.Н.

*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
оқытушы (Орал қ., Қазақстан)*

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ХАЛҚЫ

Отан соғысы жылдарында орын алған аймақтағы демографиялық үдерістерді зерттеудің мәні зор. Қазақстанның батыс аймағының бұл жылдардағы Қазақстанның басқа аймақтарынан ерекшелігі, оның тікелей майдан шебіне кіруімен байланысты еді. Екіншіден, Қазақстанның басқа өңірлерімен салыстырғанда соғыс жылдарында батыс аймақта халық санының күрт қысқаруы орын алды. Үшіншіден, бұл жылдарда қала халқында, жекелеген қалаларда кең көлемді демографиялық, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен жаңарулар орын алды. Соғыс жылдарында қала халқының демографиялық сипаты өзгерістерге ұшырап, урбанизациялық үдерістер одан әрі жалғасты. Қалаларда ірі өнеркәсіптер жүйесі қалыптасып, жұмысшы табының саны өсті.

1939 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанның халқы 6 151 102 адамды құраса [1, 21 бб.], мемлекеттік статистикалық комитеттің 1941 жылғы 1 қаңтардағы мәліметі бойынша 6 425 000 адам болды [2, 35 б.]. Соғыс жылдары бойы Қазақстаннан әскери комитеттердің деректері бойынша 1 196 164 адам әскер қатарына алынды. Толық емес мәлімет бойынша оның 329 508 адамы қаза болып (шайқаста, жарақаттан, аурудан және тұтқында қаза болғандар мен тұтқыннан оралмағандар), 271 503 адамы хабарсыз кеткен [2, 35-36 бб.].

Батыс Қазақстан аймағындағы жекелеген облыстар бойынша соғыс жылдарында қанша адамның, оның ішінде, қанша қалалықтардың әскер қатарына алынғандығын анықтауда қиындықтар бар. Солардың ең бастысы барлық облыстарда 1995 жылы «Жеңістің 50 жылдығына» арналып шығарылған «Боздақтар» жинағы. Жинақтарда облыстар бойынша әскерге алынғандардың саны жан-жақты нақтыланып, барынша толық берілген. Дегенмен, бұл бағыттағы ізденістер бүгінгі өзінде жалғасуда.

«Боздақтар» жинағы бойынша Батыс Қазақстан облысынан майданға 1941-1945 жылдары 74083 адам алынған. Ал, жалпы 1938-1945 жылдары ұрыс даласында 76635 адам шайқасты. Оның ішінде, 1941 жылдың 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша 67575 адамдық тұрғыны бар Орал қаласынан 11015 адам әскер қатарына алынды. Бұл жалпы қалалықтардың 16,3 %-ы. Осы дерек бойынша облыстың жалпы әскери шығыны 36548 адам (әскер қатарына алынғандардың - 47,7 %-ы). Оның 15695-і (42,9 %) ұрыстарда өлгендер, 2803-і (7,7 %) госпиталдерде өлгендер, 157-сі (0,4 %) тұтқында өлгендер, 17893-і (48,9 %) хабарсыз кеткендер [3, 22-23 бб.; 2, 35-36 бб.]. Статоргандардың мәліметі бойынша Батыс Қазақстан облысында халық саны 1941 жылдың 1 қаңтарына қарай 395631 адамды құрады. Оның 15 мыңнан астамы облысқа 1940 жыл бойы қоныс аударып келгендер. Соғыс жылдары бойы осы халық саны 1945 жылғы 274284 адамға дейін азайды. Осылайша, халық саны 121347 адамға дейін қысқарған [4, 159 б.]. Олардың арасында жоғарыда келтірілген 36548 адамды құраған соғыс шығыны да бар.

Соғыс жылдары басқа ұлттармен салыстырғанда әскери шығын қазақтар арасында басым болды. Оның ең басты себебі қазақтардың майданға көптеп алынуы болатын. Мысалы, сол кезеңде өзбектермен салыстырғанда қазақтардың жалпы саны аз болғанмен, майданға екі есе көп мөлшерде мобилизацияланған. Одан басқа қазақтар арасындағы әскери шығынның көп болуының тағы бір себебі, көпшілігі ауылдық жерден келгендіктен қазақтардың әскери дайындығының төмен деңгейде болуы, орыс тілін, орысша әскери бұйрықтарды түсінбеуіне байланысты орын алған. Осындай факторларға байланысты түрлі ұлттар арасындағы әскери шығын тең болмады: орыстарда – 6 %, украиндықтарда – 8 %, белорустарда – 10 %, қазақтарда – 12 % [5, 174 б.].

Соғыс жылдарындағы аймақтағы қала халқының қысқаруына халықты еңбекке мобилизациялаудың да ықпалы болды. Тылдағы жұмыс кезінде еңбек ету және әлеуметтік жағдайдың күрделілігіне байланысты халықтың бұл тобының түрлі ауруларға шалдығу, өлім-жітім факторлары орын алды. Оның үстіне тылда еңбек етушілердің көпшілігі әйелдер мен жас балалар болатын. Мысалға, соғыс жылдары Батыс Қазақстан облысында байланыс жүйесінде қызмет етушілердің 88 %-ы, Орал механикалық зауыты жұмысшыларының 61 %-ы, Орал ет-консерв комбинатының жұмысшыларының 53 %-ы, өнеркәсіптік комбинат жұмысшыларының 65 %-ы әйелдер болды. Түрлі мамандықтар бойынша оқу курстарында дайындалған мамандардың да көпшілік бөлігін әйелдер құрады. 1943-1944 жылдары облыстың өнеркәсіптік кәсіпорындары мен жол-көлік саласында 8 мыңнан аса әйелдер қызмет етті [6, 142 б.]. Негізінен қалаларда шоғырланған ауыр және жеңіл өнеркәсіп нысандарында, көлік саласында әйелдер көптеп еңбек етті.

Тылдағы жұмыс күшінің негізін әйелдер және жас балалар құраған еді. Ауыл еңбеккерлері кейде өз еңбектері үшін жалақы алмай, тіркеу кітаптарына жұмыс істегені жөнінде белгі ғана соғылды. Бұл жылдары эвакуацияланған халықтарға да оңай болған жоқ. Олардың еңбек және тұрмыс жағдайлары өте төмен болатын. Соғыс жылдарында халықты карточкі бойынша қамтамасыз етудің өзі үнемі сақталып қала бермеді. Кейбір жағдайда қалаларда жұмысшыларға күніне тек 600 грамм нан берілді. Ауыл халқы болса өзін-өзі қамтамасыз етті. [4, 162 б.]. Жалпы, Қазақстанда халықты қамтамасыз етудің карточкалық жүйесі облыс орталығы болған қалаларда 1941 жылдың 1 қаңтарынан бастап енгізілген еді. 1942 жылдың басына қарай республика халқының 55 %-ы ғана мемлекет тарапынан нанмен қамтамасыз етілді [7, 92 б.].

Сондықтан, қалалардағы халық санының қысқаруына соғыс жағдайында туындаған осындай көптеген объективті факторлар әсер етті. Соған қарамастан соғыс жылдары қалалардағы халық саны эвакуацияланғандар, соғыстан мүгедек болып оралғандар, ауылдан қалаға қоныс аударушылар есебінен тез толығып отырды. Бұл үдерісті қалалардың соғыс қарсаңындағы халық саны мен соғыстан кейінгі жылдағы көрсеткіштерін салыстыру арқылы бағамдауға болады. Мысалы, 1939 жылғы санақ бойынша Орал қаласының халқы 67575 тұрғын болса, 1946 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша олардың саны 66613 адамды құраған [8, 7 п.]. Сонда Орал қаласының халқы осы уақыт аралығында 962 адамға кеміген болып тұр. Бұл тұста Орал қаласы халқының соғыстың соңғы жылдарындағы күшті көші-қон үдерістерінің есебінен толығып отырғанын ескеру керек.

Орал қаласы халқының қазіргі заманғы демографиялық құрылымына соғыс жылдарындағы көші-қон үдерістері де маңызды ықпал етті. Бұл кезеңдегі көші-қон үдерістері майдан шебіндегі халықтардың Қазақстанға эвакуациялануынан және халықтарды күштеп жер аудару оқиғалары арқылы жүзеге асты. Соның нәтижесінде, этникалық құрылым күрделеніп, халық құрамында жаңа ұлттар мен ұлыстар пайда болды, негізгі ұлттардың арақатынасының өзгерісі одан әрі жүрді. Соған сай, жергілікті ұлт – қазақтардың үлесі қысқарды.

Халықтарды эвакуациялау үдерістерінің нәтижесінде Орал қаласы халқының саны өсті. Эвакуацияланған халықты қабылдау үшін эвакуопункттер құрылды. Бірақ, босқындар толқынының күшеюіне байланысты облыстарда арнайы қоныс аудару басқармалары ұйымдастырылып, жұмыс істей бастады. Олар тікелей Қазақ КСР-ның Халық комиссарларының кеңесі мен КСРО ХКК Қоныс аудару басқармасына бағынды. Батыс Қазақстан облысында бұндай басқарма 1941 жылдың шілдесінде құрылды [4, 165 б.].

Батыс Қазақстан облысына да халықтарды эвакуациялау қарқынды жүргізіліп, 1941 жылы тамыз айының алғашқы жартысында 1178 адам көшірілді. Олардың ішінде 526 адам Орал қаласына орналастырылды. Оның 186-сы ерлер болса, 340-ы әйел адамдар болатын. Бұл уақытқа дейін облысқа 2647 адам эвакуацияланған еді. Бұдан кейінгі уақыттарда Орал қаласына көшірілгендердің саны тұтас облыс территориясына эвакуацияланғандар санына қарай ауытқып отырды. Мысалы, 1941 жылы тамыз айының екінші жартысында қалаға 906 адам келсе, қыркүйек айының бірінші жартысында – 776, екінші жартысында – 441, қазан айының бірінші жартысында – 373, қараша айының бірінші жартысында – 61, ал екінші жартысында – 969 адам орналастырылған. Деректерге сай, Батыс Қазақстан облысына 1942 жылдың қаңтар айының екінші жартысына дейін барлығы 17320 адам эвакуацияланған. Олардың 6853-і ерлер болса, 10467-сі әйел адамдар болатын [9, 18-55 pp.]. Сонда эвакуацияланғандардың 60,4 %-ын әйел адамдар құраған.

1941 жылы Батыс Қазақстан облыстарындағы қалаларға 1941 жылдың өзінде толық емес мәлімет бойынша 56574 бала эвакуацияланған. Оның ішінде Орал қаласына 16 жасқа дейінгі 5473 бала келген [10, 24-59 pp.]. Балалар үйінің көпшілігі Харьков, Тула, Полтава, Ворошиловград, Могилев, Хотимск және басқа да қалалардан көшірілді. Алғашында жатын орын, жылы киім-кешектер жетіспеді. Орал комсомолдары қалалық білім беру бөлімімен бірлесе отырып, қысқа уақыт ішінде халық арасынан 1 мыңнан астам жылы сыртқы киім, аяқ киім жинады. Балаларды тұрақты ыстық тамақпен қамтамасыз етіп отырды.

Эвакуацияланған халықтың қатарын аймаққа көшіріліп әкелінген кәсіпорындар жұмысшылары да толықтырды. Дегенмен, соғыс жағдайында кәсіпорындардың жұмысшылар құрамын толық көшіру қиын болды. Кәсіпорындардың құрал-жабдықтарымен бірге тек біліктілігі жоғары санаулы маман-кадрлар көшірілді. Қалған жұмысшылар майданға алынды немесе тылдағы еңбекке жұмылдырылды. Мысалы, 1941 жылдың 17 қыркүйегіне дейін Қазақстан территориясына 36 кәсіпорын келсе, оның ішінде 8 кәсіпорын Батыс Қазақстан аймағына жолданған. Осы кәсіпорындармен бірге Орал қаласына – 6430 маман, инженер-техникалық жұмысшылар және қызметкерлер келген [9, 3 п.].

Келгендердің көбі Ленинград және Мәскеу облыстары мен Ленинград, Мәскеу қалаларынан, майдан шебіндегі қалалар – Курск, Орлов, Воронеж, Тульск, Ростов, Мурманск, Калинин, Смоленскіден эвакуацияланушылар құрады [11, 11 п.]. 1941 жылдың өзінде Батыс Қазақстан облысына 25 ұлт өкілдері келген екен [4, 167 б.]. Өлкемізге көптеген ұлттар мен ұлыстардың келуі жалпы халықтың, оның ішінде қала халқының этникалық құрамының өзгеруіне әкелді. Нәтижесінде, Қазақстанның көпұлтты халқының қалыптасу үдерісі жалғасты.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орал қаласы халқының санындағы өзгерістерді төмендегі кесте мәліметтерінен бағамдауға болады. Соғыс жылдары Орал қаласы халқының саны 67 575 адамнан 66613 адамға кеміген (жалпы шығын - 962 адам) [12, 6 б.]. Ал Орал қаласынан майданға 11015 адам аттанса, майдан даласынан 5972 адам оралмаған. Орал қаласы халқының санының азаюына соғыс жылдары көшірілген халықтардың кері Отандарына оралу үдерістері де ықпал етті.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Орал қаласы халқының демографиялық ахуалы төмендегі кестеден көрінеді:

4-кесте-Ұлы Отан соғысы жылдарында Батыс Қазақстан облысы бойынша халық санының кемуі (адам)

Қала	1941 жылғы 1 қаңтардағы халық саны	Әскерге алынған халық саны	Соғыстан оралған халық саны	Жалпы шығын	1946 жылғы 1 шілдедегі халық саны	Халық санының кемуі
Орал қаласы	67575	11015	5043	-5972	66613	-962
Батыс Қазақстан облысы	395631	76635	16417	-60218	285830	-114048

Сонымен, Ұлы Отан соғысы жылдарында Орал қаласының демографиялық үдерістерін талдай келе, бірқатар қорытындылар шығаруға болады. Біріншіден, Орал өңірінің майдан шебіне жақын орналасуына байланысты мұнда ерекше демографиялық ахуал қалыптасты. Екіншіден, Қазақстанның басқа өңірлеріне қарағанда Орал өңірінен майданға көп адамның алуына байланысты халық саны қысқарды. Үшіншіден, соғыс жылдары Орал қаласы халқының этникалық құрамы үлкен өзгерістерге ұшырады.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

- 1 Всесоюзная перепись населения 1939 г.: Основные итоги. – Москва: Наука, 1992. – 254 с.
- 2 Боздақтар: Жинақтама том. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 480 б.
- 3 Боздақтар. Батыс Қазақстан облысы. – Орал, 1995. – 1-т. – 285 б.
- 4 Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897-1989 гг.). – Алматы: Ғылым, 1995. – 220 с.
- 5 Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). – Алматы: Ғылым, 2006. – 272 с.
- 6 Букаткин П.Р. Западноказахстанцы в годы суровых испытаний. – Уральск: 2005. – 199с.
- 7 Султангазиева М.Н. К истории снабжения городского населения Казахстана в годы Великой Отечественной Войны 1941-1945 гг. // Вестник КазНУ. – 2004. – №4. – С. 91-93.
- 8 Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: Наука, 1964. – Т. 1. – 596 с.
- 9 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (бұдан әрі - ҚР ПА). 708-қор, 5-тізбе, 1191-іс.
- 10 ҚР ПА. 708-қор, 5-тізбе, 1188-іс.
- 11 Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 698-қор, 14-тізбе, 251-іс.
- 12 Казахская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1945 г. – Алма-Ата: Каз.ОГИзд., 1945. – 100 с.

Қозыбаева М.М.

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
PhD (Алматы қ., Қазақстан)*

СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ КЕЗЕНДЕГІ ШАРУАЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ (СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)

Қазақстанның егемендік пен тәуелсіздікке ие болуымен Қазақстан тарихы ғылымында әдіснамалық постулаттардың ауысуы орын алуда, қазіргі заманғы тарихнама тоталитаризмнің шаруаларға қатысты адамгершілікке қарсы саясатын аша отырып, кеңестік мемлекет тарихының ақтаңдақтарының орнын толтыруда. Бүгінгі таңда Қазақстанның тарихы ғылымында қазақ шаруаларының соғыстан кейінгі дамуын 1920-1930 жылдардағы қуатты жаңғыртудың салдары тұрғысынан зерттеу мәселесі өзекті болып отыр. Кеңес азаматтары ортақ күш-жігермен, барлық деңгейдегі тұрақты өзара іс-қимылмен елді соғыстан кейінгі күйреудің қорқынышты жағдайынан сақтап қалды. Қазақстан соғыс жылдарында және одан кейінгі барлық кезеңдерде, ауыр өнеркәсіп өнімдерін жеткізушіден басқа, жалпыодақтық ауыл шаруашылығы өндірісінде елеулі өңір болды. Алайда соғыстан кейінгі кезең тоталитарлық режимнің одан әрі қысылуымен ерекшеленді. Атап айтқанда, бұл ауыл тұрғындарына әсер етті, бұл кезде ауыл тұрғындарының өмірі күнделікті қажырлы еңбектен басқа, бұзылған экономиканы қалпына келтіруге арналған қатаң заңдар мен салықтармен

күрделене түсті. Ауыл халқының жағдайы 1946-1947 жж. Ресейдің орталық аймақтарындағы құрғақшылық пен одан кейінгі аштықтың салдарын ауырлатты, бұл қазақ даласына қысымның күшеюіне әсер етті.

Зерттеудің өзектілігі сондай-ақ аймақтық көзқараспен байланысты, өйткені мақала авторы аймақтағы экономикада жетекші рөл атқаратын Солтүстік Қазақстан облысының мысалында Қазақстандағы соғыстан кейінгі кезеңдегі шаруалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының ерекшеліктерін анықтауды мақсат етуді қояды. Кеңес кезеңінде Солтүстік Қазақстан халықтың күрделі әлеуметтік-демографиялық құрылымы бар республикалық және жалпы одақтық маңызы бар жетекші аграрлық-шикізаттық өңірлердің бірі болды. Аграрлық және индустриялық даму алаңы, елдің шикізаттық қоржыны бола отырып, Солтүстік Қазақстан осы кезден бастап полиэтникалық және көп мәдениетті өңірге айналды.

Мақалада әлеуметтік-экономикалық тарих контекстінде соғыстан кейінгі кезеңдегі Солтүстік Қазақстан облысы ауыл тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайын зерттеуге әрекет жасалады. Зерттеудің әдіснамалық негізі тарихилық принципі болып табылады, өйткені зерттеу объектісі өзінің эволюциялық дамуында зерттелінуде және белгіленген кезеңде өзгерістерге ұшырауда. Жүйелі тәсіл әртүрлі ішкі элементтері, байланыстары мен процестері бар күнделікті өмірді неғұрлым кең өзара қатынастар жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде, ал өңірдің ауыл тұрғындарын – тұтастай ел халқының құрамдас бөлігі ретінде елестетуге мүмкіндік береді. Зерттеу объектісі ретінде күнделікті өмірдің көп өлшемділігі мен күрделілігі негізгі пәнаралық тәсілдің бірі ретінде анықталады. Күнделікті өмірдің әртүрлі аспектілерінде тұрғындардың өмір сүру деңгейін бағалау үшін әлеуметтік, демографиялық, экономикалық және мәдени сипаттағы жекелеген зерттеулердің жиынтығы қажет. Зерттеуде макро – және микротарихи тәсілдердің синтезі қолданылды. Егер макротарихи тәсіл қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси, рухани дамуындағы өзгерістерді көрсетсе, онда микротарихи тәсіл көптеген макрооқиғалардың күнделікті өмірдің сипатына, яғни өмір салтына, тұлғааралық қатынастарға және т.б. әсерін байқауға мүмкіндік береді. Осы бағыттардың барлығы зерттеу мақсатынан шығатын бірыңғай әдіснамалық схемамен, бірыңғай бағдарламамен біріктірілді. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жазу барысында жалпы ғылыми әдістер қолданылды: талдау, синтез, статистикалық әдіс. Арнайы әдістерге салыстырмалы талдау әдістері, тарихи-типологиялық, проблемалық-хронологиялық, тарихи-жүйелік әдістер жатады.

Дереккөз базасы ретінде Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архивінің (СҚМА) және Павлодар облысының мемлекеттік архивінің (ПОМА) мұрағаттық материалдары, негізінен партиялық, мемлекеттік, шаруашылық мекемелердің іс жүргізу құжаттарымен ұсынылған, сондай-ақ ресми статистикалық материалдар (мысалы, 1939 және 1959 жж. санақ материалдары), мерзімді баспасөз және жеке шығарылған дереккөздері (естеліктер) (Ақталған есімдер, 2008) болды. Зерттеудің теориялық негізін аграрлық тарихтың әртүрлі аспектілерін зерттеуге үлкен үлес қосқан шетелдік және отандық тарихи ой өкілдерінің жұмыстары құрады.

Бүгінгі таңда отандық тарих ғылымында зерттеудің бай тарихнамалық базасы бар, онда авторлар Қазақстан шаруаларының күнделікті өмірінің жекелеген аспектілерін зерттеген. Қарастырылған уақыт бөлігі 1946-1953 жж. ғылыми әдебиеттерде соғыстан кейінгі қалпына келтіру кезеңі ретінде белгіленген. Кеңестік ғылыми әдебиетте, мысалы, Т.Б. Балақаевтың [1] еңбектерінде, сондай-ақ

1990 жылдардың басындағы жұмыстардан атап айтқанда, А.Б. Муритованың [2], З. Сламбековтің [3] аграрлық мәселе партияның селолар мен ауылдарда жойылған шаруашылықты қалпына келтірудегі рөлі тұрғысынан қаралды. Қазақстанның егемендік пен тәуелсіздік алуымен қазақстандық тарих ғылымында әдіснамалық постулаттардың ауысуы орын алуда, қазіргі қазақстандық тарихнама шаруаларға қатысты тоталитаризмнің адамгершілікке қарсы саясатын аша отырып, кеңестік мемлекет тарихының ақтаңдақтарының орнын толтыруда. М. Қозыбаев [4; 5], Т. Омарбеков [6], М. Қойгелдиев [7; 8], К.С. Алдажұманов [9], Ж.Б. Абылхожин [10; 11] сияқты қазақстандық ғалымдардың іргелі ғылыми еңбектерінде тоталитарлық жүйенің адам санасына әсер ету проблемасы арқылы кеңестік шаруаларды зерттеудің әдіснамалық және тәжірибелік мәселелері көтерілді. Атап айтқанда, Ж.Б. Абылхожин басшы органдардың шаруаларға қатысты қуғын-сүргін, жазалау санкцияларының проблемаларын қозғап, өндірістің экстенсивтілігін сынға алып, оның тиімсіздігінің дәлелдерін келтірді. Тоталитарлық режимдегі ұжымшарлық шаруалардың әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін Х.М. Әбжанов [12], К.А. Берденова және С.И. Иманбердиева [13], Р.Ж. Кадысова [14], З.Г. Сақтағанова [15] көтерді. Атап айтқанда, З.Г. Сақтағанова соғыстан кейінгі кезеңдегі аграрлық саясаттың ерекшеліктерін шаруалардың ауыр жағдайы кеңейтілген әскери-өнеркәсіптік кешенді азық-түлікпен қамтамасыз ету, қолданыстағы басқару және бөлу жүйесін сақтау және нығайту қажеттілігімен негізделгенін көрсете отырып ашты. Отандық тарихнаманың жалпы тенденциялары мемлекеттік саясаттың зерделенуін көрсетеді, бірақ сталиндік аграрлық саясат дағдарысы кезінде шаруалардың өмір сүруінің күнделікті тәжірибелері мен әлеуметтік стратегиялары аз зерттелген мәселе болып қала беруде.

Екінші жағынан, шетелдік тарихнамада ауыл шаруашылығы мен шаруалардың соғыстан кейінгі тарихын жаңа көзқарастар мен тұжырымдамалар тұрғысынан белсенді түрде қайта қарастыру жүруде. Модернизация теориясы немесе өркениеттік көзқарас шеңберінде А.А. Данилов пен А.В. Пыжиковтың [16], В.Ф. Зиманың [17], Е.Ю. Зубкованың [18, 19], В.П. Поповтың [20], тарихи-антропологиялық тәсілі – күнделікті өмір тарихы шеңберінде кеңестік шаруалар өмірінің әртүрлі аспектілерін Ш. Фицпатрик [21], Н. Лебина [22], С. Войм [23] және басқалардың жұмыстарын атауға болады.

Соғыстан кейінгі кезеңде Қазақстан шаруалары әр текті болды және этникалық және әлеуметтік-экономикалық жағынан әр түрлілігімен ерекшеленді. Атап айтқанда, ол өз құрамына еуропалық ұлттардың өкілдерін – империяның еуропалық бөліктерінен қоныс аударған шаруалардың ұрпақтарын, күштік жаңғыртудан өткен тікелей қазақ тұрғындарын, 1936 жылдан 1945 жылға дейін депортацияланған халықтардың өкілдерін – арнайы қоныс аударушыларды және т.б. қосты. Ұлы Отан соғысы жылдарында тұрғындардың үлкен шығындары 1 миллионнан астам майданға шақырылғандардың жартысына жуығы оралмағанда, сондай-ақ әйелдер мен балалар жұмысшылар ретінде әрекет еткен еңбектің күнделікті өміріне із қалдырды. Сонымен қатар, Қазақстанның ауыл шаруашылығы эвакуацияланған тұрғындарды азық-түлікпен қамтамасыз етті: соғыс жылдары және соғыстан кейінгі уақытта мыңдаған мал басы, көптеген техника, азық-түлік осы қажеттіліктерге жіберілді.

Соғыстан кейінгі жылдар барлық салаларда, әсіресе ауыл шаруашылығында дағдарыс құбылыстарымен қатар жүрді, бұл әкімшілік қысым әдістерін өзгерту қажеттілігін көрсетті. Атап айтқанда, бұл ауыл тұрғындарына әсер етті, бұл

кезде ауыл тұрғындарының өмірі күнделікті қажырлы еңбектен басқа, бұзылған экономиканы қалпына келтіруге арналған қатаң заңдар мен салықтармен күрделене түсті. Ауыл халқының жағдайын 1946-1947 жылдардағы Ресейдің орталық аймақтарындағы құрғақшылық пен одан кейінгі аштықтың салдары ауырлады, бұл қазақ даласына қысымның күшеюіне әсер етті. Ұжымшарларды ірілендіру бойынша бірқатар аграрлық реформалар өндірістің соғысқа дейінгі деңгейін қалпына келтіре алмады, себебі шаруаның өндіріс құралдарынан бас тартуы, оның материалдық қызығушылығының болмауында болды.

Соғыс жылдарындағы адамдардың үлкен шығындары, сондай-ақ барлық қолда бар ресурстарды (техника мен азық-түлік) эвакуацияланған халықтың қажеттіліктерін қолдауға қайта бағыттау, қаржыландырудың қалдық принципі, ескірген техника мен өндіріс әдістері, тұқым қорын жаңарту және іріктеу жүйесінің болмауы төмен түсімдерге, содан кейін азық-түлік дағдарысына әкелді. Осылайша, Қазақстанда соғыстан кейінгі алғашқы бесжылдықта (1946-1950 жж.) дәнді дақылдардың орташа жылдық өнімділігі 4-6 ц/га теңелді, бұл тек 1913 ж. көрсеткіштермен ғана салыстыруға болады [11; 13].

Соғыс жылдары Солтүстік Қазақстан облысында егіс алқаптары 126 мың гектарға (немесе 24,2 % - ға) айтарлықтай қысқарды. Соғыстан кейінгі кезеңде облыста астық өнімділігі іс жүзінде 3 есе төмендеді: егер 1938-1943 жылдары өнімділік шамамен 11,9 ц/га құраса, 1945 жылы – 4,9 ц/га, ал 1946 жылы – 4,1 ц/га [24; 9]. Сорттық егістіктердің қысқаруына сапалы тұқымдық қордың болмауы да әсер етті: 1940 жылы егістіктер 84,4%-ды, ал 1946 жылы – 28%-ды құрады [25; 104]. Егіс алқаптарын қалпына келтіру және дәнді дақылдардың шығымдылығын арттыру үшін бұларды кеңейту және сүдігерді жырту көзделді [24; 9]. Алайда, Үкіметтің бақылаушы кадрларды іріктеу, ауылшаруашылық техникаларын жаңарту, орман қорғау белдеулерін құру, топырақты өңдеу технологиясын жақсарту сияқты көптеген шаралары қысқа мерзімді болды және тек дағдарыстың сыртқы белгілерімен күресуге бағытталды. Олар тауар өндіруші-шаруаның жағдайын жақсартуға қатысты болған жоқ және тек нан дайындау бойынша мемлекеттік жоспарды орындау қажеттілігіне ғана бағытталды.

Өз кезегінде, дайындау жоспарларының орындалмауы мемлекеттік қылмыстарға теңестірілді. 1946 жылдың 4 қарашасында облыстық партия комитетінің отырысы өтті. Тексеру нәтижесі бойынша, 1946 жылдың 8 қарашасында нан дайындау жоспарын орындамаған 416 ұжымшар анықталды, оның ішінде 102 ұжымшар нан тапсыруға қатыспады. Прокуратура және ПМ органдары нан тапсыруды бұзғаны үшін 231 адам қылмыстық жауапкершілікке тартылды, оның ішінде: нан жинау және нан дайындау жоспарларын бұзғаны үшін – 24, астықты бүлдіргені үшін – 18, астықты алғаны және ұрлағаны үшін – 189 адам. Халық соттарының юрисдикциясымен 209 адам сотталды, оның ішінде 17 адам «Мемлекеттік кәсіпорындардың, ұжымшарлар мен кооперациялардың мүлкін қорғау және қоғамдық (социалистік) меншікті нығайту туралы» 1932 жылғы 7 тамыздағы заң бойынша ең жоғары жазаға тартылды, яғни атуға – 2 адам, 10 жылға бас бостандығынан айыруға – 15 адам [26; 276].

Жағдайды жақсарту мақсатында КСРО Министрлер Кеңесі мен БКП (б) ОК-нің 1946 жылғы 19 қыркүйектегі «Ұжымшарлардағы ауыл шаруашылығы артелдері Жарғысының бұзылуын жою жөніндегі шаралар туралы» қаулысы қабылданды, ол ауыл шаруашылығының дамуына оң әсер етуі тиіс еді. Қаулыны орындау барысында облыста 238 ұжымшарда еңбек күндерін шығындау

бойынша жарғының бұзылғаны анықталды, ұжымшарларға қатысы жоқ 130 адам төлемнен алынып тасталды, ұжымшарлық учаскелер нормаланды. Бірақ көрсетілген ереже жерді есепке алуды қалыпқа келтіруге, ұжымшардағы еңбек ақысын аз уақытқа ғана төлеуге ықпал етті, өйткені іс жүзінде ол азық-түлік жағдайын түбегейлі өзгерте алмады, тек жеке шаруалардың мүдделеріне нұқсан келтірді [24; 19, 27; 227].

Ауылшаруашылығындағы құлдыраудың жалпы үрдістері малшаруашылығына да әсер етті: 1941-1946 жылдары барлық түрдегі мал басы 26%-ға немесе 164 686 басқа азайды. Сонымен, 1946 жылы Совет ауданында фермалардың тек 1/3 шаруашылығында 10 сиыр мен 50 аналық қой болған. Жылқылардың саны едәуір азайды, сондықтан ұжымшарларда, кеңшарларда, жеке шаруашылықтарда сиырлар тарту күш ретінде пайдаланылды. Мал азығы мен материалдық-техникалық базаның, асыл тұқымды малдың таңдаулы тұқымдарының болмауы және осы бағыттағы жұмыста жүйеліліктің болмауы малшаруашылығының жағдайына кері әсерін тигізді. Өнімсіз 1946 ж. жемшөп дайындауға айтарлықтай әсер етті, бұл малдың, атап айтқанда жас жануарлардың жаппай қырылуына, ересек табынның ауруына әкелді. 1947 жылы 426 ұжымшардың тек 70-інде ғана мал саны елеусіз болды, бірақ оның өсуі ет бойынша жоспарлы жеткізілімдерді жаба алмады [26; 276].

Мал шаруашылығындағы жағдайды жақсарту үшін 1949 жылы Министрлер Кеңесі мен БКП (б) ОК «Қоғамдық ұжымшарлық және кеңшарлық өнімді малшаруашылығын дамытудың үш жылдық жоспары туралы» қаулы қабылдағаны белгілі. Қабылданған шараларға қарамастан, 1949-1950 жылдардың қысында жемшөп қорларының тапшылығы салдарынан мал басы 8,9%-ға айтарлықтай қысқарды. Сондықтан малшаруашылығы саласын басқару бойынша түбегейлі шаралар мен жинақталған мәселелерді шешу тетіктері болмаған кезде малшаруашылығын дамытудың 3 жылға қабылданған жоспары малдың тек екі түрі бойынша: қойлар бойынша – 106%, жылқылар бойынша – 100,2% орындалды. Өз кезегінде, іріқара мал бойынша жоспардың орындалуы 89%, ал құс бойынша тек 22,4% және т. б. құрады [28; 159-159 а.б.].

Өндірістегі дағдарыс және өмір сүру деңгейінің төмендігі тұрғындардың жақын маңдағы қалаларға ақша табуға кетуіне әкелді, бұл демографиялық жағдайға әсер етті. Белгіленген кезеңде аймақтағы демографиялық үдерістерге соғыстың, эвакуацияның, халықтар депортациясының және 1940 жылдардың ортасындағы ашаршылықтың салдары әсер етті, нәтижесінде тұрғындардың табиғи өсуі мен оның этникалық құрылымының өзгеруіне әсер етті. Солтүстік Қазақстан облысының ауыл тұрғындарын сипаттау үшін 1939 және 1959 жылдардағы ресми санақтардың деректеріне жүгінеміз.

1-кесте – 1939-1959 жылдардағы Қазақстанның Солтүстік Қазақстан облысының ауыл тұрғындары санының динамикасы [29; 30; 31]

№	Тұрғындар саны	1939 ж.	1959 ж.
1	Қалалық	110920	156426
2	Ауылдық	430607	300573
	Барлығы	541527	456999

Алынған мәліметтерге сүйене отырып, Солтүстік Қазақстан облысында белгіленген кезеңде ауыл тұрғындары санының қысқаруы орын алды: егер 1939

жылы ол 430 607 адамды құраса, 1959 жылы барлығы 300 573 адам болды. Бұл, ең алдымен, тұрғындардың әскери шығындарымен, сондай-ақ ұжымдастыру кезеңінен бастап жаңа жұмыс орындарының құрылуына, сондай-ақ теміржол және өнеркәсіптік құрылысының көтерілуіне байланысты, жаһандану және шаруалардың өндіріс құралдарынан бас тартуы нәтижесінде ауыл тұрғындарының тұрақты кетуімен байланысты болды. Шаруалардың төлқұжаттарының болмауы қалаларға көші-қонның үлкен ағымына кедергі келтірмеді және санақ материалдары растаған қала тұрғындарының өсуіне ықпал етті.

Революцияға дейінгі кезеңдегі шаруалардың отарлау үдерістері, соғысқа дейінгі және соғыс жылдарында халықтарды Қазақстанға күштеп жер аудару, эвакуациялау аймақтың этникалық әртүрлілігіне әсер етті. Санақ деректері бойынша, өңірдің шаруалары этникалық тұрғыдан орташа арақатынаста ұсынылды: орыстар (51,5%), қазақтар (19%), украиндар (13,3%), поляктар (3,75 %), немістер, литвалықтар, белорустар, шешендер санының өсуі байқалды.

2-кесте. 1939-1959 ж. Солтүстік Қазақстан облысы тұрғындарының ұлттық құрамы [29; 30; 31].

	Ұлты	1939 ж.	1959 ж.
1	Орыстар	198603	171065
2	Қазақтар	94491	48767
3	Украиндар	67080	33295
4	Поляктар	28698	1883
5	Немістер	22038	32757
6	Татарлар	4885	3007
7	Кәрістер	4536	225
8	Мордвалықтар	1980	647
9	Белорустар	1829	3472
10	Шешендер	90	1226
11	Литвалықтар	37	1834
12	Басқалар	6340	2395
Барлығы		430607	300573

Ауыл тұрғындары санатының бірі арнайы қоныс аударушылар болды. Белгілі болғандай, 1941-1944 жылдары немістер, қалмақтар, қарашайлар, ингуштар, шешендер, қырым татарлары Солтүстік Қазақстанға жер аударылды [9; 6]. 1944 жылғы наурыздың ортасында Солтүстік Қазақстан облысына шешендер мен ингуштар қатарынан 39542 адам қоныс аударуға жіберілді. Зерттеушілер көрсетіп отырғандай, олардың жаңа жерлерге орналасуына қамқорлық жасау жергілікті өкілді органдарға жүктелді. Солтүстік Қазақстан облысында орналасқан арнайы қоныс аударушылардың едәуір бөлігі ауыл шаруашылығы артелдері (17060 адам), кеңшарлар (2460 адам), кәсіпорындар мен мекемелер (1165 адам) арасында бөлінді. Арнайы қоныс аударушылар Вильямс атындағы ұжымшарларға, Мамлют ауданының «Молодая гвардия», Конюхов ауданының «Пламя», Булаев ауданының Чистовский, Булаев астық кеңшарларына жіберілді [26; 291]. Алайда, орналастырылмаған тұрмыс және туындаған қиындықтар,

азық-түлікпен тұрақты қамтамасыз етудің болмауы арнайы қоныс аударушылар арасында үлкен өлім-жітімге алып келді. Аштықтағы 1946 ж. Солтүстік Кавказдың аса мұқтаж арнайы қоныс аударушыларына Қазақ КСР үкіметі 96 т. астық бөлді, бұл қайта есептеуде мұқтаждар санына күніне бір адамға есептік норманы – 200 гр. құрады. Сондай-ақ, киім мен аяқ киім таратылды, бірақ бұл барлық мәселелерді шеше алмады. 1945-1946 жылдардың қысында ұжымшарлар мен кеңшарларда 1800 адам арнайы қоныс аударушы жұмыс істемеді, өйткені жылы киім, аяқ киім жоқ, сонымен қатар 2816 бала мектепке бармады [32; 82, 83, 86].

Салыстыру үшін, мұрағат құжаттарына сәйкес, Павлодар облысына 1944 ж. наурыз айында Солтүстік Кавказдан арнайы қоныс аударушылар 8651 отбасы (41773 адам), оның ішінде шешендер 4208 отбасы (19757 адам), ингуштар – 3788 отбасы (19430 адам), балқарлар – 655 отбасы (2586 адам) келді. 1945 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша Солтүстік Кавказдан қоныс аударушылар саны барлығы 8508 отбасы – 34830 адам болды, 143 отбасына (6943 адам) азаю өз отбасыларымен қосылу үшін басқа облыстарға және республикаларға кетуге байланысты – 3504 адам, сондай-ақ қайтыс болу себебі бойынша – 3439 адам болды. Арнайы қоныс аударушылар арасында өлім-жітімнің жоғары болуы және аурулар кең тарады. Сонымен, арнайы қоныс аударылғандардың басым бөлігі ұжымшарларға 5885 отбасы (24354 адам) және кеңшарларға 922 отбасы (3725 адам) орналастырылды. Мұрағаттық құжаттарға сәйкес, азық-түліктік қолдау ретінде 1 сәуірге арнайы қоныс аударушылар болған ұжымшарларға ірі қара – 3484 бас, қой мен ешкі – 14903 бас, бұқа – 950 бас таратылды. Алайда, бөлінгеніне қарамастан, көптеген арнайы қоныс аударушылар тағдыр тәлкегінде қалдырылды: олардың көпшілігі ұжымшарларға кіргеніне қарамастан, олар үй маңындағы учаскелерді ала алмады, тұрғын үйлердің құрылысы бұзылды, осыған байланысты ауыр зардаптар орын алды [33; 10-16].

Осылайша, демографиялық үдерістерді талдау ауыл тұрғындарының өсуінің төмендегенін көрсетті, бұл ауылдардың бір бөлігін қала үлгісіндегі кенттерге айналдыруға, сондай-ақ ауыл тұрғындарының қалалық жерлерге өнеркәсіптік құрылыстарға қарқынды көшуіне, «арнайы контингент» есебінен жұмыс күшін толықтыруға байланысты. Жалпы, ұжымшарлар өздерінің әлеуметтік-демографиялық дамуында бүкілодақтық жедел ұжымдастыру үдерістерінің, сондай-ақ кеңестік мемлекеттің қуғын-сүргіндік шараларының, соның ішінде халықтарды депортациялаудың әсерін көрсетті. Дәл осы уақытта Солтүстік Қазақстан өзіне полиэтносты өңір мәртебесін бекітті.

1950 ж. 30 мамырда БКП(Б) ОК «Ұсақ ұжымшарларды ірілендіру және осы істегі партия ұйымдарының міндеттері туралы» қаулысы қабылданғаннан кейін Солтүстік-Қазақстан облысында 230-ға жуық ұжымшар есептеліп, орта есеппен әрбір ұжымшарға 10980 га дейін жер бөлінді, оның ішінде 170-ке жуық шаруа қожалығы, 200-ге жуық еңбекке қабілетті жұмысшылар, егістік алқабы 2172 га шамасында және жалпы мал 1922 бас болды [34; 28]. Алайда, ауыл шаруашылығын дамытудың ерекшелігі оның деңгейінің ең алдымен мемлекеттік жеткізілімдерді орындау арқылы анықталды, егер мемлекеттік жоспар орындалмаған жағдайларда, онда қарыз өнімді жылы орындалуы керек. Өз кезегінде, егіншілікте нан дайындауды орындау ауа-райы жағдайларынан, тұқымның, сондай-ақ ауыл шаруашылығындағы қоғамдық секторды дамытудағы экономикалық ынталандырудың болмауынан қиындады. Соғыстан кейінгі кезеңде алғаш рет жақсы өнім тек 1950 жылы, жоспардан тыс 7644 мың пұт тапсырылған кезде алынды [24; 13, 34; 13].

Ақшалай қатынастарға көшуге дәнді дақылдарды сатып алу бағасының өсуі ықпал етті, бұл өз кезегінде 1953 жылғы қыркүйекте ұжымшарлардың ақшалай кірістерін 20 млн. рубльге, 1954 жылы жалпы тауар массасын ұлғайтпай 29 млн. рубльге ұлғайтты. Облыстың ауыл шаруашылығының ақшалай табыстарының өсуі табиғи төлемдерді астықпен ақшалай төлемдермен алмастыруға әкелді, бұл шаруалардың еңбегін ынталандырды, өткен жылдары тиісті назар аударылмаған экономикалық мүдделіліктің нақты тетіктерін жасады. Алайда, ұжымшаршылардың ақшалай табыстары соғыстан кейінгі кезеңде тапшы және соғысқа дейінгі деңгейден төмен болды: егер 1940 жылы еңбек күндерінің ақшалай бөлігі 58 тиын құраса, 1950 жылы бар болғаны 40 тиын. Өз кезегінде, табиғи кірістер өсті: Солтүстік-Қазақстан облысы бойынша олар 1949 жылы – 0,7 кг бір жұмыс күніне, 1950 жылы – 5,4 кг құрады, кейбір аудандарда кірістер түсімділікке байланысты болды: мысалы, Октябрь ауданында кіріс 7,3 кг, Ленинде – 6,5 кг, ал Приишимде – 6,1 кг бір жұмыс күніне құрады. Шаруалардың жұмысқа деген ынтасының артуына қарамастан, тіпті 1950 жылдың өзінде Солтүстік-Қазақстан облысында ең төменгі жұмыс күнін (6600 ұжымшаршы немесе қызметкерлердің жалпы санының 13%) шығармау жағдайлары орын алған. Ұжымшаршылардың осы санатының болуы ауыл тұрғындарының өз еңбегінің нәтижелеріне деген қызығушылығының жоғалғанын айғақтайды.

Облыс шаруаларының азық-түлікпен қамтамасыз етілуі мен өмір сүру деңгейі айтарлықтай төмен деңгейде қалды. Шаруа отбасының отбасылық бюджет шығыстарының негізгі баптары туралы Солтүстік Қазақстан облысының тұрғыны, облыстың тарихын ата-анасының естеліктері бойынша зерттеген Хасанова Диляра Габидуллақызының (1947 ж.т.) хабарлауы: «шығындар бабы болды: киім-кешек жоқ дерлік, өздері тікті, ескілерінен тігілді, іс жүзінде сатып алынбай басқалардан алынды, тамақпен, әрине, қиын болды... бәр нәрсені өзіміз өсірдік... Ондай да ерекше тағам болмады, қант, нан, шай, сүт... Бірақ кеңес заманында азық-түлікпен өте қиын болды» [35]. Бұл фактіні мұрағаттық деректер де растайды, олар азық-түлік дағдарысы кезінде билік органдарының шаруаларды азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз етуі соншалықты нашар болғанын, негізінен тұрғындардың шағын жеке қосалқы шаруашылықтарының есебінен жүзеге асырылғанын көрсетеді [36].

Соғыстан кейінгі онжылдық шаруалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайының белгілі бір қиындықтарын көрсетті. Ауыл тұрғындарының өмірі табиғи апаттармен, экономиканы қалпына келтіру үшін қатаң заңдармен және салықтармен күрделене түсті. Кейінгі сталинизм кезеңі ұжымшарлар мен кеңшарлардың әкімшілік басқаруын күшейтуге тоталитарлық режимнің қысымымен ерекшеленді, бұл ұжымшарларды ірілендіру бойынша реформалар жүргізумен көрінді. Ауыл шаруашылығының дамуына экономикалық ынталандыру қағидаттарын пайдаланбай, дәстүрлі командалық-әкімшілік тәсілдер кедергі келтірді. Астық өндірісінің ұлғаюына көбінесе егіс алқаптарын кеңейту есебінен экстенсивті жолмен қол жеткізілді, мал шаруашылығы саласында тұрақтандыру әрекеттері жасалды. Алайда, жүйелі мәселелерді шешудің болмауы малшаруашылығының ауыр жағдайына және мал басының 3 есе азаюына әкелді, нәтижесінде 1951-1952 жылдардағы жаппай жұт болды. Жалпы, соғыстан кейінгі ауыл шаруашылығын қалпына келтіру шаруалардың материалдық жағдайының сәл жақсаруына әкелді.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

- 1 Балакаев Т.Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 350 с.
- 2 Муритова А.Б. Культурное строительство в селах и аулах Казахстана (1946–1960 гг.): / Муритова А.Б. Автореферат диссертации ... кандидата исторических наук. – Алма-Ата, 1991. – 24 с.
- 3 Сламбеков З. Общественно-политическая жизнь аула и села Казахстана (1946–1960 гг.): / Сламбеков З. Автореферат диссертации ... кандидата исторических наук. – Алма-Ата, 1992. – 24 с.
- 4 Қозыбаев М.Қ. Ақтандақтар ақиқаты. – Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1991. 247 б.
- 5 Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. – Алматы: Фонд «XXI век», 1997. – 28 с.
- 6 Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: Өнер, 2003. – 552 б.
- 7 Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940 гг. – Алматы: Искандер, 2009. – 448 с.
- 8 Койгелдиев М. Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. – XXI ғ. басы). – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. – 432 б.
- 9 Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. – Алматы, 1997. – 16 с.
- 10 Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы: «Юат», 1997. – 360 с.
- 11 Абылхожин Ж.Б. Постсталинский период в истории советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953–1991 гг.) – Алматы: КБТУ, 2019. – 468 с.
- 12 Абжанов Х.М. Сельская интеллигенция Казахстана: исторический опыт формирования и социальной практики (1946–1985 годы): / Абжанов Х.М. Автореферат диссертации ... доктора исторических наук. – Алма-Ата, 1992. – 42 с.
- 13 Берденова К.А., Иманбердиева С.И. Аграрная политика тоталитарного государства как фактор кризисного состояния сельского хозяйства Казахстана. – Алматы, Ғылым, 1994. – 144 с.
- 14 Кадысова Р.Ж. Историография социокультурной модернизации. Учебное пособие. – Павлодар: Эко, 2006. – 187 с.
- 15 Сактаганова З.Г. Экономическая модернизация Казахстана. 1946-1970 гг.: Монография. – Караганда: Изд-во Кар ГУ, 2017. – 365 с.
- 16 Данилов А.А., Пыжиков А.В. Рождение сверхдержавы. СССР в первые послевоенные годы. – М., РОССПЭН, 2001. – 304 с.
- 17 Зима В.Ф. Голод в СССР. 1946-1947 гг.: происхождение и последствия. – М., Прометей, 1996. – 304 с.
- 18 Зубкова Е.Ю. Общество и реформы. 1945-1964 гг. – М., РОССПЭН, 1993. – 200 с.
- 19 Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. – М., 2000. – 204 с.
- 20 Попов В.П. Экономическая политика советского государства. 1946-1953 гг. – Тамбов, Издательство ТГПУ, 2000. – 222 с.
- 21 Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. – 422 с.

- 22 Лебина Н. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. – М., НЛЮ, 2015. – 483 с.
- 23 Boym S. Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia. – London: Harvard Univ. Press, 2009. – 384 p.
- 24 Солтүстік-Қазақстан мемлекеттік архиві (СҚМА). 22-с.к., 4-т., 164-іс, 9, 13, 19-п.
- 25 СҚМА. 22-с.к., 4-т., 223-іс, 104-п.
- 26 Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края. – Алматы: Казахстан, 1993 – 392 с.
- 27 СҚМА. 22-с.к., 4-т., 194-іс, 227-п.
- 28 СҚМА. 22-с.к., 4-т., 489-іс, 159-159 -п. а.б.
- 29 Ресей мемлекеттік экономика архиві (РМЭА). 1562-к., 336-т., 970-іс.
- 30 РМЭА. 1562-к., 336-т., 1566-іс.
- 31 РМЭА. 1562-к., 336-т., 1566-іс.
- 32 СҚМА. 22-с.к., 4-т., 310-іс, 82, 83, 86-п.
- 33 Павлодар облыстық мемлекеттік архиві (ПОМА). 646-к. 1-т. 252-іс. 10-16-п.
- 34 СҚМА. 22-с.к., 4-т., 1038-іс, 13, 28-п.
- 35 Диляра Габидулловна Хасанованың естеліктері, 1947 ж.т., Петропавл қ. Ескерту – сұхбат. М.М. Қозыбаевамен жазылған.
- 36 Ақталған есімдер. Возвращенные имена. – Петропавл, 2008. – 464 б.

Елеуханова С.В.

*Карагандинский университет имени Е.А. Букетова,
кандидат исторических наук, доцент (г. Караганда, Казахстан)*

РЕКОНСТРУКЦИЯ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКОГО ТИПА РАБОЧИХ ГОРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА (1946–1970 гг.)

Автором статьи сделана попытка реконструировать культурно-антропологический тип рабочих городов Центрального Казахстана в период 1946-1970 гг. в рамках одного из современных направлений в исторической науке – истории повседневности. Статья посвящена осмыслению феномена типологических характеристик рабочих, особенности их ментальности, в частности, материально-вещной насыщенности и морали, влияния идеологического фактора, а также выявлению удельного веса в социальной стратификации городов Центрального Казахстана в обозначенный период.

Источником для реконструкции культурно-антропологического типа рабочих-горожан Центрального Казахстана в период 1946-1970 гг. послужили материалы переписи населения, результаты выборочного социологического исследования по Карагандинской области, проведённого в 1985 г. Институтом экономики АН КазССР и воспоминания современников. Изучение населения традиционно и преимущественно строится на статистической информации, что вполне объяснимо и отчасти оправдано. Основным источником являются Всесоюзные переписи населения, применительно к нашей теме – 1959 г. и 1979 г., полностью охватившие исследуемый период. Основные фактические, в том числе статистические, материалы по Центральному Казахстану были извлечены из Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК),

Государственного архива Карагандинской области (ГАКО). Всесоюзные переписи населения проводились по широкой программе, фиксируя не только численность и распределение горожан из числа рабочих по населенным пунктам, а также их половозрастной, социальный и национальный состав, образовательный уровень.

Ценные сведения, позволяющие более детально охарактеризовать городских рабочих в профессионально-отраслевом плане, можно извлечь из неопубликованных статистических сводок Центрального Статистического Управления (ЦСУ) по численности и фонду заработной платы рабочих и служащих. Данные по регистрации браков и разводов, рождений и смертей, содержащие базовую информацию по естественному движению населения и семейно-брачной динамике, имеются в фондах ЗАГСов. Материалы переписи позволяют составить формально- статистический образ рабочих Центрального Казахстана, зафиксировать ряд значимых черт.

Респондентами выборочного социологического исследования, проведенного в 1985 г. Институтом экономики Академии Наук КазССР, были рабочие шахт Караганды, заводов резино-технических изделий (г. Сарань), синтетических моющих средств (г. Шахтинск), швейной фабрики (г. Абай). В работе применялся вторичный анализ социологических данных, полученных авторским коллективом Института экономики Академии Наук КазССР.

Особое место в работе занимают воспоминания, собранные в процессе исследования у лиц, бывших в рассматриваемый период рабочими городов Центрального Казахстана. Они позволяют существенно расширить и откорректировать представления об их поведенческих стратегиях и тактиках, повседневной деятельности. При этом важно помнить, что результаты интервью обладают высокой степенью субъективности.

Обозначим сложности изучения заявленной темы, оказывающие влияние на полноту анализа интервью. Интервью отдельного человека мы рассматривали как целостный текст, создающий единый образ прошлого, при помощи биографического нарратива. Для нас было важно удержать нить повествования и видеть место изучаемого явления в устном источнике, не потерять «жизненный контекст». При анализе устного повествования подключается, прежде всего, рациональный анализ текста, незначительное место отводится иррациональному сопровождению размышлений респондента, дается воля воображению и данное поле замещается чувствованием самого исследователя [1, с. 17].

Анализ проведения интервью показал, что такие факторы, как возраст, уровень образования, профессиональный опыт, гендерная принадлежность, семейное положение оказывали влияние на устный текст. Респонденты передавали реконструкцию реальности с разной степенью видения прошлого: оттенками красок, выраженностью чувств, степенью лаконичности или наоборот широтой речевого выражения языка. С другой стороны, созданное воображением прошлое, описанное даже одними и теми же словами, может быть различно прочитано исследователем.

Между интервьюером и респондентом всегда возникает особое поле взаимопонимания или наоборот. Респондент повествует для благодарного слушателя, может быть раскрыто как позитивное отношение к прошлому и, наоборот, вызвать сопереживание злоключениям судьбы – все это фон, без которого устные образцы превращаются в обычный текст – как источник, дающий фактологическую канву [2, с. 128]

Сложность работы с текстом интервью, через которое были реконструированы

культурно-антропологические типы горожан Центрального Казахстана в период 1946-1970 гг., предполагало разработку особого инструментария в отношении биографических нарративов.

Мы выделили 3 основных формата «информационного погружения» в устный текст, строение которых было определено в ситуации общения интервьюера и респондента. В первом случае, корреспондент заранее продумывал вопросы, выступал как ведущий, следовал логике вопроса-ответа, координировал ход повествования респондента, определял начало и конец повествования. Первый формат работы предполагал лаконизм языка и краткость изложения. Итог такой работы: незначительная фактологическая насыщенность и соответственно образ реконструируемой реальности. Связанный с анкетными характеристиками респондента (формально биографический слой), образ прошлого близкий к сегодняшнему бытованию респондента.

Второй формат «информационного погружения» представлен ответно-вопросной моделью интервьюирования. Предварительные наброски интервью в виде анкеты выступали как начальная точка открытия прошлого устами респондента. Ответы на вопросы разворачивают устный текст. От статусного и социально-ролевого пласта респондент спускает на уровень воспоминаний, связанный с образами прошлого через чувственное воспоминание на уровне эмоций, ярких чувственных образов [3, с. 241].

Остановимся на третьем формате «информационного погружения», в рамках которого были проведены интервью с 4 бывшими рабочими шахт г. Караганды – 2 женщинами и 2 мужчинами 1935- 1940 гг. рождения. Участники интервью в исследуемые годы имели разные профессии на шахтах. Материалы, полученные в ходе бесед, дали возможность составить представление об их городской и производственной повседневной жизни. В междисциплинарном пространстве повседневности можно сопоставить материальные условия жизни, социальную адаптацию, эмоциональный мир рабочих шахт.

В начале проведения исследования мы столкнулись с трудностями, связанными с поиском информантов, с большим количеством отказов ввиду преклонного возраста, болезней или нежеланием вспоминать былые годы, с ограниченным числом потенциальных собеседников, согласных встречаться несколько раз, отвечать на вопросы и подробно вспоминать годы работы на шахте.

Опросы рабочих проходили в два этапа. В рамках первой части информанты самостоятельно рассказывали о своей жизни, делились воспоминаниями. Вторая часть предполагала ответы респондента на вопросы анкеты. Анкета была разработана заранее, включала несколько тематических групп вопросов, большинство из которых открытого типа и соответствовала основным аспектам, рассматриваемым в нашей работе. Так, нами было выделено три больших блока вопросов. Первый связан с производственной деятельностью рабочих, организацией производства и условиями труда. Второй блок освещает элементы производственной активности рабочих в изучаемый период времени, такие, как участие в социалистическом соревновании и движении за коммунистический труд, рационализацию. Третий блок посвящён девиантному поведению рабочих на фабрике – нарушениям трудовой дисциплины. Для нашего исследования большое значение имело отношение самих рабочих ко всем процессам и событиям, происходившим на шахте, их виденье и оценка производственных проблем.

Для проведения исследования был выбран проблемно-нарративный вид

интервью, так как мы изучали память конкретных людей о годах их жизни в г. Караганде и работы на шахте. Устные свидетельства записывались в их эмоциональном виде, не ограниченном узкими рамками конкретного вопросника, при предоставлении респондентам свободы выбора тем и сюжетов для их рассказов.

Первая встреча начиналась с вопроса об истории семьи, в ряде случаев информанты рассказывали свою биографию или о том, что их волнует.

В случае если их рассказ относился к теме исследования, первое интервью проводилось с минимальным количеством вопросов со стороны интервьюера. Так, в своих воспоминаниях они отразили основные сферы жизни человека: профессиональный труд, деятельность в рамках быта и сфера отдыха. Все эти сферы социально детерминированы и формируются в результате процесса «оповседневнивания», то есть процесса включения в повседневность ближайшего окружения. Особенностью устных интервью были такие характерные черты: сбивчивость и нелогичность повествования, перескакивания с одного сюжета на другой, неточности в датах и фамилиях, событиях. Для исправления неточностей, небрежностей, встречающихся в рассказе респондентов, интервью проводилось в несколько визитов и собиралось небольшими частями.

В ходе исследования, мы выяснили, что города Центрального Казахстана либо возникали «с нуля», либо на основе сельских населенных пунктов, а то и лагерных зон и не имели прочных традиций горожан. Города приобрели колоссальное значение как место жизнедеятельности большинства населения региона. Рассматриваемые годы стали для региона периодом урбанизационного перехода: если в 1959 г. было 6 городов, то в 1970 г. – 9 городов. В 1959 г. удельный вес горожан Центрального Казахстана составил 78 %, в 1979 г. – 82,5 % и превысил республиканский показатель на 31% и союзный на 25% [4, с. 14]. Значительный миграционный отток жителей из сельской местности в города региона объясняется существенной разницей качества жизни горожан.

В основу проведения Всесоюзных переписей населения был заложен формально-классовый принцип трехчленного деления населения на рабочих, служащих, колхозников. Лица интеллигентного труда, традиционно относящиеся к классовой «прослойке», также считались служащими. Из материалов переписей следует, что самую многочисленную группу горожан Центрального Казахстана составляли рабочие, олицетворявшие, так называемый, «гегемон советского строя» и демонстрирующие наибольшую активность в городском пространстве. Так, в 1958 г. численность рабочих в городах региона была наибольшей (68,4%) в республике, что составляло четвертую часть от всего их состава. В 1979 г. удельный вес рабочих- горожан Центрального Казахстана составил 70,9 % [5, с. 23].

В совокупности в «триумvirате»: промышленность – строительство – транспорт, являющимся основой индустриального развития, было задействовано большинство рабочих городов Карагандинской области. Высокие темпы роста рабочих из числа горожан региона были связаны с естественным приростом, так и за счёт притока рабочей силы из других областей и союзных республик, а также заключённых исправительно-трудовых лагерей и спецпоселенцев. Так, в составе горожан Караганды был высок удельный вес «производственного возраста» (20-50 лет) шахтёров, строителей, железнодорожников, машиностроителей и электриков [4, с. 62].

В связи с высоким притоком рабочей силы со всех концов страны рабочие

городов Центрального Казахстана характеризовались многонациональным составом и были представлены более 50 национальностями [6, с. 15].

Многонациональность влияла на этнические и конфессиональные черты в облике горожан. Согласно данным Всесоюзных переписей населения 1959 г. русских среди горожан Центрального Казахстана насчитывалось 52,3 %, вторыми по численности были казахи (12,7 %), третьими – немцы (10,5 %). Следующие позиции заняли украинцы, татары, корейцы и др. [6, с. 19]. Следует также отметить, что городская среда в большей степени, чем сельская, нивелировала национальные различия. Этому же способствовал и проводимый в период «строительства коммунизма» курс на интернационализацию и атеизацию советского общества. Сказанное не отрицает сохранения некоторых стойких традиций, поддерживаемых в культуре и внутрисемейных отношениях, особенно в районах массовой концентрации представителей казахской национальности.

Результаты выборочного социологического исследования по Карагандинской области выявили молодой возраст респондентов (51,9%) – рабочих из числа горожан, влияние индустриальной специализации региона, преобладание мужской занятости над женской занятостью. Так, в Сарани занятость рабочих – мужчин обеспечивали шахты, завод железобетонных изделий, деревообрабатывающий комбинат; женщинам – завод резинотехнических изделий, швейно-меховое объединение «Сарань». По результатам социологического опроса, более половины – 56,8% работниц завода резино-технических изделий и 36,4% – завода синтетических моющих средств отметили, что санитарно-гигиенические условия их труда плохие.

В Саране, Шахтинске, Абае, по сравнению с крупными городами, больше тех лиц, кто выбрал свою нынешнюю профессию случайно, из-за отсутствия иных возможностей (31,7% к 25,8%); планируют работать по другой профессии (24,6% к 15,6%); получить новую специальность (27,0% к 11,9 %). Такое расхождение объясняется узкой производственной специализацией малых городов и, как следствие, ограниченной сферой приложения труда. В такой ситуации мотивы выбора профессионально-трудовой деятельности диктуются вынужденными обстоятельствами.

По уровню высшего образования лидировали рабочие из числа горожан Караганды – 22,5 %. В Саране, Шахтинске, Абае было больше рабочих имеющих среднеспециальное образование – 34,4%, чем в Караганде – 28,2 %, но высшее образование получили только 13,6% респондентов. Общеобразовательный и профессиональный уровень рабочих строителей был одним из низких в промышленности республики, три четверти коллектива работали неукomплектованными на 25-30%, для них была характерна высокая текучесть кадров.

Социологическое исследование также показало стремление значительной части рабочих – горожан повысить свой образовательный уровень. 29,6% респондентов планировали получить образование или завершить учёбу без отрыва от производства. 35,3% рабочих горожан выразили желание повысить свою квалификацию. Женщины из числа рабочих, как показывает статистика, были «образованнее» мужчин. Отсутствие сети учебных заведений, особенно средних, специальных, профессионально-технических, для подготовки квалифицированных рабочих кадров, не способствовало реализации этих стремлений.

Согласно статистическим данным 1979 г. по Казахстану наиболее

высокий образовательный уровень имели рабочие-лаборанты, рабочие на геологоразведочных работах, операторы вычислительных машин, контролеры, браковщики, сортировщики, металлурги и литейщики, занятые в машиностроении и металлообработке, а также в химической промышленности. Наиболее отсталую часть рабочих Казахстана составляли кинемеханики, рабочие связи, торговли и общественного питания, в этих профессиональных группах был выше удельный вес с неполным средним образованием [7, с. 171].

Бесплатная система обучения увеличивала возможности для социальной мобильности рабочих, их перехода в ряды технических специалистов, продвижение наиболее активных и передовых рабочих по партийно-общественной линии, выдвигало их в число депутатов Советов различного уровня.

Рабочие в своем свободном времени почти не имели такой составляющей, как бездеятельный отдых. Структура досуга рабочих в городах Центрального Казахстана характеризовалась разнообразием и включала в себя как политизированные формы, такие как революционные праздники, митинги, так и традиционные нормы культурно-бытовой практики – прогулки в парках и скверах, посещение кинотеатра, кино, ведение дачного хозяйства и другое.

Высоким уровнем культурного потребления отличались представители высококвалифицированных рабочих, сочетающих в своем труде умственные и физические функции: среди них 30-35% бывали в театре не реже одного раза в месяц против 15-20% у квалифицированных рабочих и интеллигентов [8, с. 52]. Организация досуга способствовала повышению политической грамотности, культурного и образовательного уровня рабочих- горожан.

Если в Караганде относительно решались жилищные проблемы рабочих, то в малых городах были не удовлетворены жилищно-бытовыми условиями. Так, указали на плохие жилищные условия в г. Сарани – 21,3%, в г. Шахтинске – 12,1%, в г. Абае – 17,2 % респондентов.

Актуальной для рабочих во все рассматриваемые годы была возможность приобретения качественных товаров индивидуального потребления и дефицит товаров первой необходимости, отсутствие или недостаточное число предприятий службы быта. Так, большинство респондентов из растущих городов, регулярно или от случая к случаю делали покупки в областном центре, а значительная часть пользовались услугами его бытовых (36,4%), медицинских (40,8%) и культурных (62,8%) учреждений.

Социологический опрос выявил положительные факторы повседневности рабочих из числа горожан Центрального Казахстана: удовлетворённость доходами своих семей, которые не уступали параметрам по г. Караганде. Основная часть доходов рабочих – горожан приходилась на заработную плату. Если в 1965 г. средняя зарплата рабочих составляла 111,6 руб. в месяц и превзошла всесоюзный уровень на 8%, то в 1975 г. она достигла 169,4 руб. По более высокому тарифу оплачивался труд рабочих городов Центрального Казахстана угольной, горнодобывающей, металлургической и химической промышленности. На ряде предприятий этих отраслей применялся коэффициент к зарплате 15-20 % и выплат отдельным категориям рабочих за выслуги лет. Средняя месячная заработная плата рабочих комбината «Карагандауголь» составляла в 1959 г. – 76 руб. 20 коп., в 1962 г. – 195 руб., 1965 г. – 206 руб. 60 коп. [9, с. 567]. Самая низкая планка заработной платы фиксировалась в отраслях, обслуживающих горожан. Существенную роль в формировании доходов рабочих и удовлетворении их потребностей играли общественные

фонды потребления. Большая часть этих средств осваивалась в виде бесплатных услуг. Из денежных выплат наибольшее значение имели пенсии и трудовые отпуска, разного рода пособия и дотации.

После проведения интервью с ветеранами шахт г. Караганды, мы выяснили, почему они в возрасте 15-16 лет шли работать на шахты. Наряду с плохими жизненными условиями, вынуждающими подростков устраиваться на шахты в 1950-е годы, немаловажным фактором был престиж получения рабочей профессии в 1960-1970 гг. Все-таки советский горожанин – рабочий – человек, прежде всего, работающий и по этой причине, предъявляющий к содержанию труда повышенные требования: «В советское время интересная работа являлась самозначимой ценностью, зачастую не связанной с получаемой зарплатой» [10, с. 215].

Специфика социально-психологического и культурного образа рабочего выразилась в том, что были налицо, высокая степень идеологической внушаемости, известная доля непредсказуемости поведенческих реакций, а с другой – выраженная тенденция к ассимиляции культурных образцов более высоких социальных страт, в первую очередь технической интеллигенции.

Двойственность положения рабочего выражалась в расхождении трактовки его статуса как авангарда общества и реальным положением как класса, полностью зависимо от партийной номенклатуры, являющегося лишь номинальным авангардом. Так, для простых тружеников шахт, на самом деле, не было принципиальных отличий в социалистическом соревновании и движении за коммунистический труд: «Да, слышал про движение за коммунистический труд, гремело, ударникам коммунистического труда выдавали книжки. Все участвовали, вне зависимости, никого никто не заставлял, ударный труд и все и пошёл. Кто хорошо работает, тот ударник коммунистического труда. Я был ударником, у меня книжка была. Да, за хорошую работу давали, за хороший ударный труд, поэтому они так назывались» [11]. Устные интервью показали, что фактически движение за коммунистический труд, не на высоком уровне проникло в сознание трудящихся масс, как об этом писалось в официальных правительственных документах, в периодической печати, отразилось в статистике.

Таким образом, результаты выборочного социологического исследования, воспоминания современников по реконструкции культурно-антропологического типа рабочих городов Центрального Казахстана, выявили не только количественные, но и качественные характеристики. Так, важным индикатором культурного уровня данной группы горожан является его стратификация по образовательным характеристикам: с высшим, средним, специальным образованием. В культурно-бытовой сфере рабочие демонстрировали определённые требования к стандартам образа жизни и культуры. Важную роль в повседневной жизни играет восприятие ими города, территории за пределами дома и производства, а уровень благоустроенности города, развитие его инфраструктуры выступает в качестве одной из составляющих повседневности. Важнейшим признаком для рабочих являлась коллективистская устремленность, готовность к труду и лишениям, социальный оптимизм и патриотизм.

Список использованной литературы и источников:

1 Исторические источники в исследовательской и образовательной практике: коллективная монография / под ред. О.М. Хлытиной, В.А. Зверева. – Новосибирск: Изд. НГПУ, 2011. – 288 с.

2 Томсон П. Голос прошлого: Устная история / Пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2003. – 368 с.

3 Орлов И. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления – М.: Изд. Дом Гос. Ун-та – Высшая школа экономики, 2010. – 317 с.

4 Итоги Всесоюзной переписи населения за 1959 г. и 1979 г. КазССР. – М., 1989. – 121 с.

5 Демографический ежегодник Казахской ССР. 1979 г. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1980. – 98 с.

6 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР. – М., 1962 – 121 с.

7 Асылбеков, М.Х., Галиев, А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). АН КазССР, Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 192 с.

8 Этносоциальные проблемы города / Под ред. О.И. Шкаратана; АН СССР, Науч. совет по нац. проблемам при секции общ. наук Президиума АН СССР и др. – М.: Наука, 1986. – 284 с.

9 Народное хозяйство СССР: стат. сборник / ЦСУ СССР. – М: Статистика, 1965. – 760 с.

10 Бессокирная Г.П., Темницкий А.Л. Сопоставление статистик отношения к труду советских рабочих в 60-70-е годы и российских в 90-е (по данным пяти исследований) // Человек и его работа в СССР и после: Учебное пособие для вузов / Здравомыслов А.Г., Ядов В.А. 2-е издание, исправленное и дополненное. – М.: Аспект Пресс 2003. – 485 с.

11 Интервью с Н. Н. Киселёвым (1950 г. р), записано С. В. Елеухановой в Караганде.

Елеуханова С.В.

*Карагандинский университет имени Е.А. Букетова,
кандидат исторических наук (г. Караганда, Казахстан)*

Кентбек С.К.

*Карагандинский университет имени Е.А. Букетова,
кандидат исторических наук (г. Караганда, Казахстан)*

Утебаева А.Д.

*Карагандинский университет имени Е.А. Букетова,
старший преподаватель (г. Караганда, Казахстан)*

ИССЛЕДОВАНИЕ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКОГО ТИПА УЧИТЕЛЕЙ ГОРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА (1946-1970)

Перспективным направлением «истории повседневности» является изучение специфики города как социокультурной среды в региональном аспекте. Субъекты городского пространства маркируют по различным признакам: социальному, профессиональному, экономическому, демографическому и другим. В качестве еще одного индикатора мы предлагаем принадлежность к конкретному культурно-антропологическому типу горожан.

Культурно-антропологический тип определяется посредством внутренней

приверженности определенной системе ценностей и нравственных ориентиров, а также в способности действовать в соответствии с ними [1, с. 160]. Цель нашего исследования – на основе систематизации и анализа источников выявить и реконструировать культурно-антропологические тип учителей городов Центрального Казахстана в период 1946-1970 годов. Основная задача, которая была перед нами поставлена, заключалась в осмыслении феномена типологических характеристик учителей – горожан, особенности их ментальности, в частности, материально-вещной насыщенности и морали, влияния идеологического фактора.

Формулировка темы исследования предполагала работу в рамках подхода «история повседневности». С развитием историко-антропологических исследований связаны перспективы комплексного, многоаспектного подхода к истории общества на основе изучения менталитета, повседневной жизни людей, выявление роли индивидуальной мотивации, свободной человеческой воли и т.д. [2, с. 56]. Под повседневностью понимается не только вся жизненная среда человека, сфера непосредственного потребления, удовлетворения материальных и духовных потребностей, но и связанные с этим формы поведения, представления и особенности сознания людей, а также трансформация этих форм в результате изменений, происходящих в обществе. Мы учитывали, что «фокус анализа истории повседневности – изучение социального, с точки зрения индивида, не просто повседневность, но повседневное сознание и поведение» [3, с. 5]. Комбинация научных дисциплин определяется сосуществованием двух подходов к пониманию повседневности – реконструирующей макроконтекст большой истории и реализации приемов микроисторического анализа. Исследование человека, включённого в исторически сложившиеся социальные группы людей, невозможно без учёта и использования достижений исторической и социальной психологии. В работе присутствуют концепты второго порядка: социальное пространство и город. Для рассмотрения социального пространства используется определенный научный консенсус в социологии, который наиболее ярко выражен в трудах П. Бурдьё [4]. Основным методологическим основанием рассмотрения города стала концепция М. Вебера. Выбор модели М. Вебера обусловлен возможностью ее применения по отношению к реалиям советского города [5, с. 11]. Горожанами принято считать жителей городских населенных пунктов, хотя строго научно определить их не представляется возможным. Важен и субъективный фактор, поскольку проживание человека в «городской местности» автоматически не делает его горожанином по образу жизни и самоидентификации [6, с. 318].

Дефиниция слова «ментальность» (в переводе с французского означает «мышление») впервые употребляется в работах Л. Леви-Брюля как система коллективных представлений, однонаправленных мыслей [7]. Важным открытием французской школы был вывод о необходимости изучения особенностей коллективной психологии через реконструкцию знаковых – семантических и семиотических – систем, характерных для конкретной эпохи [8].

Исследовательский процесс изучения повседневности предполагает объединение отдельных элементов в единую систему. В силу этого история повседневности существенно раздвигает источниковедческую базу исследований за счет микроисторических подходов и синтеза работы с различными группами источников [9, с. 20].

Педагоги в советское время считались не просто носителями знаний,

которые следовало передать подрастающему поколению, но и проводниками государственной идеологии, на которых возлагалась ответственность за подготовку подрастающего поколения в стране. При этом на реальное положение, уровень оплаты труда, повседневную жизнь советского педагога обращалось мало внимания, и мало, кто старался научно исследовать их образ жизни, внутренний мир, жизненные задачи и потребности [10, с. 6].

Реконструкция культурно-антропологического типа советского педагога как Центрального Казахстана позволяет понять его жизненные стратегии в условиях эволюции и трансформации советской системы в период середины 1950-1980-х гг., изменения в содержании учительского труда, проследить какие новые черты появлялись со временем в социально-психологическом облике и быту этой социальной группы горожан. Реконструкция была проведена на основе воспоминаний, интервью самих учителей, учеников, людей разных профессий по таким параметрам, как внешний облик, включающий одежду, причёску, манеры поведения, условия жизни и бюджет времени педагогов. Нами была разработана анкета, в которой содержались вопросы, касающиеся обозначенных характеристик.

В ходе исследования мы сравнили эталонные и реальные образы советских педагогов в исторической динамике и в контексте социального пространства городов Центрального Казахстана. В первом случае мы использовали визуальные образы советского кинематографа, представляющего стереотипные образцы и типы учителей.

Неотъемлемым элементом презентации всегда выступает внешний вид. Одежда позволяет выявить невидимые особенности повседневной жизни определённой социальной группы горожан. Костюм может выступать индикатором процессов, происходящих в культуре в целом, а мода не только отражает материальные и духовные процессы, происходящие в обществе, находит конкретное выражение во вкусах людей и пристрастиях людей, но и сама формирует их [11]. Воспоминания о внешности учителей позволяют воссоздать облик советского педагога и проследить его изменения. Приведем фрагменты воспоминаний с описанием внешности преподавателя:

Преподаватель, 1949 г.: «Помню облик моего преподавателя: волосы аккуратно собраны, в руках портфель. Одевалась скромно, темного цвета сарафан или юбка с жилеткой, обязательно белая блузка и туфли. По характеру была добрая и вежливая, интеллигентная, никогда не повышала голос» [12].

Преподаватель, середины 1950 г.: «Причёска – волосы собраны в узел, в очках – вылитая школьная учительница. Одежда состояла из костюма или 2-3 платьев, которые покупали или шили в ателье. Обувь: одни сапоги, 2-3 пары туфель на разные сезоны. В школе было не принято ходить учителям в брюках, а юбки были по моде сначала длинные, затем короткие. По возможности, одевались по моде, но всегда в меру [13].

Преподаватель, 1964 г.: «Волосы аккуратно уложены. Очки. Портфель. Указка. Одежда скромная, деловая: тёмная юбка с жилеткой или сарафан с белой блузкой, туфли. Манеры, поведение Ольги Петровны были благородными, сама интеллигентная и никогда не повышала голос, спокойная» [14].

Преподаватель, 1970 г.: «Это была женщина средних лет, с короткой причёской (иногда носила парик), всегда при макияже, с приветливым лицом, опрятная. Большинство учителей предпочитали одежду тёмных» [15].

Преподаватель, конец 1970 г.: «Одежда, внешность, причёска соответствовали

представлениям о советском учителе 1970-х: стрижка, отсутствие макияжа, только слегка подкрашивала губы, тёмный костюм и однотонные блузки, обязательно юбка [16].

Таким образом, в конце 1940-х гг. облик преподавателей формировался стандартным. Так, классическим символом учительской причёски были собранные в узел сверху волосы. У преподавателей была своего рода «униформа», состоящая из юбки тёмных тонов, светлой кофточки – блузы и в холодное время добавлялся жакет. В моде был силуэт военного времени: подкладные ватные плечики, жакеты мужского покроя и узкие юбки или платье, слегка закрывающие колено. Отсутствие декольте подчёркивало статичность и величие женщины сталинской эпохи и соответствовало всеобъемлющему архитектурному стилю того времени – «сталинскому ампиру» [11].

К середине 1950-х гг. в городах Центрального Казахстана учителя могли себе позволить не одно, а 3-4 платья или костюма, 4-5 пар обуви, в неё входили не только сапоги, но и 2-3 пары туфель на разные сезоны. Обязательной обувью для работы были туфли. Социальным символом советского учителя стали портфель и указка.

Скромность и однообразие одежды в воспоминаниях, была связана не только с финансовыми трудностями. Одежда педагога отражала профессиональную и социальную идентичность, являлась своеобразным эталоном, который должен был оказывать воспитательное влияние на учеников. Для тех, чья профессиональная социализация проходила в сталинское время, изменения внешнего облика воспринимались, в тот период, «как угроза внутреннему миру, позорным заимствованием от растленной западной буржуазии» и автоматически ассоциировались с «антисоветскими проявлениями».

Практически все информанты обратили внимание на то, что социальная группа школьных преподавателей в абсолютном большинстве была женской. Попытаемся посмотреть на преподавателей городов Центрального Казахстана глазами горожан того времени. К ним относятся не только бывшие ученики, но и люди самых разных профессий. Они имели возможность видеть педагога не только в классе на родительском собрании, но и на избирательном участке, на лекции о международном положении или о методах воспитания собственных детей. «Интеллигентная» одежда, владение политическим языком, работа в трех – четырехэтажном здании, требуемое обращение по имени-отчеству в символике той эпохи не могли распознаваться иначе, как символы власти.

Советская пропаганда формировала образы профессий, конструктами выступали герои художественных фильмов и литературных произведений. Их отличала иерархичность, проявлявшаяся как в способах презентации господствующего мировоззрения, так и в иерархии образов, транслируемых через официальные каналы информации [17]. Так, конструктом советского педагога конца 1940- середины 1950 г. был кинофильм «Сельская учительница» 1948 г. режиссера М. Донского. Пропагандистский образ имел ряд характеристик не только внешнего характера: «Ее семья – учащиеся, ее дом – школа. Личная жизнь растворена в работе». Для эталонного образа были характерны такие черты, как «мессианская идея, просвещение, аскетизм, бескорыстие» [18, с. 135]. Таким образом, весь жизненный и творческий потенциал преподавателя сводится к великому праву трансляции «священных знаний», увязывается с пониманием роли и места интеллигенции в советском государстве.

Педагогическое сообщество 1950-х гг. было достаточно четко вписано властью в ранговую систему советского общества. На уровне эталонных образов – педагог представлял собой уполномоченного властью интеллигента, ответственного за коммунистическое воспитание молодого поколения [19]. С этой точки зрения можно говорить о педагогической идентичности, прописанной и закреплённой властью в форме идеологем. Не нужно объяснять, что эталонные паттерны и реальное поведение существенно различаются.

В середине 1950-1960-е годы советский кинематограф формировал более «человечный», немифологический эталонный образ учителя. Так, в 1957 г. вышел культовый фильм «Весна на Заречной улице». Информанты подтверждают определенные изменения внешности учителей в это время. В личной беседе многие бывшие педагоги делились воспоминаниями о своих гардеробах, фасонах платьев и костюмов, туфель того времени. Педагоги поясняли, что они предпочитали экономить практически на всём, но старались купить или сшить себе новое платье к учебному году или к очередному празднику. Цены в ателье были невысокие. Так, пошив платья из х/б ткани стоил 5 рублей, из более дорогой ткани – 10 рублей, самое дорогое платье из панбархата – 25 рублей [11].

Мужчины – учителя меньше внимания уделяли своему внешнему виду и обновлению одежды. Из воспоминаний, можно сделать вывод, что они не испытывали дискомфорта или неловкости, имея в гардеробе один костюм на несколько лет.

Само понятие «гардероб» применительно к горожанам впервые обрело реальный смысл именно в 1960-е годы. В это время удалось заметно расширить и качественно обновить одежду и обувь в духе модных тенденций. В обиходе появились такие новинки как трикотаж, болоньевые плащи, нейлоновые рубашки, водолазки, а в моду вошли мини-юбки, «туфли-лодочки», «шпильки». Для обыденного сознания учителей понятия «хорошая» и «модная» применительно к одежде не стали синонимами. Больше ценилась доброта, долговечность, практичность. В условиях дефицита ликвидной одежды и обуви в открытой продаже педагогам приходилось изыскивать дополнительные каналы и способы формирования гардероба [10, с. 9].

Если в 1960-х гг. только некоторые учителя позволяли себе лишь слегка подкрашивать волосы и губы, то в 1970-х гг. краска для волос и макияж стали нормой жизни. Практически все учителя пользовались губной помадой. В 1970-е гг. было модно носить парик, в том числе и среди учителей. Как мы видим, изменился метод презентации эталонного образа преподавателя.

В воспоминаниях информантов представлены описания преподавателей, указывающие на их специализацию. Одни вполне нейтральные: учитель физики, истории, химии и т.д. или выделяют занимаемую должность: классный руководитель, завуч, директор. Иногда выделяют продолжительность работы в школе: «старый» или «новый» преподаватель. Другие стилистически окрашены. Так, учителя русского языка называют «филологиня», «русачка» или «русичка», а историка – «историчка». Таким образом, воспоминания зафиксировали внутреннюю стратификацию преподавателей с одновременным наличием нескольких критериев, определяющих позицию педагога в школьной иерархии. Можно выделить такие критерии как гендерная принадлежность, преподаваемые предметы, должность, в которой работал преподаватель.

Следующие сюжеты, которые мы проанализировали, были манеры поведения педагогов. Многие из информантов были едины во мнении, что

преподаватели отличаются интеллигентностью, строгостью, требовательностью и справедливостью.

Учитель, 1949 г.: Валентина Ивановна Кузнецова была добрым, справедливым и интеллигентным человеком. В мои школьные годы преподавателя считали образцом во всём, уважаемым человеком. С его мнением считались, о нём не думали плохо, не обсуждали, а ставили в пример» [12].

Преподаватель, середины 1950 г.: «Сауле Сериковна была нашим классным руководителем. Она была знающим, требовательным, справедливым учителем. Всегда аккуратная, дисциплинированная и строгая. Ученики её ценили за любовь к предмету, который она преподавала. Мы старались её не огорчать» [13].

Преподаватель, 1964 г.: «Ольга Петровна преподавала у меня русский язык, мы её звали «русичка». Она была очень искренней, скромной, выдержанной. Всегда была вежлива, требовательна к себе и к окружающим. В моих глазах Ольга Петровна соответствовала идеалу учителя» [14].

Преподаватель, 1970 г.: «Отличительными чертами Валентины Ивановны были: профессионализм, эрудиция, самосовершенствование, самокритичность, доброта и уважение к окружающим. Для неё труд учителя означал творить добро и «сеять знания» [15].

Таким образом, понятийное ядро концепта «преподаватель» представлено базовой структурой: учитель – учебный процесс – учащийся. Учителя всегда стремились быть примером и образцом для своих учеников во всём. Элементами повседневного педагогического стиля были дисциплинированность, уважительное отношение к изучаемому предмету, эрудиция, справедливость в оценке знаний учеников, требовательность к себе и ученикам. Ученики вспоминают стремление педагогов к самосовершенствованию и самообразованию, желание работать с детьми.

По этим свидетельствам можно сделать вывод о том, что жизнь учителей в конце 1940 - 1950 гг. была очень скромной, особых излишеств не было, средств хватало только лишь на самое необходимое. В воспоминаниях периода 1960 - 1970-е гг. прослеживаются изменения в условиях жизни учителей. Воспоминая, касающиеся бытовых проблем, жилищного вопроса, низкой зарплаты, вытесняют эталонный образ бескорыстного преподавателя. Естественно, что эталон учителя слабо соотносился с материальными интересами и потребностями живых людей.

Невысокая оплата труда при неограниченном рабочем дне, по всей видимости, приводила к частому вытеснению тяжелыми повседневными практиками эталонных паттернов на периферию жизненного мира рядового учителя. Не будем забывать и про гендерный состав педагогического корпуса. За стенами школы учительницу ожидал «второй рабочий день» в семье [19]. Несмотря на небольшую заработную плату, учителя посещали театры, кино и даже ездили на море. Тем не менее, большинство испытывали желание совершенствоваться в профессии, в обязанности учителя входило не только подготовка к урокам и занятия в школе. Не стоит забывать, что реальный рабочий день преподавателя был не нормирован. Учителя были обязаны регулярно составлять план-конспект урока (проверки со стороны дирекции и района были регулярными), тратить огромное время на общественную и внеклассную работу (вести кружки, родительский лекторий, составлять стенгазету). Наконец, на него возлагались обязанности регулярного посещения родителей, обеспечение явки избирателей, дежурство на избирательном участке и т.д. и т.п. [19].

Таким образом, при анализе воспоминаний выявляются конструкции культурно-антропологического типа советского преподавателя, которые не фиксируют другие источники: внешний вид, манеры, восприятие советских преподавателей со стороны горожан. Так, социальная группа педагогов оказалась вовлечена в процесс изменения социального пространства городов Центрального Казахстана. Педагоги влияли определённым образом на формирование паттернов городской культуры и испытывали на себе воздействие новых социальных технологий. Изменение государственного курса и социального пространства городов Центрального Казахстана приводили к разнообразным трансформациям социальной группы советских педагогов. Трансформации проявились в поисках новых способах самоидентификации, изменении принципов формирования группы и ее внутренней стратификации.

Официальная идеология сконструировала образ преподавателя, который целиком и полностью соответствовал социалистическому канону. Информанты своими воспоминаниями показали не совпадение эталонных паттернов и реального образа учителя, но нельзя отрицать влияние эталона на культуру, нормы и ценности преподавателей рассматриваемого периода. Вместе с политическими, социально-культурными изменениями в обществе менялся и образ преподавателя, его базовые и сопутствующие характеристики. Так, важной составляющей конструирования педагога является феминизация профессии. Учителями могли становиться и мужчины, и женщины, но в реальности, как мы знаем просто по опыту, согласно нашим наблюдениям – основное число преподавателей составляли и составляют женщины [10, с. 8].

Информанты довольно детально описали внешность преподавателя, его лицо, волосы, причёску, одежду, обувь. Визуальный образ преподавателя конца 1940 г. – это немолодая женщина в очках, одетая, как правило, в тёмный костюм или юбку того же цвета и белую кофточку, обутая в туфли, с «гулькой» (пучком) на голове. Одежда строго соответствовала к принадлежности определённой социальной группы. Скрамность поощрялась в рамках идеологии коллективизма – дисциплина предписывала не выделяться из массы [24, с. 34]. Такие повторяющиеся детали, как одежда, очки, портфель, указка выступают в качестве социального символа советского преподавателя. Вещи стали символом социального статуса и свидетельствуют о социальном расслоении общества. «Оттепель» в советской истории привела к трансформации повседневности середины 1950-х годов, отразились и на внешнем виде учителей. В те годы появилась возможность, как правило, раз в год, обновлять гардероб. Преподаватели пользовались услугами ателье, многие самостоятельно шили и умели вязать. Они стремились адаптировать модные тенденции в соответствии с собственным или групповым вкусом. Ухоженный внешний вид и стиль одежды учителей были, как правило, культурно-эстетическим образцом для других жительниц городов Центрального Казахстана, примером для подражания. В 1960-е годы более широкое распространение среди учителей получила косметика, однако краситься в школу многие из учительниц все еще не решались [10, с. 34]. В целом, представители учительской профессии, как правило, владели искусством самопрезентации, что свидетельствует о выработанной привычке самоконтроля. Следует также отметить такую черту, как преданность профессии. Поскольку доминантным критерием «преподаватель» в культурно-антропологической реконструкции служит профессиональная роль, то и сфера деятельности является профессиональной. Между учителем и учеником

отмечается символическая дистанция – барьер, затрудняющий коммуникацию. Профессия учителя считалась престижной, к учителям горожане относились с почтением и уважением.

Список использованной литературы и источников:

1 Историческая урбанистика: теория и практика: учебник для вузов / Попова Н.А., Пономарева М.А., Малыхин К.Г., Смагина С.М., Штомпель Л.А., Галич Ж.В., Ермашов Х.Ю., Ермишина А.В., Аверьянов А.В. / Под ред.: Поповой Н.А., Пономаревой М.А.; Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону: Издательство Южного федерального университета, 2014. – 320 с.

2 Поршнева О.С. Изучение современных методов исторического исследования как способ реализации историко-антропологического подхода в вузовском образовании // История в XXI веке: Историко-антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества. – М., 2001. – С.54-64

3 Винниченко И. В. Советская повседневность 50-середине 60-х годов XX века: женский костюм в моделях одежды и бытовой практике: дисс. канд. ист. наук. – Омск, 2009 – 299 с.

4 Бурдые П. Социология социального пространства / Пер. с франц.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. – М. : Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с. – http://socioline.ru/files/5/39/sociologiya_socialnogo_prostranstva.pdf

5 Чашухин А. В. Педагогический корпус в социальном пространстве формирующегося города (1950-первая половина 1960-х гг.). Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. – Пермь, 2006. – 32 с.

6 Рафикова С.А. Сибирские горожане шестидесятых: социодемографический портрет.// Региональные аспекты цивилизационного развития российского общества в XX столетии: проблемы индустриализации и урбанизации. // Материалы межрегиональной научной конференции. 6–7 июня 2013 года. – Новосибирск: Параллель, 2013. – 378 с.

7 Леви-Брюль Л. Первобытное мышление [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.philosophy.ru/library/myth/levi_brul.html.

8 Образ города как пространство значений [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://envpsylab.ru/publ/2-1-0-3>

9 Орлов И.Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. – М.:Изд. Дом Гос. Ун-та – Высшая школа экономики, 2010. – 317 с.

10 Белова Н. А. Повседневная жизнь советских учителей: дисс. канд. ист. наук. – Москва, 2011. – 232 с.

11 Винниченко И. В. Адаптация модных образцов в повседневной жизни советского общества.http://sejournal.ru/articles/issn_1997-292X_2012_12-1_10.pdf

12 Интервью с Кацюба Н. И. (1940 г. р), записано С.В. Елеухановой в Караганде.

13 Интервью с Пилюк С. Н. (1957 г. р), записано С.В. Елеухановой в Караганде.

14 Интервью с Пилюк М. Н. (1965 г. р), записано С. В. Елеухановой в Караганде.

15 Интервью с Кулешовым С.В. (1937 г. р), записано С.В. Елеухановой в Караганде.

16 Интервью с Волошиной Т.Г. (1929 г. р), записано С.В. Елеухановой в Караганде.

17 Боронников А.Д., Лейбович О.Л. Голубой экран как могильщик социализма (к вопросу о деструктивном воздействии аудиовизуальных коммуникаций на

социалистическое мироустройство) // Современное общество: вопросы теории, методологии, методы социальных исследований: Материалы VI Всероссийской научной конф., посвященной 80-летию со дня рождения проф. З. И. Файнбурга. – Пермь, 2002. – С.112-119

18 Чашухин А.В. Конструирование образа учителя в сталинской пропаганде 1945-1953 гг. // Человек. Общество. Управление. – 2006. – № 3. – С. 132-135

19 Чашухин А.В. «Пример Маленкова подсказывает нам»: политические практики в жизненном мире советского педагога 1950-х гг. <https://refdb.ru/look/2386465-pall.html>

20 Интервью с Зайцевой В.Н. (1935 г.р), записано С.В. Елеухановой в Караганде.

21 Интервью с Малышевой О.К. (1945 г.р), записано С.В. Елеухановой в Караганде.

22 Интервью с Першаковой Л.Г. (1953 г.р), записано С.В. Елеухановой в Караганде.

23 Интервью с Киселёвой М.И. (1959 г.р), записано С. В. Елеухановой в Караганде.

24 Вайнштейн О.Б. Улыбка чеширского кота: взгляд на российскую модницу // Женщина и визуальные знаки / ред. А. Альчук. – М.: Идея-Пресс, 2000. – С. 30 – 40.

Шашаев Ә.Қ.

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан)*

Селкебаева А.Т.

*Алматы университеті, тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор (Алматы қ., Қазақстан)*

Шашаева М.А.

*PhD докторант, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты (Алматы қ., Қазақстан)*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920-30 ЖЫЛДАРДАҒЫ МҰРАЖАЙ ІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ШАРАЛАРЫ

Қазақстандағы XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ағарту мен мәдениет саласының басты жұмыстардың бірі өлкелік мұражай ісін жолға қою болатын. Оның қалай жүзеге асқандығын Орталық өлкелік мұражайдың 1923-1924 жылдары аралығындағы есебінен көруге болады [1].

Мәдени-ағарту мекемесі ретінде мұражай дүйсенбіден басқа күндердің бәрінде сағат 12-ден кешкі 16-ға дейін ашық болды. Сейсенбі, жұма, сенбі, жексенбі күндері көпшілік үшін, сәрсенбі және бейсенбі күндері тек экскурсиялар ғана өткізілетін. Міне, осылайша мұражай 1923 жылы 190 күн ашық болса, оның 21 күні тек экскурсия үшін жұмыс жасаған. Ал, 1924 жылы 227 күн, оның 25 күні таза экскурсия өткізуге арналған.

Арнайы оқыту-білім экскурсиялары 1923 жылы 49 рет өткізіліп, 1928 адам қатысса, 1924 жылы 267-сі өтіп, 10201 адам мұражайға келген.

Мұражайдағы оқыту-білім беру сипатындағы ұйымдастырылған экскурсиялардың мәліметтеріне тереңірек үңілетін болсақ, олардың басым бөлігін жетім балалар үйлеріне, бала-бақшалар мен бастауыш мектептер үлесіне

тиетінін көреміз. Бұның ішінде Орынбор қаласы мектептері ғана емес, басқа жерлердікі де бар. Сонымен қатар әскери бөлімшелердің жауынгерлері тобының мұражайға келуі жиілей түсті.

Мұражайдың ағартушылық және қоғамдық тәрбиелеу мақсатындағы ұйымдастырған шараларының бірі – көрмелер ұйымдастыру ісі болды. 1923 жылы 3 көрме өтті. Бірінші көрме «Балалар шығармашылығы» деп аталып, 29 қаңтар мен 15 ақпан арасында «бөбектерге көмек» апталығы аясында мектепке дейінгі тәрбие бөлімінің ұйымдастыруымен өтті. Көрмеде мұражайдың дидактикалық материалдары, балалар жұмысы (мектепке дейінгі мекемелерден жиналған) қойылды. Көрмеге келушілер саны 6482 адам болды.

Екінші көрме, 27 ақпан мен 7 наурыз арасында ұйымдастырылып, Оқу-ағарту кәсіподағының губерниялық конференциясына келген ағартушы қызметкерлерге арналды және көрмеге 4735 адам келді.

Үшінші көрме 22 сәуір мен 8 мамыр аралығында «Орынбор қаласының маңайындағы экскурсиялар ұйымдастыруға қажетті материалдар мен көрнекі құралдар» деген атаумен өтті.

Өлкелік мұражайға осы мақсатқа орай екі үлкен бөлме беріліп, табиғат бөлімінен, олардың қарамағына 150 экспонаттар қойылды. Өлкеге тән құстардың жасанды денелері, сүтқоректілер, бауырымен жорғалаушылардың, бақа, шаяндардың спирттелген түрлері сияқты коллекциялар, соның ішінде егістік алқаптарындағы зиянды жәндіктер көрмеге қойылды.

Жеке экспонаттар және экскурсияға қатысты әдебиеттер Губерниялық оқу бөлімінің көрнекі құралдар мұражайынан алынды. Көрмеде К.К. Лантш «Экскурсияның ролі мен маңызы», П.А. Воронцовский «Орынбор маңайына зоологиялық экскурсия жасау жайында», В.В. Тележников «Қала маңындағы ботаникалық экскурсияны әсіресе өсімдіктердің ерекшеліктерін байқауға арнау», С.Е. Рожанец-Кучеровская «Ботаникалық мәліметтерді жинау техникасы мен өңдеу», Г.И. Филиппович «Мектептердегі табиғатты бақылау орталығы ретіндегі экскурсиялық лагерлер құру туралы бірнеше ойлар» деген тақырыптарға баяндамалар жасап, дәрістер оқыды.

Жоғарыда аталған тақырыптардан көрініп тұрғандай, бұл дәрістерді Қырғыз (Қазақ) өлкесін зерттеу қоғамының табиғи-географиялық бөлімінің қызметкерлері дайындады. Бұл көрмеге 170-тен астам мектеп қызметкерлері мен жетім балалар үйі басшылары және 4896 оқушылар ата-аналарымен келіп көрді.

Келесі көрмелер 1923 жылдың аяғына таман және 1924 жылдың басында болды. Бірінші көрме 26 қарашадан 16 желтоқсанға дейін өтіп, бүкіл мектепке дейінгі Губерниялық оқу бөлімінің және Сарсенов атындағы Қырғыз (қазақ) ағарту институты жетім балалар үйі жұмысының көктемгі және жазғы нәтижелерінің көрінісі ретінде болды. Бұл көрменің маңызы басшылардың жұмыс істеу тәсілінің бірі ғана емес, сонымен қатар мектепке дейінгі тәрбие идеясының құралы ретінде мұражайды насихаттаудың күшті түрі еді. Бұл көрмеге 3410 бала, 1713 ересектер келсе, барлығы 5123 адам келген.

Тағы бір, мектепке дейінгілерге арналған көрме 1924 жылдың 25 сәуірінен 18 мамыр аралығында өтті. Бұл жоғарыда аталған мекемелердің күзгі және қысқы жұмыстарының қорытындысы ретінде өткізілді. Жетім балалар үйінің көрмесі есеп беру сипатында болды және көрмеге 1500 экспонаттар мен 50 диаграммалар әкеленді, көрмеге 5000 адам келді.

Мұражайдың ағартушылық және тәрбиелік маңызын арттыра түсу

үшін арнайы дәрістер өткізілді. 1923 жылы Қырғыз (Қазақ) өлкесін зерттеу қоғамының қаржы тапшылығына байланысты дәріс өткізілмеген. Келесі, 1924 жылы мұражай әр түрлі тақырыптарда дәрістер ұйымдастырды. Дәрістерді оған арнайы бөлінген бөлмеде, жексенбі күндері өткізді. Бүкіл жыл бойы барлығы 35 дәріс оқылды. Бұл дәрістерге қатысқандарды тіркеу нәтижесінде 5004 адамның қатысқаны анықталды. Дәрістерде тас дәуірінің, қола дәуірінің және темір ғасырының коллекциясы немесе слайдтары көрсетілді.

Бастапқы кезде бұл дәрістер аралас түрде, кейде ақылы, кейде тегін өткізілді. Академиялық орталық 25 қарашадан бастап танымал деген дәрістерді ақылы өткізуді енгізу жайында ұсыныс жасады. Ал, 24 ақпаннан бастап дәрістер қайтадан ақысыз болды. Мамыр айында үш дәріс, маусым айында бір дәріс ақылы өткізіліп, «Сауатсыздық жойылсын» қоғамының қорына 52 руб. 50 т. түрінде берілді.

Мұражай қорын толықтыру мақсатында коллекциялар жинақталды. 1924 жылы мұражайға келіп түскен заттар әр түрлі болды. Салыстырмалы түрде қарастырар болсақ 1923 жылы түскен заттар саны 45 болса, 1924 жылы оның саны 671-ге жетті.

Қырғыз (Қазақ) өлкесін зерттеу қоғамының тарих және этнография бөлімінің қызметкерлері күшімен мұражай қорына түскен экспонаттар ішінде ерекше атап өтуге тұратындарына тоқталар болсақ, олардың қатарында төмендегілер болды: Кіші Орданың батыс бөлігінің сұлтаны Баймұхамед Айшуақовтың 18 садақтың оғы бар қорамсабы, Кіші Орданың орта бөлігінің сұлтаны Мұхамеджан Баймұхамедовтың 8 патроны мен бешпеті. Сонымен қатар пілдің сүйегімен көркемделген шаппақты пистолеті, Орынбор қазақтарының орта бөлігінің сұлтаны Арслан Айшуақовтың қалқаны, найза және күміс киықшалардан жасалған сауыты, Бөкей Ордасының соңғы ханы Жәңгірдің әйелі Батима ханымның алтынмен зерленген барқыт бешпеті және паршадан тігілген көйлегі.

Бұдан басқа да сәукеле, малақай, бөрік, белбеу т.б. көптеген заттар 1923 жылы мұражай қорын толтырды. Келесі, 1924 жылы көптеген этнографиялық заттармен қатар 100-ден астам тау жыныстарының, егістік дақылдарының 85-тен астам үлгісі мұражайға берілді.

Өлкелік ғылыми орталық мұражайының кішігірім, негізінен жаңа кітаптардан тұратын кітапханасы болды. Кітапхана халықаралық Брюссел ондық сыныптамаcына сәйкес құрамалардан тұрды. 1923 жылы кітапханаға кітаптар өте сирек түсті, тек кездейсоқ сыйлық ретінде 10 дана ғана берілді. 1924 жылы сатып алу мен қайырымдылық ретінде 171 кітап келіп түсті, бұрынғы қоймада жатқан 542 кітап өңделіп, шифрланды. Сонымен 1923 жылы кітапханада 3508 кітап есепте тұрса, 1924 жылы кітапхана қоры 713 кітаппен толығып 4221 данаға жетті. Олар төмендегідей бөлінді:

Кітапхана оқу залын кітаппен қамтамасыз етуге тиіс еді. Алайда ол 1923 жылы, не 1924 жылы көпшілік қауымға ашылған жоқ, оның себебі кітапханашының болмағандығы, соған қарамастан кітапхана жұмысы толық тоқтаған жоқ. 1923 жылы оқырмандар саны 20 адам болса, 1924 жылы мұражай кітапханасына 30 адам келген еді.

Қазан төңкерісінен кейін Қазақстанда мұражайлар ұйымдастыру жұмыстары қайта қолға алынып, оның алдына жаңа міндеттер қойыла бастады. Ендігі жерде мұражайлар тарих және мәдениет ескерткіштерін сақтайтын орын болуымен қатар, елде арнайы ғылыми мекемелердің жетіспеуіне орай

географиялық, тарихи және этнографиялық зерттеу орталықтары қызметін атқаратын болды. Сонымен қатар мұражайға мектептерге, әр түрлі курстар мен саяси-ағарту мекемелеріне әдістемелік көмек көрсету жұмыстары, оларды көрнекі құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету жүктелді. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін алдымен мұражай ісін жаңа заман талаптарына сай қайта құру қажет болды. Осыған байланысты 1920 жылдың 11 мамырында Халық ағарту комиссариаты алқасы мәжілісінде «Қырғыз (қазақ) өлкесінде мұражай және кітапхана ісін ұйымдастыру» жөнінде қаулы қабылданды [2]. Халық ағарту комиссариаты жанындағы мұражай бөлімі меңгерушісі А.Л. Мелков Қырғыз (қазақ) әскери революциялық комитетіне жолдаған хатында: «Орынбор өлкесі мұражайындағы жәдігерлердің көпшілігі қырғыз (қазақ) өлкесін бейнелейтін болғандықтан оны Жалпықырғыздық (қазақ) деңгейіндегі мұражай етіп қайта құру қажет. Бірақ менің бұл ұсынысым Орынбор губерниялық ағарту бөлімі тарапынан түсінбестікке кезігіп, қолдау таппай отыр. Сондықтан тез арада осы және басқа да мұражай ұйымдастыру мәселелерін шешу мақсатында екі жақтың өкілдері бар арнайы комиссия құру қажет» – деп жазды [3].

Осы жылдың 31 тамызында (1920 ж.) Қырғыз (қазақ) Халық ағарту комиссариаты мен Орынбор губерниялық ағарту бөлімінің біріккен отырысында «Орынбор өлкесі мұражайын Қырғыз (қазақ) Халық ағарту комиссариаты қарамағына беру және оны Жалпықырғыздық (қазақтық) көлемдегі мұражай ретінде қайта құру» шешімі қабылданды [4]. Сонымен, Қазақстанды зерттеу қоғамының белсенді мүшесі А.Л. Мелковтың ұсынған жобасы қолдау тауып, жүзеге асты. Бұнда қоғам мүшелерінің белсенді әрекеттері өте нәтижелі болды деуге болады.

Ірге тасы 1831 жылы қаланған Орынбор өлкелік мұражайы негізінде Қазақстанның орталық мұражайы құрылды. 1921 жылы 10 қаңтарда жәдігерлерді қабылдау аяқталып, арнайы актіге қол қойылды [5]. Осы құжат бойынша Қазақстанға мұражай ғимаратымен қоса мынадай жәдігерлер берілді:

1) Тарихи-мәдени бөлім бойынша: а) археологиядан – 622; ә) нумизматикадан – 853 күміс және мыс тиындар, қағаз ақшалар, 45 медаль, 14-жетон, 18 несиелік билет; б) қару жарактан – 18 жеңіл зеңбірек, 14 мылтық, 12 тапанша, 4 садақ, 32 қылыш, 8 сауыт, 3 дулыға; в) этнографиядан – 18 түрлі халықтардың киім-кешегі, 62 бас киім мен әйел әсемдік әшекейлері, 97 үй жиһаздары, 63 қытай және жапон жиһаздары; г) қоғамдық-тұрмыстықтан – 65 фарфор ыдыс, 19 гравюра, 9 картина, 62 ескі құжаттар.

Егер Қазақстанда революцияға дейін небәрі 3 мұражай болса, олардың қарастырылып отырған кезеңде жалпы саны 21-ге жетті. Атап айтсақ, Қостанай (1919), Орал (1920), Көкшетау (1920), Шымкент (1920), Ақмола (1923), Петропавл (1924), Ақтөбе (1929), Тараз (1931), Қарағанды (1932), Арал (1932), Риддер (1935), Жәркент (1935), Т. Шевченко атындағы (кейіннен Ә. Қастеев атындағы) ұлттық көркемөнер галереясы (1935), Қызылорда (1939), Атырау (1939) мұражайлары және А. Құнанбаев, Д. Фурманов, В. Чапаев (1940-1941) мемориалдық мұражайлары.

Орынбордағы өкімет органдары қатарында Қазақстанды зерттеу қоғамының жаңа астана Қызылорда қаласына көшірілуі, Орталық мұражай жұмысына елеулі әсерін тигізді. Осы жайында мұражай меңгерушісі 1925-1926 жылдары аралығында атқарған жұмыстары есебінде: «Орталық өкімет органдарының, Қазақстанды зерттеу қоғамының жаңа астанаға қоныс аударуы мұражай қызметін, оған көшіру тек уақыт мәселесі болғандықтан, қалалық атқару және

оқу-ағарту бөлімдерінің Орталық мұражай жәдігерлеріне таласуын былай қойғанда, орналасып отырған ғимаратымыздан жекелеген бөлмелерді жергілікті мұражай үшін Орталық мұражай ғимараттың 5249, 17 шаршы метрінің қазір бар болғаны 1453, 86-да ғана орналасып отыр» – деп жазды [6].

Мұражай қызметіне қажет ғылыми зертханалар мен шеберханалар, олардың құрал-жабдықтары жайында мұражай меңгерушісі: «Лаборатория (зертхана) мен шеберхана аты болғанымен, өзіне тиісті жұмыстарды атқаруға мүмкіндігі жоқ. Қажетті ғылыми құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету өте нашар. Көрме бөлмелеріндегі жәдігерлерге зақым келмесіне кепілдік жоқ. Ал, оларды жаңартуға немесе жергілікті шеберлерге қолдан жасатуға, әйнектер алуға өкімет тарапынан бөлініп отырған қаржы тым жеткіліксіз. Мұражай жұмыстары жүргізілген жоқ. Бұл зор қаражатты қажет ететіні сөзсіз» – деп көрсетті [7].

Қызылорда қаласында тиісті ғимаратың жоқтығына орай Орталық мұражай уақытша Орынборда қалатын болып шешілген соң, мұражай өзінің 1926-1927 жылдары атқаратын жұмыс жоспарын жасады. Онда:

а) Орталық мұражай қызметінде өлкетанушылық бағытқа көңіл бөле отырып, Қазақстандағы басқа да мұражайлар және өлкетанушы мекеме, ұйымдармен тығыз қарым-қатынас орнату, тәжірибе алмастыру;

ә) мұражай жәдігерлері қоры арасынан өлкетануға қатыстыларын бөліп, жүйелі түрде жеке орналастыру;

б) республиканың жергілікті мұражайлары қызметін және белгілеп отырған жоспарын анықтап білу мақсатында оларға арнайы анкета жасап беру;

в) жергілікті мұражайлардан анкеталар келген соң, олардың өлкетанулық қызметін реттеу және басшылық жасау мақсатында Орталық өлкелік мұражайдың жүргізуге тиісті өлкетанушылық қызметінің жоспарын жасау;

г) биологиялық зерттеу кабинетін құру, тиісті құралдармен жабдықтау және оны химиялық зертханаға қажетті заттармен қамтамасыз ету;

д) мұражай кітапханасын тек ғылыми негізде қайта құру, Қазақстан жайындағы ғылыми әдебиеттердің тізімін жасау және т.б. [8].

1930-1933 жылдар аралығында Орталық өлкетану мұражайы республиканың басқа да мұражайларымен тығыз қарым-қатынас орната отырып, олардың құрылымы мен жәдігерлерінің жүйелі орналасуына өз тарапынан нұсқау беріп отырды. Жергілікті мұражайлардың өз құрылу тарихы мен жұмыстары жайында берген меліметтер мұражай «Вестник» (Жаршысы) бетінен орын алды [9].

Орталық мұражай қызметкерлерінің тікелей қатысуымен 1932-1937 жылдар аралығындағы Қазақстанда мұражай құрылысының екінші бесжылдық жоспары жасалынды. Бұл бірінші қабылданған жоспар қол жеткізген табыстары мен кемшіліктерін ескере отырып, ендігі уақытта мұражай экспозицияларының елдегі коммунистік партия жүргізіп отырған саясат төңірегінде, соған сай етіп қайта құруды көздеді. Сонымен қатар, жоспар ірі қалалар мен аудан орталықтарында мұражайлар ұйымдастыру, оларды тиісті материалдық-техникалық базамен қамтамасыз ету мәселелерін алдына қойды [10].

Бірақ, республикадағы мұражай құрылысының екінші бесжылдық жоспары ұлттық тарихымыздың қанды кезеңдеріне, жалпы қазақ халқының басына түскен ауыр азап жылдарына тұспа-тұс келгендіктен алдына қойып отырған міндеттерін жүзеге асыра алмады.

1934-1935 жылдары Орталық өлкетану мұражай жоспары талаптары негізінде барлық бөлімдері экспозицияларын социалистік құрылыс талаптарына сай етіп қайта құрумен, оларды арнайы өңдеу және жөндеу жұмыстарын

жүргізді. Осы жылдары мұражай орналасқан ғимаратқа күрделі жөндеу жұмыстары жүргізіліп, нәтижесінде су құбыры тартылып, көрме бөлмелері көлемін кеңейту мақсатында 4 пеш бұзылып, орталық жылу және макеттерге түсірілетін жарық беру жүйесі жасалды.

Ал енді, бұның алдындағы мұражай жағдайына қайта оралып, талдау жасауымызды жалғастырайық.

1925 жылы Орта Азияның ұлттық-мемлекеттік тұрғыдан межеленуіне және Қазақстан жерлерінің біріктірілуіне орай Түркістан көне тарихи ескерткіштерді сақтау мен қалпына келтіру комитеті (Туркомстарис) Ортаазиялық көне тарихи ескерткіштерді сақтау мен қалпына келтіру комитеті (ОртаазКТЕСҚКК) болып қайта құрылды. Дегенмен жаңадан құрылған республикалар өз жерлерінде атқаратын қызметінің қажеттілігі мен маңызын ескере отырып онымен тығыз байланыста болатындығын білдірді.

1925 жылдың 3 қыркүйегінде Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесі қабылдаған қаулысында «ОртаазКТЕСҚКК Орта Азия мен Қазақстанда ғылыми-зерттеушілік және мәдени-ағартушылық қызмет атқарып отырғандықтан оған Қазақстан тарапынан қаржылай көмек көрсету қажет» – деп көрсетті [11].

ОртаазКТЕСҚКК Қазақстанның оңтүстігінде мұражайлар ұйымдастыру, көне заман ескерткіштерін қорғау жөніндегі белгіленген жоспарында: біріншіден, Қазақстанның жаңа астанасы Қызылорда қаласында Қазақстанның мемлекеттік мұражайын ұйымдастыру және оны тиісті қормен қамтамасыз ету; екіншіден, Шымкент қаласындағы Сырдария облыстық мұражайын ұйымдастыру жұмыстарын аяқтау; үшіншіден, Алматы қаласындағы жұмысы нашарлап кеткен Жетісу мұражайын қайта қалпына келтіру; төртіншіден, аталған жерлерде орналасқан көне заман ескерткіштерін есепке алу, қорғау және жөндеу жұмыстарын ұйымдастыру және т.б. көрсетілді [12].

Сонымен, ұлттық-территориялық межелену нәтижесінде Түркістан АКСР-і құрамында болып келген Жетісу және Сырдария облыстарының көптеген жерлері Қазақ АКСР-іне қайтарылғанымен олардың мұражайлары, көне ескерткіштері әлі де болса ОртаазКТЕСҚКК қамқорлығында болды. Бұл Қазақстанның оңтүстігіндегі мұражайлар ісінің дамуына, олардың қарапайым көрермендердің шынайы демалыс орнына айналуына ерекше роль атқарды.

1925 жылы 15-19 сәуір күндері республиканың жаңа астанасы Қызылорда қаласында Қазақстан кеңестерінің 5 съезі болып өтті. Съезд халықтың тарихи шын атын – «қазақтар» деген атауын қалпына келтіріп Қырғыз АКСР-ін Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы деп өзгертіп, астанасын Қызылорда қаласы деп жариялады [13]. Осыған орай, Қазақстанның бұрынғы астанасы болып келген Орынбор қаласы ұлттық-территориялық межеленуге байланысты Ресей Федерациясына беріліп, жаңа астанада лайықты ғимараттардың болмауына орай ондағы көптеген мекемелер әлі де болса, Орынбор қаласында қалып қойды. Осы жағдай Орталық мұражай мен Орынбор қалалық атқару комитеті арасында жәдігерлер таласын тудырды.

Орынбордың РКФСР құрамына енген күннен бастап-ақ губерниялық Атқару комитеті Қазақстан Орталық мұражайынан Орынбор өлкесін бейнелейтін және бірнеше данадағы жәдігерлердің жартысын беруді талап ете бастады. Орталық мұражайдың бөліп берген жәдігерлеріне Орынбор губерниялық Атқару комитетінің қанағаттанбауына орай бұл мәселені шешу Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті қарауына берілді [14].

1925 жылы 13 шілдесінде аталған комитет төралқасы мәжілісінде «Орталық

мұражай Қазақстан табиғатын, тарихын, этнографиясы мен шаруашылығын бейнелейтін жалғыз мәдени мекеме болғандықтан мұражайды Қазақстанның басқаруында қалдырып ондағы Орынбор өлкесіне тиісті жәдігерлерді губерниялық Атқару комитетіне бөліп беруді міндеттейтін» шешім қабылданды [15]. Бірақ, бұл шешімге қанағаттанбаған Орынбор губерниялық Атқару комитеті өзіне тиісті емес жәдігерлерге қайта талас тудырумен қатар Орталық мұражай орналасып отырған ғимараттан губерниялық мұражай үшін бөлмелер босатуды, жәдігерлер орналастыратын жиһаздар беруді талап ете бастады. Сонымен, бұл таласты шешу қайта Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетіне жіберіліп, оның Төралқасының 1927 жылы 9 мамыр күнгі мәжілісі Қазақстан мұражайы қорынан Орынбор өлкесіне тиісті жәдігерлерді бөліп беріп, РСФСР Халық ағарту комиссариатына бір ай аралығында талас тудырып отырған жәдігерлерді анықтап шешуді міндеттеп, Орынбор губерниялық Атқару Комитетінің Орталық мұражайы орналасқан ғимараттан бөлмелер босатып беру туралы өтінішін заңсыз» деген шешім қабылдады [16].

1927 жылы 7 шілде күні таласушы жақтардың біріккен комиссиясы құрылып, жәдігерлерді қайта бөліске салды. Өз тарапынан комиссия жұмысын қадағалап отырған Қазақ АКСР-і Халық ағарту комиссариаты Қазақстандық өкілдерге «Мүмкіндігінше Орынборлық әріптестермен қарым-қатынасты шиеленістірмеу, екі жақты талас тудырып отырған жәдігерлердің Қазақстанға және оны мекендеген халықтарға тиістілерін барынша дәлелдеу, басқаларын Орынбор мұражайына қалдыру» және т.б. осы сияқты нұсқаулар беріп отырды. Жоғарыдан түсіп отырған бұл нұсқаулар комиссияның Қазақстандық мүшелері жұмысын шектей отырып, көптеген жәдігерлердің Орынбор мұражайына өтуіне бірден-бір себепкер болды [17]. Оның үстіне екі жақты талас барысында мұражайдың жекелеген бағалы жәдігерлері (әйел әшекейлері, бағалы терілер, фарфор ыдыстар және т.б.) күзет қызметін дұрыс ұйымдастырмаудың салдарынан ұрылардың еншісіне айналып кетті [18].

Орталық мұражай кеңесінің 1928 жылы 15 қаңтары күні болған мәжілісі талас тудырып отырған жәдігерлер мәселесін қарап, олардың арасындағы Орынбор өлкесіне тиісті екендігі күмән тудырмайтындарын қалдыру жөнінде шешім қабылдады [19]. Атап айтсақ, Орынбор мұрағаттық комиссиясының мүшесі Д. Соколовқа В. Дальдің семьясынан мұраға қалған А.С. Пушкиннің гипстен жасалған маскасы, Пугачев бастаған шаруалар көтерілісіне қатысты қару-жарақтар мен ыдыс-аяқтар, патша өкіметі кезіндегі Орынбор губерниясы басшыларының портреттері және басқалар болды. Орталық мұражай кеңесінің бұл шешімін қарастырған республика Халық ағарту комиссариаты Қазақстандық комиссия мүшелеріне: «Орынбор өлкесін 1868 жылға дейін басқарғандардың портреттері Қазақстан Орталық мұражайында қалдырылып, көрсетілген жылдан бергі басшылардың портреттері Орынбор губерниялық мұражайына берілсін» – деген қайта нұсқау берді [20].

Қазақстан Орталық мұражайының меңгерушісі А. Махонин республика Халық ағарту комиссары О. Жандосовқа жазған хатында: «Қазіргі кезде талас тудырып отырған 472 жәдігердің 395 орынборлықтар беруден мүлде бас тартып отыр. Олардың көпшілігі дерлік еш күмәнсіз Қазақстан Орталық өлкетану мұражайына берілуі тиіс. Бұл жәдігерлердің арасында қымбат тастармен безендіріліп таза күмістен жасалғандары адамзат қолөнерінің қайталанбас туындылары бар. Ал, таза күмістен құйылып, өрнектеліп жасалынған кішкене шараға баға беру мүлде мүмкін емес» – деп жазды [21].

Жалпы екі мұражай арасындағы талас негізінен тарихи-этнографиялық және тарихи-жаратылыстану жәдігерлері төңірегінде туындады. Ал дінге қатысты 78 жәдігердің «бұратана» халықтар жөніндегі патша өкіметінің миссионерлік саясатын бейнелейтіндері Қазақстан Орталық мұражайына қалдырылып, қалғаны Орынбор мұражайына берілсін деп шешім қабылданғанымен, кейінірек олардың барлығы да Орталық мұражайдың Алматы қаласына көшуіне орай Орынборда қалып қойды.

Қазақстан мен Ресей мұражайлары арасындағы талас тартыс негізінен оның жәдігерлерін қалай бөлу, қайсысын қалдыру керек қандай заттарды беруге тиіс және өлкетану мұражайы жанындағы кітаптарды бөлісу төңірегінде болды. Міне осы таласты шешу үшін екі жақтың өкілдерінен құрылған арнайы комиссия құрылды.

1927 жылы 2 наурыз күні Қазақ АКСР-і Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесі республика астанасын Қызылорда қаласынан Алматыға көшіру жайындағы қаулысын жариялады. Осыған орай 1928 жылы 13 желтоқсан күні Халық ағарту комиссариаты алқасы Орынбордағы Қазақстан Орталық өлкетану мұражайын шұғыл түрде Алматы қаласына көшіру шешімін қабылдады. 1929 жылдың 4 қаңтары күні басталған көшуге дайындық жұмыстары 20 наурыз күні аяқталды. Осы күні мұражай меңгерушісі: «Орынбор қаласындағы Қазақстан Орталық өлкетану мұражайы өз жұмысын тоқтатты» – деген бұйрығын шығарды. 1929 жылы шілде айында мұражай толығымен Алматы қаласына көшіп келді. Бірақ, көшу жұмыстарының шұғыл жүргізілуіне орай көптеген талас тудырып отырған жәдігерлер Орынбор мұражайында қалып қойды. Бұл жәдігерлердің нақтылы саны мен атауларын Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты қорларынан анықтап білу мүмкін болмай отыр. Орынбор мұражайында қалып қойған Қазақстанға тиісті кей жәдігерлер кейінірек Мәскеу мен Ленинград мұражайларының КСРО халықтары бөлімдері жәдігерлері қорын толықтырғаны белгілі.

Қазан революциясынан соң қазақ халқы мәдениетін дамытудағы кезекті міндеттердің бірі – ұлттық сурет өнерін дамыту мен оны насихаттау жұмысы болды. Осыған орай, жергілікті жерлерде сурет көрмелері ұйымдастырыла бастады. Алғаш сурет көрмелері 20-шы жылдар аралығында Семей, Қызылорда, Шымкент, Алматыда өткізіліп, онда қазақстандық суретшілер Н. Хлудов, Ф. Болкоев, Г. Бострем, Н. Крутильников, И. Савельев, А. Зотоков, И. Шмелев және басқалардың туындылары көрсетілді.

1921 жылы белгілі суретші Н. Хлудовтың революцияға дейін құрған жеке көркемдік студиясы мемлекеттік болып қайта құрылды. Ал, 1922 жылы республикада тұңғыш балалар сурет студиясы ұйымдастырылды. Бірақ, жергілікті жерлерде мұражайлардың ашылуына орай мемлекет тарапынан арнайы көркемсурет мұражайын немесе галереясын ашу қажет деп таппады.

Қазақтың ұлы кемеңгер ойшыл ақыны Абай Құнанбаевты мәңгі есте қалдырып, оның творчествосын кең насихаттау мақсатында Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі 1940 жылы 1 сәуірде Семей қаласында Абайдың әдеби-мемориалдық мұражайын ұйымдастыру туралы қаулы қабылдады. Бұл Қазақстан тарихындағы тұңғыш әдеби-мемориалдық мұражай болды. Мұражай алғашқы жылдары қаланың Абай атындағы даңғылында Байысов Бекбайдың үйінде, кейіннен Комиссарлар көшесіндегі Әнияр Молдабаевтың үйінде орналасты. Ақын 1875-1904 жылдары Семей қаласына келгенде осы үйлерге түсіп жүрген.

Мұражай алғашқы жылдары «Абайдың мемлекеттік әдеби мұражайы»

деген атаумен Оқу министрлігінің қарауында болды. Одан соң мәдени ағарту мекемелері басқармасының қарамағына беріліп, кейіннен Қазақ КСР Ғылым Академиясының қарауына ауысты [22]. Мұражай қызметкерлері оның негізгі экспонаттары болып саналатын ақынның өміріне, тұрмысы мен творчествосына тікелей қатысы бар жеке заттарын, белгісіз қолжазбаларын іздестіру, зерттеу, осыған көмегі тиетін адамдарды тауып, олардан құнды деректер алу ісі қызу қолға алынды.

Бұл жөнінде Абайды көрген, оны жақсы білетін адамдар – ақын Төлеу, немере қызы Уәсила, келіні Кәмила, немересі Исраил және тағы басқа туыс-жақындары көп көмек көрсетті. 1940-1941 жылдары мұражайда 56 бұйым есепке алынды. Олардың арасында ақынның жеке заттары, қымыз тегенесі, ожауы және т.б. болды. Осы жылдардағы аса құнды жәдігерлердің арасында Мұхтар Әуезов сыйға тартқан Абайдың 1896 жылы түскен фото-суреті, 1887 жылы Лобановскийдің Абайдың тура өз тұлғасына қарап қолдан салған суреті (бұл сурет облыстық мұражай қорынан табылған), сол сияқты С. Мұқанов мұражайға сыйлаған Шоқан Уәлихановтың 10 жасында түскен фото-суретінің түп нұсқасы, Абайдың 1909 жылғы тұңғыш өлеңдер жинағы болды. Абай мұражайының жәдігерлермен толығына Қазақстанның басқа да белгілі жазушылары, ақындары мен ғалымдары көп үлес қосты.

1941-1950 жылдар арасында Абай мұражайының қолжазба қорына ақынның жарияланбаған 15 өлеңі, Абайды көрген адамдардың 50-ден астам естеліктері қосылды. Семейдің белгілі өлке зерттеушісі, әдебиетшісі және суретшісі болған ағайынды Белослюдовтардың бағалы қолжазбаларын, фотосуреттерін Н.Н. Белослюдовтың жұбайы мұражайға табыстады. Сонымен қатар, алғашқы жылдардан бастап мұражай кітапханасын ұйымдастыру қызу қолға алынып, ол мұражайдың ғылыми-зерттеу жұмысына қажетті бағалы кітаптармен толығып отырды. Кезінде кітаптарын Абай көп пайдаланған және өзі құрметті мүше болған статистика комитетінің, Семейдің география қоғамының кітапханасынан 1940-1941 жылдары Абай мұражайы кітапханасына көптеген кітаптар қосылды. Мәскеу, Ленинград және Қазан кітапханаларынан да едәуір кітаптар сыйлық ретінде келіп түсті. Абай мұражайы кітапханасы қорын толықтыруда басқа да одақтас республикалар өз үлестерін қосты.

Осы көрсетілген аудандарда мұражайлардың ашылуы, олардағы жәдігерлер қорының аз да болса, толығы түсуі жергілікті тұрғындардың жалпы мұражайға деген қызығушылығын, әрі қамқорлығын туғызды. Нәтижесінде мұражай жәдігерлерінің басым көпшілігі мекемелер мен жеке адамдардың сыйлықтары негізінде қалыптасты. Аудандық мұражайлар жәдігерлері қорының молая түсуіне мектеп оқытушылары мен оқушыларының, өлкетану үйірмелері мүшелерінің қосқан үлесі елеулі болды. Сонымен қатар, олар өз мектеп қабырғасында шағын мұражай бұрыштарын да ұйымдастыруға ұмтылды.

Дегенмен, Қазақстанда мұражайлар ұйымдастыру және олардың материалдық-техникалық базасын қалыптастыру жұмыстары әлі де болса баяу жүргізілді. Көптеген жерлерде мұражайлар ұйымдастыру түрлі себептерге орай қолға да алынбады. Ал, жұмыс жасап отырған мұражайлар қаражат пен ғимарат тапшылығынан өзінің алдына қойылған міндеттерін орындаудың орнына қорындағы жәдігерлерін бүлінушіліктен сақтап қалу мақсатында оларды өңдеп күтуден арыла алмады.

Қазақстанда Қазан қарулы көтерілісіне дейін және одан кейін мұражай ұйымдастыру жұмысы жергілікті жерлерде Қазақстанды зерттеу қоғамынан

басқа да түрлі мекемелер мен ұйымдардың, жекелеген адамдардың бастауымен қолға алынды және олар еліміздің, халқымыздың мәдени дамуына өз үлесін қосты. Осындай мәдениет ошақтары облыс, ірі өндіріс орталықтары мен аудандық жерлерде де ұйымдастырылды. Сонымен, бұл кезде республикамыздың негізгі қалалары мен өнеркәсіп орталықтарында мұражай жүйесі қалыптасып, олар мүмкіндігінше халыққа қызмет көрсете алды деп толық айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

- 1 Труды Общества изучения Киргизского края. – Оренбург, 1924. – Вып. VI, (т.V, вып.2.). – С.3. (Отчет за 1923 г.).
- 2 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (әрі қарай ҚР ОМА). 921-қ., 1-т., 20-іс, 25-26 пп.
- 3 ҚР ОМА. 921-қ., 1-т., 32-іс, 2-3 пп.
- 4 ҚР ОМА. 81-қ., 1-т., 26-іс, 21 п.
- 5 ҚР ОМА. 81-қ., 1-т., 26-іс, 22 п.
- 6 ҚР ОМА. 1308-қ., 1-т., 30-іс, 2 п.
- 7 ҚР ОМА. 1308-қ., 1-т., 30-іс, 11 п.
- 8 ҚР ОМА. 1308-қ., 1-т., 39-іс, 3 п.
- 9 ҚР ОМА. 1308-қ., 1-т., 85-іс, 7-8 пп.
- 10 Вестник Центрального Музея Казахстана. – Алма-Ата, 1930. – № 1. –С. 36
- (6).
- 11 ҚР ОМА. 30-қ., 1-т., 395-іс, 315 п.
- 12 ҚР ОМА. 30-қ., 1-т., 395-іс, 316-317 пп.
- 13 Нусипбеков А. Объединение казахских земель в Казахстанской Советской Социалистической Республике. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1953. – С. 196 (86).
- 14 ҚР ОМА. 80-қ., 1-т., 1316-іс, 221 п.
- 15 ҚР ОМА. 80-қ., 1-т., 1261-іс, 158 п.
- 16 ҚР ОМА. 30-қ., 1-т., 485-іс, 79 п.
- 17 ҚР ОМА. 30-қ., 1-т., 1316-іс, 224 п.
- 18 ҚР ОМА. 30-қ., 1-т., 1316-іс, 225 п.
- 19 ҚР ОМА. 1308-қ., 1-т., 85-іс, 2-3 пп.
- 20 ҚР ОМА. 81-қ., 1-т., 1312-іс, 221 п.
- 21 ҚР ОМА. 81-қ., 1-т., 1392-іс, 69-70 пп.
- 22 Бейсенбаев М. Абай мұражайы // Мәдениет. – 1994. – № 9-10.

Жалелов А.А.

*Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова,
магистрант кафедры социально-гуманитарных дисциплин
(г. Костанай, Казахстан)*

ДЕТСКИЕ ДОМА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (на примере Кустанайской области)

Министр образования и науки Республики Казахстан Асхат Аймагамбетов на заседании Правительства от 1 июня 2021 года заявил, что количество детских домов в Казахстане сокращается. Он уточнил, что за последние три года количество их воспитанников сократилось на 32% (с 6223 до 4254 детей), самих детских домов – на 30% (с 138 до 96).

«Введение данных мер позволило сократить численность детей, воспитывающихся в детских домах, а также снизить уровень повторного сиротства. В республике количество детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, составляет 23 063 чел., из них 81,5% воспитываются в приемных семьях», - отметил министр Асхат Аймагамбетов [3]. На данный момент в Костанайской области функционируют 12 подобных детских учреждений. Правительство прилагает немалые усилия для разукрупнения и оптимизации детских домов и повышения качества жизни их воспитанников. Но многочисленные проблемы детской беспризорности и безнадзорности, предупреждение и борьба с которыми являются первоочередной задачей детских домов, присутствовали во все времена существования оных. Тем больший интерес для исторической науки представляет деятельность детских домов и надзор за ними в моменты общественных и политических потрясений.

Великая Отечественная война коренным образом изменила жизнь Советского государства, когда следовало быстро и решительно поменять векторы развития с учетом военного времени. Экономический потенциал государства был переориентирован на военную сферу. Финансирование социального сектора, в том числе системы образования резко сократилось. Актуализировалась проблема содержания детских домов. Анализ документов исследуемого периода наглядно демонстрирует остроту вопроса трудоустройства воспитанников. Согласно инструктивным документам, Отделы образования по достижению воспитанниками 14-летнего возраста, обязывались выводить их за пределы детских домов. Дальнейшее обучение воспитанник получал в других учебных заведениях. Многие дети испытывали дискомфорт в процессе обучения или трудоустройства на новых местах. Отделы образования сохраняли заинтересованность в обеспечении детдомов качественных условий для обучения и обеспечения воспитанников. В военный период обозначилась проблема сохранения качества образовательных услуг. Подобные обстоятельства в перспективе могли дискредитировать детские дома как государственные учреждения, которые заменяли детям семью и несли полную ответственность за их жизни. Так, например, по плану трудоустройства необходимо было устроить 250 переростков, устроено 200 человек. Из фактически необходимых 82 400 рублей на трудоустройство (по смете 36 000 рублей), Областной финансовый отдел ассигновал на 1 сентября 1941 года только 16 000 рублей.

По результатам проверок и инспектирования детских домов стало ясно, что в деле трудоустройства воспитанников был допущен целый ряд недочетов.

По приказу Народного Комиссариата Просвещения КазССР №528 от 12 мая 1941 года были даны некоторые указания по правильному проведению трудоустройства в детских домах. Они заключали в себе ряд пунктов: трудоустройство воспитанников можно было проводить только в период с 15 июня по 1 сентября, по достижении ими 15-летнего возраста и по окончании 7 классов средней школы; детдом обязывался проводить трудоустройство только после получения письменного согласия работодателя на прием определенного числа воспитанников и предоставления им необходимых условий для проживания. Также отделы образования и детдома должны были предоставлять выпускаемым переросткам документы: удостоверение о пребывании в детдоме, свидетельство об образовании, которое выдается школой, свидетельство о возрасте, паспорт если воспитанник достиг 16-летнего возраста [1, Л. 72]. Администрация детдомов имели обязанность сохранять контакт со своими воспитанниками. В случае необходимости последние могли рассчитывать на помощь руководства учреждения, в которых они провели свое детство. Таким образом, детские дома сохраняли ответственность за своих воспитанников и в последующее время. Примечательно, что при таком большом количестве воспитанников в Кустанайском ОблОНО отсутствовала должность по патронированию и трудоустройству детей. ОблОНО с целью решения данной проблемы отправило запрос начальнику управления детских домов и дошкольных учреждений НКП КазССР Сандлеру от 28 мая 1943 года: «ОблОНО сообщает, что при Кустанайском ОблОНО инспектора по патронированию и трудоустройству детей оставшихся без родителей нет. Учитывая разбросанность районов области /550-400 км/. Считаем необходимым иметь в секторе д/д и дошкольных учреждений инспектора по трудоустройству и патронированию. Штатная должность инспектора по штату ОблОНО не предусмотрена. Просим возбудить ходатайство перед НКП и СНК КазССР о введении в штат аппарата ОблОНО инспектора по трудоустройству, т.к. Облфинотдел категорически отказывается регистрировать новую штатную единицу» [6, Л. 26].

По официальным данным в области на 1 сентября 1941 года насчитывалось 9 детских домов с общим количеством воспитанников – 1065, в том числе в Мендыгаринском – 165, Боровском дошкольном – 94, Пресногорьковском – 166, Урицком – 70, Убаганском – 140, Семиозерном - 110, Федоровском – 142, Карабалыкском – 99, детдом глухонемых – 79.

Иная ситуация обстояла летом 1942 года. Из докладной о состоянии работы детских домов Кустанайской области на 15 июня 1942 года известно, что количество воспитанников по области увеличилось до 1414 человек, в том числе мальчиков – 691, девочек – 723:

Таблица 1 – Количество воспитанников в разрезе детдомов.

№	Наименование детского дома	Количество детей по плану	Фактическое количество детей
1	Мендыгаринский	275	298
2	Боровской дошкольный	170	109
3	Урицкий	161	141
4	Убаганский	175	139
5	Семиозерный	280	239

6	Федоровский	250	224
7	Карабалыкский	150	122
8	Пресногорьевский	181	185
9	Кустанайский д/д глухонемых	73	18

Увеличение количества воспитанников обуславливалась рядом факторов. В этот период продолжалась эвакуация детских домов из других регионов государства, в частности только в течение 1941-1942 годов в республику эвакуировалось 146 детских домов с общим количеством воспитанников 16 720 человек [7, Л. 44]. В Кустанайскую область прибыли следующие детские дома: Московский с количеством воспитанников 432 человека; Дергачевский детдом № 1 из города Харькова с количеством воспитанников 300; Павловский детский дом Воронежской области с контингентом 234 человека. Эвакуированные дети размещались на базе существующих детдомов. Характерно отметить, что в исследуемое время здания некоторых детдомов по решению исполкома областного Совета депутатов трудящихся передавались для других целей с учетом соответствующих обстоятельств. Детские дома внутри области перебазировались в другие населенные пункты. Например, здание Семиозерного детдома изымалось для военных нужд, а сам он перебазировался в Сулукольский овцесовхоз. Помещение школы глухонемых передавалось детскому саду военного завода № 507. Проходила процедура уплотнения воспитанников внутри детдомов, наблюдалась высокая скученность детей. По официальным данным в нескольких детских домах фиксировались факты дефицита коек, нательного и постельного белья, мыла. Подобная ситуация создавала обстоятельства для появления инфекционных заболеваний. Фиксировались эпизоды завшивленности, чесотки и брюшного тифа. На государственном уровне предпринимались меры для ликвидации негативных аспектов. В своих постановлениях по борьбе с эпидемиями в детских домах от 3 декабря 1941 года и 3 марта 1942 года СНК КазССР обязал все исполкомы областных Советов депутатов трудящихся ликвидировать скученность в детдомах республики во избежание эпидемситуации. По причине дефицита средств и отсутствия отлаженной инфраструктуры преодолеть соответствующие сложности в ограниченные сроки оказалось проблематичным. Последовательная работа продолжалась, в частности все детские дома, за исключением Карабалыкского, имели дезкамеры и изоляторы для предотвращения инфекционных заболеваний.

Педагогический корпус и администрация детских домов продолжали свою работу с целью предоставления детям достойного образования. В каждом детском доме имелись мастерские. Очевидно, требовалось переоснащение соответствующих аудиторий. Педагоги осуществляли учебно-воспитательный процесс. Дети осваивали столярные, плотницкое, швейное и другие виды мастерства. Так, например, в швейно-рукодельной мастерской Мендыгаринского детского дома силами детей было изготовлено 167 брюк, 18 халатов, 33 сорочки, 46 салфеток, 60 полотенец, 11 блузок, 205 платков, 51 гимнастерка и т.д. [4, С. 353-354].

Осуществлялась массово-разъяснительная работа по программам патронирования и усыновления детей. В номере газеты «Правда» от 4 февраля 1942 года была опубликована статья, в содержании которой актуализировалась проблема оказания помощи детям. В области и районах проводились собрания

представителей хозяйственных и общественных организации с обсуждением этой статьи. Например, над Убаганским д/д шефствовало 9 колхозов, а колхоз «Червона Зирка» подарило детдому 400 кг муки, 100 кг мяса, 400 кг картофеля [8, Л. 95].

Подсобные хозяйства являлись составной частью инфраструктуры большинства детдомов, за исключением Кустанайского дома глухонемых. На территории подсобных участков проводились сельскохозяйственные работы. Следует отметить тот факт, что в один из сезонов к 1 июня Федоровский, Пресногорьевский, Боровской детдома не успели завершить сев. Причина соответствующих срывов оказались различными и носили объективный характер. Подсобные хозяйства изначально формировались как средства для обеспечения бесперебойного питания воспитанников. В 1942 году среднесуточная норма питания воспитанников составляла 4 рубля, из которых 3,85 рублей были представлены бюджетом детского дома, остальные 15 копеек формировались за счет удешевления себестоимости подсобных хозяйств. Райисполкомы и Райторги обязывались оказывать детдомам помощь продуктами первой необходимости. В то же время администрации детдомов следовало во многом полагаться на результаты сельскохозяйственной деятельности на подсобных участках. Это в первую очередь были урожаи различных культур, общая посевная площадь которых составляла 801,6 гектар. Также на балансе детских домов имелись животные. Всего по области насчитывалось: лошадей и жеребят – 118, коров и телок – 412 (в т.ч. дойных 169), овец и коз – 828, свиней – 52, волов – 213 [8, Л. 98].

В военный период государство продолжало политику социальной работы относительно детей-сирот и детей оставшихся без попечения родителей. Учебно-воспитательная работа в детдомах в условиях военного времени подверглась трансформации. Планы воспитательной работы были переориентированы на идеологической основе. Проводились целенаправленные занятия, на которых учащиеся получали полную информацию о целях и задачах войны против фашизма. Занятия содержали полную информацию относительно военной тематики. Детям прививались чувства патриотизма, храбрости и смелости. Педагогический коллектив большие усилия направлял на организацию внешкольной работы. По области в 33 кружках различной тематики было задействовано более 1000 детей. По данным аналитиков культурно-массовая деятельность распространялась на подавляющее количество воспитанников. Так, например, Урицкий детский дом имел кружки: музыкальный – 18 человек, драматический – 15, физкультурный – 8, литературный – 15, оборонные – ПВХО 52, БГТО 14. Кружковая деятельность была направлена на оказание прямой помощи фронту. Проводились платные концерты в фонд обороны и фонд помощи ленинградцам, например, Боровской детский дом собрал 946 рублей [8, Л. 97].

Сохранялись острые проблемы в образовательной сфере. Успеваемость по области составляла 87,5%, а посещаемость 90,7%. Согласно отчетности ОблОНО соответствующие показатели воспринимались как недостаточные. Сохранялся дефицит учебников, наглядных пособий, отсутствовали тетради и бумага. Материальная обеспеченность признавалась недостаточной. В 1942 году детдомам области требовались – осенних пальто 1200 шт, зимних пальто 1200 шт, одеял 900 шт, постельного белья 1000 шт, полотенец 200 шт, кожаной обуви 1000 пар [8, Л. 96]. Но ситуация в школах и детдомах области отчасти облегчалась

притоком опытных педагогических кадров из эвакуированных областей. Административные структуры осуществляли работу по трудоустройству педагогов. Начальник управления детских домов и дошкольных учреждений НКП КазССР Сандлер направил письмо Заведующему Кустанайским ОблОНО, в содержании которого значилось ходатайство о приеме на работу одного из специалистов в сфере педагогической деятельности: «В Управление детдомами Наркомпроса Каз.ССР поступило заявление народного учителя Мильнер Х.И., эвакуированного из гор. Могилева, окончившего в 1930 г. Белорусский Государственный Институт, имеющего 12-ти летний педагогический стаж. Мильнер в настоящий момент, находясь в затруднительных материальных условиях, просит устроить его на работу в качестве воспитателя детского дома. Просим учесть его заявление и при первой возможности предоставить ему работу в одном из детских домов Вашей области».

Периодически проводились проверки состояния детских домов. По итогам очередной проверки 1943 года выяснилось, что большинство детдомов за исключением Семиозерного, Боровского, Урицкого имеют ветхие непригодные для жилья здания. С учетом соответствующих обстоятельств акцентировалась задача проведения капитального ремонта. Сохранялся дефицит стройматериалов, квалифицированных рабочих, машин. Некоторые детские дома находились в критическом состоянии. Например, саманные постройки Убаганского детдома пришли в полную негодность. Проводить частичный или капитальный ремонт оказалось невыгодным. В данных обстоятельствах коллективу детского дома пришлось предложение переселиться на территорию подсобного хозяйства, который располагался в 18 км от областного центра, в Затобольском районе. Обозначались их следующие задачи: финансовый средства для переезда, строительство общежитий, жилых домов и построек. Воспитанники повторили знаменитый тезис: «Мы сделаем все сами!» Работа началась в июне 1943 года - работали и взрослые, и дети. Они бережно разобрали старые постройки и собственным транспортом перевезли материалы на новое место. В целом удалось построить 3 жилых корпуса, общей площадью 540 квадратных метров, столовую, кухню, пекарню, баню, прачечную, 12 деревянных и пластовых домов, 3 деревянных склада, овощехранилище, был выкопан колодец. Президиум Верховного Совета Казахстана поощрил инициативу коллектива и учащихся. 18 наиболее отличившихся работников и воспитанников детского дома получили почетные грамоты. Среди них – директор Г.И. Подвойский, воспитательница Л.И. Ивченко, технические работники А.Я. Друзева, П.С. Кузьминишна, А.И. Любченко и многие другие. Так инициатива детей и коллектива детского дома позволила развалившийся было детдом превратить в одно из лучших детских учреждений области [5, С. 3].

Проверяющие в процессе проверок обратили внимание на санитарное состояние и медицинское обеспечение детдомов. По итогам проверки 1942-1943 учебного года был проведен повсеместный медицинский осмотр. Ослабленные дети получили усиленное дополнительное питание. С 20 мая все воспитанники детдомов получали полдник. Санитарное состояние детских домов признавалось удовлетворительным. Воспитанники имели возможность мыться в бане еженедельно, в Боровском детдоме дети проходили банные процедуры еженедельно с одновременной сменой постельного и нательного белья. В ходе летней оздоровительной кампании в ряде детдомов области (Боровской, Мендыгаринский, Семиозерный, Убаганский) были открыты пионерские лагеря с 15 по 20 июня [9, Л. 2].

При этом на всех уровнях фиксировалась сложная ситуация в сфере деятельности детских домов. Областная комиссия по борьбе с беспризорностью и безнадзорностью под председательством Михеевой, в ходе проверок летом 1944 года отмечала, что постановление СНК СССР «Об устройстве детей, оставшихся без родителей» от 23 января 1942 года и постановление бюро ОК КП(б)К и исполкома облсовета «О борьбе с беспризорностью и безнадзорностью» от 4 июня 1942 года в области реализовывалась плохо.

Вышестоящие структуры обязали районные комиссии взять на контроль будущее 300 детей, которых следовало определить в детские дома. Периодически отмечались факты побега трудоустроенных воспитанников из колхозов по причине плохих бытовых условий. Областная комиссия по итогам очередной проверки постановила провести декадник с 20 июля по 1 августа. В этот период следовало осуществить широкий перечень мероприятий: а) выявить всех беспризорных детей в городах, райцентрах, на ж/д станциях, расположенных на территории области; б) выявленных детей трудоустроить на предприятиях, в колхозах и совхозах, а также разместить в детприемнике-распределителе НКВД и детдомах; в) проверить бытовые условия трудоустроенных воспитанников в колхозах, совхозах, МТС и других предприятиях, а также патронированных и усыновленных. Сохранялась актуальность вопроса скученности воспитанников в детдомах. В данный период в детских домах на воспитании находилось 1956 детей. В то же время на областном уровне на повестке дня стоял вопрос о расширении контингента воспитанников при Пресногорьевском детдоме на 100 чел., Семиозерном на 50 чел., Урицком на 30 чел., Затобольском на 50 чел., Федоровском на 100 чел., Карабалыкском на 20 чел., Боровском дошкольном на 100 чел., в том числе открыть филиал для детей поляков[2, Л. 45-46].

Итак, в военный период в государстве продолжалась целенаправленная работа по обеспечению условий для детей, оставшихся без родителей. Формировалась структура по выявлению беспризорных и безнадзорных детей, отправке их на патронат в семьи или на воспитание в детские дома. Только в результате масштабной социальной деятельности по спасению таковых категорий детей сохранялась возможность сберечь жизни подрастающего поколения. В Кустанайской области успешно действовала система детских домов, которая позволяла сотням и тысячам детей, оставшимся без попечения родителей – вырасти, получить образование и воспитание, а в дальнейшем стать полноправными гражданами.

Список использованной литературы и источников:

- 1 Государственный архив Кустанайской области (далее ГАКО). Ф. 250. Оп.1. Д. 168. Л. 65.
- 2 ГАКО. Ф. 249. Оп. 3. Д. 61. Л. 45-46.
- 3 Количество детских домов уменьшилось в Казахстане // Пресс-центр Электронного правительства РК. 1 июня 2021 года. <https://egov.kz>
- 4 Кустанайская область в годы Великой Отечественной войны: единство фронта и тыла., – Костанай, 2010. – С.346
- 5 М. Александрович История одного детдома // Сталинский путь. 1 мая 1945 года. – №85.
- 6 Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК). Ф.1692. Оп.1. Д.635. Л.26.
- 7 ЦГА РК. Ф.1692. Оп.1. Д. 717. Л. 39.
- 8 ЦГА РК. Ф.1692. Оп.1. Д. 641. Л. 90.
- 9 ЦГА РК. Ф.1692. Оп.1. Д. 764. Л. 1.

Сейтқасымов А.А.

*Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
(Көкшетау қ., Қазақстан)*

АҚМОЛА ӨңІРІНДЕГІ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ТОЛЫҚ ЗЕРТТЕЛДІ МЕ?

Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында 1920 жылдардағы аштық туралы мәліметтерді мұқият зерттеу керек екенін айтқан болатын.

«Тәуелсіздігіміздің мерейтойы аясында осындай біртуар тұлғаларды еске алып, олардың мұрасын жастарымызға және бүкіл әлемге паш етуіміз керек. Сонымен бірге, осы тақырыпты зерттеп жүрген ғалымдар мен жазушылардың да еңбегі қолдауға ие болуы және бағалануы қажет. Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру жалғаса беруге тиіс. Миллиондаған адамды қазаға ұшыратып, тірі қалғанын жан сауғалап босып кетуге мәжбүр еткен алапат ашаршылықтың алғашқы кезеңі – 1921-1922 жылдардағы нәубеттен бері 100 жыл өтті. Сол зұлматтың кесірінен қырылып қалмағанда, халқымыздың саны қазіргіден әлденеше есе көп болар еді», – дейді Мемлекет басшысы [1].

Жасыратыны жоқ, қазіргі тәуелсіздік дәуірінде көбірек көзіміз жете түсінгендей, қазақ тарихының көптеген беттері осы кезеңдерге дейін, ашаршылық кезеңі империялық тұрғыдан жазылып келгендіктен өз тарихымыздың шындығынан адасқандығымыз, немесе шала білгенімізді жоққа шығара алмаймыз.

Соның бірі – отаршылдық тұсында белең алған Қазақстандағы ашаршылық тарихы. Кеңестік дәуірде бұған терең мән берілмей, берілсе де, бетінен қалқып өте шығып, 1932 жыл ғана – ашаршылық жылы деп аталатын. Оның өзінде оның басты себептері мен себепкері аталмайтын. Нақты күнәһарды атау-болашақ еншісінде қалып келді. Сондықтан, бұл жабық тақырып болып саналды. Бірақ, елім деп еңіренген ердің, намысты ұланның бұған қынжылмауы мүмкін емес еді. Енді ғана, міне, шындықтың беті ашыла түсіп, ашаршылық тарихы айқындалып келеді. Айқындалған сайын, оның аумағы мен аясы да кеңейіп, мерзімі ұзара түсуде. Мұның өзі мамандарға, ғалымдарға, саясат төңірегінділердің өзіне үлкен жауапкершілік жүктеп отыр. Олай дейтініміз, ашаршылық Қазақстанда, тіпті, ертерек белең алған. Егер Кеңестік дәуірмен өлшейтін болсақ, елде сұрапыл ашаршылық 1921-1922 жылдары-ақ орын алып, жергілікті халықты қырғынға ұшыратты, осы жылдардың өзінде қазақтардың үштен бірі қырылды. 1921 жылы Қазақстандағы жеті губерниясының бесеуі ашаршылық апатына ұшыраған еді.

Осы арада, бір анықтап, айқындап алатын мәселе бар. Біз, көбінесе, аштық тарихын Кеңестік дәуірмен байланыстырамыз да, оның негізі ертерек қаланғанын, алғашқы нышандары патшалық Ресей тұсында көрініс бере бастағанын есепке ала бермейміз.

Ашаршылық кезеңді зерттеуші тарихшылардың мәлімдеуінше, Қазақстанда, Кеңес революциясы жеңіске жеткен Қазан төңкерісіне дейін, яғни, 1873-1917 жылдар аралығындағы 44 жылдың ішінде 12 рет қазақ даласын жұт жайлаған екен. Табиғатында жуас халық сол алды-артын жалмаған сұрапыл жұттардың себебін табиғат апаттарынан көріп келді, яғни, жаңбырсыз қуаңшылықтан,

сонымен жалғасқан ұзаққа созылған қыс, аязды, боранды болған ауа райының қолайсыздықтарынан деп білді. Ал кейін анықтай түскеніміздей, осы жұттардың жедел қарқынмен жүргізілуіне патшалық үкіметтің де саяси ықпалы аз болмаған. Яғни, жоғарыдағы аталған кезең аралығында Қазақстанға ішкі Ресейден орыс шаруалары көптеп қоныс аудара бастағаны белгілі. Осыған орай, переселендерге қазақ жерінің құнарлы да құйқалы қоныстары босатылып берілді. Күштеп жасалған бұл әрекеттер көптеген қолайсыздықтар тудырды, сонымен бірге, елдің наразылығы да күшейе түсті. Атақты Ақан серінің «Патша өкіметі» деген өлеңінде:

Барабар крестиянға тең болмадық,
Тартылып қай жараға ем болмадық?
Малымыз, жерімізден пайда тиіп,
Қалайша патшамызға дем болмадық?

Орыс, ноғай, сарт, сауан саудагерге
Қалайша малмен, жермен тең болмадық?
Сексен бес жыл болыпты бодандыққа,

Қайырсыз патшамызға ел болмадық, – деп ашына айтқаны дәл осы кезеңдер еді [2, 173 б.]. Сондай-ақ, әйгілі Столыпин реформасы – патшалық саясаттың қазақ жерлерін ашық иеленуге, жергілікті халықты өз қоныстарынан күштеп ығыстыруға бағытталған нағыз империялық отаршылдық іс-шара болатын. Бұған Ә. Бөкейханов бастаған Алаш қайраткерлері патшалық үкіметіне жер петициясын жариялап, өз шарттарын қойғанымен, зорлықшыл саяси билік иелері бұған елең етпей, өз әрекеттерін жалғастыра түсті.

Қазақ қоғамын сілкіндіріп, оятуға тырысқан алашшыл ақындардың шығармалары, міне, осы тұстағы ашынған халық наразылығының сипатын танытты. А. Байтұрсыновтың «Маса», «Қырық мысал» М. Дулатовтың «Оян, қазақ!» атты әйгілі жыр жинақтары, отаршылдық империяға қарсы бітіспес күрес ашқан өршіл ақын Мағжан Жұмабаевтың жалынды жырлары – осы озбыр саясатқа қарсы халқымыздың өктем үнін білдіретін еді. Ол жырлар, міне, қазір де, елдік ар-намысымыздың туындай биікте желбіреуде. Сол алашкерлерінің аңсаған азаттық таңы атқанына, тәуелсіз елде өмір сүріп жатқанымызға шүкіршілік етеміз. Алаш қайраткерлерінің, намысты ерлерінің қасықтай қаны бекерге төгілмепті...

Дегенмен, ащы да болса, тарихтан сабақ алмай болмайды, нақты ақиқатқа әркімдердің көзі жеткені дұрыс.

Империялық отаршылдық саясат ұстанған үкіметтің беті қатты болғанымен, алаш қайраткерлері қолдарынан келгенше, қарсы әрекет еткен, билікке халық наразылығын жеткізуге тырысып отырған.

Жоғарыдағы алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Мәннан Тұрғынбаев, Шаймерден Тоқжігітов, Уәлитхан Танашевтардың белсенді қызмет-әрекеттері өз алдына, олар бұл қасиетті күреске әдеби шығармашылық еңбектерін арнағаны белгілі, баспасөз беттеріне де ойларын ашық жазған. Мұхтар Әуезовте аштар комитетінің көмегін зардап шеккен аудандарға жеткізу туралы мәселені талай рет айтқан, ат салысқан. Сондай-ақ, Кеңес қоғамына қызмет ете жүріп те, отаршылдық озбыр саясатпен, оның ішінде, ашаршылықпен күрескен ерлер еңбегін ұмытпауымыз керек. Олардың ішінен, әсіресе, билік басшылығында болған Т. Рысқұлов пен С. Сейфуллиндерді бөліп атауға болады.

Т. Рысқұлов – ашаршылық нәубет туралы И.В. Сталиннің өзіне хат жазып, әлденеше рет көтерген қайраткер. Басқа көптеген іс-әрекеттері ерлікке парапар болатын [3, 42 п.].

Оның бір мәліметінде, Түркістанда Кеңес саясатын жүргізген басшылардың бірі Тоболиннің жоғарыға берген дерегі келтіріледі. Онда Тоболин ашықтан-ашық: «Жергілікті халық – экономикалық іс-әрекеттерге дәрменсіз. Сондықтан, олардың ашаршылыққа ұрынуы – заңдылық» деп жазады. Өкінішке орай, осындай мәліметтер, жоғарыдағы биліктің нақты шешімдер қабылдауына ықпалын тигізіп отырған.

Ал Сәкен Сейфуллин болса осы аса жауапты сұрапыл кезеңдерде, елге дүркін-дүркін сапарларға шығып, қолынан келгенінше аштықпен күресті, жұтаған халқына көмек қолын созды. Өкінішке орай, Тұрар Рысқұлов та, Сәкен Сейфуллин де, осы жанашыр іс-әрекеттері үшін, «халық жаулары» санатына ілігіп, жазықсыз құрбан болды.

Таң қалатын жағдай, сол кезеңдерде кеңестік саясатқа қызмет еткен қазақ әдебиетінде саясат қателігі шынайы көрсетіліп отырған.

Мысалы, қазір өте «советшіл белсенді жазушы» деп көбірек айыпталып жүрген С. Мұқанов «Өмір мектебі» трилогиясында ашаршылықты қолдан жасаған жауыз Л.И. Голощекинді қазақтар жек көріп, «Қужақ» атандырғанын, оның нақты бейнесін әжуалап, мазаққа айналдырып танытады. Сондай-ақ, совет қоғамына қызмет етті дейтін тағы бір әйгілі жазушымыз Б. Майлин кеңестік саясатты келекелеп, әжуалап көптеген шығарма, әңгімелер жазған. Оның «Күлпаш» деген әңгімесі – ашаршылық саясатын ашық танытқан тұңғыш шығарма еді. Сондықтан, қазақ әдебиетінде ақын-жазушыларымыз кеңес саясатын ашық көрсете алмады деуіміз дұрыс болмас деп ойлаймын. Олардың да сол кезеңнің жетегімен жүргенін естен шығармаған дұрыс. Олар, кейде, ашық, кейде астарлап, замана шындығын жеткізіп отырған. Халық солар арқылы жартылай болса да, шындыққа көзі жетті.

Жалпы ұлт зиялылары халық қамын ойлады, ел басына түскен нәубет оларды бей-жай қалдырмады. Үкімет орындарына хат жазды, көмек сұрады. Өздері елді аралап жәрдем ретінде көп жұмыстар атқарды.

Бір қосатыны, айрықша атап өтетін ашаршылық саясатының Ақмола, Көкшетау аймақтарында аса жедел қарқынмен жүргізілгендігі. 1904-1906 жылдары Столыпин реформасы іске асырылып босатқанда ішкі Ресейден көптеген «қара шекпенділер» көшіп келіп, қоныстанған. Тіпті, патшалық үкімет бұл өлкелерді зерттеуге арнайы комиссия жіберіп, оның құрамында жер зерттеуші ғалымдар кіріп, белсене жұмыс істеген. Мәселе зерттеуіне тереңірек үңілсек, кезінде Қазақ автономиялық республикасы Саяси ағарту басқармасының (Казглавполитпросвет) бөлім басшысы Н.И. Мардаровский алғашқылардың бірі болып сол оқиғаларға назар аударып еді. Оның пікірінше аштықтың себептері: патша үкіметінің отарлау саясаты, дүниежүзілік және азамат соғыстары, сонымен қатар халықтың сауат, мәдени деңгейінің төмендігі, яғни сыңаржақты, атүсті бағалау, дегенмен де сол уақыт үшін батылдау қадам десе де болады.

Кеңес дәуіріндегі авторлардың басым бөлігі идеологиялық шығармаудың аясынан шыға алмай, бұл алапаттың себептерін біреулері бай-кулактардан немесе сыртқы жаулардан көрсе, енді біреулері табиғи апаттарымен байланыстырады, кейбіреуі большевиктер саясатына кедергі жасаған банды құрамаларын да кінәлап жатты. Дегенмен аталмыш шектеулеріне қарамастан

бұл зерттеулерде статистикалық мәліметтер, деректер мол болғанын айтқанымыз жөн. Сталиндік жылдарда бұл тақырыпқа тиым салынғаны тарихта белгілі жайт.

Сеңнің қозғалуы әйгілі «қайта құру» кезеңінде басталғанымен, тарихи үрдістерді қайта пайымдау, ақтандақтар бетін ашу тәуелсіздік жылдарында отандық ғалымдарымыздың қомақты да арнайы зерттеулерінен көрініс таба бастады. Талас Омарбеков, Мәмбет Қойгелдиев, Жұлдызбек Абылхожин, Мақаш Тәтімов, Мұрат Сдықов, Алексеенко, Прокопенко тағы да көптеген ғалымдарымыз аштық, демография тақырыбына арналған көптеген еңбектерді дүниеге әкелді.

Жалпы аштық мәселесіне ғалымдар әртүрлі қоғамдық пікір білдіріп келген. Оның саяси, экономикалық, психологиялық, әлеуметтік себептерін, негіздерін анықтауға, ғылыми тұрғыда баға беруге, тіпті таптық көзқараста да түсіндіруге тырысқан.

Айталық, 1981 жылы А.М. Прохоров редакциялығымен шыққан «Советский энциклопедический словарь» кітабында аштықтың қандай түрі болмасын, ол тек «қоғамды социалистік қайта құру негізінде жеңуге болады делінген. Ал Нобель сыйлығының лауреаты, Гарвард, Кембридж университеттерінің профессоры Амартия Сен аштықтың себебін халықтың әл-ауқатының төмендеуімен, жұқпалы ауру, өлім-жітімнің көбеюімен байланыстырады. Мысал ретінде, Үнді, Ауғанстан, Африка, Орталық Америка елдерін келтіреді. Солтүстік Кореядағы жасырын жағдайды, аштықты халықаралық сарапшылар саяси билікпен тікелей байланысты екенін айтады. Көршілес Ресей мұжығы, яғни қарапайым шаруасы үшін аштық егінмен жер нәрін еміп отырған қауымға тарихы кәнігі үйренген үрдіс болған. Қуаңшылықты, табиғи апаттарды құдайдың қаһарынан көріп, егіннің шығу-шықпауын соған байланыстырып отырған. Осы тұрғыда орыс халқының ғұрыптары, наным-сенімдері, құрбандықтары, иланымдары да жетерлік. «Прогневали бога, видно, за грехи наши», «Господь захочет, так хлеб уродится и при поздней пахоте», «Голод не тетка, заставит работать» деген сияқты мақалдарды көнекөздердің айтуы осыған саяды.

Қазіргі отандық тарихнамада 1921-1922 жылдардағы аштық соғыс зардаптары мен қуаңшылық, ауыл шаруашылығының артта қалуымен ғана емес, Кеңес үкіметінің «әскери коммунизм саясатының кесірінен, яғни мал, астық, ет-ұн салғыртының қарапайым шаруалардан күшпен, шектен тыс жиналуынан екендігі туралы көзқарас батыл жазылып жүр. Тартып алынған азық-түлік орталық аудандарға, Москва, Петроград, өнеркәсіп орталықтарына, Қызыл Армияны қамтамасыз етуге жөнелтіліп жатты. Мал санының азаюы, егістік жерлердің қысқаруы, кәсіпорындардың, темір жолдың негізгі бөлігінің істен шығуы көшпелі, жартылай көшпелі аудандардың жағдайын қиындатып, сыртқы дүниеден бөліп тастады деуге болады, мұның өзі кейін қажетті жәрдем алуды қиындатты, өзі де мардымсыз көмекті мүлдем жоққа шығарды.

Ашаршылықтың тағы бір себебіне аштық жайлаған Украина, Ресейдің ішкі аудандарынан Қостанай, Ақмола губернияларына мыңдаған босқындардың өз бетінше қоныс аударғандарын жатқызуға болады.

Жалпы осы ашаршылық теріскей өңірде қалай өтті, себептері мен зардаптары келетін болсақ, ол әрине арнайы зерттеуді қажет ететіні сөзсіз. Үш жыл қатарынан болған жұт, 1921 жылдың қуаңшылығы, жаз айындағы қара шегірткенің қаптауы, көтеріліс, төңкеріс, соғыстың зардаптары, мал басының және азығының азаюы, аштық жайлаған аудандардан босқындардың қаптауы,

азық-түлік саясатының қатаңдығы бұрын-соңды болмаған үлкен алапатқа әкелді. Халық арасында сүзек, тырысқақ, іш безгегі сияқты жұқпалы аурулар кең тарады, үкімет орындарының оны ауыздықтауға дәрмені де болмады. Дәрі-дәрмектер, мамандар жетіспеді. Жетім балалар саны күрт асты.

«Мир труда» атты губерниялық газеттің 11 маусымындағы санында «Сарыарқадағы аштық» атты мақаласында Мағжан Жұмабаев былай деп жазды: «1922 жылдың күз айынан Ақмола губерниясы ажал аранының алаңына айналды». Маусым айының басынан тамыздың орта кезіне дейін Петропавл, Көкшетау уездерін аралап, қиын жағдайды өз көзімен көрген Мағжан кейін ашыққандарға көмек көрсету комиссиясына (АшКом) берген есебінде:

«Көкшетау уезінің Шұңқырша, Қараша, Мезгіл, Айыртау болыстарында болдым. Жағдай өте ауыр. Халықтың 90 пайызы жидек теріп күн көріп отыр. Иманалы, Сарыайғыр болыстарында мал ұрлау көбейген». Айта кету керек, Мағжан 1922 жылдың 1 маусымынан күзге дейін Каз ЦИК-тің төтенше өкілі, Ақмола губерниялық ашыққандарға көмек беру комиссиясының төрағасы Қияковтың орынбасары қызметін атқарған. Осы жылдың 9 маусымында Мағжан Жұмабаев губернияның әскери комиссары Приморскийге 100 қазақтың жетім баласына баспана, тамақпен қамтамасыз ету туралы хат жазады, орындалуын бақылайды. Көкшетауда қазақ балаларына жетімдер үйін салуға ат салысады [4].

Атбасар уездік атқару комитеті жоғары жаққа мынадай мәлімдеме жіберген: «...западная, южная и восточная часть уезда голодают, поступает масса ходатайств о снятии продналога и выдаче ссуды на продовольствие и на посев для будущего 1922 посевного года». Архив құжаттарында «Бағаналы, Орта Арғын болыстарындағы аштықтың өршіп тұрғандығы» айтылады. Көкшетау уездік комитетінің 1921 жылғы 12 желтоқсанындағы құпия баяндамасында «Кривоозер ауданында аштықтың белең алуына байланысты өздерін «махновшылар» деп атаған бандылар тобының пайда болуы, ашыққан, ашынған әйелдердің болыстық комитеттерден нан талап етіп, астық қоймаларын басып алу қаупі бар» екені туралы алаңдаушылық білдіреді. 1921 жылдың екінші жартысында, Ақмола губаткомының мәліметі бойынша ашыққандардың саны 440 мың адамнан асқан, оның ішінде Ақмола уезінде – 66,5 мың, Көкшетау уезінде – 115 мың, Атбасар – 110 мың, Петропавл уезінде – 150 мың адам аштыққа ұшыраған [5, 55 п.].

Көкшетау уездік атқару комитетінің төрағасы Жуков экономикалық жағдайды былай сипаттады: «Бидайды бір десятинадан орташа мөлшерде 5 пұттан ғана жинадық. Арпа, сұлы мүлде жоқ. 16 болысты азық салығынан босату қажет... Қоймалар бос. Басқындар саны 90 мыңға жуықтады. Әсіресе қырғыздардың (қазақтардың) халі мүшкіл, малдарына жем-шөп жоқ, мал қырылып жатыр. Ұрлық көбейді, көшу тоқтар емес...» [6, 77 п.].

Обалы нешік, осындай ауыр жағдайда жергілікті басқару органдары қолдан келгенше аштықпен күресіп бақты. Атбасар, Көкшетау уездерін ресми түрде аштық аймағына жатқызу туралы бірнеше рет жоғары жаққа хат жолданады. Орталық Атқару комитеті (Каз ЦИК) Ақмола губерниясындағы өте қиын ахуалды былай баяндайды: «... население уже обречено на голодную смерть. Местами люди питаются суррогатами и падалью, есть случаи людоедства...» Каннибализм фактілерінің жиілеуіне байланысты Ішкі Істер Халық Комиссариаты (НКВД) арнайы қаулы қабылдап, ондай адамдарды бірден көпшіліктен аластатып денсаулық сақтау орындарына жеткізу қажеттілігін тапсырды. Ақмола губерниясының ұлан-ғайыр жерінде (37 мың шаршы метр,

15 уезд, 200-ден астам болыс, мыңға жақын елді мекендер) небәрі 4 дәрігерлік пункт жұмыс істеді, маман-дәрігерлер мүлдем болмады деуге болады. Статистикаға сүйенсек, 1922 жылы Ақмола губерниясында сүзек ауруына шалдыққандар саны – 36.524, тырысқақпен – 4731, безгекпен – 4234, ішек ауруымен – 2780, цингамен (құркұлақ) – 1137 адамға жеткен. Ауруханаларда 8373 адам қайтыс болған.

Оның үстіне 1921 жылы 21 сәуірде ғана Омбы губерниясының құрамынан шығып, Қазақ АССР-нің құрамындағы Ақмола губерниясы болып қайта құрылғанын ескерсек, бейбіт үкімет билігінің әлсіздігін, жаңа жүйенің әлі де қалыптасып бітпегенін, соғыстан кейінгі ауыр жағдаймен ұштасуы – әрине көп қиындық туғызғаны айтпаса да түсінікті еді. Сібір ревкомымен де территориялық-шекаралық дау-дамайдың бітпеген уақыты болатын. 1921 жылғы 23 маусымда болған Кир ЦИК-тің (Қазақ АССР Орталық Атқару Комитеті) екінші сессиясында Төралқаның атынан жасалған баяндамасында Әлихан Бөкейханов: «Ақмола облысында бұрынғы биліктің негізінде мемлекеттік басқару аппараты құрылды... Осылайша бұл облыс Қырғыз (Қазақ Республикасының құрамына енді), – деп хабарлады. Ал, Мәскеуден шығатын «Известия» газеті бұрынғы уездік деңгейдегі шағын ғана қала Петропавл ұлан-ғайыр байтақ Ақмола губерниясының орталығы болды», – деп жазды. Әкімшілік-территориялық өзгерістердің де ашаршылықты ауыздауға кері әсері болғаныны байқалады.

Осы жылдардың бір келеңсіз көрінісі – ол қорғансыз, панасыз балалар санының күрт өсуі еді. Кеңестік баспасөз беттері 1921 жылдан-ақ панасыз балалар туралы мақалалар жариялай бастады, кейін тіпті «Известия» газетінде балалар арасындағы қаңғыбастық, қылмыс жөнінде Жұмысшы-Шаруа Инспекциясының (РКИ) мәліметі берілді, бұрынырақ та мұндай ақпаратты тек шектеулі ғана адамдар, негізінен басшылар ғана білетін. Ашаршылықтың ауқымы кеңейген сайын жетім балалардың да саны өсті. Айталық республикада 1921 жылдың аяғында – 128000, ал 1922 жылдың басында олардың саны 333046 адамға жеткен. Балалар үшін тамақтану орындары, еңбек коммуналары, мектеп-колониялар ашылды. Балалар мекемелерінің лық толып, қабылдай алмауына байланысты көшедегі балаларды тұрғындар арасына, не жұмыс орындарына бөлу немесе көршілес Ресей облыстарына, тіпті Украина мен оңтүстік өңірлерге орналастыру кең етек алды. Осы уақытта «Ақмола губерниясындағы 14 балалар үйінде 9426 бала тәрбиеленген, ал көшедегі панасыздар саны 2963 адамға жеткен». Қаржы жағы, мамандардың жетіспеушілігіне және материалдық жағдайдың қиындығына қарамастан үкімет орындары қадағалаусыз қалған балаларға көмек беру үшін әртүрлі деңгейдегі әлеуметтік бөлімдер құрады. Олардың күзіретіне балаларды орналастыру, емдеу, оқыту, санитарлық бақылау сияқты міндеттер кірді. Орталық балалар комиссиясының жұмысының да нәтижесіз болмағанын айтқанымыз жөн.

Осылайша, губерниядағы ашаршылықтың өршуімен және аштыққа ұшырағандардың, босқындардың да, жергілікті тұрғындардың да көбеюіне байланысты қалаларда ең кедей және жағдайы жоқ адамдарды тамақтандыру үшін асханалар ашудың шұғыл қажеттілігі туындады.

Петропавл қаласында 8 асхана, Көкшетауда – 5 асхана, Атбасар қаласында – 3 асхана, Ақмола қаласында – 3 асхана ашылды, барлығы қалаларда 19 асхана ашылды. Осы асханаларда күн сайын аштыққа ұшырағандардың келесі саны қанағаттандырылды: Петропавл қаласында 5000 адамға дейін, Көкшетау

қаласында 1500 адамға дейін, Атбасарда 1250 адамға дейін, Ақмолада 1000 адамға дейін. Көкшетау уезінде жергілікті халықтың қаражатына 30 қоректік пункт ашылды, онда 900 адамға жуық тамақтандырылды [7, 53 п.].

1921-1922 жылдардағы ашаршылық туралы айтқанда, табылған құжаттар мен мұрағат көздеріне сүйене отырып, ашаршылық себептерінің тұтас кешенін бөліп көрсететін тарихшылардың пікірімен келісуге болады. Құрғақшылық және оның салдарынан болған егіннің шықпауы, бірінші дүниежүзілік және азамат соғыстары нәтижесінде ауыл шаруашылығы құлдырап, күйзеліске ұшырауы, большевиктердің азық-түлік саясаты, яғни азық-түлік салғыртының жоғары нормалары, сондай-ақ апат мөлшерін кеш бағалаған жергілікті билік органдарының жауапсыздығы айналып келгенде ашаршылықтың негізгі себептері болды. Жылдар бойы болған апаттар мен күйреуден әлсіреген шаруа қожалықтары құрғақшылық пен егіннің шықпауына төтеп бере алмады.

Әсіресе, жаңа қоғамдық қатынастарға бейімделмеген қазақ жұртына аталмыш аштық алапаты өте ауыр тиді.

Жас Кеңес үкіметінің осалдығына қарамастан, ашаршылықпен күрестің небір тиімді әдістерінің де орын алғанын айтқанымыз жөн деп ойлаймын. Олардың қатарына аш адамдарды азық-түлікпен қамтамасыз ету, халықты эвакуациялау, егіс науқаны, қайырымдылық қорларының ашылуын, халықаралық «Қызыл Ай» қоғамының көмегін де атап өткен дұрыс. Қазақ Орталық Атқару комитетінің төрағасы Сейтқали Меңдешевтің бастамасымен құрылған «Ашыққандарға арнайы көмек комитетінің (Компомгол) атқарған жұмысы қыруар еді. «Жылу» жинау науқаны мен «Комбед», «Жарлы», «Қосшы» ұйымдарының да біршама іс атқарғанын тарихтан білеміз [8, 21 б.].

Аштық құрбандарын зерделеу, ауқымын анықтау әлі де тың деректерді қажет етеді.

Жалпы большевиктердің социализмге жедел көшу үрдісі көп ретте олар күткендей нәтижелер бермеді, бірақ күштеу-зорлау саясатының эксперименттері өзінің жалғасын тауып жатты.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

- 1 Тоқаев Қ. «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» // Егемен Қазақстан. 5 қаңтар, 2021. – 13 б.
- 2 Ерғалиев Ж. «Ақан сері». 1-ші кітап. – Алматы, 2018. – 272 б.
- 3 Ресей мемлекеттік саяси-әлеуметтік тарихи архиві (РГАСПИ), 558-қор, 1-тізбе, 65-іс, 42-парақ.
- 4 «Северный Казахстан» газеті, 2008 жыл 20 маусым.
- 5 Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік Архиві (СҚМА) 55-қор, 3-тізбе, 26-іс.
- 6 СҚМА. 55-қор, 1-тізбе, 28-іс.
- 7 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 1215-қор, 98-тізбе, 19-іс.
- 8 Жылгелді Ж.С. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ұжымдастыру тарихының деректік негіздері // edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журнал. – 2020. – №1 (21).

Жылқышыбаева Қ.Қ.

*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы қ., Қазақстан)*

Раисов Қ.Д.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
3 курс PhD докторанты (Алматы қ., Қазақстан)*

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ҰЛТТЫҚ ТАРИХИ БІЛІМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Бұл кезең қазақ елі үшін өте күрделі және маңызды жылдар болды. Ресейдегі 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс және 1917 жылдағы үш қарулы төңкеріс, Алаш партиясының құрылуы, Алашорда өкіметінің және ұлттық интеллигенция өкілдерінің тарих сахынасына шығуы, азамат соғысы және екі дүниежүзілік соғыстың зардаптары, жұмысшы табының диктатурасы, тоталитарлық режим, күштеп ұжымдастыру, ашаршылық салдарлары, саяси құрғын-сүргін саясатының құрбандары, Қазақстандағы экономикалық дағдарыстар, яғни, қазақ тарихының ащы беттері қазақ халқының рухани құндылықтарының шыңдалуына, тарихи білімінің өзгерістерге ұшырауымен жалғасын тапты.

Жиырмамыншы ғасырдың басы көптеген халықтар үшін, олардың қатарында қазақ халқы үшін, үміт пен күдікке, әр түрлі мәндегі күрестерге толы тарихи кезең болды. Репрессияға қазақ халқының ақыл-ойы мен арман-мұратының көш басшылары, тұтас көзқарастар, концепциялар, тарихи білімі ұшырады. Кеңес үкіметі қазақ жеріндегі ұлттық тарихи білімнің қалыптасып, дамуына барынша кедергі келтіруге тырысты. Ең алдымен қазақ жеріндегі ұлт көсбасшыларын, қазақ зиялыларының көзқарастарын тұншықтырып, олардың пікірлерімен санаспай күштеу, зорлық, репрессиялық саясат жүргізді.

Ғасыр бойында Қазақстанда орын алған осы саясатқа қарсы күресіп, әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және рухани-мәдени өзгерістердің нәтижесінде өмірге келген Алаш қозғалысы болды. Бұл қозғалыс өзінің алдында қазақ халқын отарлық езгіден құтқаруды, оның мемлекеттігін қалпына келтіруді және қазақ қоғамын өркениетті елдер қатарына қосуды мақсат етіп алдына қойған еді. Өкінішке орай, солақай саясаттың салдарынан осы қозғалыстың Әлихан Бөкейханов басқарған көш бастаушылары XX ғасырдың 20-30 жылдары түгел дерлік «ұлтшылдар», «халық жаулары» деген айдармен Кеңес өкіметі тарапынан қатаң жазаланды.

Ұлтшылдар дегеніміз кімдер? Бұл сөзге анықтаманы зерттеуші Міржақып Дулатовтың «Қазақ зиялылары» атты мақаласы арқылы қарастырайық: «Адамның алдымен адам сипаты болуы шарт. Өзінен басқаның тілегін тілей алмаған, арын, иманын қара басының пайдасы үшін қысқа күнде қырық сататын соғылғандардан, қаны тамып тұрған ұлтшыл артық. Бірақ, біздің қазақтың ұлтшылдары өзге жуан елдердің ұлтшылдарындай емес екені бәрімізге белгілі. Бізді ұлтшыл қылған нәрсе – біздің кемдікте, қорлықта жүргендігіміз, көрінгеннен соққы жегендігіміз еді егер теңгеруші табылады екен, ұлтшылдықты ортақшылдыққа айырбастауымыз қиын емес», - делінген [1, 15 б.]. Ия, қазақ зиялыларының өмірі айқын дәлел болып отырғандай, жеке адамның ұлтжанды, ел азаматы, тұлға дәрежесіне көтерілуі ұлттық сана, ұлттық рух арқылы ғана жүзеге асады. Ұлттық рух - ұлттық және тұлғалық біргеіліктің тұтқасы. Ұлттық рух – елдің рухани өмірінде пайда болатын

өткінші әдеттерге, нәрселерге бағынбайтын, төзбейтін, берілмейтін, жеңілмейтін халықтың, жеке адамның ерекше мінезі. Ұлттық рух адамның бойында қоғамдық сананың барлық түрлерін дұрыс білу арқылы нығайып отырмақ. Сондай XX ғасырда қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрескен, ұлттық рух иелері, ұлтжандылар: М. Шоқай, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Х. Досмұхаммедов, А. Ермеков, Ж. Ақбаев және т.б. қазақ халқының «қас жауы» атанды. Олар туралы қазақ халқының шынайы деректері мұрағаттарда жабық түрде шаң басып жатты. Ол деректерді қарауға тиым салынды. Өйткені олар өздері өмір сүрген дәуірдің ащы шындығын, Ресейдің отарлық саясатын және сол отарлық езгіге қарсы өздерінің күрес мақсатын шынайы түрде, боямасыз жеткізіп отырды.

Бұл кезеңдегі тарихи білім саясатқа бейімделіп дамыды. Тарихи білім ұлттық деректерден ажырап, тарихымыз жалғандыққа ие болды. Тарихымыз Кеңес үкіметінің басқаруымен, бақылауымен жазылды. Кеңес өкіметінің социалистік саясаты қазақтың алдыңғы қатарлы азаматтарын қуғынға ұшыратып, олардың идеялары мен көзқарастарына балта шапты. Яғни, барлық ақпарат құралдары, баспасөз құралдары, оқу-ағарту саласындағы бағыттар, ақын-жазушы, ғалым, қоғам қайраткерлерінің жүргізген істері, жазған ғылыми еңбектері мен мақалалары партияның назарында болып, бақылауға алынды.

Осындай қысымға қарамай ұлттық рухты қазақ ұлттық интеллигенция өкілдері қалыптасып, өздерінің тың туындыларын өмірге әкелді. Ахмет Байтұрсыновтың «Қазаққа ашық хат [2, 49-50 бб.], Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ», Мағжан Жұмабаевтың «Түркістан», Ж.Аймауытовтың «Жан жүйесі және өнер таңдау», «Ақ білек», Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» [3, 18-64 бб.], Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Оқудағы мақсат», «Дін», «Қамар сұлу» шығармаларында қазақ халқының өздері көзімен көрген, жүректерімен сезінген, қолдарымен ұстаған, жер мәселесі, ұлт пен ұрпақ қамы, отарлық езгіні айыптау, халықты азаттыққа, теңдікке үндеу, оқуға, ғылымға тарту, еңбекке баулу мақсатындағы қазақ тарихының ең өзекті мәселелері көтерілді.

XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары қазақ тарихының кейбір дереккөздері шынайы және толық емес екендігін түсінді. Сондықтан қазақ тарихының рухани құндылықтарына қатысты мәселеде ауызша айту дәстүріне көп көңіл бөлінді. Олардың шығармалары арқылы жасалған тарихи білім нышандары жеке адамда қазақ елінің ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі даму тарихынан жүйелі білім негіздерін орнықтыруға жол ашты. Қазақтың ағартушы-ғалымдары Ә. Бөкейханов, М. Дулатұлы, А. Байтұрсынов өмірінің соңына дейін «Қобыланды», «Ерсайын», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» және т.б. көптеген ауыз-әдебиеті үлгілерін, шежіре деректерін жинап, этнография, этникалық тарих тұрғысынан зерттеп жазды.

Қазақ зиялысы, зерттеуші М. Дулатұлы XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы орыс ғалымдары Г.Ф. Миллер, П.С. Паллас, И.Г. Георги, П.И. Рычков, Ф.Б. Фишер және т.б. патшалық саясаттың басқаруымен қазақ және қырғыз халықтарының этногенезін, тарихын зерттеуде бұрмалағандарын ашына жазды [4, 30 б.].

XXI ғасырдың басында, қоғамымыздың қайта жаңарып демократиялануы XX ғасырдағы тарихымыздың күрделі беттерін яғни, «ақтаңдақтарын» ашуға сол заманда өмір сүрген, тоталитарлық жүйеге қарсы күрескен тарихи тұлғаларды ақтауға, Кеңестік дәуірдегі қуғын-сүргін саясатын, мұрағаттық нақты деректер арқылы әшкерелеуге мүмкіндік туды. Халқының жадында

сақталған мұрағаттық сарғайған құжаттарда мұрасы қалған, кезінде атын атау түгілі ол туралы ойлауға мүмкіндік болмаған қазақ халқының қасиетті азаматтарының аты таптық өшпенділікке негізделіп, әдейі ұмыт қалдырылып, немесе аты аталса Кеңес мемлекетінің «қас жауы» деп танылып келді. Мақаламызды жазу барысында ары қарай, аталған кезеңдегі тарихи білімнің дамуына аса зор үлес қосқан қоғам қайраткерлері мен қазақ зиялыларына тоқталып кетейік.

Атап айтсақ, XX ғасырдың басындағы қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы көшбасшысы, ұлт көсемі, Алаш партиясының жетекшісі, қоғам қайраткері – Әлихан Бөкейханов еді. Ол өзінің «Қазақ», «Қазақтан солдат ала ма?» және т.б. мақалалары мен еңбектері арқылы қазақ халқының сол кездегі және болашақтағы өзекті мәселелерін көрегендікпен болжап, оны шешудің жолдарын көрсетіп берді. Мысалы: «Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын да алып жүре алмайды. ...Бірліктен айырылған ел қаңғып қалады... Би-түзу, билік әділ болсын», «Қазақ жері өзінікі болып, сататын болса, біздің жұрт.. біраз жылда жердің жақсысын сатып, қайқайып шыға берер еді. Құдай сақтап, біздің қазақ бұл күнге келді. Енді жер жұрт қазынасы болғаны өз пайдасы. Біз осы себептермен біздің республикада жер сатылатын болмасын дедік» – [5, 56 б.] деген ойлары Әлихан Бөкейхановтың қазақтың тарихи білімдік ой санасына тың ойларын қоса отырып, өз халқын сүйетін, ұлтжанды адам болғандығын көрсетеді.

Сол сияқты XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ халқының саяси-қоғамдық, әдеби және мәдени өмірінде, тәуелсіздік жолындағы күресте жетекші рөл атқарған қайраткер, араб алфавиті негізінде қазақтың жаңа (төте) жазуын жасаған реформатор, аса көрнекті түркітанушы, осы замандық қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салушы, «Қазақ» газетінің редакторы, ақын, аудармашы Ахмет Байтұрсынұлын ерекше айтып өтсек болады. Ол: «Халықтың кемелденуі үшін, ең алдымен, азаттық пен білім керек... Жер мәселесі-ең маңызды мәселе. Бұл – не өмір, не өлім мәселесі... Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы-тіл» [6, 5 б.], – деген өсиеттерімен қоса, «Жаңа әліпби», «Оқу құралы», «Жазу тәртібі», «Тіл құралы», «Әдебиет танытқыш» және т.б. еңбектері арқылы қазақ балаларының сауатын ашуға, қазақ тілін оқып-үйренуге және оқыту әдістерін меңгеруге, оқу-ағарту мәселелерін шешуге, отаршылдыққа қарсы күрес туралы жазып, саяси-әлеуметтік тақырыптарды қозғап, келешек ұрпақтың алдына маңызды мәселелердің бағыттарын және жолдарын көрсетіп берді.

Сонымен қатар, аса күрделі тағдыр иесі, тарихи тұлғаның бірі – Мұстафа Шоқай болды. Мұстафа Шоқай – XX ғасырдың ең аласапырын кезінде қазақ халқының тағдыры тығырыққа тіреліп, болашаққа даңғыл жол таба алмай, күйзелген дәуірінде, қызыл тоталитаризмнің отына күйіп, халықтың жартысынан көбі қырылып, ұлттық рухы тапталып, зиялылары жойылып, мейірімсіз кеңестік отаршылдықтың жан азабын тартқан кезде өмір сүріп, халқына азаттық жолын іздеген ғалым саясаткер мұғажыр [7, 25 б.].

Алайда бұл есімді кеңестік дәуірде атағанда оған қара күйе жағып, кеңестік идеологияға сәйкестендіріп «Отанын сатқан сатқын» ретінде бағалады. Сондықтан да Мұстафа Шоқайдың өмір тарихын зерттеген көптеген ғалым, жазушы отандастарымыз т.б. өздерінің осы тақырыпқа арналған еңбектерінде Мұстафа Шоқай. Ол кім? деген сұрақтан бастап, соған жауап беруге ұмтылды [8, 112 б.].

Мұстафа Шоқай – ұлт жанды саясаткер, оның басқа ұлттың өкілдерімен де тез тіл табыса алатын қабілеті де болды. Бұл жөнінде Мария Шоқай: «Мұстафа тар ауқымды ұлтшылдықтың дұшпаны еді. Ол бүкіл Түркістан ұлттарының бірігуі жолында еді, орыстар оны осылай танитын еді», – деп, оны жары жоғары бағалай білді [9, 98 б.].

Мұстафа Шоқайдың қоғамдық-саяси көзқарастарын қалыптастырған тарихи орта Петербург қаласында революциялық көңіл күйдегі социалист-революционерлер болды.

Қазақ зиялылары Ә. Бөкейханов, М. Шоқай және т.б. ақпан революциясы қазақ елінің ғасырлар бойы армандаған ұлттық теңдігіне жеткізетін мүмкіншілік деп түсінді. Мұстафа Шоқай 1917 жылғы ақпан айында революциялық дағдарыстың пісіп жетіліп келе жатқандығын, оның ұлт аймақтарында да, оның ішінде Қазақстанда сезіле бастағанын «В Туркестане» (Берлин 1935 ж. 25-29 наурыз) деген мақаласында былай суреттеді: «Ресейдегі 1917 жылғы революция орыс үкіметіне деген өшпенділіктен, жеккөрушіліктен туды. Оны Түркістан халқы қалай қарсы алды? Ол кезде Түркістан 4 бөліктен: 1) қазақ-қырғыз өлкесі немесе Дала генерал-губернаторлығы: оған – Семей, Ақмола, Торғай, Орал облыстары кіреді; 2) Түркістан өлкесі оның құрамында: Жетісу, Сырдария, Ферғана, Самарқанд және Закаспий облыстары кіреді; 3) Бұхара хандығы; 4) Хиуа хандығынан тұратын еді. Революциялық қозғалыс Түркістанның әр бөлігінде әр түрлі болды. Түркістандағы басқару Ресейлік басқарудан түбірлі өзгеше болды. Жергілікті басқарма түгіл қалалық басқарма болған жоқ. Ташкент қаласының бастығын Түркістан генерал-губернаторлығындағы әскери министр тағайындады. Революцияның қарсаңында Ташкент қалалық басқармасының бастығы Н.Г. Малицкий болды. Түркістан әкімшілігінің өзі де әскери министрлікке қарады. Ал түземдіктер өздерінің орталарынан болыстың басшыларын, минбашыларды, ауыл старшындарын тандады. Олар өздерінен жоғары тұрған уезд начальниктерінің айтқандарын сөзсіз орындады. Олардың негізгі қызметі салық жинау болды», – деп жазды [10]. Яғни сол кездегі әкімшілік өзгерістерге талдау жасап, оның жергілікті халыққа әсерін бағалай білген.

М. Шоқай осы еңбегінде Түркістан өлкесіндегі мектептердің Түркістан халқының мүддесіне қызмет етпейтіндігін, Түркістан және қырғыз өлкесінде 200-ге жуық орыс түземдік училищелер болғандығын, олар тек аудармашыларды, писарьларды төменгі әкімшілік басқармасына қажет болғандықтан ғана дайындағанын айтады. «Орта оқу орындарына: гимназияға, реальное училищеге Түркістан балаларының ішінде түсетіні аз болған. Гимназияға өз есебінен оқуға түсуіне генерал-губернатор рұқсат бермеді», – деп жазды [11].

Ақпан революциясының қалай басталғаны және оның қалай жеңіске жеткені жөнінде, патшаның тақтан құлатылғаны жөнінде Мұстафа Шоқай «1917 жылғы естеліктерінен үзінділер» атты еңбегінде былай деп суреттейді: «Сөйтіп 1917 жылғы ақпанның аяғында (ескі жыл қайырумен) Петербургте дүрбелең басталды. Көшелерде жұмысшылар қаптап кетті. Үкімет бұларға қарсы қарулы күш жіберді. Қаланың әр жерінде қақтығыс басталып, қан төгілді. Әскерлер, жұмысшылар топ-тобымен көтерілген халық жағына қарай шығып кетті. Екі-үш күн ішінде Петербург адам танымастай халге жетті. Ол шын мағынасында соғыс алаңына айналды», – дейді [12, 3 б.].

Мұстафа Шоқай бүкіл саналы ғұмырын түркі халықтарының бостандығы

мен тәуелсіздігі үшін күреске арнаған, тұңғыш саяси мұғажыр (эмигрант), жанкешті қайраткер, түркі халықтарының жанашыры бола білді.

Жоғарыда келтірілген Мұстафа Шоқайдың деректері арқылы сол кездегі саяси ішкі және сыртқы ахуалды білуге мүмкіндік туып, тарихи білімнің шынайы көрінісі жасалды. Бұдан шығатын қорытынды қазақ зиялыларының көзқарастары мен ой-пікірлері қазақ тарихының ащы беттерін ақиқатқа негіздеуге мүмкіндік берді.

Сонымен қатар, XX ғасыр басындағы қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күрес жетекшілерінің бірі – Міржақып Дулатұлын атап кеткеніміз жөн болар. Ол өзінің «Оян, қазақ!» жыр жинағында: «... Тәуелсіз дербес өмірге өзінің ана тілінде сөйлейтін және төл әдебиеті бар халық қана таласа алады»,

«Алыстан «Алаш!» десе-аттанамын,

Қазақпын, «Қазақ!» десе-мақтанамын.

Болғанда; әкем-қазақ, шешем-қазақ,

Мен неге қазақтыңтан сақтанамын», – [13, 221 б.] деп, өнегелі сөздері және жырлары арқылы тарихи білімнің дамуына зор үлес қосып, қазақ халқының болашағы үшін жан айкайын білдірген.

Зерттеуімізде ары қарай ғалым Ғарифолла Есім «Данышпан Шәкәрім» [14, 3-5 бб.] – деп атаған, Абай дәстүрін жалғастырған, ақын, ғұлама оқымысты, ойшыл, Ш. Құдайбердіұлы жөнінде ой қалдырайық. Ш. Құдайбердіұлы:

«Ақылды сол-ынсап пен ар сақтайды,

Арсыз сол-арамдықпен жан сақтайды.

Адал сол-таза еңбекпен күнін көріп,

Жаны үшін адамшылық, ар сатпайды», – [15, 186 б.] деп даналықпен өзінің өлеңдері мен шығармаларында данышпандықтың: мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек, таза жүрек, тату дос, өлшемдерін атап, «Қасына қылыш қайратқан», «Жастарға», «Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр» және т.б. өлеңдері мен «Үш анық» еңбегінде: ар білімі, «имани гүл» концепциясын, парасаттылық, ақылдылық, көрегенділік, имандылық мәселелерін қарастырып, үкіметті ең әділетті, ар-ожданы бар адамдар басқаруы керек деген өз заманынан біршама уақытқа алға ұмтылған ойларын айтты.

Бірақ ғалымдар мен зиялылардың бұл ойлары мен пікірлері сол кездегі өкіметке керегі де болмады. Қазақ халқының тарихынан өшіру үшін зиялыларымызды атып өлтіріп, еңбектерін тығып тастады. Тек Тәуелсіздіктің таңымен ғана қазақ зиялыларының еңбектері мен шығармалары егеменді елдің рухани қазынасы болып, қазақ зиялыларының қалдырған өсиеттері тарихи білімнің дамуына өз үлестерін қосты.

М. Шоқай, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Х. Досмұхаммедов, А. Ермаков, Ж. Ақбаев, М. Дулатұлы, және т.б. қазақ зиялылары «тар жол тайғақ кешіп отырып», қазақ қоғамындағы шынайы үдістерді, қазақ халқының тарихын, салт-дәстүрін, рухани және материалдық мәдениетін, мұсылмандық діннің қоғамдағы рөлін зерделеп, әр түрлі тұжырымдары мен ойларын жазды.

Кез-келген ұлттың демократиялық зиялыларының міндеті өзі өмір сүріп отырған қоғамға тиісті баға беру, оған жол көрсету болып табылады. XX ғасырдағы қазақ зиялылары қазақ халқының тарихына мақсатты шолу мен талдау жасап оның өткеніне әсірелемей шынай баға беруге әрекет етті. Патша үкіметінің отарлық саясатын ертеректен-ақ сезінген Ә. Бөкейханов былай деп суреттейді: Қазақстан Ресей құрамына енгеннен кейінгі кезеңде патшалық

аппарат саналы түрде қазақ қоғамындағы түрлі әлеуметтік-саяси таптар тарапынан ұлт көлемінде Мемлекеттік тұтастыққа ұмтылушылық тенденцияларына қарсы бөлшекте де билей бер саясатын жүргізіп, саяси билік идеясын жөргегіндегі тұншықтырып отырғандығы мәлім [16, 24 б.].

Сөйтіп, XX ғасыр басында қалыптасқан қазақ зиялылары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Шәкәрім Құдайбердиев, Міржақып Дулатов, Мұстафа Шоқайлар қазақ еліндегі әлеуметтік-әділетсіздікті көріп, қоғамдағы болып жатқан оқиғаларға тиісті баға береді.

Қорыта келгенде, Қазақстандағы тарихи білімнің қалыптасуы мен дамуы әр кезеңдерде сол қоғамдағы болған саяси, әлеуметтік және экономикалық оқиғалар, тарихи жағдайлар және тарихи процестерге байланысты қиын күрделі жолдан өтіп, оның кезеңдері мен бағыттары сан алуан болғандығын көреміз. Сондықтан болашақ тәуелсіз Қазақстанның тарихи білімін дамыту үшін осыған дейінгі қалыптасқан тарихи біліммен тарихи сабақтастықты жалғастыруымыз қажет.

Кез келген ұлттың өркениеттілігі, мәдени бітімі сол елдің тәуелсіздігі аясында өрбиді. Егемен ел - тәуелсіз Қазақстан жағдайында жалпы адамзаттық құндылықтарға қол жеткізіп, біртұтас мәдени жүйе қалыптастыру үшін өткен жолды, шыққан биікті бағалай білу шарт. Өткенін бағалай білмеген келешегін де қадірлей алмайды.

Үш ғасырға жуық уақыт бойы отаршылдықтың тауқыметін тартқан қазақ халқы бұл күндері әлемдік-қауымдастық түгел таныған мемлекетке айналды. Алайда өзінің сан ғасырлық қайғы-қасіретке толы тарихында қазақ халқы тағдырдың талай тәлкегіне түсіп көптеген оқиғаларды басынан кешірді. Кешегі тоталитаризм заманында бостандықты, азаттықты, теңдікті аңсаған, сол үшін жан аямай күрескен ата-бабаларымыздың тарихы Ресей тарихнамасының ықпалында, отаршыл идеологиясының темір құрсауында бұрмаланып жазылды. Қазақтың сан ғасырлық бай тарихын, мазмұнды мәдениетін, асыл мұрасын ардақтаған, насихаттаған абзал азаматтар аталмады.

Енді еліміз егемендік алып, тәуелсіз мемлекет құрғанымызда ел қамын ойлап, сол жолда өздерінің саналы ғұмырын сарп еткен асыл азаматтардың ұлт азаттық қозғалысының тарихын қайта парақтап, шынайы түрде «ақтаңдақтардың» бетін ашып, жаңа заман талабына сай зерделеудің маңызы зор.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев Дүниежүзі қазақтарының бірінші құрылтайының мәжілісінде былай деп баса көрсеткен еді: «... Бүгінгі бостандықтың, бүгінгі тәуелсіздіктің өзінен-өзі келіп, басымызға қона қалмағанын, азаттық үшін миллиондаған адамдардың қаны шашылып, жаны қиылғанын, зардап шеккенінде сіздер жақсы білесіздер. Бүгінгі күн ата-бабаларымыздың талай ғасырлар бойғы арманы еді. Отаршылдықтың темір құрсауының отызыншы жылдардағы ашаршылық пен Сталиндік жаппай жазалау құрбандарының, Ұлы Отан соғысында от ортасынан оралмаған боздақтардың, кешегі желтоқсанда ұлттық намысын қолдан бермеу үшін, халықтың сағын сындырмау үшін бел буып шыққан жастарымыздың арманы еді» [17, 1-3 бб.]. Елбасының осы маңызды тұжырымы ұлт-азаттық қозғалыс тарихын, тарихи білімнің дамуын тағы да қайтадан жаңаша тарихи тұрғыда зерделеуіміз қажет ететіндігі даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Дулатов М. Бес томдық шығармалар жинағы. Т3. – Алматы: Мектеп, 2003. – 400 б.

- 2 Әлем. Альманах: Өлеңдер, очерктер, әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 496 бет.
- 3 Әлем. Альманах: Өлеңдер, очерктер, әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 18-64 бб.
- 4 Дулатов М. Шығармалары. – Алматы, 1991. – 309 б.
- 5 Бөкейханов Ә. Шығармалар: Тарихи тұлғалар / Ә. Бөкейханов; құраст. М.Қойгелдиев. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
- 6 Байтұрсынов А. Оқу жайы. Қазақ газеті. 21 апрель 1913 жыл. No 117.
- 7 Абдуқап Қ. Мұстафа Шоқай. Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. – Алматы: Арыс, 2004. – 320 б.
- 8 Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита қызметі мен тағдыры (XVIII-XXғғ.). – Алматы: Жалын, 2004. – 400 б.
- 9 Чокай Мария. Я пишу вам из Ножана. Сост. И перевод Садыковой Б. – Алматы: Қайнар. – 2001. – 206 с.
- 10 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архиві. Картон 1. гл 8.
- 11 Сонда.
- 12 Шоқай М. 1917 жылғы естеліктерінен үзінділер // Қазақ елі. 1996 жыл 1 қараша.
- 13 Асыл. Даналық энциклопедиясы. Таза қазақ нақыл сөздері. – Алматы: Мектеп баспасы, 2018. – 368 б.
- 14 Есім Ғ. Данышпан Шәкәрім. – Алматы: Атамұра, 2008. – 336 б.
- 15 Асыл. Даналық энциклопедиясы. Таза қазақ нақыл сөздері. – Алматы: Мектеп баспасы. 2018. – 368 б.
- 16 Бөкейханов Ә. Шығармалар: Тарихи тұлғалар / Ә. Бөкейханов; құраст. М.Қойгелдиев. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
- 17 Назарбаев Н.Ә. Егемен Қазақстан. – 2017 жыл 23 маусым.

Нурмухамбетов А.А.

*Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
PhD (Алматы қ., Қазақстан)*

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН БАРЫСЫ

XX ғасырдың басы қазақ халқы үшін саяси шиеленісті оқиғаларға толы болды. Қос бірдей революцияның өзі қарапайым халықтың әлеуметтік ахуалын қиындатты. Қоғам жаңа бағытқа сай тұтастану үдерісі жүрді. Әсіресе 1917 жылы орын алып, нәтижесінде большевиктердің билікке келуімен аяқталған қазан революциясының өзі қоғамның жаңа сипатта қалыптасуын тездетті. Мұндай күрделі өзгерістер қоғамның барлық саласын қамтыды. Білім беру саласы да күрделі өзгерістерге ұшырады. Бұл саладағы алғашқы өзгерістер аталған жылдың қараша айында Үкімет қаулысымен Халық ағарту ісі бойынша мемлекеттік комиссияның құрылуы болды. Аталған комиссия уақыт өте келе Халық ағарту комиссариаты болып аталып, өзіндік мәртебеге ие болған еді [1, 52 б.]. 1917 жылдың өзінде-ақ аталған ағарту комиссариаты «Халыққа үндеуін» жариялады. Үндеуден белгілі болғандай алдағы уақытта зайырлы білім беру қолға алынып, оның негіздері айқындалды. Оған қоса тұрғындар арасында

міндетті тегін білім беру сияқты өзекті мәселелер көтерілді. Сонымен қатар 1918 жылдың 30 қыркүйегінде Орталық атқару комитет «Бірыңғай еңбек мектептері туралы» қаулы қабылдаған болатын. Аталған қаулыға сай білім беру саласында екі сатылы оқыту жүйесі енгізіле бастады. Алғашқы саты бесжылдық білім деп аталған болатын. Алғашқы саты бойынша балалардың 8-13 жас аралығындағылар оқуға тартылса, екінші саты төртжылдық деп аталды. Оған 13-17 жас аралығындағы балалар қамтылды [2, 47 б.].

XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы білім беру саласындағы күрделі өзгерістердің алғышарттарын қалыптастырған қаулылардың бірі 1919 жылдың 31 қазан айында қабылданған болатын. Аталған қаулы «Аз ұлттар мектептері туралы» деп аталады. Қаулы бойынша елімізде жаңа сипаттағы мектептер қайта жасақталу ісі қолға алынды. Мысалы большевиктер билігі орнағанға дейін қазақ жерінде білім беру мекемелері болғаны жасырын емес. Солардың бірі Жетісу жерінде орналасқан «орыс-түземдік» мектептер болатын. Қаулыға сай аталған мектептерді ұлттық еңбекшілер мектептеріне айналдыру ісі көзделді. Сонымен қатар жекелеген аудандар бойынша орналасқан мектеп-интернаттардың шығыны толықтай мемлекет есебінен жүргізіліп, қажеттіліктермен де қамтамасыз етіле бастауды қолға алды. Қазақ жерінде мемлекет тарапынан қаржыландырылатын осындай мектеп-интернаттың алғашқыларының бірі болып 1919 жылы Шымкентте ашылады [3, 79 б.]. Әрине жаңа сипаттағы білім беру ошақтарының сол тұстағы маңызды мәселелерінің бірі маман тапшылығы болған еді. Зайырлы білім беру ісін кеңінен дамыту үшін аталған кемшілікті жоймай, алға қойылған мақсат тығырыққа тірелері анық. Сол себепті ел бойынша білім бар азаматтарды тіркеуге алу жұмыстары басталған болатын. Әсіресе мамандық бойынша әлі де болса тәжірибесі жоқ, дегенмен қызмет жасауға ниетті және қабілетті азаматтар кеңінен тіркеледі. Сонымен қатар маман тапшылығын жою мақсатында мұғалімдер даярлау курстары ашыла бастады. Алғашқы курстар 1919 жылдың қыркүйек айынан бастап ашыла бастады. Верный қаласынан кейін, араға уақыт салып мұндай курстар Шалқар мен Орынбор, Торғай мен Орал және Ойылда ашылған болатын. Мұндай курстар алғашында екі айлық мұғалімдер курсы болып өз жұмысын бастаған болатын. 1920 жылдың алғашқы жартысында мұғалімдер курстар Ақмола мен Семей қалаларында да ашылды. Аталған курстар тек қана қазақ тілінде ғана мұғалімдер даярлап қана қоймады. Сонымен қатар өзге де тілдерде білім беретін мектептердің маман тапшылығын жою үшін түрлі тілде курстар ашылды [1, 120 б.].

Бұл ретте атап өтетін бір жайт білім беру ісіндегі күрделі өзгерістер қатарында мектептерге жаппай қыздарды тарту болып табылады. Әрине бұл XX ғасыр басындағы қазақ қоғамы үшін жаңалық бола қойған жоқ. Қазақ қыздарының арасында оған дейін де мектептерде білім алғандары көптеп саналады. Дегенмен оның жаппайылық сипат алуы өзіндік жаңалық еді. Мысалы 1923 жылы наурыз айында Шымкент қаласында қыздарға арналған мектеп ашылған болатын. Бұл мектепте алғашында 35 әйел білім алған болатын. Сонымен қатар білім беру ісі тек мектеп жасындағы ғана емес, сонымен қатар ынта білдірген азаматтардың барлығын қамтуға тырысты. Атап айтқан Арыс қаласында ашылған жаңа мектепке 7 жастан бастап 70 жасқа дейінгі аралықта азаматтарды қабылдауы соның айқын дәлелі. Тағы бір атап өтетін жайт білім беру ісінде ұлтқа бөлу болмады. Зайырлы білім беру ісіне барлық ұлт өкілдері тартылды.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру ісіндегі күрделі өзгерістерге түрткі болған III Бүкілресейлік съезд жұмысын атауға болады. Өйткені дәл осы съезд шешіміне сай дәстүрлі қазақ қоғамында орыс емлесін енгізудің жолдары қарастырыла бастады. Нақты айтқанда жергілікті халық арасында кеңінен насихаттау ісі қолға алынды. Әрине насихат жұмыстары бірінші кезекте мектеп қабырғасынан басталатыны түсінікті. Сол үшін де мектеп қабырғасында және алдымен ауыл тұрғындары арасында орыс емлесінің қолданыс аясын арттыру ісі басталды. 1926-1927 жылдары Сырдария облысы территориясында алты еуропалық, үш өзбек, бес қазақ мектебі жұмыс істей бастаған болатын. Оған қоса облыстың аумағында орналасқан алты аудан көлемінде 82 қазақ және өзбек мектептері жұмыс істеп тұрған еді. Міне сол мектептер ауыл тұрғындарының білімін көтеріп қана қоймай, ең бастысы тұрғындар арасында орыс тілінің мәртебесін көтеру ісін жанама атқарды [4, 106-109 б.]. Рас осы бағыттағы жұмыстар тым белсенді жүрген болатын. Оған себеп 1920 жылдың басында коммунисттік партияның білім беру саласына ерекше көңіл аударып, Шығыс халықтарының санасына коммунисттік идеялардың орнығуына күш салу ісінің қаншалықты маңызды екендігін атап өтуімен байланысты. Әрине коммунисттік идеяны насихаттаудың және оны берік орнықтырудың алғашқы баспалдақтары дәл орыс тілінің қолданыс аясын арттыру еді [5, 234 б.].

Бір ерекшелігі орыс тілінің мәртебесін айқындау, осы мақсатта білім беру мекемелерінің жұмысын жандандыру сынды мәселелер алғашқы жылдардағы қаулылар негізінде ғана жүргізілген жоқ. Үнемі жетілдіріліп, көздеген мақсатқа жету үшін қаулылар жыл өткен сайын қабылданып тұрды. Мысалы зайырлы білім беру жүйесін қалыптастырып, жетілдіру мақсатында 1930 жылы 14 тамыз айында КСРО Орталық атқару комитеті жалпы бастауыш білім беру туралы қаулы қабылдады. Аталған қаулы бойынша елімізде педагогикалық институттар мен техникумдардың санын ұлғайту ісі қолға алынды. Қаулының қабылдануы осы бағыттағы жұмыстарды тағы да белсенді етті. Өйткені 1915 жылғы статистикалық мәліметтерге қарағанда елімізде 2006 мектеп және 3319 мұғалім, сәйкесінше 105059 оқушы болған еді. Ал 30-жылдары қабылданған қаулыдан кейінгі статистикалық мәліметтерге қарасақ, 7883 мұғалім және 273584 оқушының тіркелгендігін байқаймыз [6, 15 б.]. Сөзсіз бұл аталған бағыттағы жұмыстардың қарқындылығын білдірсе керек.

1919 жылдың желтоқсан айында сауатсыздықты жою туралы қаулы қабылданған болатын. Сол декреттің негізінде Қазақстанда мұғалімдерге арналған қысқа мерзімдегі курстар ашылған болатын. Оған қоса мұғалімдер даярлау үшін қажетті сабақ жоспарлары басылып, еліміздің даму жағынан артта қалған аймақтарына арнайы мамандардың мәдени сапарлары да ұйымдастырыла бастады. Мақсаты білім беру ісін жетілдіруге кедергісін келтіріп тұрған мәселелерді анықтап, оның шешімін тездету болып табылды.

Рас, қазан революциясынан кейін билікке келген большевиктер бірден білім саласын қолға алып, азаматтарды жаңа идеологияға жылдам сіңісуін жүйелі ойластырды. Әрине мұндай маңызды мақсатқа қол жеткізу үшін алдымен білім беру жүйесін өз бақылауына алуы тиіс еді. Осы мақсатта 1917 жылдың аяғы мен 1918 жылдың басында шіркеуді мемлекеттен, мектепті шіркеуден бөлу туралы декреттер қабылдаған болатын. 1918 жылдың өзінде «Бірыңғай еңбек мектебі туралы Декларация» мен «Бірыңғай еңбек мектебі туралы ереже» қабылдап, кеңестік білім беру жүйесінің негізгі қағидаларын айқындайды. Оның негізінде ақысыз білім беру, ұлдар мен қыздарды бірлесіп оқыту, діни

білім беру мекемелерінің қызметін шеттету болып табылады. Жаңа зайырлы білім беру жүйесіне сай келетін пәндерді енгізіп, білім беру барысында жазаның барлық түрлерін жою және мектептің өзін-өзі басқаруына мүмкіндік береді.

Білім беру саласындағы күрделі өзгерістер алдымен қазақ даласында ежелден өз міндетін дұрыс атқарып келе жатқан медреселер мен мектептер, сонымен қатар орыс-қазақ мектептерін кеңестік үлгідегі мектепке айналдыру ісі белсенді қолға алына бастады. Қазан революциясынан кейін орын алған азамат соғысы аяқталғанға дейін Қазақстанда 144 мың оқушы болса, 2410 мектеп болғандығы белгілі. Бір қызығы сол оқушылардың тек 31 мыңы ғана қазақтар болған. Әрине ол тұстағы мектептердің материалдық-техникалық жағдайы сын көтере бермеді. Өйткені мектептердің басым көпшілігі жарамсыз жағдайда немесе тұрғын үйге арналған жағдайда жұмыс істеуге мәжбүр болды. Сол күрделі өзгерістер жылдарының өзінде қазақ мектептерінің 99% жеке ғимараттарсыз, қарапайым жағдайда оқыды. Тіпті материалдық-техникалық жағдайға ғана емес, қарапайым оқулық мәселесі де шешімін таба қоймаған. Оған қоса білім берудің бірыңғай оқу бағдарламалары да болмаған еді. XX ғасырдың 20-30 жылдарында бой көтере бастаған мектептерді оқулықтармен қамтамасыз етуге ұлт қайраткерлері зор үлес қосты. Атап айтқанда, қарастырып отырған осы жылдары М. Дулатовтың «Есеп құралы», М. Жұмабаевтың «Педагогика» және «Баланы тәрбие қылу жолдары», Ж. Аймауытовтың «Тәрбие жетекшісі», «Психология» мен «Жан жүйесі және өнер таңдауы», Е. Омаровтың «Пішіндеме» мен «Физика», Х. Досмұхамедовтың «Жануарлар» мен «Табиғаттану», «Адамның тән тірлігі», Қ. Кемеңгеровтың «Оқу құралы», «Орысша-қазақша тілмаш», С. Қожановтың «Есептану құралы», Е. Ермаковтың «Ұлы математика курсы», Б. Майлиннің «Ересектерге арналған әліппе» атты оқулықтары жарық көрді. Осы оқулықтардың мазмұнымен таныса келе, ұлт зиялыларының қазақ тілінің тазалығы үшін ғылыми терминдерді қазақы ұғымдармен ішінара алмастыруға тырысқандықтарын байқауға болады. Мысалы, «ассимиляция» ұғымын Ж. Аймауытов «сіңістіру» деп қолданса, «синтезді» «ұластыру» деп қарастырған. Әрине, мұндай мысалдар өте көп. А. Байтұрсынов еңбектерінде бүгінгі қазақ тіліндегі зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш ұғымдары алғаш көтеріліп, айналымға енгізілген. Мағжан Жұмабаев өзінің еңбегін жазу барысында осы күнге дейін педагогика пәні болмауы себепті, терминдерді алмастыратын қазақша сөздер табу қиындық тудырғанын айта келе, мәтінде қазақша мақалдар мен сөз тіркестерін белсенді пайдаланған [7, 33-38 б.].

XX ғасырдың 20-30 жылдары қатынастар мен инфрақұрылым мәселесі де барынша қиындығымен ерекшеленді. Сондықтан алыс жатқан аймақтар мен шаруашылықтың белгілі бір түрлеріне сай еңбек ететін азаматтардың балаларын да жаңа жүйеге сай қамту мәселесі өз шешуді талап етті. Атап айтқанда мал шаруашылығына ден қойған қазақтардың балаларын қамтитын интернат жұмыстарын жандандыру көзделді. Жаңа мектептер салу қарқынды жүріп, 1923 жылмен 1925 жыл аралығында шамамен 700-ге тарта мектеп іске қосылды. Алайда бұл мектептер де іске қосылғанымен оның сапалық көрсеткіштері жоғары болды деп айту қиын. Өйткені азамат соғысы елдің әлеуметтік-экономикалық ахуалын нашарлатты, шаруашылық түрлері тұралап, бірқатар өндіріс орындары өз өнімдерін бірнеше есе төмен өндірді. Сөзсіз мұндай экономикалық ахуал білім беру саласына да өзіндік кері әсерін берді. Осы

себепті мектептердің сан жағынан өсуі көп жағдайда сапалық жағынан да дамуды білдіре бермеген. Мысалы 1927 жылы қазақ ауылдарындағы мектептердің тек қана 1,5%-ы жеке ғимараттарда орналасса, орыс мектептерінің 28% -ының жеке арнаулы ғимараттары болған еді. Осы ретте қазақ мектептері мен орыс мектептеріне деген мемлекеттің қамқорлығы да әртүрлі болған.

Маман тапшылығын шешу мақсатында қабылданған шаралардың бірі 1918 жылы 2 тамызындағы қаулы болып табылады. Елдегі жоғары оқу орындарына түсу ережелері қабылданып, оған сай азаматтығы мен ұлтына, жынысына және дініне қарамастан елдегі барлық 16 жасқа толғандардың барлығы жоғары оқу орындарына емтихансыз қабылдануға шешім мақұлданды. Тіпті орта білім туралы құжатты да қажет етпеді. Маман тапшылығын жою мақсатында 1919 жылдан бастап елде жұмысшы факультеттері ашыла бастаған болатын. Жұмысшы факультеттерінің ел азаматтарына білім берудегі маңыздылығы өте жоғары болды. Өйткені кейінгі жылдары жоғары оқу орындарына қабылданған студенттердің жартысы дәл осы жұмысшы факультетін тәмамдаған азаматтар болған еді. Бұл мәселені белгілі бір дәрежеде оңтайландыруға септігін тигізді.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы білім беру саласындағы күрделі өзгерістердің бірі жалпыға бірдей міндетті бастауыш білімге көшуі болып табылады. 1931 жылы жалпыға бірдей міндетті жеті жылдық білім беру жүйесі де енгізілген болатын. Біз жоғарыда атап өткендей, шалғай жатқан аудандардағы балаларды тарту мақсатында интернаттар ашу ісі қолға алына бастаған еді. 1934 жылы 24 мыңнан астам оқушы дәл осындай интернаттарда білім алуға мүмкіндік алды. Ең басты міндеттердің бірі ел бойынша білім беру үдерісін бір жүйеге келтіру міндеті тұрды. Бұл міндет 1925 жылдың өзінде-ақ мүмкін болды. Атап айтқанда елдегі мектептердің бірыңғай аттестаттары мен сертификаттары пайда болып, 5 балдық бағалау жүйесі енгізілді. Білім беру үдерісін реттеп, оқу жылының ұзақтығы мен балалар үшін берілетін демалыстың нақты белгіленді. Білім беру ісіне жауапты азаматтардың лауазымдары айқындалып, әкімшілік мәселелері шешімін тапты. Демек мектеп құрылымы, білім беру үдерісінің тұлғаларының лауазымдық міндеттері анықталды.

Осы қарастырып отырған жылдары білім беру үдерісінің бір ерекшелігі тек мектеп жасындағы оқушылар ғана емес, сонымен қатар ересектер арасында да білім беру ісінің қолға алынуы болып табылады. Негізінен аталған мәселе 1920-1930 жылдары ерекше қолға алынды. Бұл мәселеде 1921 жылы құрылған сауатсыздықты жою жөніндегі орталық төтенше комиссия үлкен роль атқаруы тиіс еді. Дәл осы комиссия ересектер арасындағы білім беру үдерісін ұйымдастыру ісін жүргізді. Төтенше комиссия 1921-1927 жылдары 200 мыңнан астам адам адамды оқытты. Бір байқағанымыз аталған статистикалық мәліметтер жыл сайын өсіп, өзінің қарқындылығын көрсетеді. Мысалы 1929 жылы ересектердің 150 мың астам азаматы білім беру ісіне тартылса, 1930 жылы 500 мыңдай адам аталмыш оқу үдерісіне тартылған болатын. Қолға алынған шаралар өзінің нәтижесін бере бастады. 1935 жылдың өзінде еліміздегі балалардың 91% білім беру үдерісіне тартылды. Рас олардың барлығы дерлік толық орта мектептерде емес, жеті жылдық және өзге де сатылық білім мекемелерінде білімдерін жалғастырған болатын.

Әрине архив құжаттарына мән беретін болсақ, қазан революциясынан кейін-ақ басталған білім беру ісін ұйымдастыру ісі XX ғасырдың 30-шы жылдарының соңына дейін-де түпкілікті шешіліп болмаған. Әсіресе маман

тапшылығы мен материалдық-техникалық ахуал әлі де болса нақты шешімдерді талап етті. Мысалы біз жоғарыда атап өткендей шаруашылық бейімділігіне қарай ел аумағындағы білім беру мекемелерін ашу ісі қолға алынған болатын. Түрксіб темір жолын салу және темір жол бойындағы елді мекендерді бірыңғай білім беру ісіне тарту ісі қолға алынған еді. Міне сол мектептердің материалдық-техникалық және сапалық көрсеткіштері туралы бірқатар мәліметтер сақталған. Архив құжаттарында 1932 жылғы мәліметке сай Темір жол бойындағы мектептердегі білім беру үдерісінің жоспарға сай емес екендігін байқауға. Осы жылдары материалдық-техникалық жағдайдың нашарлығы салдарынан 9 мектеп жабылған. Ал жұмыс істеп тұрған мектептердің ғимараттары мен мектеп жанындағы интернаттар жөндеу көрмегендігі немесе ондағы оқушылардың білім алуына толыққанды жағдай жасалмаған. Ең бастысы аталған аймақтағы мектептер педагогикалық кадрлармен қамтамасыз етілмеді. Осы олқылықтарды жою үшін Халық ағарту комиссариатына теміржолға қызмет көрсету үшін арнайы топтарды бөлуге қол жеткізу міндеттеліп, мектеп жұмысын қадағалау үшін облыстық халыққа білім беру бөлімінен бір мектеп нұсқаушысын бөлу туралы шешім де қабылданған. Сонымен қатар Халық ағарту комиссариаты Түрксіб мектептерін оқулықтармен, оқу-әдістемелік құралдармен, ыстық таңғы ас үшін тамақпен және интернаттардың күтімімен қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдау туралы шешім шығарылып, мектептің жұмысына қатысы жоқ азаматтарды мектептер мен интернаттардан тез арада босатуға қол жеткізу міндеттелген болатын [2, 52-55 бб.].

XX ғасырдың 20-30 жылдары білім беру саласын дамыту ісі үлкен қарқынмен жүргізілді. Оған негіз болған большевиктер билігінің орнап, азаматтардың жаңа сапалық деңгейін қалыптастыру үшін қабылдаған қаулылары еді. Тек қазақ даласында ғана емес, бүтіндей Орта Азия жеріндегі қызмет етіп келген медреселер діни ілімді ғана оқытатын білім мекемелері ретінде бағаланып, патша үкіметі тұсында ашылған мектептер жаппай жаңа зайырлы білім беру ісін ұйымдастыратын мектептерге ауыстырыла бастады. Рас алғашқы жылдардан-ақ көзделген мақсатқа жетуге кедергісін келтіретін факторлар айқын байқалды. Оның басты себебі маман тапшылығымен тығыз байланысты еді. Сол себепті тез арада мұғалімдер даярлау курстарын ашып, мектеп жанынан мұғалімдердің кәсіби біліктерін көтеру ісі қолға алынды. Осы бағыттағы жұмыстарды барынша сапалы ету үшін мәселе Халық ағарту комиссары деңгейінде шешіле бастады. Алайда кейінгі оқиғалар көрсеткендей, қойылған мақсат пен анықталған жоспар іс-жүзінде орындала бермеді. Атап айтқанда жоспарланған әрі салынуы тиіс мектептер саны іс-жүзінде жоспардан әлдеқайда алыс болды. Тіпті мұғалімдерге арналған курстар да өзінің толыққандылығымен ерекшеленбеді. Тағы бір кедергісін келтіруші факторлар қатарында мектептердің материалдық-техникалық базаларының нашарлығымен байланыстыруға болады. Көптеген мектеп қарапайым үй жайларда білім беру үдерісін жалғастырса, олардың басым көпшілігі жөндеу көрмеді. Дегенмен ортақ жүйелеу жұмыстарында үлкен алға жылжушылық байқалды. Бірыңғай оқу күнтізбесі бекітіліп, оқушылардың білім беру үдерісін жүйелі ұйымдастыру ісі сәтті қолға алынды. Жалпы Кеңестер билігі жылдарында орныққан жоғары деңгейдегі білім беру ісінің жетістіктерінің тарихи алғышарттары дәл осы XX ғасырдың 20-30 жылдары жүзеге асты деп айтуға болады.

саясатындағы зайырлы білім мен ағарту жүйесі» жобасы аясында жазылды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Народное просвещение КазССР. Сборник документов и материалов (1917–1939). – Алма-Ата, 1957. – 237 с.

2 Культурное строительство в Казахстане. Сборник документов и материалов (1918-1932). – Т1. – Алма-Ата, 1965. – 239 с.

3 Сулейменов Р.Б., Бисенов Х.И. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. – Алматы, 1967. – 237 с.

4 Таханова Р.С. К вопросу о развитии общеобразовательной школы в Казахстане 20-40-е гг. XX века // Известия Саратовского университета. – Т10. – Выпуск 3. – 2010. – 109 с.

5 Рысбекова С.Т. Образование как фактор социальной модернизации традиционного общества (на примере Казахстана 1920-1930-е гг.) // Вестник РУДН. – №5. – 2009. – 319 с.

6 Елагин А.С. Социалистическое строительство в Казахстане в годы Гражданской войны (1918-1920 гг.). – Алма-Ата, 1966. 187 с.

7 Мажитаева Ш., Қалыбаева С.Б. XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы // Қарағанды университетінің хабаршысы. – №2(58). – Қарағанды, 2010. – 142 б (33-38 б.).

Байжұманова З.Б.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

1920-30 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (архив құжаттары негізінде)

1920 жылдан бастап Кеңес үкіметі халыққа білім беру, сауатсыздықты жою мәселелеріне ерекше назар аударды. 1921 жылы 26 маусымда Қазақ АКСР ОАК жеткілікті білімі бар барлық азаматтарды сауатсыздықты жою ісіне тарту туралы қаулы қабылдады. Осы қаулы аясында жаппай сауатсыздықты жою, жалпыға бірдей міндетті білім беруді енгізу, жаңа кадрларды даярлау мәселесі күн тәртібіне қойылды. Қазан төңкерісіне дейін қазақ халқының 98%-ы сауатсыз болды деп көрсетілген, жалпы 500 орыс-қырғыз мектебінде 13 000 оқушы орыс тілінде білім алған. 1921 жылы Сырдария және Жетісу губернияларын қоспағанда жалпы Қазақстан бойынша 482786 оқушы санымен І сатыдағы 6224 мектеп, 1924 жылы 151162 оқушы бар 2787 мектеп болған [1, 12 п.].

Кеңес үкіметіне қарасты әсіресе шығыс ұлттары қазақтар, өзбектер, дүнгендер, қырғыздар, қарақалпақтар сияқты байырғы халықтар мен ұлттардың арасында әйелдер білімінің деңгейі нашар жағдайда болды. Соның ішінде ауылдар мен қыстақтардағы қазақ әйелдерінің де сауаты неғұрлым төмен дәрежеде еді. Осыған орай республика бойынша барлық жерлерде міндетті түрде әйел азаматшаларға арналған сауатсыздықты жою пункттерін ашу қолға алына бастады. Ауылдық жерлерде жартылай көшпелі ауылдарда І сатыдағы әйелдер мектептері, жасөспірім қыздарға арналған жоғарғы үлгідегі мектептердің интернатпен бірге ашылуы, әйелдердің әлеуметтік жағдайларына көңіл бөлу, олардың арасында саяси ағарту жұмыстарын жүргізу мәселелері қарастырылды. 1928 жылы мамыр айының ортасында Өлкелік халық ағарту

комиссариаты мемлекеттік бюджетінен әйелдердің еңбек етуі мен тұрмысын жақсарту үшін, сонымен бірге, қазақ әйелдеріне арналған шеберхана мектептерін ашуға қазынадан 6500 рубль қаражат аударылды. Сөйтіп, сауатсыздықты жою мақсатында республикада ағарту ісіне жұмсалатын қаржының мөлшері біршама артты [2, 22 п.]. Соған қарамастан Қазақстан одақ құрамындағы басқа республикалардан сауатсыздықты жою ісі тұрғысында артта қалды. Қазақстанда халық білімінің нашар өсуінің негізгі себебі материалдық шаруашылықтың жеткіліксіздігі мен бюджетінің әлсіздігі халықтың білім алуына өте-мөте әсер еткендігі байқалды. Басқа елдермен салыстырмалы түрде қарайтын болсақ мәселен, 1928 жылы Қазақстанда жан басына шаққандағы шығын тек 1 рубль 35 тиынды құраса, ал РКФСР бойынша (Ленинград және Мәскеу губернияларын қоспағанда) ол 2 рубль 61 тиынға тең болған. Сонымен бірге, бұл шығынның Қазақстанға қарағанда басқа республикаларда жоғары болғанын көреміз. Мәселен, Қырғыз Республикасында – 1 рубль 65 тиын, Дағыстанда – 2 рубль 35 тиын, Бурят-монғол – 3 рубль 25 тиын, Башқұрттарда – 1 рубль 85 тиын, Түрікмендерде – 3 рубль 88 тиынды құраған. Ең алдымен мұндай өте аз қаржылық қамтамасыз ету, білім беру саласындағы мектептердің жоғары сатыларының өсуіне әсер еткен. [3, 43-44, 49 пп.].

Дегенмен, сауатсыздықты жою пункттерінде оқыған қазақ және шығыс ұлтты әйелдерінің саны өте аз болды (Сыр-Дария облысының есебі бойынша 1926-27 ж. қазақтардың сауатсыздықты жою пункттерінде 3,5%-дан артық емес және өзбектерден 5%-ға жуығы оқыды) [4, 44-45 п.]. Мұның бірден-бір себебі, бұған дейін әйелдер үшін арнайы оқу орындарының, әйел мұғалімдер мен әйел тәрбиешінің болмауы (мектептер мен оқу орындарында мұғалімдер тек ер адамдар болды), сондай-ақ, қыздарын оқытқысы келетін ата-аналардың материалдық жағдайларының төмендігі, мектептер мен басқа да білім беру мекемелерінің қашықтығы, яғни олардың шалғайда орналасуы және т.б. проблемалардың барлығы ауылдар мен қыстаулардағы әйелдердің білім алуына айтарлықтай кедергі келтіреді.

Жоғарғы үлгідегі 7 жылдық және 9 жылдық мектептерінде, техникумдарда, рабфактар мен орта білім беретін мектептерде шығыс халықтарының әйелдері мен қазақ ұлтының әйел азаматшалары жеткілікті дайындықтан өтпей, аталған оқу орындарында оқи алмады (жоғары үлгідегі мектептердегі орындарда есептік деректер бойынша қыздар саны 2%-дан артық емес оқыды). Бұл уақытқа дейін осы оқу орнында негізінен ерлер мен еуропалық әйелдер оқыды. Осындай проблемаларды шешудің жолдарын қарастыра отырып, әйелдердің әлеуметтік жағынан жетілдіру, мектептер мен басқа да әйелдерге арналған мәдени-ағарту мекемелерін ашу, (Қызыл отаулар, сауатсыздықты жою пункттерін) әйелдер білімін одан әрі дамыту және нығайту мақсатында алдымен 1928-29 оқу жылында мынадай іс-шаралар өткізуді қажет деп санады:

а) коммуналардың барлық мектептерінде және жалпы интернат үлгісіндегі мектептерде қыздарға арналған кемінде 30 адамға арналған жеке жатақханалар ұйымдастыру және олар үшін арнайы оқу сыныптарын ашуды қолға алу;

б) болашақта округ орталықтарында қазақ қыздарына арналған 50 адамдық интернаты бар кемінде бір мектеп ұйымдастыру;

в) Қазақстандағы барлық қолданыстағы жасөспірімдер мектептері мен орта мектептер жанынан 5 мектеп, 30 адамға арналған интернаты бар жасөспірімдер әйелдеріне арналған арнайы сынып ұйымдастыру және одан әрі әрбір округте, ал мүмкін болатын жерлерде ірі және қуатты аудандарда екі жылдық курсы

бар әйелдер мен жасөспірімдерге арналған арнайы мектептер ашуды қарастыру;

г) рабфак пен кеңестік мектеп және басқа да әлеуметтік тасымалдау және кәсіптік жұмыс оқу орындарына түсу үшін кадр дайындау бойынша бір жылдық курсы бар 50 адамға, сауаты аз жасөспірімдерге арналған арнайы әйелдер мектебін ашу.

д) сауатсыздықты жою пункттері қызметкерлерін даярлау үшін қызыл отаулар мен қызыл керуендер жанынан жыл сайын кемінде 30 адамға жұмыс істейтін курстар ашу;

е) әйелдерден мұғалім кадрларын дайындау үшін педтехникумдарда арнайы дайындық топтарын құру жұмыстары қолға алынды.

1928-29 оқу жылының күзінен бастап барлық аудандар мен аудан орталықтарында қазақ әйелдеріне арналған сауатсыздықты жою пункттерін ашу міндеттелді. Сөйтіп, жүзеге асырылған нақты шаралар өзінің жемісін берді, әйелдер өндіріс пен қоғам өміріне белсене араласа бастады. Жалпы, 1934-1935 жылдары Қазақстанда 221 интернат жұмыс істеді [5, 41-42 pp.].

Жалпы қазақ әйелдеріне арналған мектептер мен сауатсыздықты жою пункттерінде жалпы білім беретін дайындыққа 15 жастан 35 жасқа дейінгі қыз балалар қабылданды. Оларға төмендегі оқу пәндерінің тізбесі белгіленді:

1) Ана тілі, 2) орыс тілі, 3) математика, 4) қоғамтану, 5) жаратылыстану, 6) кооперация 7) мал шаруашылығы 8) бау-бақша шаруашылығы, 9) шаруа қожалығындағы есеп, 10) үй шаруашылығы.

Сапалы білім беру ісін жетілдіру бағытында ана тіліндегі оқулықтарды жазу ісі қолға алына бастады. Ана тіліндегі оқулықтарды жазуға қазақ зиялылары А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Х. Досмұхамедов, М. Жұмабаев, Ғ. Мүсірепов, С. Сейфуллин, Қ. Кемеңгеров, Ә. Бөкейханов, С. Сәдуақасов, Ж. Аймауытовтар үлкен үлестерін қосып, көп еңбек сіңірді. Өлкенің жергілікті тұрғындары үшін кітап шығару жөніндегі 1921 жылғы 21 сәуірдегі Қырғыз ғылыми комиссиясының 1921-1922 жылдар ішінде басып шығару үшін тапсырылған оқулықтар мен оқу құралдары және басқа да әдеби шығармалары келесідей болды: 1) А. Байтұрсыновтың «Қырғыз әліппесі»; 2) А. Байтұрсыновтың «Қырғыз грамматикасы» (1 сағ.); 3) А. Байтұрсыновтың «Қырғыз грамматикасы» (2 сағ.); 4) А. Байтұрсыновтың «Ана тілі бойынша әдістемелік жазбалары»; 5) М. Дулатовтың «Қырғыз хрестоматиясы»; 6) М. Дулатовтың «Арифметика бойынша есепші құралы» (1 сағ.); 7) М. Дулатовтың «Арифметика бойынша есепші құралы» (2 сағ.); 8) «Қырғыз кеспелі әліппесі»; 9) И. Тоқтыбаевтың «Бастапқы география» (I саты мектептер үшін); 10) И. Тоқтыбаевтың «Түркістан географиялық очерктері» (I кезеңнің географиялық очеркі); 11) Х. Досмұхамедовтың «Табиғаттану» (I сағ. жансыз табиғат, I сатылы мектептер үшін); 12) Х. Досмұхамедовтың «Зоология» (I сағ., II сатылы мектептер үшін); 13) Басмарин. «Күн күркіреу және найзағай деген не?» (Танымал ғылыми шығарма); 14) «Бірыңғай еңбек мектебінің бағдарламасы» (I сатылы мектептер үшін).

1922 жылы басып шығаратын кітаптар тізімі төмендегідей болды:

1) 1922 жылға арналған кесте-күнтізбе; 2) Х. Досмұхамедов «Зоология» (II сатылы мектептер үшін); 3) Ә. Диваевтың «Қырғыз жырларының 7 шығарылымы» жарық көрді:

- 1) Қобыланды батыр
- 2) Нәрікұлы Шора
- 3) Бекет батыр

- 4) Алпамыс батыр
- 5) Қамбар батыр
- 6) Шора батыр
- 7) Мырза-Едіге

4) Ә. Диваев «Қырғыз халық әдебиетінің хрестоматиясы»; 5) А. Құнанбаев «Таңдамалы өлеңдер» (алғы сөзі және түсініктемесімен); 6) Ф. Ғалымжановтың 1923 жылға арналған «Қабырға күнтізбесі» және жоғарыда аталған № 1, 2, 3, 4, 6, 14, 17 кітаптардың барлығы басылып шықты. Жоғарыда аталған кітаптардан бөлек, комиссияның тапсырмасы бойынша келесідей кітаптар жазылды: 1) С. Ходжанов «Арифметика» (I бөлім), 2) Джаленовтың «Арифметика» (2 бөлігі), 3) Х. Досмұхамедовтың «Адам анатомиясы және физиологиясы», 4) Османовтың қырғыз тілінің сөздігі, 5) Ф. Ғалымжановтың 1923 жылға арналған күнтізбесі, 6) М. Жұмабаевтың «Қырғыз тілінің әдебиет теориясы» оқулықтары жазылды.

Қырғыз Ғылыми Комиссиясы: 1923 жыл ішінде баспасөзге: 1) Арифметика 2) М. Жұмабаевтың таңдамалы өлеңдер жинағы халық тілі мектептеріне арналған құрал ретінде; 3) М. Әуезовтің «Бәйбіше тоқал» драмасының 4 бөлімі жазылды. Мектептер үшін оқу құралы ретінде басып шығаруға дайындалған: Жеті жылдық мектепке арналған халық тілі бағдарламасы, Халық тіліне арналған өлең оқу құралы бағдарламасы, «Қыз Жібек» поэмасы, «Кенесары-Наурызбай» поэмасы, «Ер Тарғын» эпостары жазылды.

Ә. Диваев материалдарынан ересектерге арналған Хрестоматия (халықтық эпос-лирика); 8-12 жастағы балаларға арналған «Балалар хрестоматиясы», ана тілінде оқу құралдары, халық ақыны Ғ. Мұратбаевтың әндері, Қозы-Көрпеш Баян Сұлу-поэмасы баспаға даярланды [6, 41-42 pp.].

Сол сияқты тарихи оқулықтар жазу мәселесі де қолға алынды. 1920 жылғы Қырғыз өлкесінің халыққа білім беру бөлімі жанындағы ғылыми комиссияның тарихи, этнографиялық және археологиялық секция отырысында оқу-ағарту саласына жан-жақты талдау жасалынып, секция отырысына қатысушы қызметкерлер тарихи секцияның тапсырмалары мен жұмыстарын белгілей отырып, нәтижесінде жуық арада I және II сатылы мектептері үшін тарихи оқулықтар жазуды күн тәртібінде қарастырады. I және II сатылы мектептері үшін тарихи хрестоматия жазу, қарапайым өз сөздерімен баяндалған шағын және мектеп ұғымына қолжетімді мақалалар жазу, олар география, жаратылыстану және этнография мәселелері бойынша өлкенің жалпы бір хрестоматиясын, өлке тарихы бойынша танымал очерк құрастыру мәселелері жолға қойылды [7, 13-14 pp.].

Бірте-бірте республиканың қазақ орта мектептерінде жоғарғы сыныптардың санын өсіру туралы мәселелер қарастырыла бастады. Халық комиссарлар кеңесінің және КП (б) Өлкелік комитетінің қорытындысы бойынша 1936-1937 оқу жылында қазақ орта мектептерінде жоғарғы сыныптарды дамыту жөнінде жоспар жасалынды. Аталмыш жоспар бойынша Оңтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан және Батыс Қазақстан аймақтарында да жоғарғы сыныптар санын өсіру жағынан артта қалушылық байқалды. Мұндай мәселелерді шешу тұрғысында барлық облыстық және аудандық партия, кеңес ұйымдары мен халық ағарту органдары контингентті сақтау және оқушыларды сыныптан-сыныпқа көшіру үшін батыл күрес жүргізу, қазақ орта мектептерін барлық қажетті жабдықтармен қамтамасыз ету, мектеп жанынан интернаттармен жабдықталуын қамтамасыз ету міндеттелді. 1937 жылдың қыркүйегінен бастап

қазақ орта мектептерінің жоғарғы сыныптардағы оқушылардың үлгерімінің негізгі себептерін олардың интернатта материалдық жағынан нашар қамтамасыз етілуін ескере отырып, оларға жылына орта есеппен 768 рубль мөлшерінде шәкіртақы төлеу белгілеуді қолға алынды [8, 32 п.].

1929 жылы Қазақстанда қазақтың тұңғыш жоғары оқу орны – қазіргі Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті (ертеректе ҚазПИ) Ташкенттен көшірілген қазақ халқының тұңғыш ағарту институты негізінде Алматыда ашылды. Бұған дейін жоғары білімі бар мамандар республикадан тыс жерлерде – Ташкентте, Мәскеуде, Қазанда, Омбыда және басқа да ірі қалаларда даярланды [9, 3 п.].

1929 жылы Алматы зоотехникалық мал дәрігерлік институты, 1930 жылы Алматыда Қазақ ауыл шаруашылық институттары ашылды. Сөйтіп, 1939 жылдары бірте-бірте Қазақстандағы сауатты адамдардың үлесі шамамен 65% құраса, қазақ халқының арасында бұл көрсеткіш 40%-ға жуықтады. Республикадағы Алматы, Шымкент, Қарағанды, Тараз, Орал т.б. ірі қалаларында білім беру ісі қарқынды дами бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 81- қ., 3-т., 404-іс
- 2 ҚР ОМА. 734-қ., 2-т., 2-іс
- 3 ҚР ОМА. 81-қ., 1-т., 1306-іс
- 4 Оңтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архиві (ОҚ ОМА). 147-қ., 1-т., 199-іс
- 5 ҚР ОМА. 81-қ., 1-т., 1306-іс
- 6 ОҚ ОМА 1160-қ., 1-т., 56-іс
- 7 ҚР ОМА. 81-қ., 1-т., 15-іс
- 8 ҚР ОМА. 81-қ., 1-т., 15-іс
- 9 ҚР ОМА 1142-қ., 1-т., 41-іс, 39-іс, 46-іс

Құмырзақұлы А.

«Қазақпарат «ХАА» АҚ «Qazaqstan tariny» интернет-жобасының бас редакторы, магистр, (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ (XX ҒАСЫР 20-30 жж.)

Кез-келген халықтың интеллектуалды дамуы сондай-ақ дамушы мемлекеттердің гүлденіп, қоғамдық прогрессивтік өзгерістерге жетуі білімге байланысты. Бір сөзбен айтқанда мемлекеттің интеллектуалдық, әлеуметтік-экономикалық, парасаттылық және мәдени қарымы білім саласының күйіне және оның прогрессивтік даму мүмкіндіктеріне тікелей байланысты екендігі.

Тәуелсіз Қазақстанның білім мен ғылым стратегиясы ұлттық білім мен тәлім-тәрбие идеяларына құралып, әлемдік білім беру стандартымен біріккен. Мектептің әлеуметтік институт ретіндегі негізгі міндеті жалпы білім беруді жүзеге асыруда мемлекет, қоғам және тұлға сұранысын ұштастыру болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда қазақ мектебі өзінің қалыптасу, даму тарихының әр кезеңінде жүктелген міндеттерді заман талаптарына сай атқарып

келді.

Өткен ғасырдың басында Алаш арыстары Ө. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Жұмабайұлы, Ө. Ермеков, Ж. Аймауытұлы және тағы басқа тарихи тұлғалар ұлттық білім берудің басты негіздерін қалады. Кітап оқулықтарын жасауға алтын уақыттарын бөлді. XX ғасырдың басында қоғамдық-саяси баспасөз құралдарының бірі болған «Қазақ», «Айқап» сияқты баспасөздерде қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайымен қатар, мәдени дамуы, мектеп-медреселер, орыс-қазақ мектептері, ауыл мектептері, әр жерлердегі оқу жайлы, қазақ зиялыларының шығармалары кеңінен қолданылды.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Ресей империясында орын алған қоғамдық-экономикалық қатынастардағы өзгерістер қазақ қоғамына да ықпалын тигізді. Тарих сахнасына қазақ зиялыларының жаңа легінің пайда болып, тәуелсіздік күресін жаңа сатыға көтеріп, қазақ халқының рухани-мәдени дамуына үлкен жол ашқан болатын. Мәдениет тұрғысынан алғанда бұл кезеңде ауқатты топ өкілдерінің, аз да болса қазақ жастарының еуропалық мәдениетті, Ресейдің жоғары оқу орындарын оқып меңгергендігі.

«Қазақ халқының білімге деген құштарлығын патша өкіметінің ұстанған отаршылдық саясаты да тежеп отырды. Қазақ халқының білім деңгейін жан-жақты дамытуға емес, жергілікті халықтың тілі мен дінін, әдет-ғұрпын жойып жіберуге және орыстандыруға аса мән берілген. «Міне, осындай жағдайда, қоғамдық күреске қазақ қоғамы үшін мүлдем жаңа саяси-әлеуметтік күш ұлттық интеллигенция араласа бастайды. Негізінен метрополия оқу орындарында білім алып, отаршылдық мемлекеттік басқару аппаратындағы қызметке және қазақ арасында орыс мәдениетін егіп, тарату үшін даярланған, зиялылар мұның бәрін жиып қойып, ұлттық тәуелсіздік пен ұлттық мәдениеттің өсіп өркендеуіне, ұлт өмірін қайта құру мақсатына қызмет ете бастайды». Сол кезде патша үкіметі қазақтарға белгілі бір деңгейде ғана білім беруді, сол жергілікті халықты орыстандырып, Ресей империясына тәуелді етудің шараларының бірі ретінде қараса, ал бұл қазақ халқы үшін оқу-ағарту ұлттық сананы ояту, отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық күрес жүргізу үшін қажет болды» дейді Ықылас Ожайұлы «Қазақстан тарихы» порталына жариялаған «XIX ғасыр аяғындағы Қазақстандағы оқу-ағарту ісі» атты мақаласында [1].

Ал, қазақ қоғамындағы білім жүйесінің даму деңгейі өткен ғасырдың 20-30 жылдары үлкен өзгерістерге бағыт алды. Мемлекет зайырлы білім мен ағарту жүйесін өз құзіретіне ала бастады. 1920 жылы қазанда Қазақ АКСР-нің ХАК-ы құрылып, қазақ жерінде білім беру жүйесінің жаңа кезеңі қалыптасты. Елімізде ағарту саласы бойынша халық комиссары тағайындалып, оның басшылығына алаш арысы Ахмет Байтұрсынұлы келді.

XX ғасырдың басындағы алаш арыстарының еліміздегі зайырлы білім беру ісінің дамуына қосқан үлесі және ағарту жүйесіне енгізген жаңалықтары орасан зор.

Сондықтан да қазіргі таңда ақиқатты және заман талабына сай зерттеуді қажет ететін тарихымыздың аз зерттелген, әлі де күрделі, өзекті мәселелерінің бірі – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы оқу – ағарту ісі дер едік. Әсіресе Кеңес билігі тұсында білім беру жүйесі жаңа форматқа өтіп, жаппай сауатсыздықты жою және халыққа білім беру ісі назарға алынды. Кеңес өкіметінің алғашқы күндерінен бастап

мәдени құрылыс мәселесімен халық ағарту бөлімдері айналыса бастады.

Жоғарыда айтқандай ағарту саласы бойынша халық комиссары болып тағайындалған А. Байтұрсынұлы жаңадан ашылып жатқан мектептерге 20 мың мұғалім керек екенін айтты. Ал бөлінген қаржы көлемі 2616 мұғалім мен кітапханашылардың жалақысына ғана жететін еді. Сондықтан ол жергілікті билік органдарын мектептерді өз бетінше ашуға, оларды ұстауға өз қаражаттарын жұмсауға шақырды.

1921-1922 жылдары Қазақстанның барлық губернияларында аштық жайлаған кезеңде мектеп ісінің жағдайы өте ауыр еді. Республикада қараусыз қалған жетім балалардың саны айтарлықтай өсті, олар мектептен тыс қалды. Мәселен, 1921 жылы Қазақстанда 158 мың панасыз балалар болды, ал 1922 жылы олардың саны 333 мыңға жетті. Халыққа білім беру қажеттігіне бағытталған қаражат аштықтан зардап шеккен тұрғындарға жіберілді. Мұғалімдер жиі жалақы алмады. Оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар жетіспеді.

Сауатсыздықты жою алғашында «қызыл отау» деп аталатын білім ошақтары арқылы басталды. Олар халық арасында оқу үйі атқаратын міндеттерді орындады.

1924 жылдың ақпан айында «Сауатсыздық жойылсын» қоғамының қазақстандық бөлімі жұмысын бастады. 1925 жылы қоғамның 882 бастауыш ұйымында 77 800 мүше тіркелді. Сол жылдары ұлы ағартушы А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне бейімделген араб әліпбиін жасады. 1925 жылдан бастап халық ағарту ісіне жұмсалатын қаржы мөлшері арта түсті. Барлық үлгідегі жаңа кеңестік мектептердің желісі өсті. Соның арқасында оқушылар саны ұлғайды. Кітаптар шығару жыл сайын артып отырды. 1926 жылы сауаттылық деңгейі қазақ халқында – 6,9%, орыс халқының арасында 36%-ды құрады.

Алаш арыстары да сауатсыздықты жоюға қолайлы ахуал туғызды. Бұған сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше комиссияның жергілікті құрылымдары мен халыққа білім беру комиссариаты қызметі қосылған соң оқу-ағарту ісі тәп тәуір жанданайын деді. 1920 жылғы 17 қыркүйекте қабылданған «Халық арасындағы сауатсыздықты жою туралы» декретімен ол енді 8 бен 40 жас арасындағы сауатсыздарды жазу сызуға үйренуге міндеттеді. Сауатын ашып жүргендердің жұмыс күні бұрынғысынша 2 сағатқа қысқаратын болды. Декреттің орындалуы негізінен Ағарту халық комиссариатына жүктелді. 1920 жылы бүкіл өлкеде мектептер саны 2413-ке жетіп, онда 144,9 мың бала оқып жатты. Әсіресе оқушы қазақ балаларының саны өскені көзге түсті. Егер 1914-15 оқу жылында қазақ оқушылары барлық оқушылар қатарында 7,5 процент болса, 1920-21 оқу жылында бұл көрсеткіш 21,7 ке жетеді. Аласапыран алты жыл ішінде мектептер жүйесінің 40 процентке, оқушылар санының 36 процентке ұлғаюына мұғалімдер қатарының өсуі де сай түсіп жатты: олар 3395-тен 4824-ке жетті [2, 255 б.].

Өткен ғасырдың 20-30 жылдарында халықтың мәдени білім деңгейін көтеретін кітапханалар, клубтар, оқу үйлері, қызылотаулар жүйесі құрылды. Бірақ бұларға қалың көршілік қиналмай барды деп айта алмаймыз. Тарихи деректерде, 1927 жылы өлкенің ауыл селолық жерлерінде 1500-ге жуық оқу үйлері, шаруа үйлері, халық үйлері, кітапханалар, қызыл отаулар жұмыс істеген екен.

XX ғасырдың 20-30 жылдары халықтың сауатты болуы үшін кітап ісі де

бір жолға қойыла бастады. Өйткені халықтың сауатты болуы үшін ол оқитын кітап, газет-журнал болуы керек. 1926 жылы өлкеде қазақ тілінде 10 газет (тиражы 27,5 мың), 3 журнал (тиражы 7,5) шығып тұрса, 77 атаумен оқулық және басқа әдебиет (тиражы қулық және басқа әдебиет (тиражы 302,5 мың) жарық көретін.

1920 жылы тамыз айында Қазақ Автономиялы Республикасы құрылуына байланысты мемлекеттік баспаны ашу ісі жеделдетіле түсті. Бүкілресейлік мемлекеттік баспа Мәскеуден Орынборға баспа ұйымдастыруға көмектесу үшін Валид-хан Таначев деген өкіл келді. Тұңғыш баспаны баспаханамен және қарып құю машиналарымен, қағазбен, т.б. қамтамасыз етуге бағытталған қосымша шаралар толассыз жүзеге асырылумен болды, әрі осының бәрі Ахмет Байтұрсынұлының қолма-қол іскерлік басшылығымен жүргізілді. Ал 1920 жылғы қарашада Қазақ Орталық Атқару Комитеттінің Төралқасы (Сейітқали Мендешов) Қазақ Автономиялы Республикасының мемлекеттік баспасы туралы Ережені де бекітті. Ережеде баспаның құқықтары мен міндеттері айқындалды. Қазақ Автономиялы Республикасының Орынбордағы тұңғыш мемлекеттік баспасы, қазіргі Қазақстан баспасы дүниеге осылай келген еді. Жаңа баспаның қаз тұрып, тез қалыптасып кетуі де Ахмет Байтұрсыновның есімімен нық байланысты. Баспа қызметін тез арада жолға қою міндетін, соның ішінде бірінші кезекте мектептердің қазақ тіліндегі оқулықтармен қамтамасыз ету жөніндегі міндетті Қазақ Республикасының үкіметі баспа жанындағы редакциялық алқаға жүктеді. 1920 жылғы желтоқсаннан бастап оның құрамына А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейхан, С. Садуақасов, Х. Болғанбаев, Ж. Аймауытұлы кірді. Редакция алқасы Абай Құнанбаевтың өлеңдері мен Ахмет Байтұрсынұлының мысалдар жинақтарын жедел түрде бастырып шығаруды ұсынды, бұл жинақтарын он бес мың дана тиражбен Қазанда теру үшін тапсырыс та берілді.

Қазақстанда мемлекеттік негіздегі жаңа баспа ісінің бастауында тұрып, оның әрі қарай дамып, орнығуына өлшеусіз зор еңбек сіңірген арысымыз бұл -Міржақып Дулатұлы. Ол әсіресе Қызылорда қаласында Мемлекеттік баспаның жұмысын ширатып, жандандыра түсуге белсене атсалысты, сонымен бірге көркем шығармалардың, жаңа оқулықтардың авторы ғана болып жұмыс істеді. Міржақып Дулатұлы – тұңғыш қазақ кеңес билиографы. Баспадан шыққан қазақ кітаптарының көрсеткіші (1917-1927) деп аталатын еңбекті құрастырып, алғы сөзін жазған да осы кісі.

М. Дулатұлының қарымды қаламынан туған, уақыт озған сайын, ең алдымен, қазақ баспагерлерінің ұрпақтарына өте-мөте бағалы мұра бола беретін «Қазақ тілінде басылған кітаптардың көрсеткіші» деп аталатын бірегей туындыға сәл де болса ден қояйық. Бұл туындының жарық көру тарихының өзі бір қызықты құбылыс. Әмендә халқының қамын ойлап, еліне қалтқысыз еңбек етуді мақсат-мұрат тұтқан, елім деп еңіреп өткен М. Дулатұлы адамзат ақыл-ойының керемет бір көрінісі – кітапты насихаттаудың жолдарын дәйектілікпен шешу ісін де өз қолына алады. Ұзамай бұл мақсатына да жеткен. 1926 жылы көрсеткіштің бірінші бөлімі, ал 1927 жылы оның екінші бөлімі «Жаңа мектеп» журналына қосымша ретінде Қызылордада Қазақстан мемлекеттік баспасынан араб қарпімен жарық көрді [3, 284 б.].

Білім беру саласында жүргізілген реформаға сәйкес, XX ғасырдың 20-30 жылдары бірқатар өзгерістерге қол жетті: заманауи білім беру жүйесіне көшкен мектептердің саны көбейді; жалпы орта білім мен мемлекеттік оқу

орындарында кәсіби білімді жалпыға бірдей оқытуға көшті; халық ағарту комиссариатының білім беру жүйелері бекітілді; жаңадан ЖОО орындары ашылды; мұражай, кітапхана ісінің, баспасөз ағартушылығы қызметі жүйеленді; зайырлы білім мен ағарту жүйесіне негізделіп оқулықтар шықты; зайырлы білім мен ағарту жүйесін зерттеудің теориялық-методологиялық негіздері қалыптасты.

«1925 жылы «сауатсыздық жойылсын» қоғамының мүшелері 40 мың адамнан асты, олардың тікелей қатысуымен сауатсыздықты жоюдың 110-ға жуық пункті ашылды. Әйелдер арасындағы жұмысқа зор назар аударылды. Біртіндеп хат танығандардың саны өсті. Егер 1922-1923 оқу жылында әліпбилік сауатты 4,1 мың адам меңгерді. Республика халқының сауаттылық деңгейі 1920 жылға 14,4 пайыздан 1926 жылы 25,2 пайызға дейін көтерілді» [4, 108 б.].

30-жылдардың соңына қарай жалпыға бірдей бастауыш оқуды жүзеге асыру іс-жүзінде аяқталды. 1937 жылы балаларды бастауыш оқумен қамту деңгейі 96 пайызға жетті. Оқулықтардың мазмұны, пионер және комсомол ұйымдарының қызметі оқушылардың сана-сезімі мен мінез-құлқына тікелей ықпал етіп, кеңестік еместің бәрін жеккөрушілік рухында тәрбиеледі, партияның саясаты мен идеологиясын соқыр сеніммен қабылдауға машықтандырды. Алашордашылар немесе «халық жаулары» ретінде жазаланған А. Байтұрсынұлы С. Асфендияровтың, С. Сейфуллиннің, Х. Досмұхаммедовтың және т.б. кітаптары оқу жоспарынан алынып тасталды.

30-жылдардың басындағы аштық, қазақ ауылдарындағы ойран, зиялы қауымға қарсы ұйымдастырылған қуғын-сүргін ұлттық мектептер үшін трагедияға айналды.

БКП Қазақ өлкелік комитетінің пленумы «Мектеп туралы» қарарында «қазақ мектебін нығайту және дамыту жөніндегі барлық жұмыс таяудағы екі-үш жылда техникумдар мен жоғары оқу орындарына қазақ контингенті мен қазақ орта мектебін бітіріп шыққандарға қажеттілігі қазіргі уақытта орын алып отырған айырмашылықты жою мақсатына бағынышты болу керек» деп ерекше атап көрсетті.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы арнаулы орта және жоғары білім мекемелері ашыла бастады. 1928 жылы Қазақстанда алғашқы жоғары оқу орны Қазақ педагогикалық институты ашылды. Кейін оған ұлы Абай есімі берілді. Кейіннен басқа да жоғары оқу орындары ашылды: Алматы малдәрігерлік институты (1929), Қазақ ауылшаруашылық институты (1930), Алматы медицина институты (1931), Орал педагогикалық институты (1932). 1934 жылы Қазақ мемлекеттік университеті ашылды. Бірақ кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі алғашқы жылдары жоғары білімі бар білікті кадрлар жетіспеді. Қазақ студенттерінің саны аз болды. Негізгі себептердің бірі – жаппай сипат алған аштық пен саяси қуғын-сүргін салдары болды.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Ықылас О. «XIX ғасыр аяғындағы Қазақстандағы оқу-ағарту ісі» // Қазақстан тарихы порталы. 17 шілде, 2020 жыл.

2 Казахстан за 40 лет: Стат. сборник. – Алма-Ата, 1960. – 420 б.

3 Субханбердина Ү. Қазақ халқының атамұралары / Ү. Субханбердина. – Алматы: Арыс, 1999. – 470 б.

4 Сулейменов Р.Б., Бисенов Х.И. Социалистической путь культурного прогресса отсталых народов. – Алма-Ата, 1967. – 424 с.

5-ШІ БӨЛІМ / РАЗДЕЛ 5

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ ИЗУЧЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Мұхатова О.Х.

*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының
бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Алматы қ., Қазақстан)*

ДАРАБОЗ ТАРИХШЫ ҒАЛЫМ ЕДІ

Отандық тарих ғылымында 30 монография, 50-ден астам ұжымдық зерттеулер, оқулықтар мен оқу құралдарын, архив құжаттары жинақтарын қалдырған, 90-ға жуық шәкірт тәрбиелеп, жеке ғылыми мектебін қалыптастырған, Ұлттық Ғылым Академиясының академигі болған, тарихшылар арасында шоқтығы биік ғалым Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың орны ерекше.

Бүкіл саналы ғұмырын ғылымға арнаған ғалымның ізденістері мен атқарған істері тек тарихшыларға ғана емес барша қазақтандықтарға үлгі-өнеге.

Манаш Қабашұлы Қозыбаев 1931 жылы 16 қарашада Қостанай облысы Меңдіқара ауданының Тазкөл ауылында дүниеге келген. 1953 жылы Қазақ мемлекеттік университетін үздік бітірген түлек еңбек жолын Қостанай педагогикалық институтынан бастаған. 1958 жылдың жазында Манаш Қабашұлын Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы марксизм-ленинизм институтына жұмысқа шақырылған. Институтта 1974 жылға дейін аға ғылыми қызметкер, ғылыми хатшы және партия құрылысы секторының меңгерушісі болып жұмыс істеген. 1971 жылы Қазақ ССР ҒА Төралқасы ғалымға Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан тарихын зерттегені үшін Ш.Уәлиханов атындағы мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атағын берді. 1973 жылы тарихи-партиялық ғылымды дамытудағы жетістіктері үшін Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет грамотасымен марапатталған. Бірқатар ғылыми-педагогикалық қызметтер атқарған Манаш Қабашұлы 1986 жылы Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтына бөлім меңгерушісі қызметіне келген. Көп ұзамай институт директорлығына тағайындалған. 1988 жылдан 2002 жылдың қаңтарына дейін, яғни өмірінің соңына дейін Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры қызметін атқарған. 1989 жылы ғалым Қазақ КСР Ғылым Академиясының академигі, 1990-1993 жылдары Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің, кейін Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің халық депутаты болып сайланған. 1995 жылы Манаш Қабашұлы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығының иегері атанған. 1997 жылы Президенттің бейбітшілік және рухани келісім сыйлығын иеленген. 2001 жылы ғылым мен қоғамдағы қызметі үшін «Парасат» орденімен марапатталған.

Ізденушілік жұмыстағы тиянақтылығы, еңбекқорлығы Манаш Қабашұлын Қазақстан тарихының күрделі мәселелерін зерттеуге ұмтылдырды. Кеңестік кезеңде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан тарихын зерттеді. «Қазақстан – майдан арсеналы» [1] атты монографиясы және көптеген ғылыми

мақалалары мазмұнымен, өзіндік бағытымен дараланды. Еңбек ғылыми ортаның жоғары бағасын алды. Соғыс тарихын зерттеуге академик Манап Қозыбаев өзінің «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан Компартиясы» еңбегі арқылы айтарлықтай үлес қосты. 1964-1968 жылдары республиканың соғыс жылдарындағы тарихына қатысты құжаттар мен материалдар жинағы жарияланды. Қазақстандықтардың майдандағы ерліктеріне, атқыштар дивизиялары мен полктеріне арналған тарихи очерктер дүниеге келді. Бүкілодақтық «Боздақтар» [2] басылымы өз жалғасын тауып, Қазақстанда 66 томы басылып шықты. П.С. Беланның қазақстандық әскери құрамаларын зерттеген еңбегі, М.Қ. Қозыбаев пен Н.Е. Едігеновтің соғыс жылдарындағы республика өнеркәсібінің индустриялық дамуы туралы «Жеңіс рухымен» [3] кітабы жарық көрді.

Кеңес Одағының ыдырап, социалистік жүйенің жойылуына байланысты қазақстандық тарих ғылымының теориялық-методологиялық проблемаларын қайта қарап, жаңа тарихи таным қалыптастыру қажеттілігі туындады. Уақыт өткен сайын жаңа ғылыми методология қалыптастыру қажеттілігі айқын сезіле түсті. Тарихты жазуда, зерттеуде өзекті мәселелерге жаңа көзқарастар тұрғысынан қарап, дербес, тың ой-пікірлер мен тұжырымдар түйіндеу міндеті тұрды. Алайда тәуелсіз, соны тұжырымдар жасау көптеген қиындықтарға тірелді. Ғылымда эталондық ой-тұжырымдар, салмақты қорытындылар жасап келген тәжірибелі, білікті аға буын маман-зерттеушілер, ғалымдар бірден ескі ұстанымдардан бас тартып, жаңаша ойлауға бет бұра алмады. Дегенмен тарихшыларға ой салып, ғылыми арнаның ағысын объективті жолға бұруға ұмтылған бірлі-жарым ғалымдар табылды. Отандық тарих ғылымында тыңнан жол салғандардың бірі академик М. Қозыбаев еді. Қазақстан тарихының, тарихнама мен деректанудың методологиялық мәселелерін көтерген зерттеулері жарық көре бастады.

Қазақстан тарихы ғылымына қоғамдық жаңа ұлттық тарихты жазуға әлемдік тарих ғылымында өткен дәуірлеу мен қазіргі кезеңдегі тарихи құбылыстардың кезеңдік межелерін айқындау тәжірибесін ескеру қажет бола бастады. Дәуірлеу мәселесін алғаш рет әрі кешенді түрде көтерген тарихшы академик М.Қ. Қозыбаев болды. Ол өзінің «Ата тарихы туралы сыр» атты дүниежүзі қазақтарының тұңғыш құрылтайында оқыған баяндамасында Қазақстан тарихын тоғыз «асқарлы белестерге» бөлген еді. Олар:

1. Адам баласы қазақ сахарасында пайда болып, өмір сүрген тайпалар белесі;
2. Сақ, үйсін, қаңлы, алшын, ғұндар заманасы;
3. Түркі тектес тайпалар дәуірінен;
4. Қыпшақ белесі;
5. Монғол үстемдігі;
6. Қазақ хандықтары: халық, ұлттық қалыптасуы;
7. Отаршылдық бұғауында;
8. Қазақ халқы кеңес империясының уысында;
9. Қазақ халқы егеменді ел болған шағында [4, 146 б.].

Академик М. Қозыбаев нұсқасы бес томдық Қазақстан тарихының алғашқы үш томы мен көптеген оқулықтарға, оқу құралдарына негіз болды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттерін қайта қарау қолға алынды. Алғашқылардың бірі болып М. Қозыбаев Отан тарихында зерттелуге және қайта зерделенуге тиіс мәселелері көрсетіп берді. Ғалымның «Ақтаңдақтар ақиқаты» [5], «История и современность» [6],

екі томдық «Тарих зердесі» [4], «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски» [7] және т.б. еңбектері төл тарихты жаңаша жазу мен зерттеуге бағытталған тың идеяларға толы болды. Проблемалық мәселенің бастысы методология екендігіне назар аударған тарихшы оны қолдан жасауға болмайтындығын қадап айтты. Бұрмаланған Қазақстан тарихын қайта жазуда тарихилық, объективтілік, диалектикалық даму, өзара байланыс қағидаларына сүйену қажеттілігін көрсетті. «Біз партиялық принциптен бас тартып, томағатұйық ұлттық шеңберге шектеліп қалуымызға болмайды. ... тарих директиваға емес деректерге сүйеніп жазылуы керек. Ол деректер негізін мемлекеттік ауқымда қарап, жасау керек» [4, 101бет] – деген тұжырымы күні бүгінге дейін өзектілігін жоймай келеді. Ғалым отандық тарих ғылымының жағдайына шынайы баға берді. «Жарты ғасырдан астам уақыт бойы тарих ғылымы алдымен сталиндік жосықсыздықтардың, содан кейін волонтаризм мен субъективизмнің, тоқырау идеологиясы мен психологиясының шырмауында болып келді», [5, 10 б.] – деген тұжырымы - осының айғағы.

1991 жылы академик М.Қ. Қозыбаев жетекшілік етіп, құрамында ғалымдар: К. Нұрпейісов, Ғ.С. Сапарғалиев, Ж.Б. Әбілқожин, М.Қ. Қойгелдиев, Қ.С. Алдажұманов, Т.О. Омарбеков, М.Б. Тәтімов, В.К. Григорьев, Ю.И. Романов, М.Ж. Хасанаев және басқалар енген Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесі арнайы комиссиясының жұмысы нәтижесінде бұрын құпия сақталған құжаттар ашылып, 1930-жылдардағы аштық пен саяси қуғын-сүргіннің қаралы ақиқатын зерттеуге қол жеткізілді. «Аса құпия» белгілері соғылған құжаттардың арасында ОГПУ-НКВД архивтері, БК(б)П ОК және Қазақстан К(б)П ОК-нің «Ерекше папкаларда» сақталған материалдары да бар. 1920-1930-жылдары кеңестік азаматтарды аса ауқымды түрде саяси қуғындау мен ізіне түсу әрекеттерін жүргізуге негіз болған партиялық және мемлекеттік органдардың заңды бұрмалаушылық актілері мен қаулыларына баға берілді.

1996 жылы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтын басқара отырып, ғалым «Қазақстан Республикасында тарихи сананы қалыптастыру» тұжырымдамасының қабылдануына мұрындық болды.

Қазақстан өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін бұрын ғылымда біршама күдік тудырып келген мәселелер қайта зерттеліп, зерделене бастады. Мәселені тарихнамалық тұрғыда талдаған зерттеулер де дүниеге келді. Дегенмен, Қазақстанның Ресей империясы құрамына енуін негізінен тарихи оқиғалар мен процестер ауқымында зерттеу құбылысы ғылымнан көрініс тапты. Қазақстанның Ресей бодандығын қабылдауы объективті, шынайы түрде, тарихи оқиғалардың сабақтастығы тұрғысында талданды. Тарихшылар қазақ хандарының Ресей патшайымына жасаған өтінішінің себептерін, бодандықты қабылдау процесін, оның салдарларын жаңа зерттеу методологиясы негізінде таразылады. Әйтсе де тарихшылар бірыңғай ортақ пікірге келе алмады. Тарих ғылымында қазақ жерлерінің Ресейге қосылуы мәселесінде бірнеше көзқарастар байқалды. Қазақстанның Ресей империясына өз еркімен енуі сипатының толығымен жоққа шығарылуы, «қосылу» сөзінің сынға алынып, «жаулап алу», «басып алу», «бодандықты қабылдау» тәрізді мән беретіні, қазақ даласының империяға күштеп ендірілгендігі, отарлау саясатының жүргізілуі турасында М. Қозыбаев жаңа көзқарастар қалыптастырды [8]. Осыған орай айта кетерлік бір жайт, қазақстандық тарихшылардың көпшілігі осы бағытты қолдайды. Сондықтан қазіргі кезеңде ғылымда Қазақстанның Ресей империясы құрамына кіруін жаулап алу, бодандықты қабылдау, отар өлкеге айналу тәрізді ұғымдармен

айқындайтын тұжырым орныққан.

Ғалым азаттық күресінде зерттелуге және қайта зерделенуге тиіс мәселелерді көрсетіп берді. М. Қозыбаев «Жауды шаптым ту байлап» [9] еңбегінде қазақ халқының бірегейлігі мен біртұтастығы үшін күрес тарихын жаңа тарихи таным тұрғысынан қарастырып, тарихшылардың келесі буынына үлгі бола білді. Ғалымның Ұлы Дала Еліндегі азаттық күреске берген бағасы осыған дейінгі бірде-бір зерттеуде орын алмады. Жаңа тұжырымдар ғылым үшін маңызды болды. Олар мынадай: «Кене хан хандық биліктің кеселге ұшырамаған, дала демократиясына негізделген сипаты үшін күресті. Бұл - бір. Екіншіден, хан Кене де Сырым батырға ұқсап патша мен халық арасында жүріп мал тапқан сатқын сұлтандарға, билер мен батырларға қарсы соғысты. Сөйтіп Кене хан бастаған күрес те бүкілхалықтық сипат алды. Үшіншіден, Сырым бастаған, Кене хан бастаған күресті қолдаушы, оның негізгі қозғаушы күші қара шаруа еді» [9, 105 б.]. Тарихшы-ғалымның соңғы екі тұжырымы кеңестік кезеңдегі осы мәселені терең зерттеген М. Вяткин, Е. Бекмаханов, Е. Дилмұхамедов пікірлерімен үндес. Дегенмен, Сырым және Кенесары қозғалыстарының үндестігіне назар аударған ол екеуінің ерекшеліктерін «Сырым батыр бастаған қозғалыстың реформаторлық қасиеті жоғары. Ал Кене хан бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың отаршылдыққа қарсы көптеген өзгешелігі - елдің егемендігін, мемлекеттілігін негізгі күрес мотиві етіп, күн тәртібіне қойғандығында» [9, 109 б.], - деп көрсетті. Осыған орай тарихшы-зерттеушілерге ой сала: «...тарихшы қауым әр көтерілістің өзіндік жеке сипатын және жалғастықты, сабақтастықты, түбегейлі, жалпылама бірегейлік білдіретін қасиеттерін зерттеуі абзал» [9, 109 б.], – деп жазды. Ғылымда Ұлы Дала Еліндегі ұлт-азаттық қозғалыстардың орын алу себептері анықталған-ды. Дегенмен М.Қ. Қозыбаев оларды нақтылай түсті. Автордың пайымдауынша ол себептер патшалық отарлаумен тығыз байланысты, өйткені «дәл тарихтың осы кезеңінде көшпелі ел өркениетінің тамырына балта шабылды. Ғасырлар бойы қалыптасқан көшпелі өркениет өзінің өрісінен айырылды, қанаты қайырылды. ... отаршылдық осымен қатар ұлттың біртұтастығының ғасырлар бойы қалыптасқан атазаңын (әдеп-заңы), ғұрыптарды, мемлекеттік басқару жүйесін бұзды. Ресейлік әкімшілік-саяси жүйе қазақ елінің дәстүрлік әлеуметтік байланысын үзді, көшпенді елдің әлеуметтік тұтас организмі дағдарысқа ұшырады» [9, 108 б.]. «Ұлттық сана-сезім өз дәрменсіздігін сезген, ұлттың жойылып кету қаупі туғанда, ел тағдыры, жер тағдыры ойландырғанда, қазақ қоғамының болашағын түп қазық еткен халықтық қозғалысты хан Кене бүкіл бір өркениетті қорғаушы санатында қозғалысты бастады. Қазақ мемлекеттілігі туралы мәселені хан Кене нақты қойды. Ол Ресейден біржолата азат бола алмайтынын түсінді, сондықтан да қазақ елін Абылай хан тұсындағыдай империяның көлеңкесінде өз еркімен ішкі бостандығын, халықтың болмысын, хандық құрылысты сақтаған ел қылуды армандады. М. Қозыбаев хан Кене қозғалысының бірнеше ерекшеліктерін айқындады. Олардың бірі – «оның көсемінің заңды ел билеушісі болып танылуында». Ал келесі бір ерекшелігі - «ол қозғалыс туралы Европа жұртшылығының хабардар болуы, прогресшіл зиялы қауымның қазақ сахарасындағы сол бір қиямет оқиғаларға рухани қатысуы, көңілін, ниетін бұруы» [9, 131б.].

М.Қ. Қозыбаев Исатай мен Махамбет бастаған көтеріліс турасында өз ойын білдірді. Көтеріліс қазақ халқының азаттық күресінің жалғасы іспеттес болды. Алайда оның өзіндік себептері де барды. Ол себептер бірден-бір Жәңгір ханның

билігімен, ол жүргізген реформалармен тығыз байланысты. Ал Ж. Қасымбаев өзінің монографиясында Жәңгір ханды жаңашыл, реформатор, білімді, Еуропаға еліктеген билеуші ретінде сипаттады. Осы орайда М. Қозыбаевпен екеуінің көзқарасы тоғыса қоймады. Манаш Қабашұлы Жәңгір ханның жүргізген саясатының кейбір прогрестік маңызын атай отырып, реформаторлық істері хан өкіметін нығайтқандығын, оған европалық монархиялық сипат бергендігін, отаршылдықты күшейтуге тырысқанда «...хан билігінің тұсында таптық қысымға түскен, басым көпшілігі әбден азып-тозған, ашыққан халық» көтеріліске шықты. «Жәңгір хан европалық өнер мен білімді қандай шапшандықпен енгізсе, отаршылдықты жаңа шыңға көтерер саяси реформаларды да өте асығыстықпен, күшпен, зорлықпен жүргізді» [9,119 бет]. Сондықтан мұның бәрі елде революциялық дағдарыстың онан әрі өрлеуіне, халық бұқарасының патша өкіметін қыспаққа алуын күшейтуге әкеліп соқты.

Ғалым 1916 жылы бүкіл Орталық Азия мен Қазақстанды қамтыған көтеріліс туралы да жаңа көзқарас танытты. М. Қозыбаев: «1916 жылғы ұлттық қозғалысты ұзақ жылдар бойы зерттеушілер көтеріліс деп бағалап келді. Көтерілген халық қозғалысқа бірте-бірте дем берді, таудан аққан селдей ол бір-біріне жалғасып, жайыла берді, тайфундай сытырлатып, күтірлетіп теңселтті. Басқаша айтқанда, ол бір жерде болған көтеріліс емес, сериялы көтерілістер, көтеріліс шеңберінен шығып, төңкеріс дәрежесіне көтерілді. «Бұл жай бұрқ етіп көтеріліп, жалп етіп сөнген бір қас қағым сәттік көтеріліс емес. Ғасырлар шері қатпарланып, халықты қайыстырып, туған елді тастап, шекара асып, ауып кетуге дейін шешім алған халықтың шешуші қадамы – төңкеріс» [9, 131 б.], – деп жазды.

Қазақстандағы сталиндік-голощекиндік саясаттың жалғасы қазақтың дәстүрлі шаруашылығын біржола бүлдіріп қиратқан күштеп ұжымдастыру шараларынан көрінді. Шаруа қожалықтарын күштеп ұжымдастыру әкімшіл-әміршіл тәсілдермен жүргізіліп, бұрмалаушылықтар мен асыра сілтеулерге жол берілді. Күштеп ұжымдастыру әлеуметтік-экономикалық және саяси сипатқа ие болды. Қазақ этносын құртуды көздеген этноцид саясаты – ұжымдастыру нәубетінің қасіреті аса қайғылы болып, тарихта бұрын-соңды болмаған аштыққа әкеліп соқты. Өрескел революциялық шараларды күштеп іске асыру, әкімшіл-әміршіл өктем саясат қыспағына қарсы халықтық наразылықтар мен көтерілістер етек жайды. Егемен Қазақстан жағдайында белгілі ғалым, тарихшы М. Қозыбаев республикада алғашқылардың бірі ретінде күштеп ұжымдастырудың шынайы тарихын айқындауда бірқатар еңбектер жариялады. М. Қозыбаев өз зерттеулерінде ұжымдастыруды «қазақ этносын құртуды көздеген этноцид саясатының көрінісі» ретінде сипаттайды [10]. Ғалым пікірінше зорлап колхоздастыру «артта қалған халықтардың капитализмге соқпай социализмге өту мүмкіндігі туралы» қатып қалған маркстік жорамалды іске асыруға қылмысты әрекет жасалып, ол Қазақстан этностары тіршілігінің дәстүрлі жүйесін күйретіп тынды және сайып келгенде, тарихта бұрын-соңды болып көрмеген апатқа әкеліп соқты. М. Қозыбаев, Қ. Алдажұманов, Ж. Әбілқожиннің бірлесіп жазған еңбегінде ұжымдастыру «ауыл шаруашылығындағы экономикалық заңдылықтарға жатпайтын «Ұлы бетбұрыс» шаруашылықтағы бұрыннан қалыптасқан жүйені аяусыз қиратып, қоғамды неше түрлі қиындықтарға ұрындырудың алғы шартын жасады», – деген бағытта көрсетілді.

Осы кезеңде жарияланған еңбектерде Қазақстанда ұжымдастыруға, өрескел

революциялық шараларды күштеп іске асыруға, әкімшіл-әміршіл өктем саясат қыспағына қарсы бағытталған халықтың наразылығы мен қарсылығы тұңғыш рет зерттеу объектісіне айналып, ақиқаты айтыла бастады. Кеңес дәуірінде бандиттік, қарақшылық деп айдар тағылып, таңба басылып келген халықтық бас көтерулер мен «бүліктердің» шынайы сипаты анықталды. М.Қозыбаев өз зерттеулерінде көтерілістердің шығу себептерін көрсетіп берді. Ол «қазақ шаруаларының ұйымдасқан алғашқы көтерілістері 1929 жылы күзде басталып, 1931-32 жылдарға дейін созылды. Бірақ олардың бәрі көптеген ауылдарды, ал кей жағдайларда бүтіндей бір, немесе көршілес бірнеше аудандарды қамтыса да, бір-бірінен оқшау, шаруалардың стихиялық түрде басталған көтерілістері болып қала берді» [10, 18-19 бб.], – деп жазды. Ғалым өзінің әріптестерімен қосыла: «...жалпы 1929-31 жылдары Қазақстанда 372 шаруа көтерілістері болып өтті. Егер 1929 жылы көтерілістер тек жекелеген аудандарда болса, 1930 жылы олар Қазақстанның бірталай жерлерін қамтыған жаппай қозғалысқа айналды» [10, 16 б.], – деп тұжырымдады.

Қазақстанды әкімшіл-әміршіл тәсілмен билеп-төстеген сталиндік-голощекиндік большевиктік басшылықтың ресми саясаты көшпелі және жартылай көшпелі қазақ ауылдарын зорлап отырықшыландырудан айқын көрінеді. Қазақстанның Өлкелік Компартиясы және оның басшысы Ф.И. Голощекин қысқа мерзім ішінде қазақ шаруа қожалықтарын жедел, жаппай жоспарлы отырықшылыққа көшіруге жанталасты. Қазақстанның экономикалық, әлеуметтік, ұлттық ерекшеліктерін ескермей жүргізілген зорлап отырықшыландыру қазақ халқын «қызыл табан» шұбырындыға салып, ата қоныстарын тастап көшуге, ашаршылыққа ұрындырды. Қолындағы малынан айырылып, баспанасыз қалған, ашаршылық зардабын көрген халықтың қайғысы қасіретті, халі мүшкіл болды. М.Қ. Қозыбаев зерттеулерінде отырықшыландырудың зорлықпен жүргізілгендігі дәлелденді. Ғалым-тарихшы босқындар арасында ит пен мысық, жәндіктерді былай қойғанда, адам етін жеген оқиғаларға жеткізген ашаршылық жылдары жайлы ащы шындықты тұңғыш рет ашып көрсетті. М.Қ. Қозыбаев «аштық жылдары шын қайтыс болған қазақтардың саны 1 млн 750 мың адамға жетті [10, 18 б.], – деп жазды. Осылайша мәселені жаңа тарихи таным мен шындық негізінде қайта қарап, көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларын отырықшылыққа көшіру күшпен іс-жүзіне асырылғандығын, оның барысында көптеген дөрекі қателер мен бұрмалаушылықтарға, асыра сілтеулерге жол берілгендігін, оның өзі үлкен нәубетке – ашаршылық пен жат өлкеге қоныс аударуға әкеліп тірегендігін ашып айтты.

Манаш Қабашұлы 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін зерттеді. Көтерілістің шығу алғышарттарын, себептерін және сипатын анықтады. Оны азаттық күрестің айшықты белестерінің біріне жатқызды. Айтылғандардан өзге ғалымның басшылығымен Ұлы Отан соғысында қаза тапқандар туралы 60 томнан асатын «Зерде кітабы», саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы 5 томдық «Азальы кітап», бес томдық «Қазақстан тарихы» академиялық басылымы, көпшілік қауымға арналған «Иллюстрированная история Казахстана» басылып шықты.

Ғалым тарихты оқыту түйіткілдеріне де назар аударды. «Тарихты жазу бар да оқыту бар. Ал бұл салада біз де кеңестік жүйе инерциясымен келеміз. Жоғары оқу орындарында тарих тоқал шешенің баласындай. Бірыңғай жүйе жоқ, мамандардың көбі оқу орындарын тастап кетуге мәжбүр болды. Әр жоғары

оқу орнында тарихты оқыту әр түрлі, мектептерде тарихты оқыту дәрежесінің төмен» [4, 101 б.] екендігін көре білген ғалым осы жағдайды жақсарту мақсатында орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындады.

Осылайша Манап Қабашұлы Қозыбаев Қазақстан тарихының теориялық-методологиялық, тарихнама және деректану, тарихи сана қалыптастыру бойынша көптеген мәселелерді зерттеп, отандық тарих ғылымының өрлеуіне 800 ғылыми, ғылыми-публицистикалық еңбектер, соның ішінде 30 монография (олардың 18-і бірлескен авторлықпен), 50-ден астам ұжымдық зерттеу, оқулықтар мен оқу құралдарын дайындау арқылы сүбелі үлес қосты. Ғалымның дайындаған және жариялаған еңбектерін күні бүгінге жас ұрпақ, тарихқа қызығушылық тудыратын оқырман қауым қолданады.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

- 1 Козыбаев М. Казахстан – арсенал фронда. – Алма-Ата: Казахстан, 1970. – 475 с.
- 2 Боздақтар. Жинақтама том/ П.С. Белан, Н. Едігенов; Ред.алқасы: А.С. Сарсенбаев, /төраға/, М.Р. Сағдиев, М.Қ. Қозыбаев ж.б. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 514 б.
- 3 Жеңіс рухымен. – Алматы, 1995. – 513б.
- 4 Қозыбаев М. Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. – Алматы: «Ғылым», 1998. – 344б.
- 5 Қозыбаев М. Ақтандақтар ақиқаты. – Алматы, 1992. – 272б.
- 6 Козыбаев М. История и современность. – Алматы, 1993. – 254 с.
- 7 Козыбаев М. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. Кн.1. Память народа. – Алматы: «Ғылым», 2000. – 420с.; Кн.2. Социализм: несбывшиеся надежды. – Алматы: «Ғылым», 2000. – 388 с
- 8 Козыбаев М.К. Актуальные проблемы изучения Отечественной истории // Отечественная история. – 1998. – №3. С.23-31.
- 9 Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
- 10 Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ., Әбілқожин Ж. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. – Алматы, «Ғылым», 1992. – 36 б.

Асанова С.А.

*ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, кандидат исторических наук
(г. Алматы, Казахстан)*

РОЛЬ ИСТОРИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Сложный и трудный путь, пройденный казахским народом за прошедшие столетия, ознаменовался очередным историческим вызовом, связанным с необходимостью формирования новой казахстанской идентичности в сложных и противоречивых условиях XXI века. Адекватность ответа на вызовы современности связана с решением ряда вопросов политического, геополитического и этнополитического характера. В этом ряду проблемы, связанные с формированием идентичности являются наиболее актуальными. Инерция переходного периода, который для казахов начался еще в 30-х годах XX столетия, продолжает сохраняться и по сей день со всеми его сложными и

противоречивыми последствиями. Этот период можно характеризовать как критический. Его содержание состоит в коренном изменении материальной основы существования (кочевнический образ жизни) и переходом к иным формам бытия.

По существу, мы являемся свидетелями формирования новой идентичности. Как известно основой идентичности является картина мира этноса, которая состоит из совокупности этнических констант, представляющих собой своеобразную форму упорядоченного исторического опыта [1]. Составляющие картину мира этнические константы, сохраняются и наследуются из поколения в поколение при этом их разнообразие, по существу, неисчерпаемо [2]. В разные периоды жизни народа актуализируются одни константы и уходят на второй план другие. Весь переходный период, о котором упоминалось выше, происходит «перенос прежних архетипических конструкций номадического мироотношения в город, где задачи выживания заставляют идти по пути сущностного видоизменения традиционных ценностных установок, их ломки и модернизации» [3]. Другими словами, если в прошлом казахский народ вел кочевой образ жизни и соответственно обладал определенным набором этнических констант, то при переходе к оседлому образу эти константы сохраняются и никуда не исчезают. Однако в разные исторические эпохи происходит и кардинальная смена ценностных ориентиров, которые больше соответствуют современным потребностям этноса и лучше способствуют его адаптации к новым условиям существования.

Советская власть устанавливала новые аксиологические приоритеты в стремлении сформировать новый образ культурного наследия. Радикальный характер преобразований советской власти усугублялся жесткими методами их реализации. Большевистское государство было целиком проективным: оно сверяло свои действия не с народной жизнью, а с буквой учения, марксизм-ленинизмом. Это было руководство к действию – построению нового общества, которое интерпретировалось в полном соответствии с вековой народной утопией о создании «рая на земле». В этом новом обществе должны были жить новые люди. Поэтому безжалостно разрывалась связь со всеми формами традиционной жизни казахского народа. Уничтожалась основа этнической природы казахов – культура кочевничества. Достоянием истории стал и связанный с ним родовой уклад. Единое тело национального сознания было искусственно расчленено по классовому принципу. Однако, несмотря на все репрессии и ужасы сталинского режима казахский народ сумел сохраниться. Вопрос о том каким образом это стало возможным и в чем заключались причины сохранения этноса в самых жестоких условиях его подавления становится основным вопросом, на который должны ответить современные историки при изучении советского периода казахской истории. Тридцать лет со дня крушения одной в величайших империях XX века в историческом ракурсе не срок. По существу, мы являемся современниками советской эпохи, что приводит к отсутствию исторической ретроспективы, как известно «большое видится на расстоянии». Также сложность объективной оценки истории XX века связана с тем, что этот период истории Казахстана подвергался наибольшей мифологизации со стороны правящего режима. Необходимость отхода от прежних идеологических установок марксистско-ленинской парадигмы породила множество версий трактовок от нигилистического отрицания до возвращения к прежней апологетики. Сегодня становится ясным необходимость поиска более взвешенной оценки

определения главного критерия оценки итогов развития традиционной культуры казахского народа в XX веке. В качестве возможного варианта такого критерия может служить принцип этнической целесообразности. Т.е. насколько те или иные явления, имевшие место в истории казахской культуры XX века, соответствовали или отвечали интересам казахского народа. Здесь возникает проблема дефиниций, определяющих главное содержание процесса трансформации казахской культуры в XX веке. Традиционно пользуясь старыми категориями, мы определяем этот период как советский, однако существование в составе советской империи явилось, важным, но не определяющим и не охватывает всего содержания сложного процесса трансформации казахского этноса от традиционной культуры к современной. Таким образом, модернизация является главным содержанием казахской истории XX века. Как известно модернизация – это фактическое неизбежное явление, в истории любого народа. Альтернативы модернизации нет, и обреченность на модернизацию казахской традиционной культуры является данностью нашей истории. Сам по себе нелегкий путь модернизации имел в нашей истории определенную специфику, связанную с тем фактом, что в этот исторический период мы входили в состав государства реализовавшего свою собственную модель развития, как первого в мире советского социалистического строя. Кроме того, модернизация XX века в Казахстане носила не эндогенный, а внешний и насильственный характер. Этим объясняется двойственность и противоречивость результатов советской модернизации

В этой связи определенный интерес вызывает процесс утверждения одних и исчезновения других этнических констант, формирующих картину мира этноса. Механизм смены картины мира и формирования новой идентичности представляет собой сложный и противоречивый процесс. Существует несколько подходов в определении процесса формирования этнонациональной идентичности (примордиалистский, инструменталистский и конструктивистский). В отношении формирования новой идентичности мы согласны с определением, согласно которому: «Национальная идентичность – это особая форма идентичности, которая не является естественно заданной, а должна вырабатываться и распространяться, главным образом, через усилия интеллектуалов, политиков и общественных активистов, которые делают связь с нацией основополагающим компонентом сознания» [4]. Таким образом, этническая идентичность – это не только природное качество присущее каждому народу, как вещественная данность, но во многом социальный конструкт, который способен превращаться в реальность и задавать рамки для коллективных действий интеллектуальной элиты. При этом, согласно конструктивистскому подходу, особое значение приобретает именно процесс целенаправленной деятельности. Тем не менее, в этом процессе необходимо учитывать, что этническая идентичность есть одна из форм коллективного самосознания, которая не определяется путем волюнтаристской импровизации, а формируется и поддерживается конкретными культурными реалиями, с глубоко укорененными историческими корнями.

Особое место исторического нарратива в формировании идентичности не нуждается в специальной аргументации. Здесь можно только констатировать, что «историописание – это способ воспроизведения этничности» [5]. Ведущая роль исторического знания связана также и с тем, что становление новой идентичности – это процесс и этнополитический, где история народа, как

нарративный дискурс способствует не только его внутренней консолидации, но и создает своеобразную защиту собственного этнического пространства. Благодаря этим представлениям народ осознает свое единство и одновременно определяет собственное место в мире.

Однако, формирование адекватной картины исторического прошлого казахского народа осложняется и тем, что большинство ныне живущих казахов прошли этапы своей социализации в существенно различающихся социально-политических условиях, что привело к определенным искажениям в историческом сознании. Если рассматривать советское время, то в этот период коммунистической идеологией была достаточно успешно реализована историко-культурная парадигма, призванная сформировать «новый» взгляд казахского народа в отношении собственной истории. Идеологической основой этой парадигмы, служило положение, что только советская власть открыла дорогу к прогрессу и процветанию казахского народа, одномоментно, шагнувшего из феодализма в развитый социализм [6]. Тогда как постсоветский период знаменовался формированием новой, картины исторического прошлого казахского народа, которая однако еще находится на стадии формирования.

Актуальность истории прослеживается на всех уровнях исторического сознания от академического до обыденного. Как известно создание новой концепции истории с точки зрения профессионального подхода требует определенных усилий по изучению документальных источников и их анализа на основе дисциплинарного анализа и как следствие, требует определенного времени. Однако злободневность исторического дискурса, как форма социального заказа, осознается на всех уровнях исторического сознания и вполне естественны попытки создать требуемый продукт, как ответ на социальный заказ. Этим объясняется обилие исторических исследований, не выдерживающих критики с точки зрения академического знания, но востребованные современной действительностью. Как правило, здесь нет места научной рефлексии.

Таким образом, ведущее место в идеологическом пространстве современного Казахстана, занимает исторический нарратив, понимаемый, как совокупность исторических свидетельств, изложенных в той или иной повествовательной форме. Само понятие нарратива произошло от латинского *narrare* – «язык повествования». Как известно, жанр исторического нарратива, зачастую носит утвердительный, декларативный характер. Функционирование подобной информации как правило приводит к определенной девальвации исторического знания, поскольку исторический нарратив далеко не всегда является объективным. В его изложении может иметь место конъюнктурное использование различных мифологем, искажений и интерпретаций. Вместе с тем мы не можем полностью отбрасывать смысл и значение исторического нарратива, поскольку он позволяет, с одной стороны, определить критерии компетентности, свойственные обществу, в котором он излагается, а с другой – оценить, благодаря этим критериям те результаты, которые в нем достигаются или могут быть достигнуты.

При этом необходимо учитывать, что национальная история является прошлым, которое особым образом организовано, и во многом является сконструированным, поскольку «...искаженное восприятие собственной истории, – это существенный фактор в процессе формирования нации». В данном случае искажение понимается как процесс сознательного и выборочного отбора, когда нация должна многое «забыть», но и многое «вспомнить» в своем историческом

прошлом [7].

Казахи имеют историю, которая в большей степени является историей выживания, а не спокойного существования и созидания. Какой образ прошлого оформится сегодня, таковым будет и будущий выстроенный и сформированный образ казахского народа. Возрождение этих образов, которые неизбежно подвергались искажениям на протяжении длительной истории в условиях колониальной зависимости является важной задачей современной исторической науки. Именно поэтому новый этап развития казахского народа в условиях государственного суверенитета и как государствообразующей нации открывает большие перспективы для использования исторических нарративов в формировании и конструировании своего будущего.

В качестве наглядного примера предлагается рассмотреть несколько вариантов критического переосмысления утвердившихся стереотипов относительно современных ценностных установок и их исторического обоснования. На уровне обыденного сознания существует широко распространённое мнение об отсутствии демократии в исторической культуре казахского народа, отсутствии у рядового члена традиционного общества собственного мнения по общественным проблемам, извечная «казахская покорность» [8]. Вместе с тем в казахской истории есть вполне устоявшиеся примеры глубокого укоренения в национальном сознании принципов демократического устройства, осознания ответственности верховной власти и ее зависимости от воли народа. В частности, если мы обратимся к научному авторитету Чокана Валиханова, то заметим, что еще в студенческие годы, в письме проф. Березину по поводу объяснения отдельных фрагментов исторических сказаний, он отмечал, что простой народ – карабудун – сравнивал своих султанов с пастухами и даже называл их рабами. Отыскивая причины этого явления, Ч. Валиханов писал: «Хотя пословица киргизская – «без султанов не может быть народа, как без поддержки не может стоять юрта» – и показывает понятие народа о необходимости для отдельного народа (иметь) иль отдельной главы, но, тем не менее, относительно влияния на (массу), султаны не значили ничего. Киргизы говорят: ходжи – сарды, а султаны – наши рабы, объясняя это низкое уподобление своих глав... намеком на то, что они рабы, обязанные пасти стада и пугать своим присутствием... поставлены для этой же цели у них. Все управление народа находилось в руках старейших родоначальников, и ханы их были только исполнители воли народной. В случае же недовольствия черная кость (могла их сместить). Султаны значением своим в последнее время обязаны хану Аблаю, который несколько раз разбил народное ополчение...» [9].

В казахской исторической традиции имело место явление, когда власть казахских ханов держалась на признании и всеобщей поддержке со стороны представителей крупнейших родоплеменных образований, а не на политическом и военном насилии. У казахских правителей не было идеологического обоснования божественного происхождения как у древних фараонов или королей Европы и императоров Азии. Хань, которые теряли легитимность, в виде поддержки основных политических сил, теряли и власть. Ярким тому примером являются судьбы двух ханов, правивших после Касым-хана [10].

Характерная черта традиционного казахского сознания, о которой сегодня почти забыли, хотя оно как нельзя лучше, отвечает современным вызовам – это альтруизм и высокая социальная ответственность. Кочевое общество,

основанное на главенстве рода почти полностью нивелирует личные индивидуальные потребности человека. К тому же жизнь в ауле была абсолютно открыта, здесь чтобы ни совершил человек, все находилось в поле зрения других. Отсюда высокая ответственность за свои слова и поступки. Поэтому – человек только звено в бесконечной цепи рождений и смертей. Обожествление предков рода поклонение им обязывает и тебя жить, как на виду поскольку ты тоже вскоре станешь предком.

Как известно, именно кочевники являлись создателями «рыцарского этоса». Воинственность и, следовательно, мужественность являются основными характеристиками кочевника. Его благосостояние целиком зависело от благополучия и сохранности стада, но это богатство нельзя было спрятать, его можно было только защитить. Более того, тяжело вооруженная конница, созданная кочевниками, считалась самым грозным видом оружия и обеспечивала военное, превосходство вплоть до изобретения огнестрельного оружия. Многие народы сознательно старались перенять это искусство. Многие исследователи подтверждают тот факт, что средневековый европейский рыцарь и японский самурай – это калька с образа тяжело вооруженного кочевника [11]. Это положение так же подтверждается научным авторитетом Ч. Валиханова. В примечании к заметке – «О формах казахской народной поэзии» он писал, что «в древности слово «казак» встречается в смысле «вольный» и «вольница». Нет сомнения, что казачество началось и развивалось в Азии и перешло к русским от татар. Привольные и обширные степи киргизские, как Украина для Руси, сделались с местом стечения удальцов и батыров, искавших свободу и богатство в добычах ... Смутные времена Междоусобий орды, выгоняя не отдельные личности, как на Руси, а, целые племена, способствовали образованию отдельной казачьей общины из разнородных племен... Кочевая степная жизнь и хищнические наклонности – общее свойство и наследие племен степных, кочевых, могли утвердить за новым союзом их новых поколений имя казак, которое, как можно полагать из «Шейбани-намэ», в то время имело значение довольно почтенное и означало возвышенность духа, – соответствовало европейскому рыцарству» [12].

Таким образом, на этих примерах наглядно представлено критически переосмысленные прежние стереотипы, заложенные в устаревшие исторические нарративы.

Современную казахстанскую идентичность можно и нужно формировать целенаправленно, как результат критического переосмысления многообразия исторического нарратива в контексте современных задач по формированию новых ценностных установок. Этот процесс должен стать результатом сознательных усилий интеллектуальной элиты, которая в первую очередь выполняет функцию проводника и выразителя коренных интересов казахской нации как составляющей ядро государства. Эта ситуация является своеобразной проверкой на состоятельность и ресурсный потенциал казахстанской интеллектуальной элиты, которой необходимо из разнородных исторических нарративов существующих в современном идеологическом пространстве создать новый образ народа Казахстана, отвечающий вызовам современного мира, но сохраняющим духовное наследие прошлого.

Задачи институциональных реформ, стоящие перед казахстанским обществом, требуют сознательного выбора стратегии национально государственного строительства и социокультурного развития имплицитной выборкой той или иной модели исторического нарратива, на основе которого

будет формироваться обще казахстанская идентичность.

Список использованной литературы и источников:

- 1 Тишков В.А. Этнология и политика // Научная публицистика. – М.: Наука, 2001. – С. 34.
- 2 Лурье С.В. Историческая этнология. – М.: Аспент пресс, 1997. – С.432; Гуревич А. Ментальность // Опыт словаря нового мышления. – М., 1989. – С. 454.
- 3 Шайкемелев М.С. Казахская идентичность. Монография / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения – КН МОН РК, 2013. – С. 126.
- 4 Тишков В.А. Реквием по этносу: исследование социально-культурной антропологии. – М., 2003. – С. 500.
- 5 Тишков В.А. Реквием по этносу: исследование социально-культурной антропологии. – М., 2003. – С. 502
- 6 Сулейменов Р.Б. Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 14, 484; Под знаменем Ленинских идей. Ред. Бейсембаев С.Е. Пахмурный И.М. – Алма-Ата: Казахстан, 1973. – С. 486.
- 7 Renan E. Qu'est-ce qu'une nation? // Nationalism. Ed. By J. Hutchinson and A.D. Smith. Oxford; – New York, 1994. – p. 18.
- 8 Наурызбаева З. Культура кочевников и современный менталитет казахов / Қазақ альманағы [Текст]. – Астана, 2010. – № 1. – С.119.
- 9 Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. – Алма-Ата: 1961. – Т.1., Примечание 34. – С. 214.
- 10 После кратко временного царствования его наследника Мамаш-хана на белой кошме был поднят внук Жаныбека Тахир-султан (1523–1524). Он далеко не пользовался тем влиянием, которым обладал Касым-хан. К тому же Тахир был человек жестокий и совсем недаровитый. Едва приняв власть, Тахир-хан потерпел поражение от ногайцев и ушел в Среднюю Азию. Здесь он вскоре был опять разбит недалеко от Туркестана правителем Могулистана Келди-Мухаммадом. После этого многие казахские племена отложились от Тахира, и он умер около 1530 г. во владениях кыргызов.
- 11 Кардини Ф. Историки европейского рыцарства. – М.: Прогресс, 1987. – С. 34.
- 12 Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. – Алма-Ата, 1961. Т.1. – С. 305. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. Т. I. – С. 206-207.

Сүлейменова Д.Д.

*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
алаштанушы (Орал қ., Қазақстан)*

**ҒАЛЫМ, ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ –
МАНАШ ҚАБАШҰЛЫ ҚОЗЫБАЕВ**

Тәуелсіздігімізді алған жылдардың ішінде тарихшыларға Қазақстан тарихнамасында күрделі болып келген тақырыптарды ақиқаттық тұрғыдан ашып көрсету, шынайы баға беруге мүмкіндік туды деп айта аламыз. Академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев «Қазақ халқы босағасы берік, шаңырағы биік мемлекет болған екен, ендеше, оған өзіне лайық тарихы да жазылуы қажет» деп өз ой-пікірін білдірген болатынды [1, 114 б.]. Тарихшылар алдында кеңестік кезеңнің бұрмаланған тарихын, шынайы түрде толықтырып, нақтылы жазу міндеті тұрды. Ата тарихымыз 70 жыл бойы кеңестік жүйе идеологиясында болды. Қоғамдық

татулық пен демократиялық мемлекет құруды мақсат тұтқан және халқымыздың тарихи санасын қалыптастыруға бағытталған шараларды жүзеге асырып жатқан жаңа дәуір кезеңінде, қазақ халқының тарихында өзіндік терең із қалдырған қайраткерлердің, тарихи тұлғалардың ғұмырнамасын жасау, олардың атқарған қызметтерін халыққа таныту мақсаты тұрды.

Алайда 1920-1950 жылдары болған сталиндік қуғын-сүргін қазақ зиялыларының қаймағы болған азаматтарды, көптеген талантты ғалымдар, өнер, мәдениет қайраткерлерін нәубет құрбанына айналдырды. Сөйтіп, алдыңғы қатарлы ұлт зиялыларын қоғам ісіне араластырмай, ұлттық санамызға балта шауып, тарихи тұлғаларымызды олардың тума-туыстарын, бала-шағаларын қырғынға ұшыратты.

Негізінде XX ғасыр басында үкімет саясатына араласа бастаған қазақ зиялыларының қалыптасуын, олардың өмір жолдарын, қоғам саласына тигізген қызметтерін, ғылыми, шығармашылық еңбектерін саралау, ғұмырламалық жағынан зерделеу мәселелері 80-шы жылдардың соңына дейін тиым салынып, тек 90-шы жылдың басынан өзінің тиісті бағасын алуға мүмкіндік туды.

Еліміз тәуелсіздігін алып, төл тарихын жаңартуды қолға алған кезде тарихшы ғалымдар жаңа қарқынмен қызметтеріне кірісті. Соның бірі немесе бірегейі деп айтатын тұлға – академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев болатын. Қоғамдық ғылымның алдында ірі мәселелер тұрды. Жекелеген қайраткерлер мен жарқын тұлғалардың орны мен қосқан үлесін саралау, олардың еңбектеріне тиісті баға беру және оны отан тарихының айналымына енгізу. Халқымыздың тарихына терең зерттеулер жүргізіп, тұжырымдар айтатын тарихшылардың жаңа қауымы өсіп жетілді. Сондықтан қазақ қоғамына еңбегі сіңген азаматтың ғұмырнамалық тарихын зерттеу, олардың тарихтағы алар орнын айқындау бүгінде осы тарихшылардың еншісіне тиіп отыр.

Қазақстан тарихының дамуына үлес қосқан, жаңа тарихшы буындарды тәрбиелеуде жетекші ұстаз бола білген ғалымдарымыздың бірі – Манаш Қабашұлы Қозыбаев. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі С. Қирабаев пен Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі Ә. Бейсенованың: «Манаш Қозыбаев қазақ ғылымындағы жарқын, биік тұлғалардың бірі еді. Өз кезіндегі қазақтың ұлттық ой-пікірінің дамуына, оның ұлттық мүддеге қызмет етуіне Манаштың қосқан үлесі зор. Ол осы еңбегімен еліне кең танылған, халық құрметіне бөленген азамат» [2, 22 б.], - деп жазуы, ғалымның қоғам мен ғылым саласындағы қызметінің ерен екендігіне берген баға болатын.

Манаш Қозыбаевтың қоғам саласына сіңірген еңбектері, ғылыми зерттеулерінің маңызы ерекше. Тарихшы-ғалымның қоғамдық, ғылыми-ұйымдастырушылық қызметі партиялық-өктемдік басқару мен әміршіл-әкімшіл жүйенің гүлденген, шарықтау шегіне жеткен түспен сәйкес келсе де, тарих ғылымының қалыптасып, дамуына өзіндік үлесін қосып, Қазақстан тарихының киелі ордасы тарих институтын басқарған жылдары тарихшы мамандар «ақтандақ» аталып келген мәселелерді зерделеуге жұмылдырды, тарихи сананы қалыптастырудың жолдары айқындалды, институттың кадрлық потенциалы нығайтылды, ғылыми-зерттеу дәрежесі көтерілді.

Академик Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың тікелей ұйытқысымен тарихи зерттеулер методологиясының мәселесі, жинақталған тарихи білімдер қайта пайымдалып, Қазақстанның саяси-әлеуметтік және экономикалық даму тарихын, жақын, алыс шетелдермен қарым-қатынаста байланыстыра отырып, отандық тарих ғылымының өзекті бағыттарын айқындады.

XX ғасыр басындағы ұлт интеллигенциясының қалыптасу үрдісі, 20-30 жылдардағы саяси жағдай, ауылшаруашылығын ұжымдастыру, байларды тәркілеу, қуғын-сүргін, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ халқының патриоттық істерін зерделеуде жаңа тұжырымдар жасалды.

Тәуелсіздік алған жылдары көрнекті ғалым Манаш Қабашұлы Қозыбаев өз халқының патриот ұлы екендігін көрсете білді. Қазақстан Республикасының Ата Заңын, еліміздің ұлттық рәміздерін талқылап қабылдауға қатысып, ғылым саласының дамуына қатысты заңдарды талдауда ұсыныстар мен толымды пікірлер айта білген тұлға.

Манаш Қозыбаевтың 1985-2002 жылдар аралығындағы ғылыми, ұстаздық, мемлекеттік қызметі Қазақстанның саяси-экономикалық, әлеуметтік, мәдени дамуының оқиғаларымен тұтасып жатыр. Ендеше, Манаш Қабашұлы Қозыбаевты жеке тұлға ретінде зерттеп тануымыз бүгінгі күн тәртібінде тұрған негізгі мәселелердің бірі деп айта аламыз.

Академик, ғалым, қоғам қайраткері Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың өмір дерегі, атқарған қоғамдық қызметтері, зерттелген ғылыми еңбектері ғылыми айналымда жан-жақты зерделенуде. Академик М.Қ.Қозыбаевтың Қазақстанның көне заманнан бүгінге дейінгі тарихына ғылыми тұрғыдан терең қарастырып, тұжырымды баға беруі, тарихшы-ғалымның отандық тарих ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі, оның мемлекеттік және қоғамдық қызметін, ғылыми шығармашылығына талдау жасау, бағалаудың маңызы ерекше.

Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың өмір жолы мен қоғамдық қызметін және алғашқы мақалалары турасындағы жарияланымдар XX ғасырдың 50 жылдары, яғни студенттік кезінен бастау алды. Оның университет қабырғасындағы өмірі мен тарихшы ретінде қызметке кірісуі мен алғашқы ғылыми еңбектері тұңғыш І. Есқожин, А. Ержанов, Е. Шоланов, Л. Левицкаялардың мақалаларында айтылады [3], ал 60 жылдары ғылым жолындағы еңбектерін бағалаған мақалалар тізбегі мерзімді баспасөз беттерінде жариялана бастаған болатын. Бұл ретте ең алдымен М. Қозыбаевтың ең алғашқы редакторлық қадамына және монографиялық «Қазақстан Коммунистік партиясы Ұлы Отан соғысы жылдарында» 1964 жылғы еңбегіне баға берген мақалалар тізбегін жатқыза аламыз [4]. Мақала авторлары бұл еңбектің аса бай мұрағат материалдарына сүйене жазылғандығын, ғалымның Қазақстан компартиясының халық шаруашылығын соғыс ыңғайына қарай қайта құруда және шаруалар мен еңбекшілердің Ұлы Отан соғысы кезінде тылда бір адамдай болып, жұмыла атқарған еңбегіне айқын, нақты баға берген.

М. Қозыбаевтың тарих ғылымындағы жетістіктері мен табыстарын С. Бәкенеев, Ж. Дәненов, Д. Ысқақова, О. Соценколар өз мақалаларында айқын көрсетіп, ерекшелеген болатын [5]. 1969 жылы аталмыш ғалымдар мақалаларында М. Қозыбаевтың тарих ғылымдарының докторы дәрежесін қорғау барысында, ғылыми жұмыстың маңыздылығына тоқталып жоғары бағалаған еді.

70-жылдары да Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың ғылыми еңбектеріне қатысты пікірлер білдірген мақалалар тізбегі жарияланған еді.

Атап айтсақ: «Қазақстан майдан арсеналы» атты монографиялық еңбегіне Т. Мұстафин, Е. Бәйтенев, Б. Сұңқарбеков, О. Сүйіндіков т.б. мақалалары жарияланды [6]. Аталмыш авторлар ғалымның бұл еңбегінің Қазақстан тарихы үшін аса қажетті, деректік көзі бай салиқалы еңбек екендігін бір ауыздан мақұлдап, құнды еңбек деп бағалады.

Академик М. Қозыбаевтың редакторлығымен Ұлы Отан соғысы жеңісінің 30 жылдығына орай, жарыққа шыққан еңбегіне Б. Болатов, Е. Никитиндердің он пікірлері жарияланған болатын. [7].

Егемендік алған жылдары М. Қозыбаевтың 90-шы жылдары бірнеше тарих саласының өзекті тақырыптарына арналған монографиялары мен ғылыми мақалалары жарық көрді. Ғалымның «История и современность», «Ақтаңдақтар ақиқаты», «Жауды шаптым ту байлап», «Труд во имя Победы», «Тарих зердесі» сияқты әр жылдары жазылған ғылыми зерттеулерін топтастырған монографияларының жарық көруі, тарих ғылымы саласының әдістемелік, тарихнамалық, деректанулық еңбектерінің қатарын толықтырды.

Академик М.Қ. Қозыбаевтың бұл ғылыми кітаптарын тарих саласына жанашыр оқырман қауым тың дерек ретінде қарсы алып, тарихтан жаңа мәліметтер ала білді. Аталмыш кітаптар туралы түрлі сын-пікірлерде ғалымның еңбегінің тарих саласындағы құндылығы баса көрсетілді. Мәселен, Б. Төлепбаев, Б. Сужиков, Б. Исаев, О. Петрушель, А. Сейдімбек, Ә. Қайырбек және т.б. М. Қозыбаевтың еңбектерінің маңыздылығы мен мазмұнының тереңділігін жоғары бағалап, ғалымның тарихи ақтаңдақтар мәселесі туралы пайымдаулары, атамұра, шежірені зерттеуді қолға алу қажеттігін дәлелдеген ұсыныстары, Ата заң, тіл, дін тағдырына, ұлт-азаттық қозғалыс, Желтоқсан оқиғасының шындығын айқындаған ғылыми жұмыстарын, таптырмас құнды еңбектер деп бағалады [8].

Манаш Қабашұлының өмір жолдарын, тарихшы ретінде қалыптасуын, ұстаздығын, мемлекеттік қайраткерлігін танытқан ғылыми мақалалар, естеліктер мерзімді басылым беттеріне жарияланды.

М. Қозыбаевтың өмір жолдарын саралаған көрнекті ғалым К. Нұрпейістің танымдық мақалаларының орны ерекше. Автор М. Қозыбаевтың ғылымға келген, бастап жүріп өткен сара жолына тоқталып, ғалымның ұлттық мәдени мұраларды жаңғыртып, оны насихаттауда жүргізген ғылыми қызметіне баға беріп, ұлттық руханиятқа қосқан үлесін, ғылыми ойлары мен идеяларының маңыздылығын айқын дәлелдеп кейінгі ұрпаққа жеткізген еді [9].

Ғалымның қазақ халқының тарихына, тоталитарлық жүйе, ашаршылық пен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, Кеңес өкіметі тұсындағы тоталитарлық қысым, қуғын-сүргін тарихын зерделеудегі еңбегін, қайраткерлік қызметін бағалаған Л. Гуревич, Ә. Жұмасұлтанов, Т. Шарманов, А. Қошанов, Қ. Алдажұмановтардың мақалалары мерзімді басылымдарда жарық көрді [10].

Академик М.Қ. Қозыбаевтың қазақ тарихын бүгінгі биік талаптар тұрғысынан зерделеп, ұлт рухын көтерген ерен еңбегі, адами тұлғасы, биік парасаты жайлы замандас, әріптес, дос-жарандары мен шәкірттерінің ой-пікірлері, жылы лебізі тарихшылар Ә. Пірманов пен А. Қапаеваның құрастыруымен «Академик Манаш Қозыбаев» атты жинаққа топтастырылды [11].

Манаш Қабашұлы Қозыбаев ұлттық тарихты жаңғыртқан тарихшы-ғалым, көсемсөз шебері, майталман қаламгерлігі, зор парасат иесі [12].

Академик М. Қозыбаевтың 75 жылдығына орай Семей қаласында шығып тұратын «Евразия орталығы» журналының №2 санын ғалымның өмір жолдары мен ғылыми қызметіне арнаған тарихшы-ғалымдардың зерттеу мақалалары мен естеліктер жариялауға арнады [13].

Көріп отырғанымыздай, көрнекті ғалым М.Қ. Қозыбаевтың ғылыми-ұйымдастырушылық және шығармашылық қызметіне тоқтала отырып, оның қайраткер ғалым, кәсіпқой маман екендігін, ол қалдырған мұраларын зерттеу, зерделеу қажет.

Қабаш үйі жетім-жесірлерге лық толы еді. 1938 жылы он жылға сотталған қайын ағасы Бекназардың отбасы және майданға кеткен, жас кезінен ағасын сағалаған Базарбайдың отбасы, әке-шешесі, бәрі бірге шағын қоржын үйде тұрды. «Бізге, – дейді Мәкең, – үйдің бір бұрышы тиетін. Іргесі сыз, тіпті жаз айларында дымқыл тартып тұратын. Сығырайған терезелерді сыртынан шөппен, қармен жауып, жылуды сақтауға тырысатынбыз. Мен сондай өмірден қалай тірі қалғаныма әлі күнге дейін таңқаламын деп жазған болатын.

Манаш Қабашұлының әкесі Қабаш ұзақ жылдар бойы «Жаңатұрмыс» колхозының төрағасы болып, аудандық кеңеске депутаттыққа сайланған. Ұлы Отан соғысы жылдарында Сталинге хат жолдап, танк колоннасын жасауға мемлекеттік банкке 190 мың ақша өткізгендігін, бұл жауынгерлік машиналардың жауды тезірек талқандауға көмек екендігін айтып жеделхат жолдаған. Бұл жеделхат «Правда» газетінде жарияланған [14].

Қабаш Қозыбаевқа алғыс айтқан И.В. Сталиннің жауабы «Правда» газетінің келесі санында жарияланған [15, 37 б.]. Біраз уақыттан кейін Яков Верещенко деген азаматпен бірігіп, Орынбордағы авиация заводынан бір звено самолет сатып алып, осы ақшаға майданға жіберілген.

Манаш Қабашұлы «Жаңатұрмыс» жеті жылдық мектебін 1944 жылы үздік бітіргеннен кейін, Меңдіқарадағы Ы. Алтынсарин атындағы педагогикалық училищеге түсіп, 1947 жылы осы училищенің толық курсын бітіріп шығады.

Училищені бітіргеннен кейін Манаш Қабашұлы бір жылдай Қостанай облысы Ұзынкөл ауданының «Үлгілі» жетіжылдық мектебінде мұғалім болып істейді. Бұл мектепте 70-тен аса бала оқыды. «Ұжым өте ұйымшыл, сабақ уақытында басталады, тәртіп қалыптасқан. Тілеуқабыл Мұстафин мұғалімдердің сабағына үзбей қатысып отыратын еді», - деп еңбек еткен жылдары туралы естелігінде айтатын.

1948 жылы ол Алматыдағы Қазақ Мемлекеттік университетінің тарих факультетіне оқуға түседі.

1953 жылы С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетін үздік бітіріп, Қостанай педагогикалық институтында ғылыми-педагогикалық жұмысымен айналысады.

Талантты жас ғалым 1958 жылы сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтына қызметке шақырылып, онда аға ғылыми қызметкерден, тарих ғылымының докторы (1969), профессор (1970), танымал ғалым дәрежесіне дейінгі жолды саралап өтеді. 1961-1970 жылы М.Қ. Қозыбаев осы институттың ғылыми хатшысы, онан соң Қазақстандағы партия құрылысы тарихы бөлімінің меңгерушісі болып қызмет атқарады. 1974-1980 жылдары ол Алматы малдәрігерлік институтында, кейіннен С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті жанындағы Қоғамдық ғылымдар пәндері оқытушыларының біліктілігін жетілдіру институтында кафедра меңгерушісі болып жұмыс істейді.

Университет қабырғасында оқып жүрген кезінде Манаш Қабашұлына Е. Бекмаханов, Т. Тәжібаев, А. Нүсіпбеков, М. Ақынжанов, С. Бейсембаев, Н. Киікбаев, С. Покровский, К. Коржова, В. Шахматов сияқты тарихшы-ғалымдар дәріс береді. Кейіннен Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың тарих ғылымы жолына түсуіне осы ұстаздарының ықпалы болғаны белгілі.

Ғалым «Алаш зиялылары 1916 жылы ұлт-азаттық қозғалысын сатты ма?» деген сауал төңірегінде өз ойын өрбітуге тырысады. А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатовтардың 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс

төңірегіндегі айтқандарын таразыға салып, талдауға тырысады. А. Байтұрсыновтың «Қазақ секілді іргелі жұрт өзгелер қатарында соғыс майданында қару-жарақ асынып, мемлекетті қорғауға лайық еді, қатарда жоқ қара жұмысқа байлануды кемшілік санаймыз. ...бұл күнде соғыс уақыты, тәртіп қатты, қашқандардың артынан қуғыншы отряд шығып, елді һәм артында қалған әке-шешесін, қатын-баласын шулатқан, шаруасын күйзелткеннен басқа өнер ешнәрсе жоқ» деуінің, сондай-ақ Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатовтардың қол қойған үндеулеріндегі «Бірі – барса шаруаға кемшілік келіп, алынған жігіттер аз қазаға, бейнетке ұшырағаны, екіншісі – бармаймын деп қарсылық қылса, елге келетін зор бүліншілік...», «Тыңдаңыздар, қан төкпеңіздер, қарсыласпаңыздар» деген екі баламаның астарында қазақтың этникалық тұтастығын, оның болымысын сақтауды көздеуі жатқандығын ашып көрсетеді.

1917 жылғы ақпан және қазан төңкерістерін ғалым тарихтың ірі оқиғасына жатқызады. «Ұлы Октябрь социалистік революциясының біздің халқымыз үшін көптеген жақсылықтар әкелгені айдан анық. Оны ешкім жоққа шығара алмайды. Біз патша заманында бірнеше губернияларға бөлініп, ел мен жеріміздің арасы ажырап, тіпті ел болудан қалып бара жатқан халық едік. Ұлы Октябрь революциясының арқасында қайтадан мемлекет болып жаңардық», - деп отырып, езілген, отаршылдық көрген халқымыздың азаттыққа, теңдікке жетуі осы революциялар арақсында екендігін айтады.

Ғалым революция кезеңдерінде жіберілген қателіктердің басты себептерін де ашып көрсетеді. Оның пайымдауынша, осы қателіктердің шығуына бірден-бір себеп «кеңес үкіметінің Париж коммунасының дәстүрлерін тым қатты ұстанып, ұлттық шыдамсыздық танытуы». Ол осы қателіктердің арқасында революцияға бейімделе бастаған дарынды, талантты қазақ зиялы қауымының құртылып кеткендігін, сталиндік қанқұйлы жазалау кезінде республика коммунистерінің он жеті проценті халық жауы болып танылуы осы қателіктердің салдарынан екендігін ашық келтіреді.

«Алаш» қозғалысы, «Алаш партиясы, «Алашорда» автономиясы ұғымы турасында Манаш Қабашұлы бұл ұғымдардың мәні, хронологиялық аясы әлі күнге дейін анық еместігін айта отырып, осы тақырып төңірегіндегі зерттеулерге тоқталып өтеді. Мәселен зерттеуші М. Қойгелдиевтің XX ғ. ұлт-азаттық қозғалысын «Алаш қозғалысы» деп атағандығын, сонымен бірге «Алаш» партиясы, Алашорда өкіметі, «Алаш» автономиясы қосылып, «Алаш қозғалысы» деп түйіндегендігін, «Алаш» қозғалысын зерттеушілердің бірі Дина Аманжолованың «қазақтың ұлттық қозғалысы «Алаштың» дамуын үш сатыға бөліп, оларға 1905-1916 жж. Батыс бағыттағы либералдық зиялы топтың ағымын, 1917 ж. революция дәуірін, 1918-1920 жж. Алаш тарихын бөлгендігін, ал ғалым К. Нұрпейістің «Алаш», «Алашорда» ұғымын ғасыр басындағы буржуазиялы қауымның әлеуметтік-саяси қозғалысына тарауға болмайды деп санап, Алаш қозғалысы деген ұғымға Алаш партиясы, Алашорда автономиясы оның өкіметі құрылған және большевизм мен бетпе-бет жауласқан 1917-1920 жылдарға ғана тән екенін атап көрсеткендігін дәйектейді.

Ғалым «Алаш қозғалысы» турасындағы өз ойын түйіндейді. Оның пікірінше «Алаш қозғалысы» деген ұғымды ұлт-азаттық қозғалысымен шендестіру орынсыз. Ол: «Алаш қозғалысы ұлт-азаттық қозғалысының бір ғана белесі, оның шыны», – дей келе, ұлт-азаттық қозғалыстың көп ағымдардан тұратындығын, оған жұмысшы қозғалысын, шаруалар қозғалысын, зиялы қауым қозғалысын, мұсылмандар қозғалысын жатқызуға болатындығын көрсетеді.

«Алаш» қозғалысы туралы ұғымды талдауда Манаш Қабашұлы Әлихан Бөкейхановтың «Қырғыздар» деген мақаласынна сүйеніп, Алаш көсемінің ғасыр басында орыс әдебиетімен ауыздықтанып, Еуропа мәдениетіне сенген, батыстықтар рухында шыңдалып, ұлттық діни өзгешеліктерді жоғары санаған түрікшілдер, панисламизм жақтаушылары болып бөлінгендігін, батысшылдар атанғандар «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасып, болашақ Алаш зиялыларының негізін қалағандығын атап өтеді. Сондай-ақ, ғалым Алаш қозғалысы Ресейдегі екі революция кезінде де өз бағдарламасымен жеке толқын, жеке ағын болып шыққандығын, Алаш партиясы, Алашорда автономиясы, Алашорда халық Кеңесі болып қалыптасып, большевизммен жекпе-жек айқасқандығын баса айтады. Ғалым профессор Кеңес Нұрпейістің «1905-1916 жылдар аралығы Алаш қозғалысының пісіп-жетілуіне, Кадет партиясынан бөлініп, өз алдына Алаш қозғалысының шаңырақ көтеруіне әкелген даярлық кезеңі болды» деген тұжырымын толығымен қолдайды.

1916 жылы маусым жарлығынан кейін зиялы қауым өкілдерінің бөлініп, ал қозғалысы қалыптаса бастаған кезде зиялылар бір-біріне қарама-қарсы екі топқа бөлінгендігін, сөйтіп олар барикаданың екі жағында болғандығын, алайда осы қозғалыс отаршылдыққа қарсы күрес жүргізгендігін айқындайды.

Қазақ зиялы қауымының басым көпшілігі Алаш партиясы, Алашорда Ұлттық Кеңесінің маңына топтасқандығын, Ә. Бөкейханов әуелі баста оппозициялық либералдық зиялы қауымның қозғалысының басы-қасында болып, ал кейін Алаш қозғалысының көсемі болып, Алаш туын көтергендігін баса көрсетеді.

Манаш Қабашұлы Алаш зиялыларын ғасыр басында Ресейде қалыптаса бастаған интеллектуалдардың жаңа ұрпағына жатқызды. 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейінгі Қазақстан қоғамындағы өзгерістер легін Алаш қозғалысымен тығыз қарастыруды ұсынды.

Алаш зиялылары ағартушылық идеясын жаңа сатыға көтеріп, оны дін аясына таратқандығын, таптық мүдде емес тұтас ұлт мүддесін қорғап, отаршылдыққа қарсы ұлттық майдан ашуды көздегендігін талдап көрсетеді. М. Қозыбаев Алашорда үкіметінің бағдарламасының мәнін талдауға тырысады. Олардың ұлт мәселесін шешудегі реформаторлығын нақтылайды.

Алаш партиясының құрамында қазақ зиялыларынан басқа ұлт өкілдерінің болғандығын да келтіреді. Мәселен, Алаштың қырғыз филиалы болып, тек Бішкекте ол партияның 800 мүшесі болғандығын, олардың қатарында Әбдікәрім Сыдықов, Ишанғали Арабаев сияқты көрнекті өкілдердің келтіреді.

Ғалым түркілердің «Шығыс түркі Федерациясын» Алаш негізінде жасауға әрекеттенгендігін де атап өтеді. Сөйтіп, Алаш қозғалысы – ұлт-азаттық қозғалыстың биік белесі болды деп тұжырымдайды [16].

Қорыта айтқанда, Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың қаламынан туындаған ғылыми зерттеулер мен публицистикалық еңбектерді саралай отырып, қандай тақырып болмасын ғалымның көзқарасын, ғылыми тұжырымдамаларының дұрыстығына көз жеткізуімізге болады. Ол тарих саласында кеңестік дәуірде идеология тұрғысынан зерделеуде жіберілген өрескел қателіктерді, олқылықтар мен бұрмалаушылықтарға тоқтау жасап, жаңа ғылыми болжамдар мен қорытындылармен толықтыруға тырысты. Қазақстан тарихнамасында «жабық» атанып, тарихшылардың қозғауға батылы жетпеген тақырыптарды, атап айтқанда қазақ халқының этногенезін (шығу тегі), қазақ халқының басқыншыларға, отарлаушыларға қарсы ұлт-азаттық қозғалысын, қазақ

халқының көне мәдениет тарихын, Қазақстанның Ресейге қосылуының мәнісін, Ресейге бодан болғаннан кейінгі елдің әлеуметтік, саяси, экономикалық проблемаларын, 1916 жылғы көтеріліс барысын, «Алаш» партиясы, Алаш қозғалысының мақсатын зерттеп, өзіндік баға беріп тұжырым жасаған.

М. Қозыбаев «Тарихтың ащы сабағы» атты еңбегінде: «Жарты ғасырдан астам уақыт бойы тарих ғылымы алдымен сталиндік тоталитарлық режимнің, содан кейін волютаризм мен субъективизмнің, тоқырау идеологиясы мен психологиясының шырмауында болып келді», – деп жазып, тарих ғылымы қуғын-сүргін, зобалаң, әкімшілік-әміршілік, жағымпаз, жәдігөйлік белең алған кезді бастан кешіргендігін баса көрсетеді [17]. Ол жеке басқа табыну идеологиясымен қатар, тоқырау кезінде кеңінен етек жайған волютаризм мен субъективизмге, рухани жұтаңшылыққа тоқталады.

Қазақстанның тәуелсіз ел болуы, ұлт мәселесі ғалымның еңбектерінің басты тақырыбына айналды. 1991-2002 жылдарда мерзімді басылым беттеріне оның тәуелсіздік, ұлт тақырыбына арналған көптеген мақалалары жарияланды. Атап айтқанда «Тәуелсіздік толғаныстары», «Тіл тағдыры – ұлт тағдыры», «Киелі тәуелсіздік», «Тәуелсіздік даңғылы», «Ана тілім – айбарым», «Тәуелсіздіктің рухани көрінісі», «Отан туралы сөз», «Қандай елміз – қандай болуға тиіспіз», «Тәуелсіздік самалы», «Ұлт болымысы», «Ұлт намысы», «Ұлт тілі», «Ұлттық мәдениет», «Ұлтжандылық», «Ұлт зиялылары» және тағы басқа мақалалары жарық көріп, Қазақстанның тәуелсіздікке жету жолдары мен оның тарихи маңызы, халқымыздың ұлтжандылық қасиеттері айқындалады.

Манаш Қабашұлының тәуелсіздікке байланысты толғанымдары, отанға деген сүйіспеншіліктері аса терең. Оның әрбір зерттеуінен осы тәуелсіздікке жетудегі халқымыздың патриоттық сезімі, ұлтжандылығы айқын сезінуге болады.

М. Қозыбаев «Тәуелсіздік даңғылы» деген мақаласында еліміздің жоғалтқан асылы тәуелсіздік деп, оған жету жолының қиын да қилы болғандығын келтіреді. «1980 жылдардың соңында Кеңес мемлекеті ыдырай бастады. Одақтас республикалар жеке бөлініп шықты. Біз жалтақтаумен біраз отырып қалдық», – деп жаза отырып, өзінің депутат болған кезінде Жоғарғы Кеңестің сессиясында егемендік алу туралы пікірін қысыла-қысыла айтқандығын да жасырмайды. Осы сессиядан кейін құрамында төрағасы С. Зиманов, мүшелері Н. Назарбаев, Ә. Кекілбаев, С. Сартаев және М. Қозыбаев бар комиссия құрылып, Егемендік декларациясын дайындауға кіріседі. «Бұл Декларация – тәуелсіздіктің алдыңғы баспалдағы болды десем, қателеспеген болар едім», – дейді ғалым [18]. Егемендік туралы декларация ҚазКСР Жоғарғы Кеңесінің 1990 жылғы 25 қазанындағы қаулысымен қабылданды.

Мемлекеттік егемендіктің жариялануы – республика өміріндегі аса маңызды саяси оқиға болды. Бұл декларацияның қабылдануын ғалым тарихи маңыздылығы зор екендігін атай отырып, тәуелсіздікке апаратын бірден-бір кадам деп санады. «Алматы ақшамы» газеті тілшісімен болған сұхбатында Манаш Қабашұлымен Декларацияның қабылдануының мәнін түсіндіріп өтеді.

М. Қозыбаев көрсеткендей, тәуелсіздік жолы – қиын жол болды. 1731 жылдан бастап 1986 жылдың желтоқсанына дейін бір сәт үзілмеген жеті жүзге жуық ұлт-азаттық, ұлттық тойтарыс қозғалысы бастан кешірген.

Тәуелсіз еліміздің іргесінің мықтылығын шет мемлекеттерге таныту үшін білім мен ғылым салаларын көтеру қажеттігін ғалым баса көрсетеді. Ол Президентіміз Жолдауында да білім мен ғылымға көп көңіл бөлу керектігі

жөнінде көтергендігін, «ғылымсыз, білімсіз халық – өркениеттің құлы, ғылымды, білімді халық – өркениеттің пірі» деген тұжырымға келеді.

Тәуелсіздік – саяси тәуелсіздік, экономикалық тәуелсіздік, рухани тәуелсіздік, ғылыми-техникалық тәуелсіздік, информациялық тәуелсіздік... Манаш Қабашұлы осы тәуелсіздіктер елдің елдігін көтеріп, дүниежүзіне танытады деген пікірде болып, осы тәуелсіздігімізді сақтайтын ел азаматы екендігін айтады.

Ғалым Ахмет Байтұрсыновтың Елбасы жақсылықтың, адамгершіліктің диханшысы болуы абзал деген сөзін келтіреді.

М. Қозыбаев еліміздің алдыңғы елдер қатарында болуы үшін тәуелсіз экономикасы, стратегиялық маңызы бар өндірістері болу керектігін және де ұлттық жұмысшы табының жағдайын көтеру қажет дейді. Демократиялық ашық қоғам болу үшін мемлекетке дінді араластырмау, діннің қоғамдағы өзіндік орнын табу, елдің ағартушылық рухын көтеру керектігін атайды [19].

Қазақстан республикасының тәуелсіздігінің 30 жылдығымен тұспа-тұс келген, академик Манаш Қозыбаевтың 90 жылдық мерейтойының аталып өтілуі бұл жас ұрпаққа тағылымды сабақ болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

- 1 Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі. – Алматы, 1998
- 2 Бисенова Ә. Жұлдызы жанған ғұлама. – Алматы, 2003
- 3 Есқожин І. Озат студенттің ісі осындай // Социалистік Қазақстан. 1955.06.03
- 4 Ахметов А. Страницы героической истории // Казахстанская правда. 1963. – № 6.
- 5 Дәненов Ж. Шәкірттерімді мақтан етемін // Коммунизм таңы. 1969.04.16 8
- 6 Мұстафин Т., Бәйтенов Е. Бағалы еңбек // Орталық Қазақстан. 1970.09.13
- 7 Болатов Б. Қаһарлы күндер елесі // Социалистік Қазақстан. 1975. 05.17
- 8 Исаев Б. Тарихтың ту ұстаушысы // Ұлан. 1998. №1.
- 9 Нұрпейіс К. Бәрінен шындық қымбат // Қазақ батырлары. – 2000. – №4
- 10 Гуревич Л. Историк Отечества // Мысль. 2001. №11.
- 11 Академик Манаш Қозыбаев. Мерейтойлық жинақ. – Алматы, 2001.
- 12 Правда. 1943.01.25
- 13 Правда. 1943.01.26
- 14 Евразия орталығы журнал. – 2001. – № 2.
- 15 Қозыбаев М. Өнегелі өмір. – Алматы 2016.;
- 16 Қозыбаев М. Еліміз Ала, керегеміз ағаш // Қазақ әдебиеті. – 1997.12.16
- 17 Қозыбаев М. Өркениет және ұлт. – Алматы, 2001.
- 18 Академик Манаш Қозыбаев. Мерейтойлық жинақ. – Алматы. 2001.
- 19 Қозыбаев М. Тәуелсіздік даңғылы // Ақиқат. – 2001. – №4.
- 20 Қозыбаев М. Заман және зиялы // Парасат. – 1998. – №6.

Сарманова С.Р.

*Сибирский филиал Российского научно-исследовательского
института культурного и природного наследия имени Д.С. Лихачева,
кандидат исторических наук (г. Омск, Россия)*

НЕМАТЕРИАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХОВ НА ПРИГРАНИЧНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ РОССИИ С КАЗАХСТАНОМ

Одним из приоритетных направлений современной гуманитаристики является изучение нематериального культурного наследия, характеризующегося многообразием значений и смыслов. Классическая дефиниция данного феномена представлена в «Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия», принятой ЮНЕСКО 17 октября 2003 г. В данном документе понятие «нематериальное культурное наследие» включает в себя «обычаи, формы представления и выражения, знания и навыки, а также связанные с ними инструменты, предметы, артефакты и культурные пространства, признанные сообществами, группами и, в некоторых случаях, отдельными лицами в качестве части их культурного наследия. Такое нематериальное культурное наследие, передаваемое от поколения к поколению, постоянно воссоздается сообществами и группами в зависимости от окружающей их среды, их взаимодействия с природой и их истории и формирует у них чувство самобытности и преемственности, содействуя тем самым уважению культурного разнообразия и творчеству человека» [1, с. 2].

Конвенция о защите нематериального культурного наследия предлагает классификацию НКН путем выделения следующих форм его проявления:

«а) устные традиции и формы выражения, включая язык в качестве носителя нематериального культурного наследия;

б) исполнительские искусства;

с) обычаи, обряды, празднества;

д) знания и обычаи, относящиеся к природе и вселенной;

е) знания и навыки, связанные с традиционными ремеслами» [1, с. 2].

С момента ратификации международного правового акта прошло более 18 лет. Обозначенное в нем определение не потеряло своей актуальности, однако произошедшие за это время масштабные социокультурные изменения требуют переоценки и дополнения концепта «нематериальное культурное наследие», «который должен пониматься не как сумма элементов, а как целостное образование» [2, с. 55].

В гуманитарном дискурсе интерес к феномену нематериальной культуры как никогда огромен. Повышенное внимание к НКН в последние десятилетия объясняется тем, что многие его формы находятся под угрозой исчезновения. По словам Т.С. Курьяновой, «нематериальное культурное наследие в силу своей уязвимой природы подвержено быстрому исчезновению. Интерес к этому виду культурного наследия обусловлен глобализационными процессами, стирающими самобытную культуру народов» [3, с. 15].

Современная социокультурная ситуация инициировала новую оценку живого наследия как фактора устойчивого развития общества, средства профилактики и предупреждения конфликтов, формирования патриотических, гражданских

и духовно-нравственных качеств. Так, Е.Н. Мастеница отмечает, что «вызовы современности актуализируют проблему сохранения общечеловеческих ценностей, делая приоритетными гуманитарный дискурс презентации и интерпретации наследия» [4, с. 47].

В начале XXI века многими исследователями концепт нематериального культурного наследия рассматривается как продукт и фактор конструирования. Весьма актуальной проблема «изобретения традиции» представляется в антропологическом дискурсе. Впервые эту концепцию предложил Эрик Хобсбаум, отмечая, что многие «традиции, которые кажутся или утверждают, что старые, часто имеют совсем недавнее происхождение, а иногда и изобретены» [5, с. 1]. По мнению британского ученого, «изобретенная традиция означает совокупность практик... направленных на привитие определенных ценностей и норм поведения путем повторения, которое автоматически подразумевает преемственность с прошлым» [5, с. 58].

Изучение нематериального культурного наследия занимает важное место в современных музеологических исследованиях и музейной практике. Тенденцией последних лет стало расширение границ нематериального культурного наследия, что, по мнению Т.В. Раншаковой, выразилось в активизации деятельности музеев разных профилей, в том числе литературных, «возрастании внимания к объектам нематериального наследия, а также способам его музеефикации» [6, с. 127].

Следует сказать, что в большинстве работ, особенно этнографических, понятие НКН трактуется в свете сохранения традиционной культуры. По нашему убеждению, под нематериальным культурным наследием следует понимать не только явления традиционной культуры, но и новые явления и феномены, а также различные модели трансформации культуры в контексте современных глобализационных процессов.

Современная постмодернистская культура наиболее остро актуализировала проблему сохранения и трансляции нематериального культурного наследия народов, проживающих на фронтирных территориях, в пространстве культурного многообразия и религиозной мозаичности. Ярким примером такой группы являются казахи Омского региона.

Важной составляющей живого наследия омских казахов являются календарные и семейные обряды и праздники, обладающие ярко выраженной этнической спецификой. Главным праздником годового цикла у казахов, по-прежнему, остается Наурыз – праздник обновления природы, начала Нового года. В советский период он не праздновался, однако память о нем сохранялась. Тенденцией последних лет стало активное возрождение традиций, связанных с этим праздником. В этот день проходит массовое празднество под открытым небом, сопровождаемое демонстрацией юрты, работой восточного базара, катанием на качелях – алтыбакан, дегустацией традиционных казахских блюд и главного ритуального угощения – Наурыз кёже, приготовленного на основе семи компонентов [7, с. 50].

Из семейных обрядов в значительной степени этническое своеобразие сохранилось в свадьбе. Такие яркие ее элементы, как обычаи сватовства и свадебного пиршества – құдалық, традиции подачи и потребления ритуального угощения құйрық-бауыр, обряд осыпания сладостями и монетами – шашу, традиция взаимного одаривания сватов подарками, обряд сәукеле, являются неотъемлемой частью нематериального культурного наследия омских казахов.

Характеризуя объекты живого наследия, необходимо отметить их контекстность. К примеру, в пищевых практиках данный признак культурного наследия означает, что мы имеем дело не столько с готовым блюдом, сколько с технологиями его производства, обрядами и специфической терминологией, а также сакральным значением в культуре. Так, упоминавшееся выше обрядовое угощение күйрық-бауыр, состоящее из отварной бараньей печени с курдючным салом, имеет большое сакральное значение и служит символом установления нового родственного союза.

Уникальным культурным феноменом является номинация саукеле, получившая новое содержание и интерпретацию в свадебной обрядности казахов Омского Прииртышья. В данном случае саукеле рассматривается не как головной убор казахской невесты, а в качестве одного из свадебных обрядов. Главную роль в этом ритуале играет песня, адресуемая сватам. Слова песни, являющиеся продуктом коллективного творчества казахов, передаются из уст в уста. Музыкальное сопровождение обрядовой песни зависит от стиля и манеры исполнителя. На сегодняшний день существуют различные варианты текста песни, однако в каждом из них имеются повторы, особенно первого и последнего куплетов. Тексты начального и заключительного куплетов одной из таких народных песен содержат следующие слова: Давайте придем на саукеле.

1. «Сәукелеге келейік,

Кұдаларды көрейік.

Бұрынғының жөні деп,

Дулап-шулап күлейік.

12. Бұл өлеңім де сыналар,

Кұдалар білсе бағалар.

Енді айналып келгенше,

Қош-есен болыңыздар,

кұда-кұдағилар!

Давайте посмотрим на сватов.

Вспоминая об обычае прошлого,

Подняв шум-галдеж посмеемся.

12. Эта моя песня закликает,

Если сваты знают – оценят.

А пока обернусь,

Будьте здоровы сваты-сваты!» [8, с.

131-132].

Таким образом, мы констатируем тот факт, что в свадебности обрядности омских казахов произошла трансформация традиции презентации молодой в полном праздничном облачении, которая заключается в утрате главного ее содержания – традиционного головного убора казахской невесты XIX века.

С фольклором очень тесно связана еще одна составляющая нематериальной культуры – язык, играющий важную роль в процессе сохранения и трансляции живого наследия. К сожалению, с каждым годом носителей языка становится все меньше. В городской среде преобладает русский язык.

Итак, понятие «нематериальное культурное наследие» весьма многогранно. Исследования данного феномена носят междисциплинарный характер. В настоящее время живое наследие казахов Омского региона представляет собой уникальное, синкретичное явление, отражающее языковое и культурное многообразие этноса.

Список использованной литературы и источников:

1 Конвенция об охране нематериального культурного наследия [Электронный ресурс]: принята 17 октября 2003 года Генеральной конференцией Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml (дата обращения: 16.10.2021).

2 Рытова Д.А. Некоторые аспекты проблемы определения объекта нематериального культурного наследия // Международное научное издание. Современные фундаментальные и прикладные исследования. – № 2 (29). – 2018. – С. 53-58.

3 Курьянова Т.С. Сохранение и актуализация культурного наследия: учеб. пособие / Науч. ред. О.М. Рындина. – Томск: Изд. ТГУ, 2014. – 82 с.

4 Мастеница Е.Н. Музей в начале третьего тысячелетия: ведущие тенденции развития [Электронный ресурс] // Общество. Среда. Развитие. № 3. 2020. С. 46–54. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/muzey-v-nachale-tretiego-tysyacheletiya-veduschie-tendentsii-razvitiya/viewer>

5 Хобсбаум Э., Рейнджер Т. Изобретение традиции. Издательство Кембриджского университета. – 1983. ISBN 978-0521246453.

6 Раншакова Т.В. Художественная литература как нематериальное культурное наследие: постановка проблемы // Молодежный вестник СПбГИК – № 1 (9). – 2018. – С. 126-129.

7 Народы Омской области / отв. ред. И.А. Селезнева, Т.Б. Смирнова. – Омск: Омская картографическая фабрика, 2018. – 272 с.

8 Сураганова З.К., Сарманова С.Р. Саукеле: от предмета до обряда (реинтерпретация традиции в современной свадебной обрядности казахов Омского Прииртышья) // Полевые исследования в Прииртышье, Верхнем Приобье и на Алтае в 2016 году: археология, этнография, устная история. Вып. 12: материалы XII междунар. науч.-практ. конф., Омск, 24-25 марта 2017 г. / отв. ред. М.Л. Бережнова, С.Н. Корусенко, И.В. Толпеко. – Омск: Издатель-Полиграфист, 2017. – С. 130-133.

Нуржанова А.М.

*Каз НИТУ имени К.И. Сатпаева, кандидат исторических наук,
ассоциированный профессор (г. Алматы, Казахстан)*

Салкынбек Д.И.

*Каз НИТУ имени К.И. Сатпаева, кандидат исторических наук,
ассоциированный профессор (г. Алматы, Казахстан)*

ПАТРИАРХ КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИИ: К 90-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ М.К. КОЗЫБАЕВА

В Казахстане жили и работали многие честные ученые, которые всей своей жизнью показывали, что ценят труд многих поколений людей. Свои честным трудом и усилиями они добивались уважения современников и восхищения потомков.

К таким людям относится ученый Манаш Кабашевич Козыбаев. Родившись в довоенное время, он сполна испытал все тяготы трудности жизни, подростком Манаш Кабашевич трудился в колхозе, председателем которого был его отец. В 1943 году на свои личные средства подарил фронту боевой истребитель, а второй самолет он вместе с колхозником Яковом Верещенко приобрели совместно и подарили фронту. В такой обстановке и среде вырос будущий знаменитый ученый [1, с. 6].

Его жизненный путь начался от простого скромного учителя школы до ученого, посвятившего всю свою жизнь истории. Жизнь этого человека может

служить хорошим примером самоотверженности своему делу и любви к людям.

Следует вспомнить и то время, в которое жил и трудился Манаш Кабашевич. Это 60-80-е годы прошлого века, когда в СССР шел очередной процесс обновления государственного строительства и связанных с этим преобразований. Все эти изменения затрагивали интересы высшей элиты и имели цель защиты своей власти, распространявшейся на всей территории СССР. Эти события были тесно связаны с деятельностью историка и требовали от него беспристрастности и человеческой стойкости в работе, когда государственная машина безжалостно давила умы творческой интеллигенции Казахстана.

Огромное множество событий в истории всегда знаменовалось проявлением деятельности различными личностями: гениальными или тупоумными, талантливыми или посредственными; волевыми или безволевыми, прогрессивными или реакционными [2, с. 113]. Среди людей, оставивших след в истории Казахстана, был и М. Козыбаев. В научной литературе не раз поднимался вопрос о роли личности в истории. Появление на исторической арене личности – это объективная необходимость, исключающая случайность.

Именно люди делают историю. Конечно, будущее имеет много альтернатив, оно способно измениться в результате деятельности различных групп и их лидеров, в том числе и ученых. Роль личности в истории всегда актуальна. Исторические процессы сложны, именно поэтому не каждый человек может предвидеть или предугадать ход того или иного события, но он может оказать значительное влияние на развитие общества.

Очень ценными являются его взгляды на развитие отечественной науки, они неоценимы. 30-50-е годы XX века ознаменовались волной политических репрессий, принявших массовый характер. Укрепление культа личности Сталина и нетерпение любого инакомыслия, попытки все трудности развития страны объявить результатом деятельности «врагов народа» привели к физическому устранению почти всех сколько-нибудь влиятельных лидеров, которые могли составить оппозицию правящему режиму. Стараниями Манаша Кабашевича имена тысяч репрессированных были возвращены из небытия.

В конце 20-х – начале 30-х годов прошлого века началась коллективизация, которая стала настоящей трагедией для казахского народа. Административно-террористический характер коллективизации с особой силой проявился в тех репрессивных мерах, которые разворачивались при ликвидации кулачества и байства как класса [3, с. 52]. Против насильственной коллективизации и оседания казахов выступили представители казахской интеллигенции – А. Букейханов, М. Дулатов, Т. Рыскулов и др. Даже «отец народа» вынужден был признать, что в коллективизации были допущены большие перегибы.

М. Козыбаев принимал активное участие в разработке проблем, касающихся коллективизации и в 1988 году в Институте истории и этнологии была создана Всесоюзная научная конференция. Общественность впервые узнала о масштабах казахстанской трагедии. В начале 90-х годов XX века под руководством Манаша Кабашевича работала специальная комиссия Верховного Совета Республики Казахстан, изучавшая обстоятельства голода 30-х годов. Тогда вышли в свет сотни, находившихся под грифом секретности, материалов о крестьянских восстаниях, о трагических страницах раскулачивания «эксплуататоров». «Между 1928 и 1931 годами на территории Казахстана прошло свыше 370 восстаний, в которых участвовало более 80 тысяч человек. В результате этих волнений, только в 1931 году Казахстан покинули около 281 230 крестьянских хозяйств, 5551 участник восстаний был осужден за выступления против Советской власти, 883 человека

из их числа были расстреляны» [4, с. 349].

М. Козыбаев принадлежит к плеяде выдающихся ученых нашей страны, является патриархом отечественной истории. Он внес громадный вклад не только в развитие казахстанской истории, но и в целом гуманитарных наук, его труды неопенимы.

Каждое поколение переживает свои политические и социальные потрясения. Довоенное поколение, к коим относится и М.Козыбаев, были оптимистами, заряжали такой жизненной энергией, что вздохи молодых сегодня о многотрудной жизни звучат как-то неуместно. Поколение Манаша Кабашевича свято верило в лучшее будущее своего народа и страны. Только надо честно работать во благо своего народа! Академика Козыбаева всегда отличала активная гражданская позиция. Им поднимались наиболее острые проблемы – сохранения национальной самобытности, казахского языка и культуры, развития нации в целом.

Весомый вклад М.К. Козыбаев внес в создание специального научного журнала «Отан тарихы», он являлся членом редколлегии и постоянным автором «Известий Национальной Академии наук Республики Казахстан», «Вестника НАН РК», журналов «Қазақ тарихы» и др. Под его чутким руководством был сформирован так называемый «казахстанский взгляд» на проблемы «белых пятен» истории.

Распад Советского Союза, суверенизация, демократизация политической жизни, рост межэтнических конфликтов – все эти бурные политические события вызвали взрыв этнического самосознания, настало время для объективного анализа, избавления от влияния идеологических штампов, перекосов в национальной политике. Казахские историки обращаются к исследованию так называемых белых пятен истории – массовых репрессий и голода в Казахстане, национально-освободительных восстаний казахов, движения «Алаш» и др. [5].

В своих работах академик изучал актуальные проблемы истории и современности, выработал концептуальные основы отечественной истории. М. Козыбаевым, впервые в исторической науке, разработана концепция о развитии степной цивилизации на Евразийском пространстве. В противовес европоцентристам, которые утверждают, что кочевники не способны создать устойчивые социальные и политические институты, М. Козыбаев исследует древние и средневековые государственные образования на территории Евразии и соседних регионов. Эти государственные образования в течение столетий находились в постоянном взаимодействии кочевой, скотоводческой, оседло-земледельческой и городской культур. Все они представляли смешанный тип цивилизации.

Главное содержание трудов и исследований академика М. Козыбаева всегда было направлено на укрепление общенационального согласия и единства народов Казахстана, на развитие духовности и патриотизма подрастающего поколения. Как один из ведущих специалистов по проблемам истории Великой Отечественной войны Манаш Кабашевич в качестве автора участвовал в написании фундаментальных трудов, изданных в ряде зарубежных стран.

М.К. Козыбаев являлся самым узнаваемым и признанным мэтром казахстанской исторической науки в международном научном пространстве. Его фундаментальный труд «Казахстан – арсенал фронта» и поныне не утратил своей актуальности. «Уже в первые годы историография Отечественной войны, переживавшая пору своего становления, служила делу укрепления единства

тыла и фронта» [6, с. 28].

Пытливый ум, внутренняя культура, широкий кругозор, постоянная работа по самосовершенствованию, открытость к новациям в жизни сделали Манаша Кабашевича Козыбаева той личностью, на которую многие держали ориентир. Академиком М. Козыбаевым воспитано не одно поколение ученых-историков, внесших весомый вклад в развитие нашей страны.

Крупнейший историк, исследователь, академик, он был уникальной личностью. Ученики М. Козыбаева вспоминают, что он был доступным и душевным человеком. Когда думаешь о таком совершенном человеке, каким был академик М. Козыбаев, невольно приходишь к выводу, что одно лишь воспитание, полученное в детстве, не могло создать настолько тактичного и деликатного по отношению к другим человека. Нет сомнений, что его огромное природное дарование не только помогло ему в продвижении в области науки, но и способствовало процессу самовоспитания и работы над собой.

М.К. Козыбаев принадлежит к числу людей, деятельность которых выходит за рамки их профессии, должности и общественного положения. Манаш Кабашевич прожил большую жизнь: сталинские репрессии, голод 30-х, годы Отечественной войны, восстановление страны после разрухи, периоды перемен в истории огромной страны и периоды становления независимого Казахстана.

Это был человек высокой эрудиции, обладавший поистине энциклопедическими знаниями. Говоря сегодня об академике М.К. Козыбаеве, ясно представляешь себе цельного, волевого человека, наделенного широким умом, умением выбирать правильный путь и способность без колебаний идти к намеченной цели. Он отличался исключительным умением располагать к себе людей. Он любил свой народ, свою Родину и его продолжение в его учениках. Академика М.К. Козыбаева можно по праву считать патриархом казахстанской исторической науки.

Список использованной литературы и источников:

- 1 Козыбаев М.К. Избранные труды. – Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. – Т.1. – 456 с.
- 2 Плеханов Г.В. Избранные философские произведения, – М.: ИНФРА-М, 2006. – 301 с.
- 3 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: «Арыс» - «Қазақстан», 1998. – 428 с.
- 4 Казахи. Десятитомный популярный справочник. – Алматы: Қазақстан даму институты: том 1. Исторические события, 1998 – 432 с.
- 5 Белые пятна казахстанской истории. «Вечерняя Астана». – 15.10.2020.
- 6 Козыбаев М.К. Избранные труды. – Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. – Т 1. – 456 с.

Саркенова К.А.

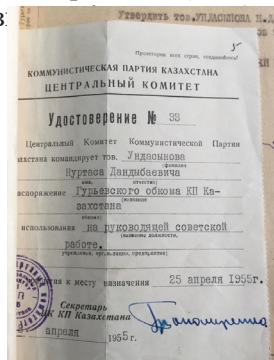
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

ЕКІ АЛЫП КЕЗДЕСКЕНДЕ...

Қазақтың екі алыбы – қазақтың мемлекет қайраткері Нұртас Оңдасынов және тарихшы-ғалым, академик Манаш Қозыбаевтың арасындағы рухани достықтың кейбір штрихтері қарастыру ғылым үшін маңызды. Дегенмен бұл екі тұлғаның өмірбаянын, қызметін, халыққа сіңірген ұлан-ғайыр еңбегін зерттеу тарихи санаға қалыптастыруға ықпал етері сөзсіз. Алайда мәселені шағын мақаланың аясына сыйғызу мүмкін емес екендігі де түсінікті. Мұның өзі көрсетілген түйткілге үстірт тоқталу дегенге меңзейді.

Академик Қозыбаев өзінің «Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері» атты мақаласында кеңес дәуірінде қазақ қайраткерлерінің өмірі өте аз зерттелгендігін және оның Қазан төңкерісінен кейінгі тұлғаларға ғана арналғандығын көрсете отырып, «жалпы зиялыларды, оның ішінде қазақ зиялыларының тарихын зерттеуге коммунистік идеологияға негізделген кейбір методологиялық принциптер басты кесел болды... Ұлттық зиялы қауым тарихының қалыптасып, ғылыми арнаға салынбауының тағы бір себебі – коммунистік методологиядағы интернационализм принципінің большевизмнің пайдасына, таптық мүддеге бағындырылуында... большевизм жалпыресейлік империя мүддесі үшін ұлттық мүддені құрбандыққа шалды» деп жазған еді [1, 7-9 бб.]. Қазақ тарихында өзіндік із қалдырған бұл екі тұлғаның тұлғалық қадірі келешекте жеке зерттеулердің объектісіне айналарына сенім мол. Сондықтан бұл мақалада Н. Оңдасыновтың Гурьев (қазіргі Атырау) облысында атқарған мемлекеттік қызметіне байланысты облыстық мемлекеттік архивте сақталған құжаттар, сондай-ақ Н. Оңдасыновтың Атыраудан зейнеткерлікке шығып, Мәскеу қаласына қоныс аударуы, сонда академик М. Қозыбаевпен жүздесуі мәселесі қарастырылды.

Халық жадында көзден кетсе де, көңілден кетпейтін тұлғалар болады. Сондай тұлғалардың бірі де бірегейі – Н. Оңдасынов. Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Н. Оңдасынов (26.10.1904, Түркістан облысы Түркістан ауданы Үшқайық ауылы – 1.11.1989, Мәскеу қаласы) Қазақ КСР Халық Комиссарлар, Министрлер кеңестерінің төрағасы (1938–1951), Қазақстан Жоғарғы Кеңес төралқасының төрағасы (1954-1955), Гурьев (қазіргі Атырау) облысының басшысы қыз.

1-сурет. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты. 1-қор, 2л-тізім, 7703-іс

Оңдасынов 1954 жылдың наурыз айында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңес төралқасының төрағасы болып сайланып, бірақ бұл қызметте бір жыл ғана істеп, 1955 жылғы мамырда Гурьев облыстық атқару комитетінің төраға қызметіне ауысқан (3-сурет). 1986 жылы 20 қарашада Мәскеу қаласында өз қолымен жазған қысқаша өмірбаянында Оңдасынов «кейінгі жеті жылым Гурьевте өтті. Онда екі жыл облыстық советтер атқару комитетінің төрағасы, бес жыл Қазақстан КП Гурьев облыстық комитетінің бірінші хатшы қызметтерін атқарып, содан аман-есен партия мен халық алдында есебімді беріп, 1962 жылы пенсияға шықтым» деп жазған [2, 23-24-б.]. Оның қазіргі Атырау өңірінде қызмет істеген жылдары Атырау облыстық мемлекеттік архивінде құнды құжат [3, 1-қ., 2-т., 7703-іс] түрінде сақталған.

Атырау облысы
қалалық Кеңесі

ДЕЛО № 11-49

Оңдасынов Нұрмас
Саудықов

Начато: « 8 » апреля 1955 г.
Окончено: « 8 » апреля 1962 г.
На 10 листах

АТЫРАУ ОБЛЫСЫ
ҚАЛАЛЫҚ КЕҢЕСІ
ҚАЗАҚСТАН
КП АТЫРАУ ОБЛЫС
КОМИТЕТІ
1987 4903

2-сурет. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты. 1-қор, 2л-тізім, 7703-іс

Личный листок
по учету кадров

Пурсенов
Нұрмас Саудықов

1. Данные о рождении и месте рождения

2. Данные о трудовой деятельности

3. Данные о наградах и почетных званиях

4. Данные о семье

5. Данные о здоровье

6. Данные о других документах

7. Данные о других документах

8. Данные о других документах

9. Данные о других документах

10. Данные о других документах

11. Данные о других документах

12. Данные о других документах

13. Данные о других документах

14. Данные о других документах

15. Данные о других документах

16. Данные о других документах

17. Данные о других документах

18. Данные о других документах

19. Данные о других документах

20. Данные о других документах

21. Данные о других документах

22. Данные о других документах

23. Данные о других документах

24. Данные о других документах

25. Данные о других документах

26. Данные о других документах

27. Данные о других документах

28. Данные о других документах

29. Данные о других документах

30. Данные о других документах

31. Данные о других документах

32. Данные о других документах

33. Данные о других документах

34. Данные о других документах

35. Данные о других документах

36. Данные о других документах

37. Данные о других документах

38. Данные о других документах

39. Данные о других документах

40. Данные о других документах

41. Данные о других документах

42. Данные о других документах

43. Данные о других документах

44. Данные о других документах

45. Данные о других документах

46. Данные о других документах

47. Данные о других документах

48. Данные о других документах

49. Данные о других документах

50. Данные о других документах

51. Данные о других документах

52. Данные о других документах

53. Данные о других документах

54. Данные о других документах

55. Данные о других документах

56. Данные о других документах

57. Данные о других документах

58. Данные о других документах

59. Данные о других документах

60. Данные о других документах

61. Данные о других документах

62. Данные о других документах

63. Данные о других документах

64. Данные о других документах

65. Данные о других документах

66. Данные о других документах

67. Данные о других документах

68. Данные о других документах

69. Данные о других документах

70. Данные о других документах

71. Данные о других документах

72. Данные о других документах

73. Данные о других документах

74. Данные о других документах

75. Данные о других документах

76. Данные о других документах

77. Данные о других документах

78. Данные о других документах

79. Данные о других документах

80. Данные о других документах

81. Данные о других документах

82. Данные о других документах

83. Данные о других документах

84. Данные о других документах

85. Данные о других документах

86. Данные о других документах

87. Данные о других документах

88. Данные о других документах

89. Данные о других документах

90. Данные о других документах

91. Данные о других документах

92. Данные о других документах

93. Данные о других документах

94. Данные о других документах

95. Данные о других документах

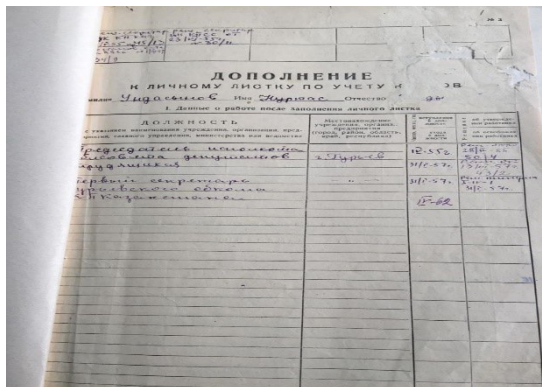
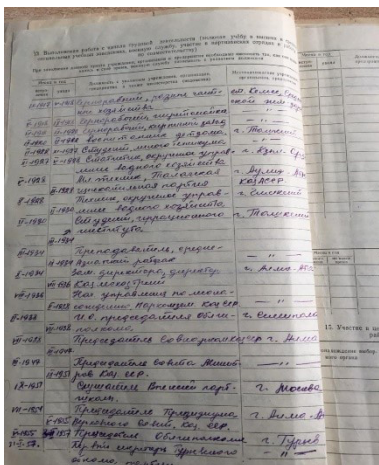
96. Данные о других документах

97. Данные о других документах

98. Данные о других документах

99. Данные о других документах

100. Данные о других документах

3-сурет. Нұртас Оңдасыновтың өз қолымен толтырған жеке парақшасы // Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты. 1-қор, 2л-тізім, 7703-іс

Жазушы, мемлекет және қоғам қайраткері Әбіш Кекілбайдың сөзімен айтқанда, «ол кісінің тұсында Атырау, Үстірт, Маңғыстауға көптен жоламай кеткен Қызыр Ілияс қайтып оралғандай болды... Облысты жеті жыл басқарғанда төрт чемодан мен бір контейнер кітаптан басқа ештеңе алып кетпеген, нұсқаушысынан да жұпыны тұрған Нұртас Оңдасыновтай қарапайым басшыны жұрт әліге дейін аңыз қылып айтады... Ол өкпесі ұшып, жүйкесін тауысып, айтыса-тартыса жүріп игерткен Атырау мен Маңғыстау мұнайынсыз, ерсілі-қарсылы, күні-түні эшелон ағылып жатқан Мойынты – Шу темір жолынсыз бүгінгі экономикамыздың тыныс-тіршілігін көзге елестете аламыз ба? Ендеше, Оңдасыновтың ақыл-жігері әлі де еліне – тәуелсіз Қазақстанға еңбек етіп жатыр» (4, 3-, 14-, 20-б.). Атырау өңіріне жанына бір кісіні де ертпей саяқ келіп, саяқ кеткен, керекті мамандарды халық арасынан іздеп, тауып, тәрбиелеген Оңдасыновтың тұсында жергілікті кадр тұрақтап, жаппай өсті. Оңдасыновтың тәрбиесінен кейінгі толқын қазақ қайраткерлері М. Есенов, З. Қамалиденов, С. Өтебаев, Ж. Досмұхамбетов, О. Көшекөв, Ғ. Сағымбаев, Ж. Таңқыбаев, т.б. өтті. 1962 жылы зейнеткерлікке шығып, Мәскеу қаласына қоныс аударып, сонда 1989 жылға дейін ғылыми-шығармашылықпен айналысты. 1989 жылы қайтыс болған соң туған жері Түркістанға жерленді [5, 174-б.].

Жарты ғасырдан астам өмірі ел тарихымен ұштаса дамыған Н. Оңдасыновты тірі кезінде, яғни 1969 жылы Мәскеуде докторлық диссертация қорғауға барғанда іздеп барып, танысып, кейін өзара қарым-қатынастары жақсы жарасып кеткен қазақтың тағы бір алыбы – тарихшы, мемлекет және қоғам қайраткері, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының иегері, профессор Манаш Қабашұлы Қозыбаев (16.11.1931, Қостанай облысы, Мендіғара ауданы, Тазкөл ауылы – 31.1.2002, Алматы қаласы). 1969 жылы 4 маусымда Қозыбаевтың докторлық диссертациясын қорғауға қатысқан Н. Оңдасынов ғалымның әкесі Қабашқа: «Замандасым, бала сенікі екені рас, бірақ ол, сонымен қатар, ел баласы, халық перзенті. Мен осындай баламыз барын мақтан етемін» деп қуанышын білдіріпті [6, 22-б.].

М. Қозыбаевтың кандидаттық та, докторлық та диссертациясы Екінші

дүниежүзілік соғыста қазақ халқының ел алдындағы адалдығын, оның майданға қосқан орасан зор үлесін дәлелдеген тақырып болды. Академик М. Қозыбаев: «Қазақ елінде соғыс алдында 6, 4 миллион халық болды. 1938–1945 жылдары 1 миллион 366 мың адам майданға кетті. Бұл 1941 жылғы халықтың 21, 2%-ы еді, тылдағы әскери өндіріске 700 мың адам алынды. Олардың 200 мыңы қазақ қарттары болды. 1937–1945 жылдары Қазақстанға 1 миллион 200 адам жер ауып келді. Қазақ сахарасына соғыс алдында және соғыс жылдарында 100 мыңнан астам поляк, 102 мың корей, 361 мың неміс, 507 мың тау халқы, еліміздің батыс аудандарынан 532 мың адам қоныс аударды. 8 миллион халықтың миллионнан астамы, әрбір төртіншісі мобилизацияланды. Әлем тарихында мұндай масштабта мобилизация жүргізілмеген болса керек. Ал Гитлер тотальдық мобилизация жасағанның өзінде әскери іске халықтың 12%-ы ғана тартылды. Қазақ халқының мобилизацияға ұшырағандарының саны фашистік Германиядан 2 есе көп болды. Себебі неде? Біріншіден, Қазақ елі аграрлық, онда әскер жасындағы жастарға бронь берілмеді. Тіпті Жезқазған, Балқаш, Қарағанды кәсіпорындарында да бронь өте кеш енгізілді. Нәтижесінде біз соғыстан бұрынғы ұлттық жұмысшы табынан айырылып қалдық. Қазақ ауылы мұндай тотальдық мобилизация салдарынан қаңырап бос қалды. Екіншіден, қазақ сахарасы келімсектер өлкесіне айналды. Оларды тек тыл жұмысына ғана алды... Ендеше, Ұлы Отан соғысында совет халқының жеңіп шығуына қандай факторлар ықпал етті? Алдымен, байтақ ел халқының тарихы тағдырлас еді. Отаны, атамекені бір болды. Қан майданға аттанғандар мен тыл қаһармандары бір игі мақсат үшін күресті. Халық патриотизмі өте жоғары болды. Ол патриотизмнің советтік патриотизмнен аясы кең еді», – деп жазды [7, 296-297, 313-314 бб.]. Қозыбаев өз еңбегінде соғыс майданына, тыл армиясына аттанғандардың екі миллионға жуықтап, соның салдарынан ұлттық генофондтың әлсіреп қалғанын, сондай-ақ ұлттық республикалардағы тыл еңбеккерлеріне бронь берілмегендігін, Қарағанды кеншілерінің соғыстан бұрынғы құрамының 84%-ы майданға алынып, орнына келген Донбасс кеншілері мен металлургтерінің аман сақталып қалғанын дәлелдеді.

2013 жылы жеті томдық болып «Қазақ энциклопедиясынан» шыққан Қозыбаев шығармаларының басым бөлігінің, мысалы, «Тарихтың ащы шындығы», «Тарих сабақтастығы», «Қазақ жерінің тарихы» (1-томда); «Тарих алдындағы парыз», «Тарихи сананы қалыптастырайық», «Қазақстан тарихы қайта жазылады», «Ақтаңдақтар туралы ақиқат», «Ел тектілігін жоғалтпаса дейміз», «Егеменді мемлекет ретіндегі Қазақ ССР-інің территориялық тұтастығы тұғырнамасының теориялық-методологиялық аспектілері», «Аласұрған XX ғасыр», «Тоталитарлық жүйе қылмысы», «Қоғамтану жаңа кезеңде» (2-томда); «Ұлт-азаттық қозғалысының белестері» (3-томда); «Қазақстанның XX ғасырдағы тарихын зерделеу проблемалары», «Егемендік декларациясы – тәуелсіздіктің алдыңғы баспалдағы», «Ұлттық рух – ұлағат бастауы», «Киелі тәуелсіздік» (4-томда); «Тарихтың ақтаңдақтарын азайтайық» (5-томда); «Қазақ тарихы – дала өркениетінің құрамдас бөлігі», «Қазақ мемлекеттігі тарихының кейбір мәселелері», «Қазақ мемлекеттігі сақталуға тиіс» (6-томда), т.б. еңбектерінің XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелеріне арналғанын байқауға болады. Ғалым көтерген мәселелердің барлығы бүгінгі тарих ғылымында концептуальдық, теориялық-методологиялық жағынан өте маңызды. Солардың ішінде, әсіресе, ұлт мәселесінде академик Қозыбаевтың тарихи принципшілдігі ерекше. Ғалым 1941–1945 жылдары қазақтардың тыл жұмысына алынуын 1916

жылғы Ресей патшасының маусым жарлығынан кем емес болғанын көрсете отырып, социализм тұсында қалыптасқан ұлттық жұмысшы табы мен ауыл шаруашылығындағы механизаторлардың, зиялы қауымның соғыс жылдары жаппай мобилизациялауға ілінуі ұлт саясатына қайшы келгендігін дәлелдеді. Ал өндірісте қазақ әйелдерінің ауыр еңбекке жегілуінің патриотизмнен гөрі амалсыздық жолы болғандығын, сонымен қатар ауылдағы коммунистердің жаппай мобилизациялау арқылы 1937–1938 жылдардан кейін тағы бір зор қырғынға жол берілгенін, сол уақыттағыдай «үштіктердің» қайта пайда болып, партияда командалық, бұйрық, жарлық, өктемдік етек алғанын алғаш рет кеңестік тарихнамада мәселе етіп көтерді [6, 22-23 бб.].

М. Қозыбаевтың тағы бір көтерген мәселесі – ғұмырнама жанры. Халық басына түскен қиын-қыстау кезеңдерде тұлғаның ерен ісі ерекше жарқырап көрінетіні белгілі. «Алдыңғы толқын – ағалар, кейінгі толқын інілер» демекші, Оңдасынов пен Қозыбаевтың рухани достығы олардың өз өмір жолын таңдаудағы, мақсат-құндылықтарын, өмірлік ұстанымдарын айқындаудағы ұқсастықтары арқылы ерекшеленді. М. Қозыбаев мемлекет қайраткері Нұртас Оңдасыновтың туғанына 90 жыл толуына орай жазылған «Ісімен өнеге болған» атты мақаласында «Нұрағаң өткенді ойлап, бүгінгіні толғап, болашақты болжап, сан-сапалық құбылыстарды тартылған жіптей бір ізге салар ақыл-парасаты мол азамат-нар тұлға болды... Нұрекеңнің көрнекті мемлекет қайраткері екендігі күмән тудырмаса керек. Соғыс алдында халықтық құрылыс әдісімен оңтүстік өлкедегі каналдар қазу, облысаралық тас жолдар салу ісінің басы-қасында жүрді. Ұлы Отан соғысы кезінде Теміртауда металлургия зауытын салуды тікелей басқарды. КСРО Ғылым академиясының президенті, академик В.Л. Комаровты Мәскеуден Алматыға арнайы шақырып, Ғылым академиясының Орал мен Сібір қатарына Қазақстанды қостырған да Нұрағаң болды. Ол өкімет басында жүргенде Ақмола – Қарталы жолы, Мойынты – Шу темір жолы салынды. Өмірдің бір белесінде Атырау өлкесінде қызмет етті. Осы бір сәтте Ембі әлемдік тұғырға қонарлықтай бағы жанды. Атырау өлкесінде 6 мың гектар жерде суармалы егіс дамыды» деп жазды [1, 216-218 бб.].

Қорыта айтқанда, тарих ғылымының концептуальдық мәселелерінде жол сілтер теориялық-методологиялық бағыт-бағдар қалдырған академик Қозыбаев та халқына ерінбей еңбек еткен абзал ұлдардың бірі болды. Демек, небір қиын замандарда да тағылымы мол ғұмыр кешуге болатынын дәлелдеген бұл екі алыптың өмірі, тұлғалық қасиеттері кейінгі ұрпаққа әрдайым үлгі болып қалмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 Қозыбаев М. Шығармалары. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. – 3-том. – 328 б.

2 Оңдасынов Н. Өмірбаяндық деректер. Ой-толғаныстар. Мақалалар мен естеліктер / құраст.: Г. Оразалықызы. – А.: Білім, 2012. – 310 б. + 16 жапсырма б.

3 АОМА (Атырау облыстық мемлекеттік архиві). 1-қ., 2л-т., 7703-іс.

4 Кекілбай Ә. Басшы. – Нұртас Оңдасынов. Өмірбаяндық деректер. Ой-толғаныстар. Мақалалар мен естеліктер / құраст.: Г. Оразалықызы. – А.: Білім, 2012. – 310 б. + 16 жапсырма б.

5 Қазақстан тарихы. Энциклопедия / Жалпы редакциясын басқарған З.Е. Қабылдинов. Үш томдық. – А.: «Литера-М» ЖШС, 2020. – 3-том. – 824 б.

6 Қозыбаев М. Шығармалары. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. – 7-том. – 328 б.

Нұрлан А.Н.

*Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
тарих факультетінің студенті*

Қалыбаева А.Ж.

Ғылыми жетекші: Тарих ғылымының аға магистрі, аға оқытушы

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Қазақстанның ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің бейбітшілік және ұлтаралық келісім сыйлығының лауреаты Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың қазақ тарихындағы орны ерекше. Манаш Қабашұлы ұлттық намыс пен рухтың жай жаршысы ғана емес, өмірінде оның үлгісін өз іс-әрекетімен көрсете білген, намысты да рухты бірегей тұлға болып табылады. Тарих ғылымдарында ғасыр жүгін арқалап, XX ғасырдың соңғы 40 жылға жуық уақыты бойы кесек туындыларымен, өзгеше ойларымен ақниет әріптестерінің құрметіне бөленіп, оқырманның ауызынан түспеген, биліктің назарын бірде үркітіп, бірде сүйінтіп өзіне аударған ғалым ретінде өзі де ұлттық тарихымыздың ұлағатты тұлғасына айналды. «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасын Қазақстан Республикасы Президенті Н. Назарбаев бастауымен құрылған [1]. 2003 жылы мемлекет Басшысы Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстанның үлкен мәдени мұрасын, мемлекеттік тілде гуманитарлы білім қорын, тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіруді, ұлттық әдебиет пен жазудағы көпғасырлы тәжірибені біріктіруді зерттеудегі бірыңғай жүйе қалыптастыруға бағытталған бағдарлама жасауды бұйырды. Бағдарламаның үлкен бағыттарының бірі – Қазақстан тарихына қатысты шетелдік архив, кітапхана қорларында сақталған сирек кітаптардың, тарихи құжаттардың, көне қолжазбалардың көшірмелерін алу болатын, бағдарламаның нәтижесінде 10 мыңнан аса құнды құжаттар табылып, айналымға ұсынылды. Бағдарлама аясында жарияланған зерттеулер отандық тарихи таным көкжиегін мейлінше кеңейтті. Осы бағдарламаның аясында және Қазақстан тарихын дәріптеу мәселесінде Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, Қазақстанның ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің бейбітшілік және ұлтаралық келісім сыйлығының лауреаты Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың еңбегін насихаттау жас ұрпақтың негізгі міндеті.

Ғұлама ғалым 1931 жылы 16 қарашада қазіргі Қостанай облысы Мендіқара ауданының Тазкөл ауылында қарапайым ғана отбасында дүниеге келді. Оның әкесі Қабаш ақсақал кезінде колхоз басқарып, елдің қамын ойлап, ердің ісін атқарған нағыз азамат болыпты. Кешегі қанды майдан кезінде ерекше патриоттың үлгісін көрсетіп, өмір бойы тірнектеп жинаған өз қаражатына ұшақ сатып алып, соғыстағы кеңес әскеріне сыйға тартқанын біреу білсе, біреу білмес. Осындай ардақты әкенің үлгілі істері қаршадайынан Манашқа да жұқты. Манаш ағамыздың асыл жары Сара Пішенбайқызының айтуына қарағанда, Мәкеннің анасы Ақсұлу айналасындағыларға шапағат нұрын шашып жүретін ақылды, өте көрікті жан болыпты. Үйдегі тәрбиеленген екі қызы мен қос

ұлының бойына кішкентайларынан ұлтымызға тән қасиеттерді сіңіре білді. Осы қасиетті шаңырақта өскен Манап Қозыбаевтың інісі Сағымбай Қабашұлының қазір қазақ елінде білмейтіндер жоқ десе де болады. Қазіргі таңда Әл-Фараби атындағы ұлттық университеттің кафедра меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор. Қазақстан Журналистер академиясының президенті. Көптеген монографиялар мен құнды еңбектердің авторы.

1 сурет. Қостанайлықтар «Біздің Манап» деп мақтан тұтқан құрметті тұлға, 1990 ж. аяғы

2 сурет. Академик М. Қозыбаев отбасы және туыстар ортасында, 1977 ж.

Манап Қозыбаев 16 жасында Қостанай өңіріндегі тарихы бай, яғни талай ұстаздардың алтын ордасы болған Ыбырай Алтынсарин атындағы Меңдіқара педагогикалық училищесін үздік бітірді. Содан кейін бір жыл үлгілі жеті жылдық мектебінде мұғалім болып қызмет атқарды. Осы арада оның кейін қазақ елінің мақтанышы болар көрнекті ғалым болып қалыптасуына өзінің әкешесімен қатар, марқұм, Социалистік Еңбек Ері, кезінде талай лауазымды қызметтерді атқарған Оразалы Әбілұлы Қозыбаевтың тигізген ықпалы сол болғандығын айтып кету орынды деп ойлаймыз. Зейінді жас тек педагогикалық

училищеде алған біліммен қанағаттанып қалған жоқ. Одан әрі жоғары білім алу үшін үлкен қалаларға барып оқуды алдына мақсат етіп қойды. Содан 1953 жылы Алматыдағы С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне түсіп, оны да үздік аяқтады. Көрнекті ғалым бұл оқу орнын аяқтаған соң көп ойланып жатпастан, Қостанай педагогикалық институтында оқытушылық қызметін бастады [2].

1958 жылы күз айында сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институтына қызметке шақырту алды. 1961-1970 жылдар аралығында Манап Қабашұлы аталған институттың ғылыми хатшысы, содан кейін Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті жанындағы Партия тарихы институтының сектор меңгерушісі қызметін атқарды. Одан соң, Алматы малдәрігерлік институтында, кейін Қазақ мемлекеттік университетінің жанындағы Қоғамдық ғылымдар пәндері оқытушыларының біліктілігін жетілдіру институтында кафедра меңгерушісі болды. 1980 жылдан бастап Қазақ Совет энциклопедиясының бас редакциясын басқарды. Ғұлама ғалымның тікелей басшылығымен сол уақытта қос тілде, яғни орыс және қазақ тілдерінде 4 томдық «Қазақ ССР» энциклопедиясы, «Алматы», «Қарағанды облысы» энциклопедиялары, Шоқан Уәлихановтың 5 томдығы толықтырылып, өңделген шығармалар жинағы және басқа да құнды еңбектері жарық көрді. Содан кейінгі кезеңдерде ол Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Шоқан Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының бөлім меңгерушісі, артынан осы институттың директоры болды. Оның кезінде Қазақ КСР – інің XII шақырылған Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды. Талантты академик Манап Қабашұлы Қозыбаев Қазақстан тарихының бұрын белгісіз «Ақтаңдақтарын» зерттеуге көп үлес қосты. Ол 800-ден астам ғылыми көпшілік еңбектердің, соның ішінде 30 монографияның авторы. Айтулы ғалымның көз майын тауыса зерттеген еңбектері көптеген жақын және алыс шетелде жарық көрді. Республикамыздың орта мектептері мен университеттері үшін тарихтан оқулықтар мен оқу құралдары сериясының жазылуы академиктің көп жылғы жемісті де, табысты еңбегінің нақты айғағы [3].

Академик М. Қозыбаевтың «История и современность» (А.-А., 1991), «Ақтаңдақтар ақиқаты» Оқу құралы (А.-А., 1992), «Жауға шаптым ту байлап» (А., 1994), «Тарих зердесі» (Т. І, ІІ, А., 1998), «Труд во имя победы» (А.-А., 1995 қосалқы авт.), «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски» (2 кітап), «Дала өркениеті және қазақ халқы» (А., 2001), т.б. монографиялары, мектептің 9-10 сыныптарға жазған оқулықтары, жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдары, ғылыми, ғылыми-публицистикалық мақалалары Қазақстан тарихнамасына қосқан қомақты үлес және Отан тарихы ғылымының жаңа белестегі даму деңгейін көрсететін еңбектер. Академик Манап Қабашұлының басшылығымен, тікелей қатысуымен даярланған «Қазақстан тарихының» бестомдық академиялық басылымы, «Қазақстан тарихы» (ағылшын тілінде), «Қазақстан тарихының очеркі», «Қазақстанның көрнектелген тарихы» (үш томдық – 1 томы жарық көрді), көптеген құжаттар жинағы сол ғылыми-теориялық ізденістердің нәтижесі. Осы тұста ғалым тарих ғылымында жаңа пайымдаулар жасады. Евразияның өркениеттік маңызы, Ресейдің отарлық шапқыншылығының құпия сырлары, социалистік модернизациялау саясаты тәжірибесінің салдары, қазақ ұлттық элитасының Отандық тарихтағы орны, өлкенің экологиялық дағдарысқа ұшырауы т.б. проблемалары қайтадан қаралды. Сонымен қатар М. Қозыбаевтың жан-жақты ғылыми ізденістерінің

маңына топтасқан ғалымдардың жаңа тобы қалыптасты. Өзінің ғылымдағы жаңашылдығымен, тарихқа методикалық және методологиялық көзқарастарымен, отандық тарихи зерттеуге әлемдік тәжірибені кеңінен пайдаланудағы үлгісімен академик М.Қ. Қозыбаев жас буынды топтастыра алды [4].

Қорытынды. Академик М.Қ. Қозыбаевтың қоғамдағы ролін және Қазақстан тарихына қосқан М.Қ. Қозыбаев 1985-2002 жылдар аралығында Қазақстанның қоғамдық тарих ғылымы саласының өрлеуіне ат салысты және Қазақстан тарихында тарих ғылымында шешімін таппаған көкейтесті мәселелерді зерттеуде көшбасшы бола көне заманнан бастап қазіргі кезге дейінгі қазақ тарихын қазақ бұрындары «жабық» болып келген тақырыптардың шынайы бағасын алуға, атап Қазақстан тарихын әдістемелік, тарихнамалық, деректанулық тұрғыдан зерттеудің негізін салды; қазақ халқының этногенезінен бастап еліміздің егемендік алғанға дейінгі тарихын тоталитарлық билік сабақтары, аз ұлттардың Қазақстанға күштеп қоныс аударуы, т.б. Манаш Қабашұлы өз еңбектерінде тарихтану теориясына жаңа шешім табу жолын көрсетті. Оны одан әрі дамытып, жетілдіріп әкету бүгінгі тарихшы ғалымдардың қасиетті борышы [5].

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1 «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы. // Электронды ресурсы: https://nlrk.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=401&Itemid=556&lang=kz

2 Ибраева А.Ғ., Садықов Т.С., Темірханова Ә.С. Академик Манаш Қозыбаевтың хакім Абай туралы зерттеулері хақында // Электронды ресурсы: <https://edu.e-history.kz/kz/publications/view/1480>

3 Жақсанов О. Тау алыстаған сайын биіктейді: Эсселер, портреттер. – Қостанай «Шапақ» 2009. – 220 б.

4 Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты. Бас редактор: Әбіл Е.А., тарих ғылымдарының докторы, профессор ҚМПИ, Қазақстан. Бас редактордың орынбасары: Баймұхамбетова Б.Ш., (PhD) философия докторы, ҚМПИ, Қазақстан 2017 ж. қаңтар, №1 (45) Журнал 2005 ж.

5 Манаштану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ / Құраст.: Өмірбаев С. (жетекші), Шаңбай Т., Ибраева А. – 3-том. – Петропавл, 2019. – 448 б.

Қосымша

3 сурет. Жұмасұлтанов Ә.Ж., Қозыбаев М.Қ., Туманшин К.М. – тарих ғылымдарының докторлары, 1980 ж. басы.

4 сурет. Манаш Қозыбаев достары ортасында, 1981 ж.

МАЗМҰНЫ / ОГЛАВЛЕНИЕ

Алғы сөз.....	3
Предисловие.....	5

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗДЕР ПРИВЕТСТВЕННЫЕ СЛОВА

Құрманғалиева Ж.Д.....	7
Жұрынов М.Ж.....	8
Әбіл Е.А.....	9
Шұланов Е.Н.....	10
Білалов Д.Г.....	11
Маляр И.....	12

1-ШІ БӨЛІМ / РАЗДЕЛ 1 АКАДЕМИК М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ЗАМАНДАСТАРЫ МЕН ШӘКІРТТЕРІНІҢ ЕСТЕЛІКТЕРІ ВОСПОМИНАНИЯ СОВРЕМЕННОКОВ И УЧЕНИКОВ АКАДЕМИКА М. КОЗЫБАЕВА

Кішібеков Д.К. ВОСПОМИНАНИЕ О МАНАШЕ КОЗЫБАЕВЕ.....	13
Көмеков Б.Е. АЙТУЛЫ ТҰЛҒА.....	15
Оразалин Н.М. ТАРИХ ТУЫН БИІК ҰСТАҒАН.....	16
Қабылдинов З.Е. АКАДЕМИК М.Қ. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ ЖАРҚЫН БЕЛЕСТЕРІ.....	19
Алдажұманов Қ.С. АКАДЕМИК М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА ТАРИХИ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮРДІСІ.....	23
Әлімбай Н. ЖАҚСЫНЫҢ ЖАҚСЫЛЫҒЫН АЙТ, НҰРЫ ТАСЫСЫН.....	27
Әбжанов Х.М. ҰЛАҒАТТЫ ӘУЛЕТ.....	30
Абусейтова М.Х. НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ АКАДЕМИКА М.К. КОЗЫБАЕВА ПО ПРОБЛЕМАМ МЕТОДОЛОГИИ, ИСТОРИОГРАФИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ.....	39
Кузембайұлы А., Әбіл Е.А. КОНЦЕПЦИЯ СТЕПНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ М. КОЗЫБАЕВА.....	41

Алимова Д.А. МАНАШ КАБАШЕВИЧ КОЗЫБАЕВ – ИСТОРИК ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	45
Садықов Т.С. АКАДЕМИК ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ҰЛТ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ТҮЛҒАЛЫҚ РӨЛІ.....	47
Абдиров М.Ж. М.К. КОЗЫБАЕВ И ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РОССИЙСКОГО КАЗАЧЕСТВА В КАЗАХСТАНЕ: ПРАВДА И МИФЫ О ФОРМИРОВАНИИ ГРАНИЦ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА.....	51
Мукатаева Л.К. ПАМЯТИ УЧИТЕЛЯ.....	60
Капаева А.Т. К. КОЗЫБАЕВ И ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XX в. («белые пятна истории»).....	63
Мұқаметханұлы Н. АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ – ТӘУЕЛСІЗДІК САНАНЫҢ ЖАРШЫСЫ.....	68
Калыш А.Б. КАКИМ Я ЗНАЛ АКАДЕМИКА МАНАША КАБАШЕВИЧА!.....	73
Плешаков А.А. АКАДЕМИК МАНАШ КОЗЫБАЕВ – ИСТИННЫЙ ГРАЖДАНИН РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН (воспоминания о великом ученом и старшем коллеге).....	77

2-ШІ БӨЛІМ / РАЗДЕЛ 2

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Жүгенбаева Г.С. АКАДЕМИК М.Қ. ҚОЗЫБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ҒҰМЫРНАМАТАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ- МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	81
Мамытова С.Н. XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ МӘЖБҮРЛІ ҚОНЫС АУДАРУЫНЫҢ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ КОНТЕКСТІ.....	87
Сайлан Б.С. АКАДЕМИК М.Қ. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘСКЕРИ ТАРИХЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....	94

Муқанова Г.К., Жұматай С. К «БЕЛЫМ ПЯТНАМ» ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XX ВЕКА: СЕВЕРНОЕ КРЫЛО АЛАШ.....	99
Жеңіс Ж.Ж. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ САБАҚТАСТЫҚТЫҢ ОРНЫ: ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ.....	105
Қаипбаева А.Т. XX ғ. 20-30 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ МЕН АҒАРТУ ЖҮЙЕСІ: ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ МӘСЕЛЕСІ.....	114
Құрманалина Н.Н. КЕҢЕСТІК ТАРИХНАМАДАҒЫ К. ҚАСЫМОВ БАСТАҒАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТІҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІНЕН.....	118
Тургунова А.К. О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РАБОТАХ АКАДЕМИКА М.К. КОЗЫБАЕВА.....	124
Байбукашева А.Қ., Мекебаев Т.Қ. Д.А. ҚОНАЕВ ЕҢБЕКТЕРІ – XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ.....	129

3-ШІ БӨЛІМ / РАЗДЕЛ 3

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА НОВОГО ВРЕМЕНИ

Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т. БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ КӨТЕРІЛІСІ.....	135
Сманова А.М. ТҮРКІ ХАЛҚЫНЫҢ ЗИЯЛЫ АЗАМАТЫ ИСМАИЛ ГАСПЫРАЛЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫ.....	143
Жунусова Б.Н. СУДЬБЫ ПОЛЬСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ССЫЛЬНЫХ В СТЕПНОМ КРАЕ В XIX ВЕКЕ (На примере Семипалатинской области).....	148
Сугурбаева Б.К. ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСТАНА РУССКИМИ УЧЕНЫМИ В XVIII ВЕКЕ.....	153
Тукешева Н.М. МЕТРИЧЕСКИЕ КНИГИ КАК ИСТОЧНИКИ СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.....	158

4-ШІ БӨЛІМ / РАЗДЕЛ 4
XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ
КАЗАХСТАНА XX ВЕКА

Садвокасова З.Т. НЕКОТОРЫЕ СТРАНИЦЫ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОПР В КАЗАХСТАНЕ (на примере Оренбургского губернского комитета).....	167
Рысбеков Т.З. ИСТОРИЯ ЭВАКУИРОВАННОГО В УРАЛЬСК ЗАВОДА «ЗЕНИТ».....	172
Абдрахманова Р.Л. РАЗВИТИЕ МЕДИЦИНЫ И МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В г. УРАЛЬСКЕ В ПЕРВЫЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ.....	181
Аман Ә.Б., Хасен А. М., Әлжанова Ж. С. АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ ЖӘНЕ АҒАЙЫНДЫ ҒҰБАЙДОЛЛА МЕН ӘЛИАСҚАР ӘЛІБЕКОВТЕР.....	186
Балықова А.М., Кашапова А.Н. ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ХАЛҚЫ.....	191
Қозыбаева М.М. СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ШАРУАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ (СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА).....	195
Елеуханова С.В. РЕКОНСТРУКЦИЯ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКОГО ТИПА РАБОЧИХ ГОРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА (1946-1970 гг.).....	204
Елеуханова С.В., Кентбек С.К., Утебаева А.Д. ИССЛЕДОВАНИЕ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКОГО ТИПА УЧИТЕЛЕЙ ГОРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА (1946-1970).....	211
Шашаев Ә.Қ., Селкебаева А.Т., Шашаева М.А. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920-30 ЖЫЛДАРДАҒЫ МҰРАЖАЙ ІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ШАРАЛАРЫ.....	219
Жалелов А.А. ДЕТСКИЕ ДОМА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (на примере Кустанайской области).....	229
Сейтқасымов А.А. АҚМОЛА Өңіріндегі 1921-1922 жылдардағы АШАРШЫЛЫҚ ТОЛЫҚ ЗЕРТТЕЛДІ МЕ?.....	235

Жылқышыбаева Қ.Қ., Райсов Қ.Д. XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ҰЛТТЫҚ ТАРИХИ БІЛІМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ.....	242
Нурмухамбетов А.А. XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕСІ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН БАРЫСЫ.....	248
Байжұманова З.Б. 1920-30 ЖЖ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (Архив құжаттары негізінде).....	254
Құмырзақұлы А. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ (XX ҒАСЫР 20-30 жж.).....	258

5-ШІ БӨЛІМ / РАЗДЕЛ 5

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ ИЗУЧЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Мұхатова О.Х. ДАРАБОЗ ТАРИХШЫ ҒАЛЫМ ЕДІ.....	263
Асанова С.А. РОЛЬ ИСТОРИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ В ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ.....	269
Сүлейменова Д.Д. ҒАЛЫМ, ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ – МАНАШ ҚАБАШҰЛЫ ҚОЗЫБАЕВ.....	275
Сарманова С.Р. НЕМАТЕРИАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХОВ НА ПРИГРАНИЧНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ РОССИИ С КАЗАХСТАНОМ.....	284
Нуржанова А.М., Салкынбек Д.И. ПАТРИАРХ КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИИ: К 90-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ М.К. КОЗЫБАЕВА.....	287
Саркенова К.А. ЕКІ АЛЫП КЕЗДЕСКЕНДЕ.....	291
Нұрлан А.Н., Қалыбаева А.Ж. ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ М. ҚОЗЫБАЕВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ.....	296

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Алматы қаласы, Шевченко көш., 28
Тел/факс: +7 727 261 67 19
e-mail: kazhistory@bk.ru

Беттеген
Зикирбаева В.С.

Басуға 25.12.2021 қол қойылды.
Пішімі 70x100/16. «Times New Roman» гарнитурасы
Таралымы 50 дана